

ÉLETEM ÉS KOROM.

ÍRTA

PULSZKY FERENCZ.

ELSŐ KÖTET.

MÁSODIK KIADÁS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGY. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1884.

FRANKLIN TÁRSULAT NYOMDÁJA

TARTALOM.

A FORRADALOM ELŐTT.

	Lap
Bevezetés	1
Gyermekkor, iskolai évek (1814—1882)	5
Olaszországi út (1833).....	31
Jurátusi korom (1834—1835).....	57
Sáros vármegye és külföld (1835—1836)	77
Megyei élet. Követválasztás (1837—1839).....	100
Országgyűlés (1839—1840).....	116
A büntető törvénykönyv-javaslat szerkesztése (1840—1843).....	137
Az 1843—1844-iki országgyűlés.....	160
Udvarlás és házasság.....	185
Házi élet és a forradalom előjelei (1846—1847).....	209

A FORRADALOM ALATT.

Bevezetés	247
Az 1847-iki országgyűlés (novembertől február végéig).....	251
A forradalom Bécsben s Pesten (február 24-dikétől márczius 20-dikáig)	257
A közcsend-bizottság (márczius 16-dikától április 13-dikáig).....	261
Pesti és bécsi viszonyok (április közepétől június végéig).....	309
A reakció nyíltabb fellépte (júliustól szeptemberig)	327
A forradalom kezdete (szeptember).....	344
A bécsi forradalom (október).....	378
A schwechati csata.....	398
Kiküldetésem külföldre (december vége — január kezdete).....	421
Páris (január közepétől márczius kezdetéig).....	434
London (márcziustól októberig).....	444
A catastropha (augusztustól októberig).....	464
Gróf Teleki László levelei (áprilistól szeptemberig).....	469
Gróf Bathányi Kázmér hivatalos levelei (május 14-dikétől július 14-dikig).....	492

A FORRADALOM ELŐTT.

BEVEZETÉS.

«A király szelleme dicsóíti vagy elhomályosítja országát.» Mátyás király e jelszava, melyet legnagyobb emlékérmének hátlapján olvassunk, még parlamentáris kormányzati korunkban is igaz marad. Ki azon befolyáson kételkednék, melyet a fejedelem személye hosszú uralkodás esetében nemzetére gyakorol, azt utaljuk a különbségre az angol társaság jellemében IV. György és Victoria királyné uralkodása alatt; erkölcstelen, kicsapongó és játékos, párbajban gyönyörködő, s a közvéleményt megvető a század első negyedében, egy nemzedékkel később a legtisztességesebb egész Európában, az iszákosság megszűnik, a párbaj hallatlan, a házi élet tiszta. A történetírók, kik a múlt században a történelemben alig láttak egyebet, mint a fejedelmet, udvarát s az ország külviszonyait, korunkban nagyobb súlyt fektetnek a nemzet beléletére és culturális kifejlődésére, de hajlandók megfelekedezni azon változásokról, melyeket a királyok személye egy embernyom hosszú idején keresztül a nép erkölcsi nézeteiben s egész jellemében előidéz. Hazánkban I. Ferencz uralkodása lett ily nevezetes forduló ponttá nemzetünk életében; előtte lépést tartottunk az európai művelődéssel, Mária Terézia alatt a paraszt állapota, az úrbér behozatala által, sok tekintetben előnyösebb volt mint a francia és német földművelők legnagyobb részéé, a középosztály civilizatiója haladott, arisztokratáink olvasták s szerették az encyclopaedisták tanait, az újkor szelleme áthatott hozzánk is és erősödött József és Lipót uralkodása alatt; szellemi életünk kapcsolatban maradt a nemzetek kifejlődésével. Az 1790-ki országgyűlés szónoklatában érezzük a francia forradalom eszméinek hatását, az újkori élet lázas lüktetése gyaníttatja velünk, hogy a magyar nemességnek régi feudális uralma megdől, az országgyűlés csaknem conventté válik, s ha a «Majestas

apud populum» üres szó maradt is, mégis határozatba ment, hogy az ország minden institutiói s egész administratiója átídomítandók; a megyék pedig a marseillieket utánozzák, és bandériumokat küldenek Budára, névszerint a visszahozott szent korona őrizetére, valósággal az országgyűlés rendelkezésére. Azt liinnők, hogy egy nagyszerű átalakulás küszöbén állunk, s íme tíz évvel később az egész ország néma, mély álmom váltja fel a lázas mozgalmat, a reactio hatalma mindig tovább terjed, az intellectualis élet el van nyomva, az irodalom szünetel, s a magyar «rút sybarita váz». Huszonöt évig tart el ez apathia, s midőn végre az 1823-ki események felrázzák a nemzetet buta álmából, az aristokratia, a főpapság, a főhivatalnokok nem képesek többé régi vezérszerepüket folytatni, elvesztették nemzeti jellegüket, alig értenek magyarul. Az egészségesebb középosztály egyrésze felkarolja ugyan az újabb kor minden szabadelvű eszméit, de a győzelem minden reménye nélkül, s pessimistikus világnézetével elszibbasztja az életerőt; a költő szava népszerűvé lesz, hogy «sírva vigad a magyar». Míg ez időszakban minden európai nemzet óriási léptekkel előre halad, mi tespedésben elmaradunk s az akkori elmaradásért még most is bűnhődünk. - Mindez Ferencz uralkodásának műve, ez törpítette el a nemzet jellemét, előlt benne minden magasra vágyó gerjedelmet s csaknem reményét a szebb jövőnek, — pedig Ferencz magánjelleme tiszteltre méltó volt, hű félj, s oly tiszta életű, hogy özvegy állapotban soha nem élt soká, takarékos, a külfényt megvető, öltözetében s háztartásában egyszerű, emberséges és könnyen megközelíthető minden alattvalója által, száraz eszével ellensége mindennemű rajongásnak s fellengésnek, szóval mintája a tisztességes nyárspolgárnak, ki soha bolondot nem tesz, lovagiasságot nem ismer, teoriákat s tudományt megvet, művészettel nem gondol s békében akar élni és halni. E tulajdonok következtében népszerű maradt, népei csak magánéletét vették figyelembe s kényelmesen érezték magokat azon általános demoralizációnál, melyet kormányzata előidézett, nem sejtve, miként vettetnek el a jövő vihar magvai.

Lipót fiai közül az elsőszülött nem volt a legkitünőbb; Ferdinánd a toscanai nagyherceg, Károly a nagy hadvezér, János a tyrolói hős és József a magyar nádor mind fölülmúlták bátyjokat államférfias tehetségben; rendes időkben azonban talán ő is elég

jól vezette volna a kormány rúdját, de népeinek szerencsétlenségére azon időben ült a királyi székbe, midőn a francia forradalom hőfokát érte el, s a királyi család tragikus sorsa, az arisztokrácia kiirtása s mind azon oszlopok megrendítése, melyeken az európai államélet nyugodott, megijesztette s felizgatta a fejedelmeket. Ferencz jellemében nem hiányzott a féltékenység és gyanakodás hajlama, erős volt benne a fejedelmi állás kiváltságosságának öntudata, s ezen hajlamok a körülmények által egész zsarnokságig fokozódtak benne. Elénk családi érzülete készítette nagybátyja és nagynénje halálának megboszulására, fejedelmi állása kötelességévé tette a király gyilkos köztársaság megtámadását, melynek tanai és seregei különben is legközelebb őt, mint német császárt fenyegették. De a forradalom nemcsak Párisban székelt, hanem mindenütt a művelt osztályok eszméiben, Ferencz tehát nem tartotta elégségesnek háborút viselni a francia köztársaság ellen, ő az eszméknek is háborút izent, s a tudománynak magának, mely ily eszméket terjeszt. Szerette volna boldogítani alattvalóit, de legyenek jó polgárok, ne tudósok, maradjon a tudomány a műveltek kiváltsága, ne tejjesztessek az alsóbb osztályokban, maradjon a kalmár rőtjénél, a csizmadia kaptafájánál, a paraszt az ekeszarvánál. Azon tanok, melyeket De Maistre, Bonald, Adam Müller munkáiban oly ügyesen kifejtve találunk, Ferencz uralkodásának már első éveiben a kormány vezérelveivé emeltettek, csakhogy ő az egyháztól is féltette királyi hatalmát, reactionair irányát soha nem azonosította az ultramontán elméletekkel, mint az említett írók, s a korona legfelsőbb jogait soha nem engedte alárendeltetni az egyház függetlenségének.

A mint Ferencz a külellent megtámadta, megtámadta országai-
ban annak lehető barátit, s a rémuralmat csak oly szükségesnek látta, mint a francia convent; ugyanazért következetesen s erőszakkal elnyomta a liberalismus minden jelentkezését, Bécsben kivégeztette Hebenstreitet és mindazokat, kik a forradalom tanait az emberi jogokról terjesztették, s Magyarországon elfogatta és elítélte Martinovicsot és társait, ezek közt a magyar irodalom legfőbb tényezőit. Rémitő volt az a benyomás, melyet hét ember kivégeztése s harmincznak bebörtönözése a nemzetre tett, a szellemi élet hosszú időre megakadott, a politikai discussio még a magánkörben is egyszerre elnémult, és minden komolyabb irány gyanút gerjesztett,

melyet csak a könnyelműség és élvezethajászat tudott elaltatni. Ehhez járult az ország határán túl viselt háború által előidézett jó ára a búzának, a papirospénz mindennap változó értékéből s végtére értéktelenségéből származó bizonytalansága a vagyonnak, mi a magyar középosztály tékozlási hajlamát elősegíté.

Kormány elveinek következetes keresztülvitelénél Ferencz a kitűnőbb férfiakat mindenütt mellőzte, alatta érsekségre, püspökségre, hivatalokra csak a középszerűség tarthatott igényt; minden tudományos ember, sőt Ausztriában mindenki, ki nem beszélt bécsi aljas szójárással, veszedelmesnek tartott, katonatiszt alig remélhetett előmozdítást, ha conduite-listájában meg volt jegyezve, hogy szeret olvasni, a titkos rendőrség körülfogta az egész országot a feladónak gyalázatos hálózatával. Még csak az uralkodónak testvérei sem kerülhették ki a titkos kémeket, kikkel körüi voltak véve, mert Ferenczet féltékenysége s ellenszenve minden kitűnőbb személy ellenében annyira vitte, hogy Károly, János és József öcséiben sem bízott s Őket is gyanakvó szemekkel nézte; nem bízott másban, mint Lajos főherczegben, kibem tulajdon jellemének tükörképét ismertete fel, s ugyanazért végrendeletében is őt szemelte ki Ferdinand fiának kormányvezetőjéül.

Félszázadnál tovább tartott e culturelles elveknek uralma, mert Ferencz halála után is Lajos főherczeg fenntartotta kormányzatának traditióit, míg az elnyomás végre megszülte természetes következményeit, s az elfojtott eszmék 1848-ban váratlanul kitörtek s győzedelmeskedtek, s későbbi elnyomatásuk daczára is, újra, megtisztult alakban feléledtek s érvényre jutottak.

Ez azon időszak, melyben éltem s munkálkodtam, érintkezve a nemzet legjobbjaival a tudomány, az irodalom, a politika terén, s magam is résztvéve a mozgalmakban, melyek majd mind szemem előtt fejlődtek ki.

GYERMEKKOR, ISKOLAI ÉVEK.

(1814—1832.)

I.

Életem viszontagságos volt mind a hazában, mind külföldön, pedig oly időben s oly társadalmi viszonyok közt születtem és nőttem fel, melyek életemnek egyenleges lefolyását tették valószínűvé. A nagy háború be volt fejezve, a nemzetek kifáradva, Magyarország távol állott minden mozgalomtól, a politikai élet csaknem egészen elhalt, atyám pedig megyéjében az előkelő földbirtokosok közé tartozott, rendezett vagyoni viszonyok közt élt, melyek függetlenségemet biztosították, mint protestánsnak nem lehetett kilátásom magas kormányhivatalra, kisebbség keresésére nem szorított a szükség. Minden előrelátás szerint tehát az «aurea mediocritas» várt reám, gazdálkodva jószágonon mint több tekintetes vármegyék előkelő táblabírájára s a protestáns egyház egyik felügyelőjére. Ez volt atyámnak s környezetének nézete gyermekségem s első ifjúságom óta, s én úgy beleéltem magamat ezen eszmekörbe, hogy álmaim sem emelkedtek feljebb, s magam is csodálkoztam, midőn lassan lassan belésodortattam az európai mozgalom áramlatába s összeköttetésbe jöttem nagy emberekkel s nagy eseményekkel.

1814-ben születtem, szeptember 17-én, Eperjesen Sárosvármegyében. Anyám restelte, hogy Sat szült nem leányt, mert második felesége volt atyámnak, kinek első házasságából élt még egy férfitört ért, művelt, derék fia, László, kinek várható örökségét születésem természetesen leszállította. Atyám, Pulszky Károly, egyébiránt mindig a mint másodsor megházasodott, kiadta fiának anyai öröksége fejében Lubóczot, a szedliczei részjórészt s két hegyaljai szőlőt, megtartván magának az eperjesi házat s gazdaságot, Szárazvölgyet s Miklósvágás felét, három szőlővel Mádon, s minden idejét

gazdasága, és az eperjesi kerületi collegiumnak s az öt szabad kir. városok esperességének felügyelete közt osztotta meg. Egyike volt a legrendszerebb embereknek, kiket ismertem, órára kelt fel, kiment a majorba s mezőre, írta leveleit, ebédelt, olvasta újságát, ostáblázott vagy sakkozott, vacsorált s lefeküdt. Minden holnap kiment jószágára, mely csak két óra távolságra esett a városhoz, tavasszal homlításakor elment a Hegyaljára, őszszel szüretre, vasárnapon soha el nem mulasztotta a templomot, a vármegyegyűlésen s a protestáns kerületi gyűlésen mindig jelen volt, kávéházba soha sem járt, kártyát nem játszott, látogatásokat nem tett, csak újévre ment el a kerületi tábla elnökéhez, gróf Szirmay Tamáshoz, a kit Eperjesen legnagyobb úrnak tartottal s az alispánhoz a vármegye házára; ellenben háza minden barátinak s az atyafiaknak nyitva állt, mert atyám, takarékosága mellett is, vendégeket szívesen látott, szerette ha meglátogatták, háromszor, négyszer esztendőben nagyobb ebédet adott, különben is ebédre vagy vacsorára marasztalta azokat, kik hozzá jöttek. Hétfőn és pénteken rendszeren megtelt a nagy asztal az ebédlőben, egyik vagy másik ismerősünk bejött a heti vásárra s hozzánk szállt ebédre, Károly napján pedig rendszeren nagy ünnep volt a háznál, az egész vármegye eljött boldog névnapot kívánni, s meghívott estére bálra, mely a vármegyében mindig a legfényesebbnek tartott. A régi magyar szokás szerint rendszeren egy-két atyafi nálunk lakott, hol fiatal ember, ki Eperjesen végezte iskoláit, hol kisasszony, kit szüléi a farsangra hozzánk küldtek, mert azon időben az atyafias érzet még erősebben nyilatkozott, mint jelenleg s a vagyonosabb rokon természetesen védnöke volt a szegényebbeknek.

A Pulszkyak már egy század óta Eperjesen laktak, hol szakadatlanul a collegium s egyház felügyelőivé választattak, mint buzgó, áldozatkész lutheránusok. A családi hagyomány szerint, melyet egyébiránt semmi oklevél nem bizonyít, eredetileg wallonok voltak, de Poule néven, kik Álba herczeg üldözése elől Lengyelországba menekedtek, hol nevök Pulszkyra változott, de a jezsuiták növekedő befolyása s a dissidensek üldöztetése következtében, a kuruczvilág idejében Magyarországon telepedtek meg, bortermelessel foglalkoztak s a porosz udvart látták el tokajival. Ósatyám Sámuel meg is hivatott egyszer Berlinbe I. Fridrik Vilmos által, oda is ment,

miután a királytól saját kezeírása által biztosítást nyert, hogy fiát, Sámuel, kit magával akart vinni, mindamellett, hogy ez hat lábnál magasabb volt, nem tartja vissza, mert ismeretes, hogy Fridrik Vilmos semmi erőszaktól nem tartózkodott, hogy gárdájába magas embereket sorozhasson be. Hogy azonban nagyatyám útlevelet kap hasson külföldre, személyesen Becsbe kellett utaznia, hol csak azon feltétel alatt adták meg azt, ha becsületszavát adja, hogy a porosz királylyal a protestánsok állapotáról Magyarországon szólni nem fog. Később 1740-ben Mária Teréziától nemes levelet nyert, Csel-falva adományozásával ex Nota Véér. Kisebbit fiát, Dánielt, nagyatyámat, Pozsonyba küldte, hogy iskoláit végezze, de ez e helyett ott megházasodott s fiatal feleséget, nem pedig iskolabizonyítványt hozott haza. 1756-ban született atyám, négy fitestvér közt a legidősebb és szüleinek kora halála után a család feje. Mind a három testvére katonának állt be, az egyik közülök, Ferdinand Dániel, altábornagyságig s a Teréziakereszt következtében magyar báróságig vitte. Miksa alezredes volt, midőn Galiciába utazván ezredéhez, Eperjesen megbetegedett s meghalt. A francia háború csatáit szerencsésen küzdötte keresztül, de soha nagyobb veszélyben nem volt, mint midőn hadnagykorában Németalföldön a rémuralom alatt fogságba esett, mert minden valószínűség arra mutatott, hogy a köztársaságiak által agyon fog lövetni, minthogy a convent három biztosa a seregnél váratott. Szerencséjére Dumouriez a francia fővezér főhadiszállására vitetett s ott megemlékezett, hogy a tábornok 1772-ben Lengyelország első felosztásánál a telet a lengyel conföderáció szolgálatában Eperjesen töltötte nagyatyám házában. Irt tehát a vezérnek s kérte pártfogását, említve a régi időket, melyekben sokszor vele mint gyermekkel játszott volt. Dumouriez tüstént szabad lábra helyezte, s intette, hogy rögtön keresse fel az osztrák sereget; s a mint a hadnagy a főhadiszállást elérte, hallotta mint újságot, hogy Dumouriez tábornok több társaival szintén oda érkezett, elhagyva hazáját és seregét, hogy a convent biztosainak boszuját kikerülje. Miksa özvegyet hagyott hátra hat gyermekkel, kik közül atyám a legidősebbet, Károlyt, házához fogadta, s neveléséről gondoskodott, a legifjabbat, Sándort, atyánkfia Újházy Sámuel vette magához. Az anyjával maradt négy gyermek egy évvel később skarlatinába esett, s egy hét alatt mind meghalt. Szerencsétlen any-

jok, egy szép német asszony, Eperjesen telepedett meg végképen s negyven éven keresztül csaknem mindennapi vendége maradt házunknak.

Atyám első felesége Várady-Szakmáry Judit volt,* huszonöt évi boldog házasság után mellbajban halt meg, s atyám Fejérváry Apollóniát vette el, anyámat, Fejérváry Károlynak az ismeretes tudós gyűjtőnek árva leányát, Fejérváry Gábornak az archaeolognak húgát. Atyám, kinek haja ekkor már hófehér volt, anyámat úgy szerette mint egy öreg úr fiatal szép nejét, s mindenben kedvére járt. Anyámnak alig voltak ugyan oly vágyai, melyeket könnyen nem lehetett volna kielégíteni, de mégis szerette volna látni Bécset, mit akkor rendkívül nagy útnak tartottak, miért is ezen kirándulás egy darabig elmaradt, de midőn Ferencz király első szerencsés francia hadjáratából visszaváratott, a bécsiek nagyszerűen készültek fogadására s a hírlapok már előre is telve voltak a bevonulás pompájának magasztalásával, atyám befogatta fekete négy lovát, s anyámmal elment Lucsivnára sógorához, Szakmáryhoz, Szepes vármegyébe, ki hozzájok csatlakozott, s a maga lovain Liptónak, Túrócznak, Trencsénnek Bécsbe vitte őket. Ez volt anyámnak első és sok ideig egyetlen utazása, melyről még sokszor szó volt házunkban. Megnézték tehát Bécsnek nevezetességeit, a vidéket, s a bevonulást. A nép enthusiasmusára rájuk is elragadt, látták és megvívatozták Ferenczet, s minthogy én kevés hónappal visszatértök után születtem, midőn a bécsi út csudái még el nem halványodtak emlékezetemben, Ferencz király tiszteletére Ferencznek kereszteltek. Volt nekem még egy néném is, Apollonia, három évvel idősebb nálam, kihez első gyermekésememtől fogva mindig szenvedélyesen ragaszkodtam.

Gyermekéveimről természetesen alig maradt homályos emlékezetem. Később beszélték el nekem, hogy mint kis gyerek nagyanyámnál Komlós-Keresztesen a magyar pésztonkával a kertben

* Bátyja, Szakmáry Donát, veje volt a világhírű gróf Benyovszky Móricznak, ki a lengyel háborúban az oroszok által elfogatott, Kamcsatkába hurcoltatott, ott összeesküdt társaival a fővárost elfoglalta, hajóra ült s Franciaországba jött, később Madagaskar alkirálya lett, s végre ott esett el. Gróf Gvadányi magyarul, Kotzebue németül hirdették tetteit, melyeket ő francziául írt meg.

játszva, mely egy hegy oldalára dőlt, a rögtön keletkezett fergeteg elől egy terebélyes fa alá menekedtünk s abba beleütött a mennykő a nélkül, hogy megsérültem volna. Arra már emlékezem, hogy később is sokáig a hegyoldalt mindig kikerültem, midőn a nyarat Keresztesen töltöttem, a nélkül, hogy borzadásomnak okát tudtam volna.

Házunknál Eperjesen kizárólag németül beszéltek, szüretkor Mádon gyakorta magyarul, mert itt sok volt az alföldi ismerős és vendég; a tót nyelvet aljasnak tartotta atyám, mely csak parasztok és szolgák szájába való, ugyanazért nem akarta, hogy azt alaposan megtanuljam, de magyar pesztonkát tartottak mellettem, ez volt a szokás a felföldön. Nagyanyám ellenben nem tudott németül, a társalgási nyelv nála magyar volt, ritkán tót. Sáros-vármegye, melynek egész alsó része a XVII. század végéig még magyar volt, — a dúlók nevei három járásban még most is magyarok, — időm-ben már egészen el volt tótosodva, de a tapolyi járás nemessége, nagyobb része protestánsok, a Fejérvályak, Bánók, Körtvélyesyek, Dessewffyek, Kükemezeiek, Bot-hok stb. családi körben fentartották a magyar szót. Az eperjesi társaságban a német nyelv dívott, mely a műveltség jelének tartatott, különösen a nőknél, mert a leánynevelő intézetek mind németek voltak. Híres volt e tekintetben Eperjesen a Szenovicsé, a protestáns leánytanáré, kinek intézetébe alföldi kálvinista kisasszonyok is küldettek. Ide járt néném is, s vele kivételesen én, mielőtt hét éves koromban az elemi iskolát látogattam.

A nyarat nénémrel együtt rendszeren nagyanyámnál töltöttük Komlós-Keresztesen, hol az élet egyszerűbben és csendesebben folyt le mint szülőimnél a városban. A ház, a kert és udvar közt lejtős talajra építve, kicsiny volt; konyha, kamra és cselédszoba a pitvar egyik oldalán, a másikon három nagyobb szoba, az ebédlő, hol Teresa néni, anyám nővére az egyik ablakba helyezte varró-asztalát, melynél varrt, olvasott vagy velünk s a papnéval, egy művelt nővel, beszélgetett, ki sokszor feljött a kastélyba — minden földesúr háza így czímeztetett — a másik ablakban a szobaleány varrt. Egy kisebb szögletszoba nyílt az ebédlőből, hol nagyanyám kerevete, ágya s íróasztala állt s honnét mind az istállóra, mind a pajtára láthatott. A harmadik nagyobb szoba a kertre nyílt, ez, kitünőbb

vendégek számára volt berendezve, különben a vendégeket egy melléképületben helyezték el az udvaron. Ott laktam én is nyáron a nevelőmmel. Teresa néni szerette elbeszélni a család régi emlékeit: a Fejérváryak azon időtől fogva, midőn Komlós-Keresztes felét első Ferdinánd adományozásából bírták, 257 évig soha sem osztakoztak, s mindig együtt éltek s gazdálkodtak a várszerű kastélyban, hol Fejérváry Józsefné (a mostani honvédelmi államtitkár, báró Fejérváry Géza nagyanyja) lakott. Csak midőn nagyatyám szomszédja leányát, Semsey Polyxénát, nagyanyámat vette el, végre megosztottak s ő építette a házat, melyben laktunk. Még érdekesebb volt a nagyanyám családi története. Az öreg Semsey összehívta egyszer három fiát, elmondta nekik, hogy vendégszerető élete tönkre tette, adott mindegyiknek új ruhát, ruhaneműt és harmincz márvást és szélnek eresztette őket, gondoskodjanak magokról, ő azt nem teheti ezentúl, mert zálogba adta komlós-keresztesi jószágát rokonának, Dessewffy ezredesnek, a pénzből kifizette adósságát s csak annyi maradt, hogy megélhessen. A legidősebb fiú a svéd királyt kereste föl, szolgálatába állt s udvaránál maradt egész életében, a legkisebbik, ösatyám, Pozsonyba ment iskolát végezni, Prileszky alispánnál nevelőnek állt be, később titkárnak, végre megkérte ura leányát, Katalint. Prileszky szerette ugyan Semsey Miklóst, de birtoktalan embernek nem akarta oda adni leányát, azonban megígérte neki Kata kezét, ha sikerülne ősi birtokát visszaváltani, pedig ez alig volt eszközölhető, mert a harminczkét év fele sem járt még le. Ősapám mégis felutazott Keresztesre Dessewffy ezredeshez s említette neki, hogy ezer aranyon csakugyan olcsón jutott a szép birtokhoz. Az ezredes meg is szánta szegény rokonát, jókedvében is volt, s szóval, sőt írásban is megígérte, hogy, ha egy év lefolyta alatt kifizeti a zálogpénzt, visszabocsátja a jószágot. Erre Prileszky oda adta leányát Semseynek s vele az ezer aranyat, az új házaspár elment Keresztesre, hol Dessewffy őket igen szívesen fogadta, de nagyon megijedt, midőn ebéd után az ifjú asszony felnyitotta az úti táskát s az ezer aranyt az asztalra olvasta. Az öreg úr azonban még is állta szavát, másnap átadta a jószágot s visszament ősi lakába, Margonyába.

1821-ben egy őszi estén egy úr sietett be atyámhoz, halk hangon egy pár szót szól, mire ez szokása ellen, mert estve soha sem járt ki, kalapját fogta s elment. Anyám minket gyerekeket a szomszéd házba vitt Alemanékhoz, kiknek gyermekeivel sokszor játszottunk, s itt egész estve zajosan mulattunk, sőt csodálkozásunkra ott is háltunk s csak más nap délre mentünk haza. Atyámon, anyámon nem látszott semmi változás, a házrend nem volt semmiképen megzavarva, pedig a hír, mely őket tegnap meglepte, az volt, hogy Laczi bátyám a temetőben agyonlőtte magát. Atyámat kétszeresen megszorította ezen gyászeset, mert az öngyilkosság mélyen sértette vallásos érzetét, később is csak legritkább esetben említé fia vesztét. Bátyám halála az akkori csendes időkben általános feltűnést okozott, mert szép, komoly férfi volt, hatalmas vadász, merész lovas, jó gazda, de társaságba nem járt; csak egy barátja volt: Ujházy László. Gróf Dessewffy József, ki családukkal barátságban élt, classikus deák elegiát írt bátyám halálára, melynek utolsó két verspárját atyám fia emlékére vésette. Báró Zedlitz Keresztély németre lefordította a költeményt s munkáiban kiadta, s így közkézre került.

Tizenhat éves voltam, midőn házunkban tulajdon szobát választottam magamnak; nem tudtam, hogy ugyanaz, mely egykor bátyámé volt. Ott találtam egy angol íróasztalt, melyet mindjárt magam számára berendeztem, s a mint a fiókokat ki-kihúzogattam, észrevettem, hogy itt több rejtett fióknak is helye van. Egész hétig bíbelődtem a titokkal, míg végre sikerült a fiókokat kinyitni; tele voltak levelekkel Laczihoz, belőtök tanultam meg életét s lelki állapotát. Látszott, hogy méla véralkatú volt; bevégezvén iskoláit Eperjesen, belészeretett egy szép leányba, ki körülbelül egykorú volt vele; ez nem tetszett atyámnak, s azért elküldte utazni Német- s Angolországba s két évig a göttingai egyetemen marasztalta. Anyja halálára jött vissza, atyám nem ellenezte többé házasságát, de Laczi mindig késett, s midőn végre megkérte a leányt, az megírta neki, hogy már másnak jegyese. Elkeseredve kerülté régi ismerőseit, kiknek művelődési foka úgy sem felelt meg az övének, a megyei társaság nem elégítette ki, közélet nem létezett, mely tevékenységét igénybe vehette volna, nem talált semmit a magyar felföldi életben,

mi fellengő eszméinek megfelelt volna, s midőn végre még azt is kellett látnia, hogy az, kit oly soká változatlanul szeretett, nem él boldog házasságban, életuntan véget vetett oly létnek, mely czélját veszítette s terhével elnyomta.

Kevéssel ezen gyászos eset után egy német tanár vetődött Eperjesig az öreg Lange; hetven esztendő körül járt, de testi és lelki tehetségeinek teljes birtokában volt. Azt rebesgették róla, hogy az 1819-ki német mozgalmakban compromittálta volna magát s a mainzi központi vizsgáló-bizottság elöl álnév alatt Magyarországbán keresett menhelyet. Gróf La Mottékhoz jutott legelőbb Feledre Gömör-vármegyében, de felvilágosodott protestáns nézeteinél fogva nem volt maradása a bigott katolikus házban. Eperjesre jött tehát s leczkét adott tudományokból s nyelvekből, mert mint jóra való német gymnasiális tanár mindenhez értett. Nénémnek is adott mindennap egy órák épen délelőtt s aztán nálunk ebédelt. Én pedig soha sem mulasztottam volna el ezen leczkét, kivéven hétfőn s kedden, midőn a számtan s a német nyelvtan volt napirenden, de különösen szerettem pénteken a régi világnak, később az újkornak történelmét. — Nevelésem egyébiránt szigorú volt, nem épen Rousseau *Emiljének* theoriái szerint. Hatkor költöztek fel, reggeliztem s tanultam leczkém, nyolcztól tízig iskolába jártam, tizenegyig tartott a priváta, tizenkettőig hallgattam Lange szép előadásait, ebéd után tanultam a leczkét, négyig ismét iskolában voltam, ötig nevelőmmel készültem a jövő nap feladataira, hat után kísértáltunk, de pontban nyolczkor múlhatatlanul otthon kellett lennem a vacsoránál, mert atyám megkívánta a pontosságot s gyermekeinek jelenlétét olyannyira, hogy sokkal később is, midőn már felnőttem, sőt megyei hivatalban voltam, soha el nem mulasztottam a vacsorát atyámmal; még ha társaságban voltam is, nyolczkor hazajöttem, de kilenczkor, midőn atyám lefeküdt, ismét visszamentem társaimhoz. Csak a szerda, szombat és vasárnap délután maradt játszó időnek; a majálisnak pedig már egy hónappal előre örültem. A mint ezt atyám egyszer észrevette, nevelési terve szerint azt találta, hogy korán kell hozzászoknom, miszerint abban, mit különösen óhajtottunk, igen sokszor csalódunk, s kijelentette, hogy, bár előmenetellel minden tekintetben meg van elégedve, nem engedheti, hogy a majálisra kimenjek, mert nagyon is vágyódtam utána. Szót

sem szóltam, nem is sírtam előtte, de egy egész hétig mindennap egy órával korábban keltem fel, leültem a lépcsőre s egy óra hosszat sírtam; azután végeztem dolgaimat, mint máskor, s másnap ismét sírtam egy óra hosszat. A majális előtti délutánon azonban anyám befogatott, s barátommal, Aleman Felixszel (ki jelenleg nyugalmazott tábornok), kiküldött Lubóczra, hol sétáltunk az erdőben, fogdostunk lepkéket, labdázni tanítottuk a parasztgyerekeket, ettünk, ittunk, s oly jól mulattunk, mintha csak a majálison lettünk volna.

Iskolában mindig a legelső voltam. Schmeör Jonathan, jelenleg (1875) a XVI szepesi városok alispánja, szigorúan vigyázott, hogy soha semmi feladatomat el ne mulasztam, Albini tanárom különösen szeretett s magánjegyzékében, melyben tanítványainak neveit bevezette, s később feljegyezte mi lett belőlök, azt írta nevemhez: kedves dolog oly tanítványnyal bajlódni, ki oly könnyen fog fel mindent s oly jól fizet. — Minden tanáram közül az öreg Lange volt előttem a legkedvesebb; örömmel hallgattam, ha Schiller költeményeit nénémnek felolvasta s commentálta, a görög s római történelem előadásánál csüggttem szavain, ugyanazért nagyon fájlaltam, midőn négy év elmúltával Kassára költözött, hol mások közt gróf Dessewffv Aurél is tanult tőle angolul.

Ez időben kezdtem olvasni a hírlapokat, azaz az *Augsburgi Allgemeine Zeitung-ot*, mert belföldi lapoknak nem volt szabad a monarchiáról egyebet írni holmi kisebb helybeli hírek kivételével, mint a mi a bécsi hivatalos lapban s az *Oestreicher Beobachter*-ben jelent meg; a külföldiek között csak az *Allgemeine-nek* engedték meg posta útján a terjedést, mi neki egyedárúságot szerzett, melyet Cotta az által vásárolt meg, hogy az osztrák monarchiáról minél kevesebbet közlött, s azt is csak azon tudósítások nyomán, melyeket officiosus körökből nyert.

Ellenben a külföld jól volt képviselve ezen lapban, iránya szabad-elvű maradt, az angol parlament s a francia kamrák vitái hű kivonatban jelentek meg benne s a spanyol és olasz mozgalmakról általa lettünk értesítve, szintúgy a görög felkelésről. Engemet az érdekelt leginkább, mert Lángétól tanultam szeretni Miltiadest, Themistoclest és Epaminondast s hittem, hogy a mostam görögök azoknak linealis utódai; s ezért feszült figyelemmel olvastam a görög tudósításokat,

ezeket kerestem fel mindig s midőn a gyász hír érkezett Missolongi bevételéről s a várórség hősi haláláról, úgy le voltam sújtva, mintha nagy szerencsétlenség ért volna engemet. Atyámat s asztali vendégeit jobban sértette, hogy Ypsilanti herczeg, midőn az oláh felkelés elnyomatása után sebesülve Magyarországra menekedett, a határ-örvidéken elfogatott s a munkácsi várba internáltott. Az olasz mozgalom nem talált nagy rokonszenvre, mert ennél hiányzott minden hősiesség; az olaszok megadták magokat az első támadásra, de a milánói gróf Gonfalonieri, Marchese Pallavicini és társaik elfogatása és a Spielbergbe vitele általános szánakozást gerjesztett, mert a kilenczvenes tragédiára emlékeztetett. Mondatott ugyan, hogy Bubna altábornagy igen kíméletesen járt el ez alkalommal, hogy Gonfalonierit egy nappal elfogatása előtt megkérdezte, miért nincs ő Svajczban, úgy tudja, hogy ott kellene lennie, de a gróf nem értette az intést s most azért rettenetesen lakol. A spanyol forradalom mindenkit érdekelt, dicsérték a szabadelvű cortes-alkotmányt, mely mintaszerűnek tartott az egész latin világban s Piemontban s Nápolyban el is fogadtatott. Sokszor volt ezekről szó ebéd alatt, különösen ha gróf Dessewffy József látogatást tett, mert szeretett politizálni, de mindig csak külföldi viszonyokról, magasabb belpolitika csak a legbelsőbb körökben jött szóba. Ugyanazon időben pedig, midőn mindenki a spanyol cortes-alkotmányról beszélt s Biego, Quiroga, Mina neve népszerűvé lett, Magyarország is felkorbácsoltatott álmából; a királyi resolúciók, melyek a nemtelek által papiros pénzben fizetett hadi adót ezüstre emelték s újonczozást rendeltek a nélkül, hogy az országgyűlés összehívatott volna, felingerelték a kedélyeket, izgalom jelentkezett a vármegye-gyűléseken, s mintha levették volna a lakatot mindenki szájáról, egyszerre minden ember politizált, az alkotmányra hivatkozott, szidta a németet s az alkanczellárt, gróf Almássyt, említette a nemzet hűségét a francia betörés alkalmával s mind ennek mostani jutalmát. A vármegyék rendre repraesentáltak, Sáros is oly erősen nyilatkozott, hogy királyi biztost küldtek reá, mire a vármegye óvástétel mellett megadta magát. Más vármegyékben azonban tartósabb volt az ellentállás; atyám gyönyörködött különösen a barsi felírásban; gróf Dessewffy József elbeszélte nekünk, miként sereglett össze Újhelyben még a kis nemesség is a vármegye-házánál s miként rán-

tóttá ki Lónyay László az elnöki széket unokabátyja, Lónyay Gábor, a királyi kommissarius alól, kit a szégyen, dölyfös lévén, inlázba ejtett s megölt, épen midőn Bécsben a grófi cízzel készültek megvigasztalni őt. Unokabátyám Pulszky Károly is megjött Eperjesre, Gyürky Pál nógrádi alispán fiskálisa volt akkor Terenyén s nem tudta elégségesen ismételni váltakozó vendégeinknek a nógrádi eseményeket; miként záratta el báró Wenckheim, a királyi kommissarius, a vármegyeház teremét, hogy tartották a gyűlést szabad ég alatt, mily lelkesen szólt Prónay János, hogy parancsolták le a katonaságot, miként tették őrizet alá Gyurcsányit, a másodalispánt, s mint protestált Gyürky, az első alispán az ellen, hogy őt szabad lábon hagyták, holott ő nem kevésbé hazafi mint tisztvársa, mire ő is elfogatott. Itt is összesereglett a kis nemesség s az aulikusok ezeket mindenütt corteseknek csúfolták, mi azon időben annyit jelentett mint forradalmárok. Bátyám más dolgokról is beszélt, különösen a magyar szellem felébredéséről, mely egyébiránt Hetesben s Nógrádban inkább nyers tréfákban, éjjeli körmenetekben cigányzenével, és szilaj magaviseletben j elentkezett. Gróf Keglevics Miklós állt e mozgalom élén Hevesben és Szabolcsban, mint «főkolompos», azonban Nógrádban is alakúit «*Kolomperia*», mely Sárosban német alakott öltött s a *Lasterorden* cím alatt szerencsejátékban s nocsábitásban kereste dicsőségét. Mind ezen társaságok keletkezése Bécsben nagy zajt ütött, a carbonarik fiókjait vélték bennök felismerni s azért vizsgálatot is rendeltek el ellenök, melyekből azonban csakhamar meggyőződtek, hogy e betyárság alatt nem rejlett semmi politikai czél.

Ez időben azt beszélték nálunk, hogy maga Metternich tanácsolta volna a kíméletesebb eljárást, miután Németh, a *causarum regalium magister*, az ellenzék perbe fogatását ellenezte. A herczeg nem tartotta czélszerűnek, hogy á világ lássa, miként a kormány nemcsak Olaszországban, hanem Magyarországon is gyűlöletes, s hogy itt is kitérés félhető, ennek folytán hütlenségi perek helyett atyai intések vétettek fogatba Ferencz által. A bátor megyei szónokok, a renitens vármegyék alispánjai, a merész feliratok szerkesztői a felség elébe idéztettek, ad *audiendum verbum regium*. Számtalan adomát hallottam ekkor azokról, kiket dorgálásra felhívtak. A zempléni Szemere elment Budára, Visegrádra, Székes-

Fehérvárra, hol mindenütt adatott magának hatósági bizonyítványt, hogy csakugyan ott volt, s ezeket felküldte a kancellárnak azon megjegyzéssel, hogy engedelmeskedve a fejedelmi parancsnak, kereste a magyar királyt mindenütt, hol neki akár élve akár halva lenni kellene, de nem találta sehol. Az abauji Vitéz pedig kihallgatta a király hosszadalmas német dorgálását és atyai intését, s midőn ez végre megkérdezte, átlátja-e hibáját s ígér-e loyálisabb magaviseletét, azt felelte: «Majestät, nix dajcs», mire Ferencz azt mondta: «Das hättens mir früher a sagen können». Legtöbbet emlegették Ferencz egyik ily beszédét valamely alföldi alispánhoz, ki látszólag meg volt hatva a királyi szavak által, mire a fejedelem így végezte: «Tudok büntetni, tudok jutalmazni, remélem tehát, hogy ezentúl úgy fogja magát viselni, mint az az alispán, ki épen most volt audientián; ez derék egy ember, nem emlékszem ugyan nevére, az sem jut eszembe, melyik a vármegyéje, de én róla soha sem felejtkezem meg.» — Mindezen epizódok után fölélesztetett az alkotmányos élet, megengedték, hogy a vármegyékben tisztválasztások tartassanak, melyek legtöbb helyütt már sok év óta elmaradtak, sok megyében új főispánokat vagy administratorokat neveztek. Sárosban 1824-ben Péchy János lett a főispáni helytartó s a rendek nagyban készültek fogadására, bandériummal, küldöttségekkel s nagy beszédekkel, mert némileg félték tőle. Ő több évvel elébb alispán volt a megyében, s a nélkül, hogy sejdítette volna az ellene készülő vihart, a tisztválasztásnál nem ő, hanem közfelkiáltással Dessewffy választott meg, Péchy megbukott, — ijedtében még kalpagját is ott felejtette a zöld asztalon s hajadon fővel szaladt ki kellemesi jószágára, mely a város határát éri. El is hagyta a megyét s csak mint administrator jött ismét vissza régi ellenei közé. Egyik atyafia, a sóvári esperes, ismeretes volt elmésségéről, ő bízottot tehát meg, hogy a megyei rendek nevében fogadja a főispáni helytartót szónoklatával. Beszéde jellemzi a felföldnek patriarclialis szellemét. «Köztudomásra van», így szólt a pap, «hogy Józsefet testvérei eladták az izmaelitáknak, de szerencse követte lépteit, Egyiptomban nagy úrrá lett, s midőn testvérei később hozzá jöttek, megfélejtkezett bűneikről s ajándékokkal halmozta el őket. Mi is eladtuk méltóságodat annak idejében, most pedig oly nagy úrrá

lett, mint maga József; reméljük tehát, követni fogja példáját s hálátlanságunkat jótéteményekkel fogja viszonzni.»

Tavaszzal szerettem labdázni Alemanékkal; egyszer erősebben dobtuk a labdát a falhoz, a vakolat lepattant s alatta betűket láttam. Létrát hozattam, s nem volt nyugtom, míg a mézsérteget le nem kapartam s a felírást el nem olvastam. A következő szavak voltak a lépcsőajtó felett bevésve:

M ZIMMERMAN MARIA
MAGDALENA ZIMMERMANN
IN DEN 20 MARZI 1638
Ahte got ere den Kenig.

Atyám ekkor elbeszélte, hogy házunk a XVII. században a Czimmermannéké volt, hogy ugyanazon ebédlőben, melyben mi asztalnál ülünk, fogatta el Caraffa Czimmermannt és Keczert a mint épen vacsoránál ültek, hogy a vérbíróság ott székelt, hol most nagynéném az alezredesné lakik s hogy a szomszédház ablakából nézte Caraffa a vértanúk kivégeztetését, mert a vérpad ott emelkedett, hol most a protestáns collegium előtt az ízléstelen szentháromság-oszlop áll, melyet kevésel azután állítottak fel annak mintájára, melyet I. Leopold Bécsben, a Grabenen, a pestis megszűntének emlékéül emeltetett. Mindezeknek említése felhevíté képzelődésemet, s íme ugyanekkor vette ki névelőm a collegium könyvtárából Bezik *Laniena Eperjesiensis* című munkáját, atyám pedig Bahil eperjesi lutheránus pap szintén tiltott önéletrajzát adta kezembe, hogy tanuljam meg, miként bántak itt a protestánsokkal. Kegyelettel említé ilyenkor József császárt, ki a vallásszabadságot elvben kimondta s igyekezett azt érvényesíteni. Neki köszönhették az eperjesi lutheránusok, hogy az általok épített templomot és collegiumot, melyek a kuruczvilág után a jezsuiták által elfoglaltattak s a rend eltörlésével kormányraktáraknak használtattak, ismét visszanyerték, még pedig olcsó vétel útján, mert József nagyatyámnak, Fejérváry Károlynak és Pulszky Sámuelnek, kik mint a protestánsok küldöttjei ezen épületek visszaadását sürgették, azt felelte, hogy ha ő visszaadja, utódja ismét elveheti, vegyék meg s erősebb lesz birtokcizmök. A császár el is rendelte az árverést, melynél a lutheránusok ötezer forintot vették meg régi birtokukat; megvehették volna potom

áron a mostani katolikus iskolaépületet is, de ők nem vágytak többre, mint a mi eredetileg tulajdonuk volt.

József uralkodásának első éveiben atyám is megyei hivatalt vállalt hittársai érdekében. Szent-Iványi főispán t. i., kit személyesen ismert, kinevezte tiszteletbeli esküdtnek s dispenzálta a katolikus eskü letételétől a szűz Máriára s isten minden szentéire, mi azóta precedensül szolgált Sáros-vármegyében, hol a szathmári békekesség után 1782-ig protestáns ember az articuláris eskü miatt nem vállalhatott megyei hivatalt.

III.

A társalgás házukban német volt, a tannyelv az iskolában latin és német, Lange órái németek, a hírlap s könyvek, melyeket olvastam, szintén németek, magyarul csak Keresztesen beszéltem nagyanyámmal, kinél meg volt ugyan Dugonics *Etelkája*, Gvadányi *Rontó Pálja*, s Kazinczy fordításai, de én ezeket csak ritkán lapozgattam, mert a szünidő alatt inkább a mezőn és erdőben kóboroltam, lepkéket fogdostam, hernyókat gyűjtöttem s neveltem; a magyar szót felejtteni kezdtem. Szülőim azt találták, hogy megjött az idő, midőn az atyai háztól is megválhatom egy időre, s Miskolcra küldtek iskolába a syntaxisba, Tomka Mihály táblabirohoz, ki fiát cserében német nyelvre Eperjesre küldte. Anyám ajánlólevelet adott Vay Abrisékhoz, mert Vaynének ifjúkori barátnéja volt, nevelőül pedig Gartemann János jött velem, ki később Eperjesen mint orvos halt meg. A rendetlenül épült magyar város, rosszul kövezett utcáival, s többnyire alacsony nádfedelű házaival rász benyomást tett reám, szobám is sokkal szűkebb volt, mint otthon. Tanárom Psenyitzky Nagy, később tályai lelkész, igen szívesen fogadott, házához hitt s csakhamar észrevette, hogy a magyar irodalomból igen kicsinylő a véleményem, hogy Schiller, Kotzebue és a német tudomány mellett rajongok. Ő tehát Kisfaludy Sándor regéivel ismertette meg, Tomkákéknál pedig *Bánk bánt* találtam Katonától; ezek voltak az első magyar könyvek, melyeket élvezettel olvastam.

Az iskola, melybe jártam, négy osztályú latin iskola volt, de ebben összesen csak két tanár működött; igaz, hogy mind a kettő igen értelmes és szorgalmas, de mégis csak kettő, százhusz 8—16 éves tanítványra. Ehhez járult még, hogy a deák Grammatika

Rhenun kívül nem volt egyéb nyomtatott kézi könyvünk, a tanár tollba mondatolta a leczkéket napról-napra, pedig a miskolci iskola nem tartatott rozsnak, s a lutheránus nevelés általában jobbnak a katolikusnál.

Miskolczon láttam az első magyar színész-társaságot, Czelesztinét, kinél Déryné volt a kedvelt primadonna. Nagybárá németből fordított darabokat adtak, de az opera, vagyis inkább daljáték, eredetinek mondatott, *Béla futása*, csakhogy ebben is ráismertem Kotzebue hasonló nevű drámájának átdolgozott szövegére, de azért csak ugyan lelkesedve énekeltem én is a dalt:

Hunnia nyög letiporva,
Sínak a bús magyarok,

mely akkortájt nagyon népszerű volt.

Egy év hamar eltelt Miskolczon, Gartemann Bécsbe ment az egyetemre, én vissza Eperjesre. Nevelőül Nemesányi jött mellém, magyar érzelmű tanár előtt, ki az iskolakonvent felszólítására az eperjesi kollégiumnál a magyar nyelvet s irodalmat adta elő, tenné szetesen nem mint kötelezett tantárgyat. Buzgalommal állította össze a magyar társaságot — volt német is — olyformát, melyet most önképzőnek szoktak nevezni, s összekoldult egypár száz forintot egy magyar könyvtár megszerzésére. A megrendelés megtörtént ugyan már ősszel, de a könyvek csak késő tavasszal érkeztek meg, mert Eperjesen nem létezett még könyvkereskedés, a kassai Wiggandnál pedig, kinek terjedelmes üzlete egész felső Magyarországot látta el könyvekkel, alig volt kapható magyar könyv. Végre megjöttek az *Aurorák*, Berzsenyi, Vörösmarty *Zalán futása*, Kisfaludy Károly néhány színdarabja, Sándornak több munkái, de épen a *Himfy* maradt el, a kiadás elfogyott volt, s megjött Toldy kézikönyve. A könyvek kézzől kézre jártak, sokan közülünk csak akkor győződtek meg, hogy a magyarnak is van irodalma s hogy létezik oly magyar könyv is, melyet olvasni érdemes. Tanáraink ezt alig tudták, legalább felolvasásaikban nem említették soha, ámbár tanították a magyar nyelvet s fordítottak velünk hol németből, hol latinból.

Az öreg Keresztesy volt a Syntaxis tanára, a fiúkat felosztotta rómaiakra és teutonokra, minden padnak volt két tribunusa, ezek felett két consul, egy censor, a jegyek mennyisége szerint, melyeket

mindenki szorgalmáért s magaviseletéért mindennap nyert vagy vesztett. Minden tribunus kihallgatta legénysége leczkét s átvizsgálta gyakorlataikat, a consulok a tribunusokét, s bejelentették a hibákat. Ezenkívül minden tanulónak neveztetett ki versenytársa, s ezek kölcsönösen vigyáztak fel egymásra; ha csin történt, nem csak a vétkes, de a versenytársa és felett valója is bűnhődött, ha a csínt fel nem adta. Az egész rendszer igen alkalmas volt, hogy a vizsgáknál fényes eredményt állítson elő, de a jellemre károsan hatott, mert hiúságra s önzésre volt alapítva, a feladást kötelességgé tette, a kölcsönös bizodalomát elfojtotta s a memorizálásra fektette a fősúlyt. Negyvenöt évvel később volt alkalmam egy jezsuita-gymnáziumot vizsgálni, s íme nagy meglepetésemre láttam, hogy a rendszer, melyet Keresztesy osztályából ismertem, semmi egyéb, mint a jezsuiták régi híres nevelési rendszere.

Ez évre még esik báró Eötvös Ignác főispáni beiktatása, melyre fia, József is feljött Eperjesre. Ekkor találkoztunk először, de csak futólagosan, a nélkül, hogy megbarátkoztunk volna. A főispán fia folytonosan ebédekre, multságokba, bálokra volt hivatalos, hova én, mint iskolás gyerek, nem jutottam. A beiktatás ünnepére műkedvelők Kisfaludy Károly *Csalódásait* adták s hogy Eötvös Pepi kitüntethesse magát, a nyitányba beleszóttak egy ílótasolót, melyet ő közbámulásra virtuozitással elfíjt, s nagy tapsot aratott, mi bennem némi irigységet gerjesztett, mert Gartemann, mint jó zenész, üres óráiban engem is zenére akart oktatni, de ehhez hibázott bennem a zenészeti érzék, s bármennyire iparkodtam és gyakoroltam magamat a fuvolán, mégis szerencsétlen flótás maradtam. Maga a főispán is szeretett a csákányon tilinkózni, s roppant munkaerővel bírván, jó szántából (ex nobili officio), a mint maga mondta, több ügyet végzett el bizottságilag, melyre nézve a megye a helytartótanácsossal viszálykodásban volt, például az elköltött insurrectionális pénztár ügyét, s minthogy a jegyzőnek szorgalmában s ügyességében nem bízott, stante sessione maga dictálta a protocollumot, fel s alá járva a gyűlésteremben, s időközbe csákányán tilinkózva.

A következő évben (1828) roppant sokat olvastam németül. Nagybátyám, Fejérváry Gábor, küldött egy kis könyvtárt számomra, Schlegel Ágost felolvasásait, Tasso *Gierusalemma liberatúját* Streekfuss fordításában, Calderon tragédiáit, több utazási s történelmi

munkát. Meissner most elfelejtett vázlateit, Kotzebue és Lessing összes munkáit atyám könyvei közt találtam, nagynéném révén kaptam Walter Scott regényeit, Alemanéktól vettem kölcsön atyjok könyvei közül Wieland összes munkáit, b. Holbach *Systeme de la nature*ját is, természetesen német fordításban. Másfelől is sok könyv jutott kezembe. Voltaire és Rousseau, a német Lafontaine, Claren, Hauff regényei, melyek mind rendkívül érdekeltek, még Klopstock Messiása sem ijesztett el. Barátim, mióta Aleman Felix katonai intézetbe ment, Kramártsik és Henszlmann voltak, görögül is együtt tanultunk, hozzánk csatlakozott e tárgyban Hodzsa is, a későbben hírliedett pánszláv izgató, de minden szorgalmunk mellett nem vitük sokra, mert tanáraink sem tudtak sokkal többet, mint mi.

Házunknál az időben sokat beszéltek politikáról, még pedig elméletileg is, mert minden megyében forgatták az országos munkálatokat (Operata Regnicolaria), vagyis a terveket az országos reformokra nézve. Bizottságok jártak el megbírálásukban, s vadnál vadabb nézetek nyilvánultak a táblabírák közt. Egészben véve az 1832—6-ki Országgyűlésből kirendelt bizottságok munkálata kevésbé szabadelvű volt, mint az 1791-ki, csak gróf Dessewffy József szép különvéleménye a sajtószabadságról tűnt ki az irományok halmazából s általános figyelmet, gerjesztett, mert alakjára nézve is eltért a többiek lapos közepszerűségétől. Ezen operatumok nyilvános megbeszélésénél sok új eszme hozatott forgalomba, melyet most gróf Széchenyi Istvánnak szokás tulajdonítani, igaz, hogy a nemesek megadóztatását senki sem hozta fel azon időben, még csak azt sem, hogy a kiváltságos osztály a megyék házi pénztárához járuljon hozzá; szóval a politikai kérdéseket megvitatták, a közzgazdaságiakat elhanyagolták, s a sérelmekre fektették a fősúlyt, melyeknek nagy része elegendően volt ugyan indokolva, de badarság volt ben nők keresni a nemzet elmaradásának okait. Leggyakrabban hallottam a panaszt, hogy az országban annyi arany s ezüst termeltetik évenként, s még sem látunk arany s ezüst pénzt, mintha bizony az aranybányák volnának az ország kincsei, nem pedig a munka, s mintha a munkabér és egyéb költség, melylyel az arany- és ezüstbányák műveltetnek, nem emésztene fel a lelet egész értékét. Azon időben azonban nem ismertük még Smith Adám munkáit, mindnyájan a mercantil rendszer tévedéseiben úszunk.

Új eszmekör nyílt meg előttem, midőn 1829-ben Fejérváry Gábor nagybátyám azon szándékkal jött Eperjesre, hogy itt állandóan megtelepedjék. Évek óta távol élt a családtól, alig ismertem, mert ritkán jött a felföldre. Midőn atyja, Fejérváry Károly, épen a Martinovics tragédia kezdetén meghalt, még iskolába járt; a mint a jogot elvégezte s ügyvédnek felesküdt, megbarátkozott báró Brüdern Józseffel, ki őt nemsokára teljhatalmú megbízottjának nevezte ki. Brüdern egyike a legszebb férfiaknak az országban, sokat utazott volt külföldön, most Gyöngyösön s Pesten élt mint nevezetes tényező a fővárosi társaságban. Nyílt házat tartott Pesten, minden nap nyolcz-tíz egyén ebédelt nála, körében szabadabb volt a szó, fesztelen a társalgás, válogatott a társaság; sok magas katonatiszt fordult meg nála Gyöngyösön, Pesten inkább az aristocratia, valódi frondeurök, kik magok közt élesen bírálgatták a kormány eljárását s a táblabírák szűk látkörét, de a közéletben a megyékben s később az országgyűlésen nem vettek részt. Szívökben mind napoleonisták, mindig jósolgatták az osztrák monarchia bukását, miért is a bécsi kormány szemmel tartotta őket, habár kosmopolita nézeteiknél fogva alig tartotta veszedelmeseknek. Brüdern 1817-ben építette pesti házat s abban az ismert párisi utcát, itt a felső terem tíz éven át Pest legszellemdúsabb férfítársaságának gyűlhelye maradt. Ily életre sok pénz kellett, s Brüdern, kinek gyermeke nem volt, sokat is költött, míg Fleckel, kitűnő morva jószágigazgatója — a mostani Téreyek apja — 1827-ben kinyilatkoztatta, hogy ily módon lehetetlen lesz tovább gazdálkodni, és sürgette a nagyobb takarékoságot. A báró ezért neheztelt s Fleckelnek felmondott, mire Fejérváry is erősen megtámadta sokszor megrótt könnyelműségét s említé, hogy húsz éven keresztül önzéstelenül azonosította vele életét s érdekeit, de becsületét nem áldozhatja fel neki, pedig ha Fleckelre nem hallgat, sőt elbocsátja legjobb tisztjét, bukás lesz a vége. Báró Brudem erre komoly lett, bezárta magát szobájába, s másnap reggel nagy ünnepélyességgel egy iratot adott nagybátyámnak, biztositást 30,000 frtról pro fidelibus servitiis. Fejérváry erre tűzbe jött, összetépte s lábaihoz dobta az írást, ne gondolja e nagy úr, hogy barátságot pénzen akár vásárolni, akár megfizetni lehessen. Ezután

Brüderm dolgait rendbe hozta, de megvált tőle, elment utazni Német-, Olasz-, Franciaországba, s élvezte ott a képzőművészet remekeit. Visszatértevel az opálbányákat Vörösvágáson bérelte ki a kormánytól tizenöt évre, — már egyszer több év előtt bírta volt azokat hét évig, felében báró Brudermnel, — s Eperjesre tette át lakását, hogy innét ügyelhesen fel a bányákra; de a telet még az öreg gróf Wiczay Mihálylyal akarta tölteni Hédervártt, kivel oly szoros barátságban élt, hogy tőle minden héten kétszer kapott levelet. Gróf Wiczay igazi nagy úr volt, a régi fajtából, mely most kihalt; összeköttetésben az udvarral s a külfölddel, műértő, a tudományok érdekében áldozatra kész, az országban az utolsó szabad-kőműves József császár idejéből; gyűjteményei, a külföldön is ismeretes Museum Hedervarium, melyet a Barnabita Carroni, később a híres numismaticus Sestini írt le, művészeti és tudományos tekintetben nagybecsűek voltak.

Nagybátyám nézetei eltértek azoktól, melyekkel eddig találkoztam, ő más körökben élt mindig, mint a sárosi táblalabirák s felföldi mágnások; kitűnő könyvtára volt már akkor, midőn hozzánk költözött, s az eddig üresen állt felső emeletet kibérelte atyámtól, ki boszankodott, hogy sógora nem akar ingyen lakást házában elfogadni. Anyám panaszkodott, hogy oly nehéz alkalmas nevelőt találni számomra; a régi, ki egy évig volt nálam, maga is átlátta, hogy nem való hozzám s Máriássyékhoz ment, Gábor bátyám pedig azt találta, hogy ha nem volnék Pulszky Károly fia, már magamnak is be kellene állni nevelőül, jobb lesz tehát engemet magamra hagyni, valamelyik szobában az ő közelében. Úgy is tetek s én először életemben függetlennek éreztem magamat.

Fejérváry egészen az újkor embere volt, ismerte a közgazdasági tanokat, de Smith Adámnál még nagyobbra becsülte Benthamot, kinek híres utilitarius rendszere ez időben nálunk is elkezdett terjedni. Gróf Dessewffy Aurél említette volt előttem Benthamot s azon fellengéssel szólt róla, melyet Madame de Stael munkáiból kölcsönzött, ki azt találta, hogy az utókor a XIX. századot nem Napoleon korának fogja elnevezni, de Benthaménak. Elkezdtem tehát olvasni Benthamot; de theoriája, melynek következetességét, s következményeinek bejso igazságát átláttam, sehogy sem volt ilyenre; sophismának néztem az igyekvést, a morál követelmé-

neyeit pusztán haszonból, bármily érdekes módon kiokoskodni, ily száraz prózai élet-bölcsekedés ellenkezett idealistikusabb felfogással. Gábor bátyám azonban ragaszkodott azon nézetekhez, s ha atyám panaszkodott, hogy pénze kevés vagy hogy nincs, holott pincze s magtár telvék, azzal boszantotta sokszor, hogy kereken kimondta s vitatta, mikép Magyarországnak s lakóinak csak akkor lesz pénze, ha mindenki adót fog fizetni, s a natural-gazdálkodás helyébe a pénzgazdálkodás lép. Atyám nem tudta felfogni ezen okoskodás logikáját, én sem, de azért mégis hittem nagybátyám szavaiban.

Júliusban kitört a francia forradalom, s felvillanyozta az egész világot, még a sárosi táblabírákat is, kiket választási mozgalmakon kívül semmi sem hozott ki azon phlegmájokból, melylyel minden szabad idejüket a kártyaasztalnál töltötték. Ez egyszer mindenki újságot olvasott, s az izgalom még növekedett, midőn szeptemberben a belga, novemberben a lengyel forradalom ütött ki. Az országgyűléssel senki sem gondolt, ámbár herczeg Metternich, Ferdinand koronaörökös megkoronáztatása által, egész Európának bebizonyította, hogy a magyar loyális daczol a félvilág forradalmaival.

Greguss Mihály a philosophia professora az eperjesi collegiumnál (Ágost apja), szeretett mindig latin epigrammákat faragni s a város kivilágításánál, melylyel a koronázást ünnepelték, a következő distichonban fejezte ki a bécsi államférfi eszméjét:

Extera dum nutant regum diadem ata, clare
Hungarico solio dupla corona micat.

Augusztusban Pestre vitt le bátyám, útban meglátogattuk báró Brudernt Gyöngyösön, hol csinos régiséggyűjteményét tanulmányoztam, innét a fővárosba utaztunk, ebédre a casinóba mentünk, hol báró Zedlitz-el találkoztunk, ez volt az első híres ember, kivel megismerkedtem. Csudálkoztam, hogy oly nevezetes költő holmi prózai emberekkel csakúgy billiárdoz, mint bármi vidéki táblabíró, ebédnél pedig jóízűen kétannyit eszik. Elmentünk Jankovich Miklóshoz is, a hatvani utca szögletén, ki igen szívesen fogadott s megmutatta gyönyörű ékszer- s fegyvergyűjteményét, okleveleit s kézíratait, melyeknek nagyobb részét nagyatyámtól vette. A nemzeti múzeum rendezetlen állapotában kevésbé érdekelt, inkább bámultam Gábor bátyám régiségei közt egy szép márvány Venust,

ez volt az első antik szobor, melyet láthattam; a mint könyveit, régiségeit, bútorait begöngyöltük, hogy Eperjesre vitethessenek, mi is visszasiettünk Sárosba.

A lengyel forradalom a legnagyobb rokonszenvre talált Magyarországon. különösen a felföldön, lestük a híreket, melyeket zsidók útján sokszor előbb tudtunk meg, mint a hírlapokból, a nők egész télen át társalkodás közben is tépést készítettek, Skrzinecki, Dembinski, Dwemicki neve minden ajkról hangzott, s midőn végre bekövetkezett a catastropha, s az oroszok bevették Varsót, senki sem kételkedett, hogy ezt csak Chrzanovszky és Chlopicki árulása okozta, nem a lengyel nemzet kimerülése. Én is rajongtam az egész világgal együtt, de már akkor sem tudtam megfogni, miért nem szabadították fel parasztjaikat s nem hirdettek ki jogegyenlőséget, midőn a nemzet létele forgott kérdésben. Sok lengyel menekült ekkor Sáros-vármegyébe, a legkitűnőbb köztük, Ostrowski, a képviselőház volt elnöke, egy darabig gróf Haller Ferencznél tartózkodott Sebesen. Az alispánok azonban praesidialisokat kaptak a cancellártól, hogy a lengyel menekülteket távoztassák el, sőt őrizet alatt is vitessék az osztrák tartományokba. Ez megijesztette a száműzötteket, legnagyobb részők önként elment Franciaországba; voltak azonban, kik faluhelyen tekintélyesebb birtokosoknál megmaradtak, névleg mint gazdatisztek, házi barátok, titkárok vagy könyvtárőrök; mert a nemesi kiváltság elegendő biztosítékul szolgált a bécsi kormánynak a cancellár pneddiálisai által gyakorolt üldözései ellen. Sok megye pedig az 1832-ki országgyűlési utasításokba beiktatta a kérelmek sorába a felírást Lengyelország helyreállításának érdekében, mi némi ellentétben állt az úgynevezett előleges sérelmek egyik pontjával, melyben sürgették Galicziának bekebelezését Magyarországra.

A lengyelek iránti érdek csaknem egészen elvonta a felföld figyelmét gróf Széchenyi István *Hiteléről*, melynek német fordítása ez időben jutott hozzánk, magyarul alig olvasta valaki Sárosban; a felföldiek azt találták, hogy grófok írhatnak ugyan elég jól lovakról, mert ehhez csakugyan értenek, de politikába ne avatkozzanak, ez a táblabírák dolga, kik ebben practikusabbak, mint olyan pesti mágnás, s mindenki örült, hogy majd megadja neki gróf Dessewffy Pipsz, ki szívesen olvasott fel töredékeket *Taglalatából* a felföldi

uraknak. Hiába állította Fejérváry, ki Széchenyi tehetségeit igen nagyra becsülte, hogy a *Hitel* megjelenése epochálisnak fog tartatni, az első kiadást e vidéken nem olvasták, csak Pesten s a magasabb körökben volt hatása, a táblabírákra sokkal később lett befolyással. A mi engem illet, nem tudtam megbarátkozni szakadozott, formátlan irányával, s Benthamot láttam kikandikálni minden lapjából.

Greguss Mihály volt ekkor tanárom, a philosophiát, történelmet, mértant és természettant adta elő, kitűnő éles esze, encyclopaedikus tudománya s kedves előadása megnyerte neki a népszerűséget az ifjúságnál, egy időben még theológiára is tanította a politikusokat, de néhány úrfi feladta atyámnál, hogy iránya egészen rationalista, sőt hogy a szentírás inspirációjában is kételkedik, mire az iskolai gyűlés megszüntette ez előadásokat s jobbnak tartotta, hogy a politikusok semmi theológiát ne tanuljanak, mint ilyen Wegscheider-félét. Tőlem azonban megkívánta atyám, hogy Mayer rector theologiai leczkéit hallgassam, melyeket az öreg úr már félszázad óta adott elő, Hengstenberget is túlhaladván orthodoxyiájában. Szombaton délután sokszor disputációkat rendezett a theologusokkal. Több év előtt ily alkalommal egy kitűnő tanítványával, Bochlitz-al, ki épen a candidaticumra készült, tűzött össze a személyes ördög lételének kérdésében. Bochlitz tagadta ezt, mire Mayer tűzbe jött, felugrott székéből s felkiáltott: «Pedig létezik ördög, ott van a fejedben, s onnét én verem ki tüstént!» evvel bibliáját tanítványa fejéhez vágta, mire ez kikerülve a dobást, meghajtotta magát, búcsút vett tanárától s a theológiától, Bécsbe ment az egyetemre, hol orvossá lett, s most Fejérváry házi orvosa volt.

Y.

1831-ben csakugyan szükségünk lett az orvosokra, mert az orosz seregekkel bevonult Ázsia széleiről egy rémséges vendég Lengyelországba, a kolera. Ez volt a betegség első megjelenése Európában s gyors lefolyása, majd mindig halálos kimenetele a ragályosságáról elterjedt rémhírek megfélemlíték az országot, melynek határán, Galicziában, a nyavalya már dühöngött. A kormány tehetetlensége és értelmetlen egymásba ütköző rendeletei még nevelték a bajt.

Határozott rendelték Galiczia ellenében, de ez nem használt. A kolera már júliusban jelentkezett Sáros felső részeiben, a szomszéd vármegyék vesztegzárt rendelték tüstént ellenünk, mi pedig elszigeteltük a megtámadott helységeket. A megyei nemesség Eperjesre sereglett, családostól, mert a városban háznál van az orvosi segély, mindenki chlort viselt zsebében, meg kámfort s holmi erősbűzű eczetet, — hiába — a betegség Eperjesen is kitört. A forgalom egyszerre megszűnt, a kávéház üresen maradt, az utcán alig látszott ember, sok ház elzáratott, sokan csak az ablakon át érintkeztek a külvilággal, megfüstöltek s eczetbe mártottak mindent, a mi behozatott, gyümölcshöz senki sem nyúlt — mind hasztalanul — a halálozás folyvást nevededett; a halotti harang kongása meg nem szűnt, délután egyik temetés érte a másikat. A rémület nőttön nőtt, a tanács betiltotta a harangozást, a temetéseket mind éjjelre tette át, de mindez nem használt semmit, nyolczezernyi népségből egy nap harminczöt ember halt meg. S épen midőn a halálozás legmagasabb fokát érte, jött ismét új rémhír: Zemplén-vármegyében Varannótól Zamutóig a sárosi határon feltámadt a pór nép s azon hitben, hogy a kaputosok mérgezik a kutakat, neki mentek az úri kastélyoknak, megkínozták a zsidókat, dúltak, raboltak, öltek. Megyénk tüstént gyűlést tartott s az ülés alatt Szepesről hasonló hír érkezett, parasztruhába öltözött urak hozták, Szepes déli csúcsa fellázadt; Zsedényi Ede — akkor még Pfannschmiednak hívták — a megye fiatal tiszteletbeli főügyésze, kiment megnyugtatni a lázongó népséget, de megszalasztották, a zendülés itt is megyénk határát érte. S íme ugyan akkor tudomásra jött, hogy Sóvárt, egy óranegyedre Eperjeshez, a tót parasztság szintén lázadófélben van, kaszákkal, vasvillákkal felfegyverkezett s fenyegeti a kincstári épületeket és tiszteket. A svábok nem csatlakoztak ugyan hozzájuk, fel is jelentették a mozgalmat, de még sem keltek a tisztség védelmére, a katonaság pedig el volt forgácsolva a vesztegzáraknál. Este felé még félelmesebb tudósítás érkezett: hogy a sóvári parasztok még ez éjjel reá akarnak törni a városra, azt felgyújtani s kirabolni, számítva a kertekben s külvárosokban lakó csöcselék népre. Szerencsére Szinyey László, az alispán, erélyes ember volt, összehívta a gyűlést, statáriumot decretáltatott, önkéntes csapatot rendezett mindazokból, kiknek puskája volt, a vármegye hajdúinak éles töl-

téseket osztott ki, atyámat megbízta a felügyelettel, nehogy azon egyetlen boltban, melyben puskaport árultak, ez gyanús személyeknek adassék el. A város utczái egyszerre megnépesedtek, mindenki sürgött-forgott, fegyverkezett, töltéseket készített, minden ablak ki volt világítva, az önkéntesek őrzőjáratban jártak egész éjjel; senki sem aludt.

Hajnalban egyszerre hallatszott távol dobszó, egy század sor-katona, melyet az alispán lóhalálában beparancsolt, közeledett a városhoz, a támadás elmaradt, az izgalom még egy pár napig tartott, de ezen éjjeltől kezdve a kolera szűnt. — Az önkéntesek kivonultak most a megye szepesi határára, s ott el is fogtak egy szepesi lázítót, fel is akasztották statarialiter s megakadályozták a lázadás terjedését. Szepesben, Zemplénben és Gömörben is csakhamar el lett fojtva a zendülés. Ekkor hallottuk először Kossuth Lajos fiatal ügyvéd nevét, ki mint kolera-biztos erélyes és tapintatos eljárása által tüntette ki magát Zemplénben. Egy pár héttel később főispánunk, báró Eötvös Ignác, érkezett a felföldre mint királyi biztos a tények megvizsgálására és rögtöni megtorlására, ki is bürokratikus szigorúsággal bitófával büntette a lázadók főbjeit mindenütt, hol gyilkosságot vagy kegyetlen kínzást követtek el; pedig oly nyájas és emberséges módja volt, hogy még a vizsgálatnál is minden nevelt vádlottat «*amice carissime*» czímmel szólított, s midőn Tasnádyt, egy roszhírű zúgprókátort, kihallgatta, ki a zendülőkhöz szegődött s őket vezérelte, s nem is tagadta bűnét, kabátgombját fogva, szelíden ezt mondta neki: «*Amice carissime, eras pendebis*», s más napra csakugyan fel is akasztatta. A veszély így megszűnt, de sok föld-birtokos nem bízott többé jobbágyaiban s bejött a városba lakni; sok okos ember pedig félt, hogy a legközelebbi országgyűlésen, melynél az úrbéri kérdés fel volt veendő, a reakción-irány fog erősödni a felföldi okatlan lázadási kísérlet következtében. Igaz, hogy a mérgezési balvélemény a műveletlen osztálynál a kolera első fellépését mindenütt kísérte, Péterváratól Párisig, hol szintén egy pár embert bedobtak a Szajnába, de mindenki csak e gyászos, nem is gyanított eredményt látta, s a szükségességről nem gondolkodott, hogy népnevelés által ily jelenetek lehetlenné váljanak.

Soha sem nyilvánult oly világosan mint a kolera idejében az eddigi kormányrendszer tarthatatlansága, a dicasterialis intézmények élehetlensége, a megyei autonómia elégtelensége. Mindenütt hibázott az egységes erélyes rendelkezés, a helytartó tanács intimatumai gyakran ellenkeztek egymással, s nagyították a zavart s rémülést.

A vesztegzár már az ország határainál sikertelennek bizonyult, de mindamellet fentartották a törvényhatóságok közt, mindennap más desinfectionalis vagy gyógyító szert ajánltak felülről, a megyékben pedig minden szolgabíró máskép járt el, a maga esze szerint alkalmazkodott a rendeletekhez vagy éppen nem alkalmazkodott hozzájuk, sok helyütt oda hagyta járását, vagy elzárta magát, sőt találkozott, ki orczátlánul ki is mondta, hogy csak szolgálatát ajánlta fel a megyének, nem életét s családjának veszélyeztetését. A vesztegzárt a legnevetségesebb módon tartották fenn, minden utazás és fuvarozás megakadt ugyan, de ha hivatalos levél érkezett a zárvonalhoz, a küldöncz fogóval nyújtotta azt át a vesztegzári parasztörtségnek, mely azt ismét fogóval vette át s elvitte a biztoshoz, hol keresztülvugatták s megfüstölték; addig pedig, míg a felelet megérkezett, a küldöncz lefeküdt az őrsegi parasztokkal a szürre, együtt pipálgattak s beszélgettek, s a mint a feleletet elhozták a biztostól, felugráltak s ismét fogóval adták azt egymásnak. A mint a kolera Pesten jelentkezett, a helytartó tanács féltében elzáratta a lijóhidat, hogy a veszély ne jöjjön át Budára. Az egyetemi ifjúság nem akarta ezt túrni, a Dunántúliak haza készültek, mindnyájan felkerekedtek báró Palocsay Tivadar vezérlete alatt, keresztültörték a záron, lefegyverkeztették a katonáöröket, átmentek Budára, honnét mindenki hazafelé sietett. De másnap vérszemet kapott a pesti csöcselék nép, zavarogni kezdett, felsőbbbségi felszólításra sem oszlott szét, végre a katonaság tüzelt, s Rottenbillert, a gazdag piócza-vállalkozót, ki egész Franciaországot ellátta nadályokkal a mohácsi mocsárokból, a későbbi polgármester bátyját, szenatéri háza előtt egy kósza golyó szíven találta.

Magyar szokás szerint szidták a kormányt, míg a veszély tartott, a mint azonban minden a szokott kerékvágásba visszazök-

kent, senkinek sem jutott eszébe gyökeres változásokról gondolkodni a gyászos tapasztalások nyomán. Zala-vármegyében Csányi László partialis nemesi felkelést pendített meg a kolera ellen; csudálkoztak ötletén, ő pedig azt találta: «legyen csak meg az insurrectio, majd lesz más is belőle», — a forradalmi eszme virradni kezdett némely főben.

OLASZORSZÁGI ÚT.

(1833.)

I.

Félévvel a kolera kitörése előtt nagyanyám meghalt, végelgyöngülésben, nyolczvanegyedik évében. Már két év óta hanyatlott lelki s testi ereje, többnyire szótalánul ült kerevetén, szeretete, ha társalogtak körülötte, de ő maga mindenről megfeledkezett. Ha hozzá mentem, mindig megszólított: «Feri fiam, beszélj». «Mit beszéljek?» «A szegény tatárról», erre elmondtam neki az ismeretes adomát, ő mosolygott, s azt másnap ismét elbeszélte magának. Szegény öreg! igazi mintája volt a magyar jó gazdasszonvoknak; háromszáz holdnyi birtokából tisztességes magyar házat tartott, fölnevelte fiát s két leányát, maga látott gazdasága után, soha adósságot nem csinált, ámbár igen szegény viszonyok közt élt, pedig csak tőle függött volna, hogy vagyonosabb legyen. Öcsce, Semsey Miklós, utolsó ivadéka volt a család protestáns ágának; halála esetére jószága az ősiség elvei szerint egy távolról való rokonra, a kamaraelnökre szállott volna át, kivel alig érintkezett; ugyanazért felszólította nénjét, kössenek szerződést, mely szerint ez a Semsey-birtokot megveszi. Nagyanyám visszautasította az ajánlatot, mint a törvényes örökösök kijátszását, mert élt még benne a régi családi érzet, mely az ősiséget, mint a magyar nemeség alapelvét tisztelte, sőt midőn öcsce meghalt, kiszámította a csekély beruházási összeget, mely őt illette, s melynek per útján való kiderítéséig bírhatta volna a jószágot, s Budára küldte Gábor fiát, ki épen akkor tette le az ügyvédi vizsgát, hogy Semsey Miklós kamaraelnöknek vigye meg a hírt rokona haláláról, az örökség megnyílásáról s nagyanyám eltökélt szándékáról, hogy azt a beruházás kifizetése mellett tüstént, per nélkül, visszabocsátja.

A fővárosi körökben ily patriarchalis nézetek már régen kimentek volt a divatból. A kamaraelnök csodálkozott azokon, miket Fejérváry neki elmondott, elfogadta a számítást, kifizette a beruházási összeget, s négyes fogatot ajándékozott nagybátyámnak atyafiságos indulatáért, fiainak pedig meghagyta, tartsák fel az atyafi viszonyt nagyanyám családjával, mit azok híven meg is tartottak, szívesen találkoztak velünk mindig, főleg szüret alatt Mádon, hol földesurak voltak, s midőn atyám, ki a dézmás birtokot nem szerette, a Király nevű szőlő dézmáját meg akarta váltani Semsey Jóbtól, ez a szőlő szabadságát névnap ajándékol adta anyámnak.

A tél kezdetén Radvánszky Gusztáv, ki egy pár évvel előbb Eperjesen végezte iskoláit s orthodox lutheránus nézetei által atyámnak megtetszett, hozzánk jött mint kérő. Csinos fiatal ember volt, előkelő házból, szép vagyonnal, nyáron tehát meglett a fényes lakodalom; az új házaspár Szármára ment lakni Gömörvármegyébe, sógorom jószágára, onnét Radványba nyaralóra az ősi lakba, hová Fejérváry engem is a szünidőre magával vitt. Ő a szliácsi fürdőt használta, én Szliács és Rád vány közt jártam fel s alá; Beszterczen megismerkedtem Zipserral, egy jó hírben álló leánynövelde alapítójával, ki külföldön is mint mineralog és ásványgyűjtő ismeretes volt, s e révén sok rendjelt kapott odaajándékozott gyűjteményeiért, de ezeket sohasem viselhettem, mert a kancelláriától nem kapta meg erre az engedélyt, minthogy nem tartották illőnek, hogy vidéki nem-nemes egyénnek rendjelei legyenek. Sok idegen fordult meg nála; akkor is, midőn meglátogattam, egy svéd s egy orosz geolog volt ottan, kikkel együtt és Kubinyi Ferenczcel bejártuk a hegyeket s völgyeket Besztercebánya és Selmech közt. Szliácson láttam először gróf Reviczky Adámot, a szép, sánta, magyar szellemű kancellárt, s Wirkner Lajost, magántitkárát, kivel később többször találkoztam az életben. Fejérváry inkább gróf Cziráky országbíróval társalkodott, kit a világ dolyfős nagy úrnak tartott, talán azért, mert fejét rendkívül egyenesen tartotta s mindig fölfelé nézett. Én nevét csak az 1823-ki eseményekből ismertem, mint királyi biztosát, s nagyon csodálkoztam, midőn bizalmas társalkodásban azon alkotmányos eszméit fejtegette ki, melyek közjogi könyvéből ismeretesek. A fürdőből Losoncra mentünk Kubinyi Ferenczhez; Károly nagybá-

tyám meghitt barátjához, Gyürky Pál vejéhez, a nógrádi ellenzék tüzes szónokához, ki egyébkint szenvedélyesen gyűjtött régiségeket és ásványokat. Gyűjteménye legnagyobb részét történelem előtti bronz és arany tárgyakat foglalt magában, melyeket akkor még rómaiaknak tartottunk. E szép gyűjtemény 1849-ben, midőn az oroszok Losoncot feldúlták, nagyrészt elpusztult, fennmaradt része a nemzeti múzeumba került. A tárgyak főképp Terenye táján ásattak ki, mi nagybátyámat annyira érdekelte, hogy mindjárt oda mentünk, s meglátogattuk Gyürkyt, ki szívesen megengedte az ásásokat a Hársas hegyoldali legelőn, melyeket Fejérváry s Kubinyi közösen tettek. Pilinyben is voltunk, hol azóta szintén sok bronzkori régiség találtatott; akkor ezt Kubinyi atyja bírta, ki szeretett régiségekkel foglalkozni, de sokkal jobban gyönyörködött teknős békáiban, melyeket kertjében tenyésztett. Innét Szécsénybe mentünk gróf Forgách Józsefhez a nagyszerű kastélyba, s midőn a szép parkot bebarangoltam, nem is álmodtam meg, hogy mind ez egyszer birtokomba kerül.

II.

Nagybátyám örömet látta, hogy komolyan foglalkozom a régiségekkel, s gyűjteményét tudományosan kezdem tanulmányozni, melynek egy szép Venus-szobor márványból volt fő dísz; állt különben több kis bronz-szobrocskából, egy válogatott vésettkö-gyűjteményből s néhány középkori műemlékből; könyvtárában megvolt Visconti, Winkelman, Zoega, Agincourt, Cicognara, szóval elég arra, hogy tájékozhasam magamat a tárgyak jelentőségére s műbecsére nézve. Egy alkalommal megkérdezett, tudok-e görögül, mert e nélkül mindig csak dilettáns fogok maradni, tudós nem lesz belőlem. Feleltem: «tudok annyit, mennyit a collegiumban tanítanak». Erre felnyitotta Homérral s felszólított, olvassam el neki németül, mit természetesen nem voltam képes tenni. «Sajnálom», mondá az öreg, «ha tudnál, elvinnélek jövő júliusban Olaszországba.» Elpirultam, vágyaim netovábbja az olaszországi utazás volt, annyit olvastam már az olasz égről, természetről, műkincsekről, Goethe útleírásától Heinse *Ardinghellójáig*, hogy föllelkedtem, ha Olaszországot csak említették is, és most, íme, előttem állt az alkalom,

hogy óhajtásom beteljesedjék. Kérdeztem tehát nagybátyámtól, mi legyen a módja valamely nyelvet a legrövidebb idő alatt megtanulni. «Tanulj könyv nélkül egy szótárt, vagy legalább egy glossariumot, unalmas egy foglalkozás, oly száraz, mintha szalmát ennél, de gyorsan vezet célhoz, mert kétezer szó minden nyelvénél elégséges annak, ki a nyelvtant ismeri, hogy könyveket folyóan olvashasson.» Ráadtam tehát magamat a szalmaevésre, megtanultam mindennap ötven szót s olvastam Matthies nagy nyelvtanát, különben pedig tanulmányoztam Kövy Sándor magyar magánjogát s hallgattam Csupka András híres ügyvéd és eperjesi jogtanár felolvasásait, ki Kövyt a maga módja szerint commentálta, összekeverve a latint, németet s magyart, így például egyik felolvasását e szavakkal kezdte: «Molitor, propter Wassermangel, bábuit baj».

Csupka egyébiránt népszerű volt köztünk, minden szigorúsága és magaviseletének különözése mellett, mert igen jól idomította tanítványait, hogy az ügyvédi vizsgát szerencsésen tehessék le; többet úgy sem kívánt tőle senki, az iskolákat mindenki csak oly intézeteknek tekintette, melyekben az ifjú kenyértudományát minél rövidebb idő alatt megtanulhatja. Az eperjesi collegium ez időben a legjobb protestáns tanintézetek közé soroztatott, pedig a primát összesen három tanár tanította, Munyay a theológiát, Csupka a jogtudományokat, Greguss a philosophiaiakat, természet-tudományiakat és történelmiket; ily kevészel értük be akkor! Tavasszal, még mielőtt az iskolai vizsgát letettem volna, a kerületi táblánál is, kivételesen, jurátusnak eskettek föl, el is jártam a tábla üléseire a legnagyobb szorgalommal, ámbár ott nem sokat tanultam. A négy ifjabb bíró referálta a pereket, melyek mind deákul voltak szerkesztve, de a jegyző, Szentléleky, nem tudott deákul s egyébkint sem volt képes bármi ítéletet fogalmazni, ugyanazért csak az irodát tartotta rendben; az elnök ismeretes volt tudatlanságáról, két bíró pedig már hetvenedik évét is meghaladta, s így természetesen sok panasz hallatszott az eljárás ellen; nyíltan beszélték, hogy a bírák az informationál ajándékot fogadnak el s hogy a végrehajtási költségek felszámítása szemtelen. Legkülönösebb alak volt itt a sánta Okolicsányi, királyi tanácsos, kire ráfogták, hogy a bécsi titkos rendőrség szolgálatában áll, különben ropantul buzgó katolikus s megcsontosodott conservatív, a mellett

még szórakozottabb mint gróf Dessewffy József. Mióta a reformkérdések fölmerültek, mindig ezek ellen nyilatkozott, mert, a mint mondani szokta, a magyar alkotmány igen jó, nem is kell azon változtatni semmit, csakhogy az becsületes emberek számára készült, nem számunkra, s ekkor a hatás növelése tekintetéből mellette szokott ütni. A zsidók társadalmi állásának fokenkénti emelkedése is bosszantotta; haragudott, hogy az eperjesi casino beveszi őket tagokul, hogy ott tisztviselők, táblabírák. sőt az alispánok is velők kártyáznak, s azt találta, hogy «a türelmesség az új divatú alkotmányosságának ártalmas kigőzölgése».

A nyár kezdetén elővettem Homért, elvittem nagybátyámhoz s kértem, nyissa fel tetszése szerint, hadd olvassam el németül a görög szöveget. Fejérváry megörült előmenetelemnek, s útra kezdünk készülni, ő meg én, és Hollender Leó, egy gazdag zsidó kereskedő fia, tudományosan művelt kedves egy férfi, kit nagybátyám mint szenvedélyes régi éremgyűjtőt megkedvelt s felszólított utazék velünk. Atyám ezt restelte, nem tudta elfojtani ellenszenvét a zsidók ellen, kiket nemtelenebb fajnak tartott, nem is tudta megfogni, miként társalkodhatik sógora Hollenderrel. Atyám fogalmai a társadalmi viszonyokról még nagyon emlékeztettek a középkorra, sőt az óvilágra, de azon időben általánosan el voltak terjedve a magyar nemesség közt. Tisztességes állásnak csak a földbirtokosét tartotta, ki hivatalt nem visel, senkitől nem függ, ez az igazi úr. Különbséget itt nem tett a nagyobb vagy kisebb birtok, hanem legfőlebb a család régisége; egyébiránt erre is inkább családi összeköttetésekénél adtak valamit, mint társaságban, mert az egyenlőség érzete áthatotta az összes birtokos nemességet, az úgynevezett táblabírákat, kik ugyanazért kerültek a mágnások társaságát, mint kik akár aranykulcs, akár hivatal s családi összeköttetés következtében az udvartól függnek, különben is jobbaknak tartják magukat a többi nemességnél s kasztot formálnak már az által is, hogy egymást tegezik s együtt tartanak, holott a törvény azt mondja: «Neque habent Domini plus, neque servientes minus de libertate». Kormányhivatalnok természetesen szintén úrnak tartattott, de a camerális tisztviselő, még nagyobb fizetés mellett is, kevesebb tiszteletben részesült, meri ezek közt sok volt az idegen s a nememes. Egyébiránt azt, a ki kormányhivatalt vállalt, nem tekintet-

ték többé jó hazafinak, csak megyei választott tisztség volt meg-
 egyeztethető a hazafisággal. Az ügyvéd, az orvos szintén belé illett
 az úri társaságba, ha nem is volt nemes, hiszen honoratior volt
 mindenestre, mindenkinek szüksége volt rá, ő ismerte a házi kör
 legbensőbb titkait, de azért még sem tartották egyenlőnek, mert
 függésben élt, ha nem is az egyestől, mégis a közönségtől. Leg-
 több becsülete volt köztük azoknak, kik a megye gyűlésére jártak
 és gyakran táblabíráknak neveztettek ki. A kereskedő, még ha
 nemeslevele volt is, csak polgárnak tartatták; ezek s a tanárok,
 papok s városi házbirtokosok alkották a magasabb polgári társasá-
 got, külön a czéhbeli kézművesektől, kik majster uram címmel
 szólítottak meg s ismét külön társaságban éltek egymással. A pol-
 gárság s a nemesség közt alig létezett tetteleg a jus connubii, meg-
 történt ugyan néha, hogy a nemes ember fia elvette a gazdag pol-
 gár leányát; de azt, hogy birtokos nemes család leánya nem-
 nemeshez menjen feijhez, hallatlan botránynak, családi csapásnak
 tartották. E részben csak a katonatiszt iránt tettek kivételt, eze-
 ket társadalmilag egyenrangúaknak nézték az urakkal. De a
 nemesség nemcsak lefelé, hanem fölfelé is elzárkózott, a ki mágná-
 sokkal sokat társalkodott, aranykulcsot kapott, vagy mágnásleányt
 vett el, azt fertálmágnásnak csúfolták: szóval a társaság élesen el
 volt különítve különböző osztályokra, melyek egymással érintkez-
 tek, de soha egészen össze nem olvadtak. Széchenyi érdeme volt
 ez összeolvasztásnak megkísértése a pesti casino alapítása által,
 hanem ez is csak a táblabírákat, a mágnásokat s hivatalos köröket
 hozta mindennapi érintkezésbe, még a pesti nagykereskedők sem
 érezték magukat jól e társaságban, s külön casinót alapítottak, az
 igazi nyárspolgárok pedig, még a leggazdagabbak is, nem jártak se
 az egyikbe, se a másikba, hívei maradtak a kávéházaknak.

A mint utolsó iskolai vizsgámat julius kezdetén letettem, tüs-
 tént útnak indultunk. 1833-ban olasz útazás még nagyon ritka
 volt körünkben, a táblabíró nem igen ment ki külföldre, még csak
 fürdőbe sem, legfőlebb Bécsbe rándult föl hivatalt keresni vagy
 peres ügyeit a kancelláriánál sürgetni; ha tovább útazott, egész
 életében beszélt külföldi kalandjairól.

Pesten meglátogattam Henszlmann barátomat, ki a pesti egye-
 temnél orvosnak készült s a múzeumban lakott Haliczky igazgató-

helyettesnél; ezen ekkor az agyvelőpuhulás jelei már mutatkoztak, de azelőtt is nehéz volt meghatározni, hogyan jutott a múzeumhoz, mert eredetileg baromorvos volt, s a rossz világ reá fogta a helytartótanácsra, hogy a veterinarius szó félreértéséből régiségbúvárt vélt benne feltalálhatni, s úgy nevezte ki a régiségtár öröknek; még sokkal később is a múzeum oly kikötőnek tartott, melyben jóra való ember, ki életében hajótörést szenvedett, végre nyughelyét talál. Ekkor láttam először az egyedi díszedényt és csészét, a múzeum római gyűjteményének egyik főkincsét, melyről Jankovich Miklósnak zavart leírása után, a nélkül, hogy az emléket vagy csak rajzát is láttam volna, hosszú értekezést írtam; — ez azonban, szerencsémre, ki nem adatott. Verseifet is írtam ez időben, németeket, sőt egy szomorújáték terve is bolygott agyamban, **Rienzi**, mely még később sem hagyott nyugodni, első felvonása el is készült, végre felhagytam vele, minthogy a mint naplómban megjegyeztem, szerelmi jeleneteket nem írhattam, meid e szenvedélyt még nem ismertem, a mi engem nem kevésbé gyötört, hiszen szent Ágostonnal mondhattam: «Nondum amabam, et amare amabam, quaerebam quem amarem, amans amare.» Nem szerettem még, de szerettem volna szeretni, s kerestem, kit szeressek, szeretvén szeretni.

Pozsonyban két napra állapodtunk meg, hogy az országgyűlést láthassam; elmentem a főrendi ülésbe, hol a száraz deák dictiók nem tudtak megtetszeni, átláttam, hogy Szinyey László Sárosvármegye volt képviselőjének igazsága van, ki nekem még Sárosban elmondta, hogy a főrendi tábla eddigi döntő szerepét soká fel nem tarthatja s elobb-utóbb a követi tábla uszályhordozójává válik, nemcsak mivel a kor kívánalmaival egyenes ellentétbe helyezte magát, hanem főképp azért, mert kezdeményezési joga nincsen, e szerint hatalmát csak az által mutathatja, hogy az alsó tábla határozatait megakasztja s fölterjesztésüket meg nem engedi, pusztán negatív állás pedig fenn nem tarthatja magát soká, a ki folyvást védelmezi magát a nélkül, hogy támadhasson, mindig meg lesz verve. Az alsó tábla mély benyomást tett reám, különösen a félszemű, halvány Kölcsey átszellemült alakja, s ellentétül a huszár természetű, köpczös Beöthy, szikrázó szemével, a szép, kaczérságig választékos Balogh, s az elhanyagolt külsejű Borsiczky. Ezek vol-

tak ez időben a legnevezetesebb követek, Ragályi már le kezdte magát jární, Nagy Pálban nem bíztak, Deák csak épen akkor jelent meg az országházban, s még nem vívott ki magának nevet s méltánylást.

III.

Becsben nagybátyámnak üzleti dolga volt M. L. Biedermann bankárházzal, melylyel az opál-bányák bérleténél társaságban állt. Időmet felhasználtam, hogy megnézzem a Belvederét, a régiségkabinetet, az udvari színházat. Először életemben voltam nagy városban, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket, a képeket azonban nem tudtam még megérteni, nem hatottak reám úgy, mint hírók után képzeltem. A régi német iskola szögletessége, Rubens izmos, testes alakjai, a hollandi képek mindennapias, néha aljas tárgyai visszatetszettek; föl nem ismertem az elsöben a kifejezés benöségét, az utöbbiakban az élénk felfogást, a színezés bája nem hatott reám, nem tudtam még megérteni a coloristákat, pedig a bécsi képtár föleg ezekben gazdag. Eddigi tanulmányaim különösen a plastikai szépségre irányozták figyelmemet, s azért több élvezetet leltem a régiségtárban. Itt ismerkedtem meg Steinbüchel Antallal, az akkori igazgatóval, szellemes férfival, ki, mint Fejérváry barátja, különös figyelemmel viseltetett irántam, s midön látta, mily nagy hatással voltak reám szavai, késöbb is sokat foglalkozott velem, egyike azon férfiaknak, kiktöl legtöbbit tanultam, s kiröl most is hálásan emlékezem.

Steinbüchel még fiatal korában neveztetett ki a régiséggyűjtemény igazgatójájúl; az uralkodó megkedvelte öt olasz útjában, melyben a fiatal tudós kísérte s a régi emlékeket magyarázgatta neki. Gyors előléptetése természetesen sok irigységet gerjesztett; voltak, kik helyére vágyódtak, ö pedig, mint kényelmes osztrák, nem némitotta el elleneit az által, hogy nagyobb tudományos munkákkal a németországi tudós világban tekintélyt szerzett volna magának. Keveset írt, sötfelfogása sokban eltért az akkori archaeologok száraz tudományosságától, mely minél több adatot gyűjtött, a nélkül, hogy ebböl levont volna általános következeseket az övilág culturejlödésének földerítésére. Steinbüchel ellenben az érmekekörül nem sokat tördöött ki nem adott ritka darabokkal, sötfigyel-

mét épen a közönségesekre fordította, mert ezek tanúskodnak a városok s államok kereskedelmi fontosságáról s a kereskedelem irányáról. A műemlékeknél is különösen cultur-történelmi nevezetességeket vizsgálta, így például, midőn a népkerten az athéni Theseus-templom bécsi utánczásánál elsétáltunk, mely a helyett, hogy egy domb homlokát koronázná, a mélységbe rejtetett el, figyelmeztetett az óvilág templomainak alapeszméjére, ellentétül a keresztyén templomokéval; a szentély azoknál kicsiny, mint az istenség lakhelye; itt van felállítva szobra, csak a papok s beavattak közeledhetnek hozzá, a nép künn áll a templomhoz tartozó területen s csak messziről látja az istenséget, az áldozatban csak kevesen vehetnek részt, a vallás aristokratikus. Ellenben a keresztyén templom tágas, mert imahely, nem pedig az istenség lakhelye, s azért mindenkit egyformán befogad, itt az egyenlőség uralkodik, a koldus és főúr egymás mellett térdepelnek s imádkoznak, a vallás demokrata. A keresztyénség győzelme ugyan azért biztosítva volt első kezdetétől fogva, mert oly világnézetet terjesztett, melyet a szegény nép tüstént felfogott s melynek a régi vallás elzárkozottsága nem állhatott ellent.

Mindennap hallottam Steinbücheltől ily találó szellemes észrevételeket sétáink közben, s szívesen hittem szavainak, hogy a régiek tanulmányozása azon kulcs, mely a jelenkor titkait megnyitja, s hogy a régi emlékek olyak, mint a koros kitűnő emberek, kiktől az ifjabbak sokat tanulhatnak, ha beszédmodjukat megszokják.

Nagyon sajnáltam, hogy Bécsben csak néhány napig maradtunk; nagybátyám azt találta, hogy úgy is még sok időt fogok tölteni ottan, mit én nem igen mertem hinni.

IV.

Július vége felé érkezünk Münchenbe; éreztem, hogy ez Olaszország kapuja, mert főleg művészváros, eltérő Bécsnek zajos életétől és politikai jelentékenységétől. Itt láttam először kitűnő szobrokat, régi ismerőseimet Winkelmannból, ki szépségüket commentálta; a meghalt Niobidát, a borghesi Faunt, Irénét Plutoszszal, — akkor még Leucotheának hívtuk, — a Rondanini Medusát,

s ezek mellett az előttem még ismeretlen aeginai csoportozatokat s az Ilioneus gyönyörű lágy torzóját, mely talán Praxiteles műve; mindezeket pedig oly fényes termekben felállítva, minőket ily kincsek megérdemelnek, a keret megfelel a tárgyak szépségének. Örültem, hogy a régi szobroknak palotája, a Glyphtothéka, magában is szebb s gazdagabb a császárok bécsi lakánál, s örültem ismét, hogy a bajor királyi palota a leggyönyörűbb múzeumává és képtárrá lett. A Pinakotheka nem volt még fölépítve, a képeket a schleissheimi várban kellett tanulmányozni. A gyűjtemények szemlélete volt ugyan fő foglalatosságom, de a művészet emlékei nem elégitették ki egészen vágyaimat, mint ilyetén *pártesi* ifjú, ki először lép a nagy világba, a jelenkor szellemi életével is kívánczotam megismerkedni, különösen kitűnő híres férfiakkal, kiknek munkáit olvastam, vagy nevőket hírből ismertem. Steinbüchel tanácsára még Bécsben megvettem Thiersch Fridrik tanár felső olasz utazását, s azt a legfeszültebb figyelemmel olvastam; a tárgy érdekessége mellett az irány is megbájolt, fölismertem benne a szerzőnek nemcsak mély tudományát, hanem nemes érzületét és szabadelvű gondolkodását; éreztem, hogy Thiersch nem száraz szobatudós, hanem a társaságban élő, a jelenkor bajait ismerő filosoplai és politikus. Szerettem volna megismerkedni vele, levelünk azonban csak Bingseiss udvari orvoshoz s egyetemi tanárhoz szólt, az ultramontán párt egyik főemberéhez, kiről azt beszélték, hogy a betegek ágyánál mindig imádkozik, és több sikerrel biztatja betegeit imája, mint rendelvényei után. Ez igen szívesen fogadott, Görres volt épen nála, a lángeszű író, kinek kezei alatt a német nyelv hajlékonysága és hatalma bámulásra ragadja az olvasót. Tudtam, hogy Napoleon idejében a *Rheinische Merkur* izgatása a francia kormány által is félelmetesnek tartatott, ismertem a *Sah Name* fordítását, s annak különösen vonzó bevezetését; hallottam, hogy újabban a kölni érsek elfogatása alkalmából tollat ragadott s lángszavakkal felkorbácsolta a kedélyeket, pedig társaságban oly hallgatólag volt, s vastag vörös arczából, köpczös termetéből senki sem olvasta volna ki a hatalmas író. Kérésemre Bingseiss bevezetett Thierschnél, hol csaknem minden este igen kedves társaság gyűlt össze; tudósok, — itt találkoztam későbbi években Schellinggel, — fiatal emberek, egyetemi tanulók, különösen görögök, lengyelek,

oroszk, s kitűnő idegenek, kik igen jól mulattak, mindamellert, hogy francia divat szerint se vacsorával, se borral, se szivarral meg nem kínálták őket. Az angol alkotmány került Ringseissal szóba, s jellemének megváltoztatása a reform által, melyben az udvari ultramontán orvos a forradalom előjelét látta s az első lépést a nemzet romlása felé. Nagybátyám ellenben azt tartotta, hogy se a mostani reform, se azok, melyek következni fognak, nem változtatják meg az angol politika jellegét, hanem le fogják csillapítani az izgalmat. Többen is vettek részt ez élénk vitában, melynek végre a házi gazda az által vetett véget, hogy megemlíté, miként egyszer egy államférfit megkérdezett, mi legyen az angol alkotmány valóságos szelleme, népies-e vagy aristokrata, — mert az institutiók aristokratikusok, — s mi a fennálló aristokratikus institutiók hatásának határa? «A szellem,» az volt a felelet, «az angol nép egészséges természetének kifolyása, mely sokszor öntudatlanul is mindig a nép javára működik, mert a határ, mely után ön tudakozódik, a népfölkelés.» Thiersch nem régen tért volt vissza Görögországból, s épen akkor írta könyvét, *de la Grece*, melyből több czikket olvasott fel nekünk, különösen a jövő főváros legalkalmasabb helyéről, mert sokan találkoztak Görögországban, kik stratégiai és kereskedelmi tekintetekből Korinth fekvését előnyösebbnek találták, mint Athénét. Thiersch Athén mellett írt, meri ha Korinth választatnék, megfosztaná ez az új Görögországot minden traditióitól s örökre jelentéktelen országgá tenné, múlt és jövő nélkül. A könyv egyébiránt megjelenésekor nem volt oly hatással, minőt Thiersch tőle remélt. Míg Münchenben időztünk, minden este eljártam hozzá, s Ő elég szíves volt engem a Glyptothékába és Antiquariumba elkísérni; itt figyelmeztetett egyszer egy márvány dombormű-töredékre, melyre mindjárt megjegyeztem, hogy Winkelmannál ki van adva, de a tudós archaeolog nem fejt meg.

«Megfejtettem,» mondá Thiersch, «mutassa meg ön is, lesz-e önből archaeolog, útbaigazításúl említhetem, hogy homéri tárgy.» Némi gondolkodás után mondám: «Ez nem lehet egyéb, mintáz *Illász* III. énekének jelenete, hol Priamosz s a város vénjei nézik a toronyról a csatát, s Heléna jó eleikbe, kinek láttára mondják: mégis érdemes ily szép nőért megküzdeni.»

Thiersch erre megölelt s rám adta archaeologiai áldását, én

pedig, míg csak élt, híven ragaszkodtam hozzá, küldtem neki tokaji bort, s valahányszor Münchenbe vetődtem, mindig ünnepnek tekintetem a látogatást a kedves öreg tudósnál.

Saphirt, a lovasberényi élczes zsidót, Hollender kereste föl, együtt ebédeltünk, kifogyhatatlan volt élezés ötletekben, sok adomát beszélt el Lajos királyról, ki ez időben nem volt népszerű, pedig a mint meghalt, mindenki megfedkezett gyarlóságairól, rossz verseiről, s a női szépség iránti vonzalmáról, sőt középkori hajlamairól is, melyek sokszor összeütközésbe hozták a jelenkor szellemével, csak azon érdemeiről emlékeztek meg, melyeket az új művészet ápolása által szerzett, meid ő telepítette Münchenbe a német festész-iskolát, ő építette föl az új Münchent, s azt a művészet egyik gyúpontjává alakította át. A milliók, melyek elpazarlásával vádolták, s melyeken műkincseket vásárolt, basilikákat, emlékeket, szobrokkal benépesítette, meghozták kamatjaikat busásan; Bajorország ezáltal emelkedett ki a német királyságok közül, ez által vonta München az idegeneket magához s lett a művészek hazája. Igaz, hogy Lajos király elhanyagolta seregét, s viremental a katonai célokra megszavazott összegek egy részét művészeti célokra, műemlékek megszerzésére, s építészeti terveinek kivitelére fordította, de ha ezt nem teszi, s csakugyan a seregére költi a miihókat, Bajorország 1866-ban még sem kerülhette volna ki sorsát, mert a német egység eszméjének győzelmét a közvélemény, az összes németek régi óhajtása vívta ki inkább, mint a Dreysé hátultöltője s a porosz fegyelem; hiszen maga Lajos király is fölmelegedett ez eszmén, s meg is énekelte, unokája pedig, ki csakugyan rátartó a korona méltóságára, maga volt az első a német fejedelmek közt, ki Versaillesben a német császárság régi eszméjét föl-elevenítette.

Meglátogattuk Boisserét, a híres képgyűjtőt, ki az alsó Rajna-vidéken a század első éveiben az elpusztult kolostorokból megmenté a régi németalföldi iskolának fenmaradt képeit, s a művelt világ figyelmét Van Eyk, Van der Weyde, Mernünk, Massys felejtett neveire fordította, ismeretesb olasz kortársaiknak e méltó vetélytársaiéra; gyűjteménye, melyet Goethe értekezéséből ismertem, már meg volt véve a király által; én Schleissheimban tanulmányoztam.

Voigttal is megismerkedtünk, az éremvésővel, ki a domborműstílt hozta be az éremvésésbe, mert a helyett, hogy befelé véste volna compositióját a bélyegbe, dombormű atyabélyeget készített. Technikája meglepő volt, s hatása első pillanatra csábító, a vésők azonban el nem fogadták azt, mert tudták, hogy finomabb jellemzést adhatnak, ha befelé vésnek, mintha előbb aczélből domborművet készítenek. A harminczas s negyvenes években azonban Voigt csaknem egyeduralkodó volt az éremvésésben egész Németország határán belül, a tallérokát is mind d véste; azt olvasom, hogy ez idén meghalt (1876.), így tehát nem kell látnia, miként olvastja be Bismarck minden műveit, hogy márkát veressen belőlök. Fölkerestük a Frauenhofer-féle optikai intézetet is, melyben az óriási távcsövet gyártották épen a pulkovai csillagda számára; máskor láttuk, miként festi Schnorr Gyula, a híres német képíró, az új királyi palota Niebelungen termét, szóval reggeltől estig el voltunk foglalva, alig győztém a váltakozó benyomásokat naplómba följegyezni, akkor még német nyelven.

A Tegern- és Achentó vidékén és a schwaczi szoroson át jutottunk Insbruckba, hol Miksa császár nagyszerű emléket, huszonnyolcz óriási szép ércszobrával s kicsinyes márvány domborműveivel bámultam; de még szívesebben hajoltam meg Ferdinand fdherceg emléke előtt, ki az ambrasi gyűjteményt hozta össze, s eltérve háza büszke hagyományaitól, nem tekintve fejedelmi születésére, a szép Welsér Philippinát vette nőül, és örültem, hogy sír-emlékén a szép no gyönyörű vonásaival megismerkedhettem.

V.

A Stelvio-hegygerinczen keresztül jutottunk át az alpesi hűvös völgyekből Európa kertjébe, a Como-tóhoz. A Cadenabbiába szálltunk, nappal kirándulásokat tettünk jobbra-balra, a Villa Sommarivába, hogy Thorwaldson remekművét, Nagy Sándor bevonulását Babylonba, az újkor legszebb domborművét lássuk, mely a főterem párkányzatát képezte; a Villa Melzibe, hol nagybátyám, Napoleon nagy tisztelője, a császár emlékeiben gyönyörködött; Bellagioba, honnét a kilátás a tó három elágazó részére legbájosabb, este pedig a kertbe ültünk le, narancsfák alatt, a hold-

világban tündöklő tó partján. Azt hittem, tündérorságban vagyok, a déli ég, a lágy levegő, a buja növényzet, a kristály-tiszta tó s a hegyek merész körrajzai úgy hatottak reám, hogy akaratlanul felkiálték:

Iste terrarum mihi praeter omnes
Angulus ridet!

Egy öreg angol hallotta horatiusi idézésemet, megszólított s beszélgetni kezdett velem; úgy látszott, hogy rosszaló nézeteim Angolország chinai politikájáról nagyon mulatják, mert komolyan igyekezett jobb véleményt ébreszteni bennem az angol keleti politika iránt, mint a minőt az *Augsburgi Allgemeine*-ből merítettem. Másnap megtudtam, hogy az öreg úr Ellis, angol hadügyminiszter volt.

Comóban, Milanóban, Bresciában, Veronában nézegettük a templomokat, középületeket s municipális múzeumokat; egy új eszmekor nyílt meg előttem, láttam oly országot, melyben az állami élet megszűntével, a municipális élet fejlett ki, hol minden városban a legelőkelőbb férfiak álltak a szűk határok közt mozgó helybeli administratio élére, s mindenütt találtak az áldozatkész polgárok, kik múzeumokra s közintézetekre nagyobb összegeket ajánlottak fel, s kik szülővárosaik csínjában keresték dicsőségöket. A mezőségen ez időben rossz lábon állt a közbátorság, az utazást Lombardiában veszélyesnek tartották; mindenütt szó volt útonállókról, s a gyorskocsit (velocifero) mindig lovas zsandár kísérte, mi elégségesnek tartott az utasok biztosságának megőrzésére, mert a rablók úgy üzték mesterségöket, hogy az országútat szegélyző kukoricaföldek közül kiugorván, kötelet emeltek a lovak elé s így megállítván a kocsit, kirabolták az utasokat. A zsandár ilyen esetben nem gondolt az útonállókkal, hanem elvágta kardjával a kötelet, s a kocsi tovább robogott. Szinte sajnáltam, hogy ilyféle kalanddal nem találkoztam.

Páduában nem álltunk meg Giotto, Avanzo és Aldighieri freskóinak meg szemlélésére, Fejérváry nem szerette a trecentista művészetet; mint igazi műkedvelő, ki a műtörténelemre nem figyel, csak a XV-ik század végének s a XVI. kezdetének műveit tudta élvezni. Én is csak sokkal később tanultam megbecsülni s csodálni Giottót s iskoláját, sőt hozzá szoktatva az óvilág plastikájához, nem fogtam fel a keresztyén szobrászat szellemét, még Donatello, Mino

és Verocchio művein sem melegektem föl; tökéletes pogány voltam, nem keresztyén, s a képekben is azokat értettem meg leginkább, melyek II. Julius és X. Leo alatt jöttek létre, midőn az egyház is pogánynyá vált. Nem is titkoltam ellenszenvemet a komoly irányú keresztyénség ellen, mely első föllépésénél szétrombolta az ókor remekeit, s a reformatiókor ismét dúlásokban s képrombolásokban nyilatkozott. Steinbüchel és Böhm tanítottak később arra, hogy méltányoljam egy részről a művészet bimbóját a trecentistáknál, nemcsak kifejelett virágát, s megértsem a régi keresztyén művészet bensőségét, másrésztől fölismerjem az újkor világnézetének, a protestantismusnak hatását a XVI-ik század naturalismusában, mert az újkornak, a protestantismusnak szelleme lengi át nemcsak Rembrandt, hanem még Caravaggio, Rubens és Murillo műveit is, mindamellett, hogy ezek a jezsuiták által inspiráltattak; mert mindezek szakíknak a renaissance nemes idealismusával, s kizárólag a természet utánzására adják magukat. A művészek lángesze azóta a felfogás hűségében, a jellemzés élénkségében, a színezés bájában s a világítás mesterségében nyilatkozik, nem többé a plasztikai compositióban s az alakok eszményi kifejezésében.

Velence hatalmas mélabús benyomást tett reám, a néma csatornák, a koporsó alakú fekete gondolák, a szétmálló paloták, a szent Márk templomának keleti fénye, a dogepalota szabálytalan nagyszerűsége s régi műemlékei, melyek oly éles ellentétben álltak mostani lakóival, az osztrák tisztviselőkkel, olyannyira hatottak reám, hogy néha csaknem mint egy alvajáró bolyongtam a szűk utcákon, elmélyedve a köztársaság korába, míg a fehér egyenruha föl nem keltett álmaimból. Szerettem tanulmányozni a régi képeket s emlékeket, mi akkor könnyebb volt mint most, mert a Manfrin s a Barbarigo képcsarnokok még egész épségükben álltak fenn, a Pisani palotában láttam még a híres régi ház legnagyobb kincsét, Paolo Veronese talán legszebb képét, Darius fogoly családját Nagy Sándor előtt. A Grimani gyűjtemény eladó volt ugyan, de még egész terjedelmében tanulmányozható, részint San Quirico műárúsnál, részint a családi palotában. Azóta mind e műkincsek szétszedettek s a világ minden részébe vitettek, Pétervárába és Londonba, Párisba, Bécsbe, Berlinbe. A művelt világ folyvást gazdagszik Olaszország műkincsei által, pénzével kicsalogatja a képeket,

szobrokat s domborműveket szülőhelyükről, s e mellett el szereti felejteni, hogy összes művelődését a XIV-ik század óta a XVII-ikig Olaszországnak köszöni, s hogy irodalma és műemlékei nélkül ízlése mostanig barbár maradt volna. Látván az osztrák adminisztrációt Velenczében, természetesnek találtam, hogy II. Julius pápa szavai: «Fuori i barbari», ki a barbárokkal, századokon át visszhangra találtak minden hazafiak olasz kebelében, s a mit egy nemzet századokon keresztül erősen óhajt, az végre be is teljesedik, 1833-ban azonban nem sejtettem, hogy látni fogom Olaszország egységét.

A velencei iskolának s nevezetesen Tizian Assuntájának színezetbája nyitotta meg szemeimet s keblemet a festészet remekeinek megértésére s átérésére. Münchenben még a középszerű római szobrok és domborművek is mélyebben hatottak rám mint Milanóban Rafael szűzies Sposalizioja, de Velenczében Tizian ecsetének hatalmas varázsa levette szemeimről a hályogot, Bellini Madonnái elő kezdtek készíteni kedélyemet a keresztyén festészet élvezetére, Bolognában megszerettem már a gyöngéd, habár erőtelen Francesco Franciát, a komoly Peruginót, s a szépség netovábbját leltem föl Rafael Santa Cecíliájában, a mint az angyali kar harmóniájának hallatára rajongva fölnez a mennyekbe s elejti földi zeneszereit, mialatt a megtért bűnös szentek, szent Pál és szent Magdolna, magukba térve, mély gondolatokba merülnek. Szent Domokos templomában ismét Michel Angelo leggyöngédebb műve, a térdeplő kis angyal előtt nem tartóztathattam magamat, hogy e remekművet meg ne csókoljam.

Florenzben Michel Angelo nagyszerűségét uralta lelkem, s Rafael tiszta szépségét; órákat töltöttem mindennap a két galériában, új meg új eszmék keletkeztek agyamban, s néha nem tudtam mindezt magamba zárni, s ismeretleneknek is, kikben műérzelmet gyanítottam, Ciceroneként magyaráztam meg a művészet emlékeit. Ily alkalommal találkoztam egy olasz abbátéval, ki hallva szavaimat, meghitt, nézzem meg képeit házánál; ez Celotti volt, akkortájbán egyike a leghíresebb műértőknek, kinek révén néhány kitűnő kép jutott a berlini galériába, a Louvrebba s a Pinakothekába.

Mindez folytonos izgalomban tartott, de Hollender barátomnak

meglehetősen unalmasnak látszott. Ő a népeletet szerette inkább tanulmányozni, mint a régi képeket, s nézte, mikép tódulnak a florencziek a cascínékbe, miként mulatnak közhelyeken, s minő darabokat adnak a színházban, mi megint engemet keveset érdekelt, mert este a nap benyomásai után rendszeren oly kimerültnék éreztem magamat, hogy a színházban elaludtam.

Markó Károly, a kitűnő festész, mindjárt fölkereste nagybátyámat, a mint megérkezésünket megtudta, mert Fejérváry volt e híres hazánkfiának első védője. Markó Pesten az egyetemnél mérnöki pályára készült, és üres óráiban gouache tájképeket festett, melyeket Müller műárúsnak potom áron adott el. Épen ott volt a boltban, midőn látta, hogy Fejérváry egy ily képet háromszoros áron vett meg, elment tehát hozzá s bemutatta képeit az aggteleki barlang szebb részeiről. Báró Brudem megvette ezeket, mert fölismerte a fiatal ember tehetségét, Fejérváry pedig Brudemnel, gróf Károlyi Györggyel és gróf Andrássy Károlyival s Györggyel évi díjat adtak neki, hogy Bécsben kiképezhesse magát az akadémiánál. Markónak azonban művészi szeszélyei voltak, összeveszett az akadémiái tanárokkal, felhagyott a festéssel s elefántcsontpapírt gyártott, melyet akkor csak Angolországban tudtak készíteni, s így elkedvetlenítette pártfogóit. Csak nagybátyám nem hagyta el, s végre újra kieszközölt számára ösztöndíjt, hogy Rómába mehessen, hol tehetségei rövid idő alatt úgy kifejlődtek, hogy közelismerésre talált, sőt midőn a német festők az öreg Koch jubilaemúra az aggművésznék ezüst koszorút nyújtottak át, ő azt Markó fejére tette, mint ki az ily kitüntetést leginkább megérdemli. 1833-ban már híres festész volt és senkinek protectiójára nem szorult, de azért nem feledte el első védőjét, Fejérváryt, kivel mindig barátságban maradt.

VI.

Corkonán, Perugián keresztül Ternibe értünk, hol Olaszország legszebb vízesését csodáltuk; megemlékezném, hogy ez Tacitus szülőhelye, emlékül itt akartam megvenni munkáit, de. a kis város könyvárusa Tacitust még csak névről sem ismerte. Végre lejutottunk az elhagyott, lázt terjesztő campagnába, és szeptember 7-kén reggel Rómába. Szívem dobogott, arczom égett, midőn a Piazza del

Popolón keresztül a vendéglőbe hajtottunk, mindhármunknak nem volt nyugta, lesiettünk a Fórumra, a Coliseumba, fel a Capitoliumra, a tarpeji sziklához, a Pantheonba, a szent Péter templomába, s este felé a Monte Pincióra, honnét panorámaképen terült el előttünk az örök város két ezredéves emlékeivel. Azt hittem, nagyobb napot nem érek életemben. Kis boldogasszony napja lévén másnap, elmentünk a Santa Maria del Popolo templomába, hol a pápa régi szokás szerint e napon pontificál. A katonák sorai közt előre robogtak az ezüsttel fődött pápai dragonyosok, utánok jöttek a violaszínű püspökök, az érsekék és cardinálisok, mindegyik követve candelariusától, ki a bíborköpeny uszályát hordta; tizenkét skarlátba öltözött szolga vitte vállán az aranyos trónust, melyen a pápa ült fehér redős gyapjúszővetben, széles vörös bársonygallérral, az arany tiara fejében. Mindkét oldalról egy-egy szolga kísérete nagy fehér pávatoll legyezővel, s utánok jöttek a svájcziai alabárdokkal, sárgavörös középkori öltözetben. A pápa fölemelte jobbját áldásra s a tömérdek népség térdre borult. A jelenet meghatározó volt, még az idegen is érezte a római egyház pompájának nagyszerű jelentőségét. Nehezen jutottunk a templomba, egy paoli azonban, melyet egy svájczinak kezébe nyomtam, jó helyre segített, honnét a pápa jámbor arcját, Bernetti élénk ideges vonásait s villogó szemeit, Fesch kőhideg kifejezését, Zurlának táblahiró alakját, Giustiniani fiatal termetét, Doriának kösz vényfáj dalmát és Odescalchi gyönyörű csipkéit láthattam.

Rómában még a legprózaibb embert is elfogja a régiségláz, mindenki eljár az ókor emlékeihez Servius Tullius falaitól s a Cloaca Maximától, melyet Tarquinius boltoztatott be, a keresztyén catacombákig, a Pantheonról a szent Péter templomáig, a Caesarok palotáinak romjaitól a Vatikánig, a Scipiók temetőjétől a modern pápák emlékeihez. Hát még én, ki éltem egyik feladatának tűztem ki a múkincsek tanulmányozását! Reggeltől estig nem nyugodtam egy pillanatot, Nibby könyvével kezemben vándoroltam az emlékek közt, kiejézet fogott el, midőn a Stanzákban, a Sistinában, a Farnesinában Rafael és Michel Angelo freskóit láttam s a vatikáni és capitoliumi szoborgyűjteményeket. A könyvtárban megismerkedtem Mezzofanti bíbornokkal, ki, a mint hallotta, hogy magyar vagyok, magyarul szólított meg, igazi debreczeni zsíros kiejtéssel,

melyet egy magyar huszártól eltanult. Elbeszélte, hogy tizenöt év előtt, midőn Bolognában a Magliabecchiánának könyvtárnoka volt, József nádort is megszólította így, ki gróf Beckers udvarmestere és gróf Pálffy Fidél kamarása kíséretében utazott, de egyikök sem volt képes az olasz tudósnak, kiről híre járt, hogy száz nyelvnél többet beszél, magyarul felelni. Nagyon biztatott, adjam magamat a linguistikára, hiszen csak az első húsz-huszonnégy nyelv jár nehézséggel, — ez volt megjegyzése — a többi azután igen könnyű.

Kóma környékét is meglátogattuk, Tivolit — Horác Tiburát — Frascatit — Cicero Tusculumát — s itt elmentünk Bunsenhez, a porosz követhez, ki a római archasologiai intézet élén állt, s épen most Rómának nagy leírásával Gerhard és Plainer közreműködése mellett foglalkozott. Mezzofantiról azt tartotta, hogy a világ minden kincseihez megszerezte ugyan a kulcsot, de nem használja, roppant tudománya meddő, nyomot nem hagy maga után. Bunsen eredetileg theologus volt, szegény szülők gyermeke, szerencséjére tudori disputát lójánál jelen volt a porosz koronaörökös, ki a kitűnő fiatal embert megkedvelte, s megtudván, hogy archeológiával is foglalkozik és Rómába vágyódik, kinevezette káplánnak a római követséghez. Niebuhr volt akkor a követ, életrevaló financier, egy időben a berlini Seehandlung elnöke, ismeretesebb azonban epochalis tanulmányai által. Ez időben Waddington, egy jómódú angol, családjával Olaszországban utazott, ajánlólevele volt a követhez, s tőle kérdezte, nem ismer-e Rómában valamely fiatal tudóst, ki képes és kész volna megmagyarázni a római múkincseket és műemlékeket. Niebuhr Bunsent adta Waddingtonékhöz, kik sok tekintetben kitűnők voltak, többen közülök később Olasz- és Franciaországban nevezetesebb szerepet játszottak. Az öreg angol gyakorlati eszével mindjárt fölismerte Bunsen rendkívüli tehetségeit, tudakozódott tehát a követnél, minő kilátásai lehetnek azon fiatal embernek, kit ő és családja is megkedvelt ‘?

«Ha a koronaörökös meg nem feledkezik róla s Bunsen soká él, lesz belőle porosz püspök; ha volna elegendő vagyona, nagyobb jelentőséget jósolnék neki a diplomatában.»

Waddington Rómában töltötte a telet, sokszor látta Bunsent, később leányát is neki adta feleségül, a káplánból lett követségi tit-

kár, tanácsos, végre követ, ki azonban a tudományról soha meg nem feledkezett, neve az archaeologusok és theologusok közt most is él. Ő volt a híres római archaeologiai intézet megalapításának egyik fő előmozdítója; köztudomásra van, hogy a porosz kormány fizette ennek központi vezetését és állami költségen küldött ki évenként két fiatal embert Rómába; míg így a tudománynak nagy szolgálatot tett, politikai tőkét is szerzett magának Olaszországban, és oly népszerűséget, hogy az utolsó paraszt is megtanulta, miként a prussiano egészen másféle teremtés, mint a tedesco, mi alatt az osztrákot értette.

Bunsennél találtuk Gerhardot, a híres régiségbúvárt, és Kellermannnt, kire a berlini tudományos akadémia a *Corpus Inscriptio-num Romanorum* szerkesztését bízta. Kellermann neki adta magát a roppant vállalat előmunkálatainak, de virágzó férfikorban halt meg, végre Mommsen vállalta el az óriási munkát, melyet éles kritikája mellett vas szorgalommal véghezvinni képes.

Míg Rómában voltunk, mindennap a *Café Greco-ban* reggeliztünk, hova különösen a német művészek jártak. Többekkel közü-lők meg is ismerkedtünk s megnéztük dolgozótermeiket. Két irány volt akkor a művészetben észrevehető: az ideális német, vagv a mint ellenei csúfolták, a nazarénus, s a naturalistikus francia. A németek hosszú hajjal, sápadt arczczal, négyszögüre vágott kecskeszakállal, komoly kifejezéssel utánozták a Rafael előtti iskolát, még technikai gyarlóságaiban is; sokan közülök katolizáltak, azon hitben, hogy a szent lélek fogja vezetni ecsetjüket, s egyhan-gúlag vallották, hogy Rafael és Michel Angelo rontották meg a művészetet, sőt találkoztam olyannal is, ki már Giottót kárhoztatta, mint a naturalismus atyját, s az által a magas, eszményi művészet megrontóját.

Szándékuk kétségen kívül komoly volt, csakhogy több volt bennök a hit, mint a lángész, mely legfőlebb Overbeckben és Markóban nyilatkozott. A másik csoportozat könnyelmű volt, élte életét, megfigyelte s hűségesen festette a népet, de kitűnő kép ezek kezéből is alig került ki, mindenütt látszott a forrongás, a vajúdás, a meddőség; a művészet a politikával tartott lépezt, elégedetlenség s tájékozatlanság jellemezte mind a kettőt. Általában a byroni világun-dor, unatkozás és embergyűlölet uralkodott az akkori nem-

zedéknél, melyről Macaulay tréfásan megjegyzé, hogy jelszava: «gyűlöld felebarátodat és szeresd feleségét». Én magam is igen sokszor roppant lehangolt voltam minden ok nélkül; éreztem, hogy volna erő bennem, de azt hittem, nem lesz soha alkalmam azt érvényesíteni, elégedetlen voltam ez idők prózai egyformaságával hazánkban, melyben, nézetem szerint, a történelemre befolyást gyakorolhatni soha nem fogok.

VII.

Nehezen váltunk meg Eómától, de Nápolyt is meg kellett látunk, és Sorrento narancsligeteit, és Salernóban a normán székesegyházat, és Peestumban a régi görög három doriai templomot, és Pompejiben a római provinciális élet számtalan emlékeit, és Capri szigetét és sziklaoldalában a kék tengeri barlangot, melynek szája oly alacsony, hogy viharos időben a hullám elborítja, sőt kedvező napokban is le kell feküdni a csolnakban, hogy az ember bejuthasson a tágas terembe, melybe a napsugár csak alulról, a vizen keresztül hat be, úgy, hogy minden tárgy tündéri színben csillog a félhomályban, a víz, az ember, a szikla. Nápolyban is tanulmányoztam a templomokat, a múzeumot s a regényes szépségű környéket. Négy tudóssal ismerkedtem itt meg, kiket munkáikból már régen tiszteltem. Az öreg Millingen, a görög érmeknek és díszedényeknek tudományos ismerője, Fejérvárnak régi barátja volt. *Ancient Unedited Monuments* című munkája mintául szolgált a későbbi archaeologiai kiadásoknak, a mennyiben híven adta a régi emlékek rajzát, nem engedvén, hogy a rajzoló stilizáljon és szépítsen, mielőtte, különösen a díszedények kiadásánál, Tischbein által divattá vált, sőt Millingen nem restelte az általa kiadott emlékek magyarázatánál bátran bevallani, hogy van köztük olyan is, melyet nem ért és megfejteti nem képes, holott előtte azt hitték, hogy tudósnak mindent kell tudni, s minden emléket jól-rosszul megmagyaráznia. E szerénysége különösen érdekelt, mert azon meggyőződést szülte, hogy mind az, a mit mond, nem föltevés, hanem tudományosan indokolt meggyőződése. Ő is igen szíves volt irántam; mindamellett, hogy asthmája bántotta, bevezetett

Sir William Gellhez, kinek érdemeit Pompéji és Görögország topographiája körül igen jól ismertem. Sir William IV. György feleségét, a szerencsétlen angol királynét, kalandos átázásaiban mint kamarás kísérte, s mindig tisztelettel szólt róla, most köszvény gyötörte s azért Nápoly éghajlata alatt élt. Jorio kanonokhoz Steinbücheltől volt levelünk, az öreg úr szívesen fogadott, meghitt magához, ugyanezért minden este eljártam hozzá a Palazzo Madama ötödik emeletébe, hol ő kedélyesen elbeszélgetett velem éjfélig, s néha tovább is. Olykor régiségekről szólt, s kapcsolatba hozta az ókor emlékeit a mostani étellel, különös figyelemmel a nápolyi nép mimikájára, melyből nem egy görög díszedény rajzait eredeti, módon fejtette meg; olykor ismét humorteljesen előadta élményeit, midőn már emberkorban volt, midőn Championnet tábornok a francia köztársasági sereg élén Nápolyba bevonult, s a parthenopei köztársaság kikiáltásánál a lazzaroni tömeg dühösen kiabálta: «Viva il popolo sovrano, morte al re tiranno!» s ismét, midőn Ruffo bibornok az armata della fede élén a fővárosba megérkezett, a lazzaronik szintoly dühösen kiabálták: «Moide al popolo sovrano, viva il re tiranno!» s ily kiabálások közt ölték a liberálisokat s kifosztották házaikat. Jorio ismerte Nelsont és Lady Hamiltont, s Carracciót, a tengernagyot, kit ezek mint hűtelent felakasztottak, és Ferdinándot, il nasone (a nagy orrút) és Karolina királynét, látta a restaurációt és az 1823-diki forradalmat, és Frimontot s az osztrák sereget az antrodoccoi csata után. »Szerencsére«, így szólt, «udvari lakásom van, nem kellett mindig kivilágítani ablakaimat.» A múzeumban figyelmeztetett, miként lett a herculanumi bronzló modern feliratából, «ex quadriga aenea» (az ércezes négyesfogatból) a hivatalos catalogusban: «un cheval de la quadriga d'Enée» (Aeneás négyesfogatából); mutatta, mily ügyetlenül toldoztak össze néhány Herculanumban talált ércszobrot, kis fejet adván nagy testre, a nélkül, hogy ezt az *Antichità di Ercolano* tudós kiadói észrevették s megjegyezték volna, s ismét miként tettek egy szakállas Bacchusfőt Moschion ülő márványszobrocskájára, s azt még a nagy Visconti sem ismerte föl, s ikonographiájában csakugyan arczképül adta ki. Jorio többször volt vezetőnk a múzeumban, s éles, találó észrevételeivel sokszor figyelmeztetett a compositió oly finomságaira, melyek semmi

könyvben megemlítve nincsenek. — Pompejiben megint a porosz cavaliere Zahn vezetett körül; ez eredetileg iparosnak készült, de a berlini ipariskolában, mely Beuth példány szerű vezetése alatt állt, megismerkedett a művészettel s bizonyos pontig a régiség-tudománnyal. Olaszországban a porosz kormány segélyezése mellett kiadta híres munkáját Pompéji díszítményeiről, falfestményeiről s mozaikjairól, melyből először tanultuk illően megbecsülni a kiásott város szobafestéseit, minthogy részleteiket szalmapapírosra keresztülrajzolta s úgy adta ki. Nem volt ember, ki oly ügyesen tudjon bánni a nápolyi burocratiával, mint ő. — Midőn kérelme, hogy az épen akkor kiásott híres tánczólo satyrt lerajzolhassa, a minisztérium által elutasított, meid erre az ercolanesi akadémiának kizárólagos szabadalma van, Zahn módosította beadványát, s csak azt kérte már, hogy legalább gypszöntvényt készíthessen a szobrocskáról. Ezt már nem tagadta meg a miniszter. Az ügyes porosz végre arra is engedelmet nyert, hogy Oplontis városát ásathassa fel, melyet a Vezúv látvája szintén elborított. Asatott is, de csak azon tárgyakat találta ott, melyek a pompéji ásásoknál lopattak el; e szerint nála régi bronzszobrocskák és szerszámok, sőt falfestmények is nem ritkán kerültek elő, s általa kaptuk azon szép Phaedrát, mely most a British Muzeum régiségtárának egyik dísze. Nápolyban vettük szintén azon bronz-csoport ozatot, mely a régi Armentumban egy sírban találtatott, talán a legrégebb görög ércszobrocska, melyet ismerünk, ez szintén a British Múzeumban lelte nyughelyét.

Nápoly és Pompéji közt tűnt fel nekem a nápolyi nép szorgalma, kerti művelést láttam mindenütt, s minden földön kutat öntözésre; nem kevésbé feltűnt az is, mily kevéssel beéri étel dolgában a nápolyi, jellemző e részben példabeszéde: «Chi mangia poco, mangia assai», a ki keveset eszik, eleget eszik. Mindez ellentétben állt azzal, mit eddig az olaszok, különösen a nápolyiak lustaságáról hallottam s olvastam, az utazók a városi buta lazzaronik jellemét átruházták az összes népségre, mely, a mint most bebizonyítható, szorgalmas és tudni vágyó. Ellenben a koldulás, mely Tyroltól kezdve egész Olaszországon keresztül üldözött, s a nép demoralizációjának bizonyossága, Nápolyban érte tetőpontját, itt szó szerint a strázsán álló katona koldult tőlem a kikötőben,

«Eccellenza per la bottiglia!» Mindenki kért borralalót, sőt még a hivatalnok is megvárta az útlevél s a podgyász motozásánál a borralalót és nagysága szerint járt el udvariasan vagy boszantólag. A nápolyi kormány nemcsak túrte, hanem legezte az ily eljárást, s a hivatalos lapban nem egyszer olvasható volt, hogy Ő felsége N. N.-t, tekintve hűségét s számos tagból álló családját, fizetésnélküli felügyelőnek nevezi ki a vámhivatalhoz. Az egész félszigeten csak a toscanai kormány számolhatott némi tiszteletre.

VIII.

Gyönyörű szép őszi napok voltak, midőn Nápolyból gőzhajón Livornóba úsztunk. Én a fődélzetben Homér *Odysseá*-ját olvastam, oly élvezettel, mint soha azóta. Még egyszer elmentünk Florenczbe, Bolognába, Velenczébe. Itt már első látogatásunknál láttam San Quirico műárúsnál egy görög díszedényt bronzból, melyet Grimani tengernagy hozott volt Athénből a XVI-dik században, ez engem annyira megbájolt, hogy mindjárt megkértem nagybátyámat, vegye meg. Ő azonban nem bízott archaeologiai ítéletemben, mielőtt többet láttam volna, különösen a híres nápolyi díszedényeket Pompéjiből; most leginkább e díszedény miatt jöttünk vissza Velenczébe, mert meg voltam győződve, hogy ez mind annál szebb, mit addig láttam. Alkonyaikor érkezünk meg, s mindjárt fölkerestük San Quiricót, s megnéztük az cinochót; intettem Fejérvárnak, ez soká alkudozott, a mint Olaszországban szokás, végre megegyeztek az árban. A mint másnap reggel a pénzzel a vén olaszhoz mentünk s ő a díszedényt kezembe adta, roppantul megütköztem, az emlék nem tetszett semmiképen, szomorúan megmondtam tehát, hogy este csalatkoztam, a díszedény nem kell. San Quirico föltette pápaszemét, kezébe vette a vázát, vizsgálta jobbról-balról, végre minden zavarodás nélkül bocsánatot kért, hogy csakugyan hibát követett el, ez nem az cinochoe, melyet tegnap néztünk, hanem modern utánzása, s felnyitotta a szekrényt, átadta az eredeti emléket, s visszazárta a hamisítványt. E Grimani-díszedény maradt a híres Fejérvár-gyűjtemény gyönyge, ez most is gyűjteményemnek főkincse, a római archaeologiai

intézet kiadta *Monumental*-ban, később még hívebben Gnauth, ismeretes folyóiratában.

Bécsben Steinbüchel figyelmeztetett Böhm Dánielre, az udvari éremvésőre s az éremvéső akadémia igazgatójára. Ez mint szepesváraljai születésű mindig magyarnak érezte magát, bár nem tudott magyarul. Boltos legény volt Miskolczon s művészi hajlamánál fogva cseresznyemagból vésett kosarakat s álarczokat. Végre elhagyva a pudlit, Bécsbe ment, hol cseresznyemag-vésései által gróf Lamberg kegyeibe jutott, ki is segítette, hogy Rómába mehessen, hol két évet töltött, de Lamberg halálával vissza kellett jönnie Bécsbe, s itt a híres műkedvelő gróf Fries, ki ez időben már a bukás szélén állt, vette pártfogása alá. Böhm megismerkedett Schlegel Fridrikkel, Werner Zakariással, Müller Ádámmal, kiknek elméletei annyira hatottak reá, hogy egészen beleélte magát a középkori eszmékbe, katholizált, s ez új baráttal ábrándozott. Gróf Fries ekkor kis évi díjt vetett ki számára, hogy ismét Rómába mehessen, hol a keresztyén komoly művészeti irányban képezte ki magát. Böhm barátságban élt Überbeckkel s társaival, de e mellett tanulmányozta a régi műemlékeket is és sokoldalúvá lett. Bármennyire szerények voltak is kútforrásai, mégis gyűjtött folyvást mindent, a mi szép, s elég szerencsés volt néhány kitűnő emléket megszerezhetni. Visszatérvén Bécsbe, az éremvésésre adta magát, látván, hogy ez ága a művészetnek folyvást hanyatlak oly annyira, hogy Bécsben már alig ismerték technikáját, s midőn 1830. augusztusban rögön elhatározatotott, hogy a koronaörökös megkoronáztassék, a pénzverő hivatal tisztviselői kijelentették, hogy nem képesek a koronázási emlékérmeket kellő időben elkészíteni. Ekkor Böhm vállalkozott erre, és sikerének, következtében nyerte állását, előbb mint udvari éremvéső, később mint igazgató. — Külsejében egyszerű volt, s nem is vette igénybe, hogy tudományosan művelnek tekintessék, habár talpraesett ítélete művészeti tárgyokban mindenkit meglepett. Alig ismertem finomabb műérzésű műértőt egész életemben, mint ő volt; ő tanított arra, hogy a műemlékeket mindig összefüggésben bíráljam azon idővel, melyben keletkeztek, s a művészetet minden nemzetnek kulturális állása kifolyásának tekintsem, szóval a történelemből ítéljem meg az

emlékeket, s az emlékekből a történelmet. — Böhm és Steinbüchel ritkán találkoztak; tanításaik azonban egymást kiegészítették a theoretikus tudós és a praktikus művész egyaránt hatottak reám.

Karácsonra érkeztünk Epeijesre, újévre lázban feküdtem, az új benyomások tömege öt hónapon keresztül annyira felizgatta idegeimet, hogy a visszahatás el nem maradhatott. Erős, fiatal természetem azonban két hét alatt legyőzte a betegséget.

JURÁTUSI KOROM.

(1834—1835.)

I.

Január végén Pozsonyba mentem, hogy az országgyűlésen mint jurátus öt terminust töltsék s letegyem az ügyvédi vizsgát, mert a régi időkben ez a jó nevelés kiegészítéséhez tartozott; ha valaki a birtokos osztályból le nem tette a censurát, élheterlen embernek tartották. Egyébiránt azon másfél év, melyet a fiatal ember Pesten és Pozsonyban töltött, nagyon is hasonlított a német stúdensenk egyetem-i éveihöz. A jurátusoknál megvolt az összetartás, együtt mulattak, dorbézoltak, henczegetek és hébe-korba dolgoztak s tanultak, minden esetre ismeretségeket kötöttek, szélesebb lát-kört nyertek s az egymásközi súrlódás által is művelődtek. Utamban Pulszky Károly unokabátyámmal, ki ez időben Coburg herczeg jószág- és jogigazgatója volt, bejártam a herczegi uradalmakat Gömörben, Nógrádban és Hontban, hol ő a számadásokat vizsgálta, a sperativumokat megállapította s patriarkaliter úri székeket tartott, hol a herczegi hivatalnokok és uradalmi ügyészek az ő elnöklete alatt bűnvádi perekben is ítéletet hoztak. Károly a herczegnél nagy kegyben állott, mert keresztül tudta vinni leghőbb kívánságát, hogy tudniillik a Koháry jószágok neki adományoztassanak. Ipja, herczeg Koháry, a kancellár, miután egyetlen fiát elvesztette, leányát akarta fiúsítani, mielőtt azonban ez megtörténhetett volna, maga is meghalt. Az öreg herczegasszony bírta most özvegyi jagon a roppant uradalmakat, melyek halálával visszazálltak volna a fiskusra. Coburg herczeg tehát felhozva a Koháry és Coburg családok érdemeit, különösen Josiás herczegnek a francia forradalom ellen tanúsított szolgálatait, szorgalmazta a Koháry caducitásnak adományozását. A király ismételve megígérte azt neki, de az imperialis kamara, a királyi

ügyészség, a cancellaria, s hol az egyik, hol a másik dicasterium folyvást megakasztották az elvben elhatározott adományozást, s új meg új akadályok merültek föl mindig, az oklevél kiadásának kieszközölése körül. Így állott ez ügy, midőn Károly bátyám a herczeg szolgálatába lépett; megvizsgálván a körülményeket, mindjárt átlátta a bajok kútforrását s nyíltan megmondta a herczegnek, küldje fiait gyónni a katolikus templomba, másképp nem boldogul. Magyarország első dynasztája nem lehet ez időben protestáns; csak akkor, ha az egyház biztosítva lesz, hogy a kis herczegek katolikusok, nyerhető meg a donatió. A herczeg kezdetben vonakodott, végre elhatározta magát, a három fiú meggyónt, s kevés idő múlva megszűnt minden nehézség, az adománylevél aláíratott; pedig Ferencz császár akkor nem gyaníthatta, hogy Ferdinánd, a fiatal herczegek legidősbike, néhány évvel később unokájának, Donna Maria da Gloria, portugali királynénak férje lesz.

Márcziusban érkeztem Pozsonyba, fölesküdtem jurátusnak báró Vay Miklós táblabíró oldala mellé, s házánál töltöttem időmnek egy részét; a personálisnak bemutatam megbízó leveletem, mint gróf Haller Ferencz ablegatus absentiuma, s fölmentem Bécsbe, hol egypár hetet a Coburg-palotában töltöttem bátyámmal; nappal eljártam Bölimhez és Steinbüchelhez, este bátyámmal s Dietzzel, a kis herczegek nevelőjével mulattam, mert nem ismervén még az életet, különös vonzódással viseltetem azok iránt, kik sokoldalú életet éltek volt s tapasztalásaikat fesztelen társalgásban szívesen közölték. Végre lementem Pozsonyba, hol először életemben egészen függetlenül rendezhettem el dolgaimat.

Mint minden fiatal ember, ki valamit tanúit, nagy véleménynyel voltam magamról s forróbb vágyat nem ismertem, mint mielőbb érvényesíthetni erőmet s tehetségeimet a haza s emberiség érdekében, melyek, úgy hittem, ezeknek jó hasznát vehetik. Szükséges volt tehát mielőbb az ifjúsággal megismerkednem, mert erre akartam hatással lenni. Első érintkezésem azonban nem volt biztató. Az országgyűlési ifjúság jobb módú része a Hollinger-kávéházban reggelizett s újságot olvasott, tíz óraker elment az országházba, ülésebe, ott éljenezte az ellenzéki szónokokat s lepiszszegte vagy lemorogta az aulikusokat, a karzaton udvarolt a nőknek, délben nézte vagy kísérté a követek családját a sétatéren, ebédelt a *Zöld fűnél*

vagy *Vörös ökörnél*, délután elment ismét a Hollingerbe, biliárdozott, pletykázott, kártyázott s egy zárt mellékszobában makaózott. Komoly szó csak azoktól hallatszott, kik épen a censurára készültek és szórólhasogató kérdéseket adtak fel egymásnak a magánjog casuistikájából. Politikáról alig volt szó, a jurátusok ez idő tájban meg voltak szeppenve, mert Somogyi Antal, ki köztök nagyobb befolyással bírt, eltávolítottatott Pozsonyból, és híre járt, hogy a lármásabbak minden esetre megbuknak a vizsgánál, bármily jól készülnek is el, sőt arról is volt szó, hogy az ügyvédi vizsgát meg fogják szüntetni az országgyűlés folyama alatt. Csak bizalmasabb baráti társalkodásban, vacsoránál, ha boroztunk, vagy sétaközben a gyönyörű pozsonyi ligetben vagy a hegyek közt Dévény felé, szűnt meg a tartózkodás; ilyenkor szigorúan rostáltuk meg a követek magaviseletét s beszédeiket, sopánkodtunk az ország sorsa fölött, és szidtuk az ifjúság lelketlen zömét, mert egészben véve hiányzott nálok az ifjúkorban oly természetes bizalom egymás iránt, különösen azok, kik a personalisnál vagy a királyi tabularistáknál el voltak foglalva, gyanakvó szemmel találtakoztak mindenütt.

Kossuth nem állt az ifjúság kegyében; az *Országgyűlési tudósításokat* adta ki írásban, kezdetben Orosz József társaságában, később egyedül, s meg akarván kímélni a leírás költségeit s alkalmatlanságát, könyomdát szerzett vállalatának, hogy olcsóbban adhassa tudósításait s így nagyobb elterjesztést szerezzen nekik. Ez a hivatalos körökben nagy zajt gerjesztett, s csakhamar tudtára adták neki Bécsből, hogy, ha tüstént el nem adja könyomdáját a kormánynak, azt el fogják tőle kobozni, mert könyomdát csak legfelsőbb engedély mellett szabad bírni, s a kormány semmiképen nem fogja tűrni, hogy az országgyűlési tudósítások a censura kikerülésével könyomatban jelenjenek meg. Kossuth mindjárt közölte a cancellaria ez officiosus lépését az ellenzéki követekkel, néhány közülök azt tanácsolta, hogy engedjen a hatalomnak, de minden áron tartsa fel a tudósításokat; mások ellenben célszerűbbnek tartották az összeütközés provocációját, az erőszakkal történendő elkobzást s ennek folytán az izgatást, sérelmet s országgyűlési nagy dictiókat, habár ily esetben a levelezés megszűnnék, de a nemzet felköltetnék apathiajából. Kossuth az előbbi eljárást választotta, az ifjúság ezt nem helyezte, jobban szerette volna az országos botrányt, mindamellert,

hogy maga épen ez időben meghúzta magát s nem akarta kockáztatni az ügyvédi vizsga felfüggesztését. Mindezt láttam, tapasztaltam a közönyösséget, mely az ifjúság közt uralkodik, bár egvenként mindenki ellene panaszkodott, s azt hittem, felrázhatom belőle, írtam tehát névtelenül egy sallangós vezércikket s felhívtam az ifjúsághoz, melyet korán reggel a kávéházba vittem, hol azt egy újságkeretbe becsíptettem, s vártam az eredményt, A reggelizők egyike észrevette a felszólítást, többen olvasták, kérdezték: ki lehessen e bolond, ki veszedelemben akarja vinni az ifjúságot; végre összetépték a cikket, mert az ily dolgok csak arra fognak vezetni, hogy a censurát felfüggeszszék. Szívemnek fájt, midőn láttam, mily tökéletesen felsültem, s rossz kedvemben azt a társaságot kerestem föl, melyet eddig elhanyagoltam volt.

Gróf Dessewify Pipszék Pozsonyban időztek még s áltatok ismerkedtem meg több követtel, legelőször is a híres Nagy Pállal, ki velem szívesen beszélgetett s elmondta politikájának alapelvét, hogy a magyar alkotmány nem is constitutio modum értelemben, hanem feudális privilégium, mely politikai jogokat ad a nemességnek a katonakötelezettség feltétele alatt. A nemes e kötelességnek, azóta, hogy a rendes seregek lábra kaptak, jobbjágra által felel meg, ki az ő allübérese, mert minden föld, kivéve a városi határt, a nemességé. Ezen állapot azonban fenn nem tartható, mert az alföldi puszták birtokosai, kiknek nincsenek úrbéréseik, kibújnak kötelezettségök alól és privilégiumaikat minden viszontszolgálat nélkül élvezik; ez a felföldnek örökös igazságos sérelme az alföld ellenében, sőt az állam is sérül az által, hogy az alföldi nemesség semmi államteherben nem vesz részt. Ily középkori állásontról nézte Nagy Pál az új eszmék mozgalmát, melyeket nem szeretett, mert a magyar nemzetiséget féltette tőlük, pedig a magyar nemzetiség fentartása és fejlesztése volt azon eszmény, mely őt viszontagságos életében mindig lelkesíté. Könnyű modora, genialis ötletei szónoklata sebes árjának különös kedvességet kölcsönöztek, a tréfát megértette s nem haragudott meg még akkor sem, midőn az országházban mellette ülő Deák Ferencz pajkosságból nunciumát elcserélte, s Nagy Pál, ki az irományokat mindig csak az ülésben nézte át, általános derültséget idézett elő, mert oly tárgy fölött kezdett beszélni, mely nem volt napirenden.

A Dessewffyék vezettek be Stierle Holzmeisterhez, egy nyugalmazott kapitányhoz, ki a bécsi almanachokba novellákat írt s az osztrák humoristák közt nevezetesebb helyet foglalt el. Háza a német írók központja volt Pozsonyban. Itt udvaroltatott magának Pyrker pátriárka, a nagy műveltségű egri érsek, ide járt gróf Majláth János a történetíró, Pazziuzzi, ki Tretterrel Pesi en a Kisfaludy kör német satellese volt, s a pozsonyi társaság azon egyénei, kik a német irodalommal foglalkoztak vagy abban gyönyörködtek. E kedélyes estélyeknek volt azonban egy árnyoldala, Pyrker tiszteletére Tunisiasát olvasták fel jelenlétében hat egymásra következő szombaton, s az érsek iránta való figyelmetlenségnek vette, ha azok, kik az első két éneket hallották, a következő felolvasásoktól elmaradtak. Egyébiránt a türelmesek meg is kapták jutalmokat, mert Ő rendesen munkáinak egy példányával kedveskedett nekik.

II.

Meglátogattam egyszer háziasszonyomat is; ez öreg özvegy volt, Messerschmiednek, a múlt században híres pozsonyi szobrásznak unokahúga, ki nekem nagybátyjáról s művészi hóbortjairól sok érdekest beszélt el.

Messerschmied már mint kis fiú, midőn apja kecskéit őrizte, állatokat mintázott agyagból, apja tehát egy műasztalozhoz adta tanonczul s midőn felnőtt s tehetsége még jobban kifejtett, Bécsbe küldé az akadémiába, hol annyira feltűnt, hogy Mária Terézia királyné őt pártfogolta, rajz tanárságot helyezett neki kilátásba s egyik komornájával eljegyeztette; de Messerschmied különczkedésben kereste a genialitás látszatját, illetlenül viselte magát nagy pártfogója iránt is, elkészítvén ugyanis a királyné mintáját lóháton, koronázási öltözetben, mely annyira megtetszett, hogy már a kiviendő munkának ára jött szóba, a szobrász túlzó összeget említett, s midőn a főudvarmester azt sokalta, a mintát jelenlétében kalapácsával szétzúzta, a komornát pedig az oltárig elkísérte ugyan, ott azonban megijedt s megszökött. Félvén e miatt a fő urak neheztelésétől, idegen név alatt Rómába ment, s ott nagy ügyességgel egy megnyúzott Marsyaszt faragott fából. Az olasz s német művészek kigúnyolták formátlan magaviseletét, s munkáiban is gáncsot találtak mindenütt:

erre ő Rómából is eltűnt, s midőn műtermét felnyitották, ott voltak minden gáncsolóinak torzképei oly ügyesen mintázva, hogy mindenki rájuk ismert. A tréfa nagyon megtetszett Rómában, meg is hitták, térjen vissza, de ő nem tudott a taliánok közt megélni s ismét visszament Bécsbe. Itt azonban újra bajba keveredett, egy zsidó feladta, hogy Messerschmied meg akarta ölni, mi talán igaz is volt, mert mint szobrász minden áron az emberi test anatómiáját akarta tanulmányozni, hullát pedig akkoriban csak igen nehezen lehetett kapni. Az orvosok tébolyodottnak mondták, öcsce tehát Pozsonyból felhivatott, vigye szülőhelyére, hol talán felgyógyul. Öcsce is szobrász volt, csekély tehetségű, de életrevaló, tisztességes nyárspolgár. Midőn munkáit bátyjának megmutatta, melyeket a nagy urak kertjeinek számára készített, ez azt találta, hogy e szobrok nem görög istenek, hanem pozsonyvidéki parasztok, hogy egyébiránt ilyenekre is van szükség. Ezentúl Pozsonyban lakott, kis házat épített magának a Zuckermandel külvárosban, melybe nőnek bemenni nem volt szabad, mert gyűlölte a szép nemet, ablakaiba torzalakokat állított fel, nem társalkodott senkivel, zsebe mindig tele volt agyaggal, melyből az utcán is, ha valamely jelleges egyénnel találkozott, alakokat mintázott, a nép tehát bűvészeknek tartotta s beszélte, hogy az ördöggel frigyet kötött. A magyar főurak számára sokat dolgozott, arcképmedaillonokat márványból, — néhány közülök a nemzeti múzeumba is került, — itt-ott mellszobrokat, ünnepélyes alkalmaknál czukorból asztaldíszítményeket, mindig gúnyos czélzásokkal. Öcscsének családját nagyon szerette, ezek közt házi asszonyomat mint gyereket, s reájok is hagyta kis vagyónát, melynek legbecsesebb része harmincznyolcz életnagyságú jellemmellszoborból állott, ólom- s ónvegyítékből; ezek eladattak, később Bécsben akadtam reájok, technikájok mindenesetre figyelmet érdemelt.

III.

Ez időtájban kaptam Rómából tudósítást, hogy az archaeologiai intézet, melynek januárban több hazánkban talált régiség rajzát megküldtem volt, megválasztott levelezőjének. E nem várt- kiténtésnek megörültem ugyan, de egészben véve rossz kedvű voltam.

Lelki állapotomat legjobban jellemzi a következő naplókivonat: «Nem tudom megfogni mi elégíthetné ki vágyaimat, tizenkilenc éves koromban láttam Olaszországot, a legszebbet a mivel a világ bír, s láttam életunt szemekkel, melyek a Medici Venus első megpillantásánál csak az vizsgálták, vajon e szobor a Praxiteles iskolájához tartozik-e vagy későbbi időkbe. Most kényelmesen tanulmányozom az országgyűlést, mozgok a haza notabilitásai közt, s unatkozással fordulok el tőlök: még a nagyravágyásnak sem nyitok kaput, megválasztatásom a legelső archaeologiai tudományos társaság levelezőjéül húsz éves koromban hidegen hagyott, lionét merítsem hát a melegséget?» így sopánkodtam magamban, pedig ha visszagondolok, úgy látom, elég jól mulattam, de tetszelegtem magamnak képzelt byroni elégedetlenségben, s világundorban; igaz, hogy a tettvágy emésztett, melyet kielégíteni nem igen volt alkalmam. Lassan-lassan megbarátkoztam a kitűnőbb országgyűlési ifjakkal, különösen szegény Lovassy Laczival, Vukovits Sebővel, ki férfias szépsége által is feltűnt, Asztalos Pállal, ki 1848 végén az országgyűlés alelnöke volt, a kalandos Palóczy Tamással és Halász Kálmánnal, egy kitűnő ifjúval, ki a personalis irodáját igazgatta. Szemerével alig találkoztam, mert kerülte az ifjúság társaságát, jobbnak tartotta magát nálunknál, ha találkoztunk, hidegen szólt s éreztetni akarta velünk, hogy ő Kölcseyvel s egyéb követekkel szokott társalkodni. A tiszai kálvinista ifjak nagy portentumnak kiáltották ki, de a felföldiek, a dunaiak s bánágiak nem igen gondoltak vele: nem volt semmi befolyása reánk. Egyszerre azonban megjelent köztünk egy levéllel a pozsonyi országgyűlési ifjúság nevében báró Wesselényi Miklóshoz, kit a kormány az erdélyi országgyűlésen üldözni kezdett. A levél csinosan volt szerkesztve, alá is írtuk elegendő számmal, de még sem gyújtott, mert Szemere személyisége nem volt soha rokonszenves. Nemsokára ezután egy erdélyi országos küldöttség, mely Bécsben járt volt, Pozsonyba érkezett; erre jobban fölemelegedett az ifjúság. Lovassy László írt egy levelet a magyar országgyűlési ifjúság nevében az erdélyi országgyűlési ifjúsághoz, ez tüzzel körötetett köztünk, mi tódultunk aláírásához, öntudatlanul is arra vágytunk, hogy politikai szerepet játszunk s tetterőnknek tért nyissunk. Mindnyájan egyetértettünk abban, hogy a fennálló viszonyok nem tarthatnak soká, hogy az uralkodó rendszer

meg fog bukni, hogy az egész ország átalakulása kikerülhetetlen; arról sem volt kétségünk, hogy a magyar országgyűlés nem képes a reformot keresztülvinni, de arról, miképen kelljen eljárni, senki sem volt magával tisztában; mindenki a maga módjára akart volna segíteni, a forradalmi eszmét azonban mind elutasítottuk magunktól, sőt lojalitásunkat is szerettük fitogtatni, de a mellett sirattuk Rákóczyt, szidtuk a németet, fölmelegedtünk Lamennais *Egy hívő szavain*, dühösen éljeneztük a követeket, kik bátrabban szóltak, megfáklyászenéztük Széchenyit, ki folyvást mérsékletet s ildomot prédikált, miért is jobban tiszteltük őt mint szerettük, főkép pedig tanulmányoztuk a francia forradalom történetét.

Hogy miben álljon az ország reformja, arra nézve senki sem volt egészen tisztában magával, a külföldi szabadelvű nézetek azonban épen nem voltak ismeretlenek előttünk, olvastuk Széchenyi *Stádiumát*, s keveseltük javaslatait. Ez időben szokásba jött s e szokás igen soká megmaradt, kevés jelszavakba összeszorítani az utópiaiaknak tartott kívánságokat s ezeket pontoknak nevezni. A tizenkét pont volt a legközönségesebb alak, én is írtam ily tizenkettőt, s ezeket itt szó szerint azért írom le, hogy meglássák, miként igen sok eszme, melynek később külön apákat találtak, már azon időben az ifjak körében is egyáltalában nem volt ismeretlen. Jegyzeteim közt július hóban ezeket találom:

Egy magyar reformer ki vonatai.

1. A magyar nyelv terjedése.
2. Az aviticitás eltörlése:
3. Capacitás:
  - a) birtokra,
  - b) hivatalra.
4. Tized, kilenczed, czéhek, kiváltságok eltörlése.
5. Egyházi reform.
6. Nevelési reform.
7. Népképvisélet.
8. Ministerek felelőssége.
9. Budget és civillista.
10. Municipiumok reformja.

11. Választási rendetlenségek megszüntetése.

12. A főtörvényszékek függetlensége.

Mindjárt első pillanatra feltűnhetik, hogy a közjogi kérdés e pontokban nincs érintve, Ausztriához való viszonyunkon mindnyájan szomorkodtunk, de megváltoztatása nem jutott eszünkbe; csak ha osztrák ember említette, hogy Magyarország autonómiájának kifejlesztésénél szükséges lesz az osztrák államadósság egy részének elvállalása, egyhangúlag mindenki azt felelte: a ki csinálta, az fizesse, a kinek hasznára vált, az viselje terhét; még Széchenyi is tiltakozott mindig az adósság közösségének elismerése ellen. Ellenben évekkal a centralisták fellépte előtt, ott van már a hetedik, nyolczadik s kilenczedik pont alatt a Parlamentarismus, ezt kívánta mindenki, csak a hogy most még utópiának tartotta.

Ha most hetvenedik évemben visszapillantok a huszonegy éves ifjú politikai álmaira, azt látom, hogy az, mi akkor a távol jövőben zavart képben előttem lebegett, csaknem egészen megvalósult, — természetesen oly föltételek alatt, melyekről akkor nem sejhettünk semmit, mert ezek az előre nem gyanítható nagy események következtései voltak, — az eszmény azonban mégis megtetsesült, hogy magam is hozzájárultam valósításához, büszkén visszautasíthatom azoknak szavait, kik a következtelenség vádját emelik ellenem. Politikai pályám végén ugyanazon alapon állok, melyet első kezdetén elfoglaltam.

Júniusban egy szép nyári este a *Zöldfü*-nél vacsoráltunk: Dániel Antal, Vukovics, Palóczy, Ormos Zsiga meg én, politizáltunk, bor mellett fölmelegedtünk, s megállapodtunk abban, hogy egy szabadelvű társaságot alapítunk, hol felolvasásokat is tarthatunk, bizalmasan is társalkodhatunk s az ifjúság jobb részét a kávéház és kártyától elvonjuk. Az eszme tetszett, mindegyikünk megígérte, hogy közelebbi ismerősei közt terjeszteni fogja, s toborz jóra való tagokat; meg is tettük oly sikerrel, hogy negyed napra csakugyan már harminczan voltunk, köztök többen, kiknek neve később különböző irányban ismeretessé lett; a már említettekén kívül Asztalos, a két Madarász, Noszlopy és Szacs vay, az 1849-ki országgyűlés jegyzője és vértanúja. Lelkesedésünkben szállást fogadtunk, hírlapokat s könyveket hozattunk s hozzá kezdtünk az alapszabályok készítéséhez. Itt azonban összevesztünk, volt ugyan egy bizottsági javaslat

s mellette egy különvélemény, de egyik sem tetszett; végre elhatároztuk, hogy a bizottsági javaslatot közöljük Deákkal, Kölcseyvel, Beöthyvel, Baloghgal, Bezerédjvel, s megkérjük őket, revidéálják s javítsák azt. Egy küldöttségünk ment kérésünkkel e követekhez, s Deák csakugyan írt nekünk egy alapszabálytervezetet, csakhogy ezt sem akartuk en bloc elfogadni, hanem több ülésben módosítottuk, mert irányával nem voltunk megelégedve (!), nagyon egyszerűnek s ósdinak találtuk, alig volt köztünk, ki nem hitte volna, hogy jobban tudna írni Deáknál. Végre elkészült a nagy munka, elvittük a censorhoz, hogy az imprimaturt megkapjuk s kinyomathassuk, de ez incompetensnek tartotta magát, mert az országgyűlési ifjak a personalistól függnék, kinek előleges jóváhagyása nélkül a censura semmitsem bocsáthat sajtó alá, mi ezektől jó. Megharagudtunk annál inkább, mert körültünk s a követek körében már is kezdtek rebesgetni, hogy társulatunk veszedelmes, hogy ez valósággal titkos conspiratió, hogy én játszom az agent provocateur szerepét, mert egy olasz titkos társasághoz is affiliálva vagyok; a sok pletykának végszava pedig mindig az volt, hogy az ügyvédi vizsgát fel fogják függeszteni. Ragályi Tamás, ki azelőtt az ellenzéki követek élén állott s ez időben erősen hajlott a conservatismus felé, a forradalom rémképét látta mindenütt, s gyanús szemekkel nézte az ifjúság társalkodási körét, mint valami veszedelmes symptomát; mert azt találta, hogy ha az ifjak kártyáznak, isznak s lányok után járnak, ez mind természetes s megbocsátható, de ha olvasnak, gondolkodnak, bírálgatják az országgyűlés eljárását s a követek beszédeit, ez veszedelmes, ez forradalmat rejt méhében. Általában reactionair áramlat uralkodott Európában, conspiratiókat szagláltak mindenütt s forradalomtól féltek, mert mindenütt meg volt az elégtelenség s általános lett az érzület, hogy Európának állapota korhadt. Metternich összehívta a német szövetség hatalmasságainak diplomatáit Bécsbe, hogy a sajtót fékezzék meg s a szabadabb szellemnek szárnyait szegjék, Börnét, Heinét elnémítsák, s a német egyetemi ifjúságot a politikától eltérítsék. Őt leginkább azon körülmény bántotta, hogy épen akkor, midőn a kisebb államok kormányait leczkéztette tehetetlenségökért, mely nem bírja megfékezni a professorokat s tanulókat, a magyar országgyűlési ifjúság is mozogni kezd, s Kolozsvárt s Pozsonyban a törvényhozó testületnél hallható hangok bebizo-

nyitják, hogy azon eszmék, melyek egész Európát átlengik, itt sem ismeretlenek többé. Elhatározott tehát, hogy a pozsonyi ifjúság ez újonnan fölbredett iránya elnyomassák. A személyes meghagyta az aulicus követeknek, figyelmeztessék a reájok bízott ifjakat a kellemetlenségekre, melyeknek kiteszik magokat, ha a társalkodási egyesületből ki nem lépnek; ez természetesen fölhozott ülésünkben is, mi szép beszédekben előadtuk, hogy egyesületünk loyális irányú, hogy csak félreértés vagy rágalom szülheti azon balfogalmakat, melyek felőlünk terjesztetnek. Ekkor indítványba hoztam, mutassuk be alapszabályainkat a személyesnek, kérjük, hogy módosítsa azokat a mint akarja, mi szó nélkül elfogadjuk a változásokat, de győződjék meg, hogy semmi veszedelmes szándékkal nem vagyunk. Ez egyhangúlag fogadtatott el, csakhogy senki sem akarta elvállalni a kiküldetést, végre én ajánlkoztam, el is mentem Som-sich Pongráczhoz, ki mindjárt beléptemnél kemény szavakkal fogadott, szemrehányásokat tett, fenyegetőzött, még Martinovicsot is említette. A mint szóhoz jutottam, elmondtam az elmondandókat, s átnyújtottam neki az alapszabályokat, de ő vonakodott azokat átvenni, nem is akart rólok tudomással bírnival; most azonban szelíden, sőt meghatva intett, hagyjunk fel társulatunkkal, mert ennek rossz lesz a vége, mire meghajtottam magamat s elmentem. Erre a vihar igazában tört ki ellenünk. Ragályi többször említette baráti körben az ifjúság veszedelmes irányát s Deákot s Bezerédjt okozta, hogy ők azt pártfoglalják; Asztalos, a mármárosi követ tüstént elküldte fiát Pozsonyból Szigetre; öten kiléptek társulatunkból, de mások léptek be ismét; mi nevezetes embereknek kezdtük tartani magunkat, kiktől a kormány fél, s kilépő társainknak oklevelet adtunk, melyben sajnálatunkat fejeztük ki távozásuk fölött, s ifjonti lelkesedéssel ígértük, hogy mindnyájan egész életünkben barátságos testvéri kézzel fogjuk segíteni, ha szükségök volna reá. Később azonban én is megszeppentem, midőn Fejérváry bátyámtól levelet kaptam, melyben meghagyta nekem, lépjek ki a társulattól, mert a cancellártól praesidiális érkezett Péchy Imre alispánhoz, hogy szüelim híjjanak engem vissza Pozsonyból. Fejérváry nem akarta, hogy a megyében avasodjam meg, kívánta tehát, hogy az országgyűlésen maradjak, de hagyjak fel minden veszedelmes czimboráskodással, nem érdemes, hogy ily gyermekesség miatt jövőmet compromittál-

jam. Ez engem nagyon felizgatott, büszkébb voltam, mint hogy azon társulatot hagyjam el, melynek alapítói közé tartoztam. Gondolkodtam, mit tevő legyek, eszembe jutott, hogy Reviczky a cancellár ellentétben áll a főherceggel, elmentem tehát Öttingerhez, nagybátyám barátjához, a főherceg lovászmesteréhez; ez Stofierhez igazított, a nádor meghitt iroda-igazgatójához, kinek elmondtam részletesen az egész ügyet, átadtam az alapszabályokat, megmutattam jegyzőkönyveinket s megkértem, informálja a főherceget. Elmentem Wirknerhez is, ki a cancellaria részéről Pozsonyban időzött és nagy befolyással bírt Reviczkyknél, sőt I. Ferencz kegyében is állt. A fejedelem, a mint tudva van, különösen vágyott mindent megtudni, mi országaiban történik, még a házi viszonyokat és pletykákat is, a mennyire a felső köröket s főhivatalnokokat illeték, ugyanazért a titkos rendőrségnek nagy szerepe volt alatta s gróf Sedlnitzky a rendőrminister csaknem oly befolyással bírt, mint maga Metternich; Ferencz pedig abban találta legnagyobb örömét, ha Sedlnitzky is kifoghatott, s kimutathatta, hogy jobban van informálva, mint maga a titkos rendőrség. Minthogy a király az országgyűlés minden mozzanatát akarta ismerni, a cancellár Pozsonyba rendelte Wirknert, hogy mindenről tudósítsa, a mi történik vagy készülöben van, ez pedig barátságos lábön állott Andrassy Józsvá és Pfannschmied Edével, a kormánypárt két főemberével, kik neki megmondták a történetek titkosabb részleteit s gyakran vele beszéltek meg a teendőket. Sedlnitzky ellenben leküldte Ferstel osztálytanácsost, ki a postán kvártélyozta be magát, ott a gyanús leveleket törte fel, tartalmukról tudósította főnökét, csakhogy ily módon nem sokat tudott meg, mert a követek általában nem voltak nagy levélírók s nevezetesebb dolgokról nem leveleztek postán. A rendőrminister azonban külön közegeket is fizetett, hogy az országgyűlési pletykákat tudja meg. Legintelligensebb tudósítója történetesen egy városi követ volt, ki Wirknert ismerte, információ végett hozzá eljárta s neki mindig felolvasta jelentését. Ezt Wirkner mindig följegyezte magának, megírta Reviczkynek kivonatban s levelét staffétával küldte fel, holott a városi követé postán ment. A cancellár e szerint mindig pár órával elébb tudta meg, minő jelentés érkezik a miniszterhez, mint Sedlnitzky maga, s ismerve a császár lelkületét, rendszeren a posta megérkezte előtt elment audientiára s elbeszélte a

pozsonyi jelentést. Sedlnitzky később jött, s Ferencz jó kedvében azzal fogadta, hogy már tudja mind azt, mit a miniszter jelenteni akar, elbeszélte a tudósítást s megkérdezte, tud-e ennél többet, mi Sedlnitzkyt Ferencz öröme roppantul bosszantotta, Reviczky tekintélyét pedig növelte. E jelenet minden héten ismétlődött, mi végre a császárnak is annyira feltűnt, hogy megkérdezte a cancellárt, miként juthat Ő a rendőrminiszter titkaihoz. Reviczky elmondta ekkor, hogy van neki egy kitűnő meghitt fogalmazója Pozsonyban, ki mindent megtud. Ferencz szavára, hogy szeretné látni, Wirkner felhívott, bemutatott s annyira megtetszett a császárnak, hogy neki a titkos cabinetben titkári állást ajánlott fel. Wirkner meghökent, a fizetés fényes volt s ennél is többet ért a gyakori személyes érintkezés a fejedelemmel, huszonnégy órai időt kért tehát meggondolásra; másnap azonban kijelentette, hogy gróf Reviczkynek köszöni eddigi előmenetelét, jötevőjét tehát el nem hagyhatja, bánni előnyös állomás ajánlatának ellenében; Ferencznek ez annyira megtetszett, hogy a cancellárnak megmondta, miként irigylí tőle fiatal barátját.

Én ezeket nem tudtam, de ismertem Wirkner befolyását a cancellárnál, elmentem tehát hozzá s elpanaszoltam neki bajaimat, mire ő megnyugtatót, s ki is eszközölte Reviczkynél, hogy bennünket ezentúl nem bántottak, sőt minden fenyegetések daczára, mindnyájan, kik a társalkodási egyesülethez tartoztunk, akadály nélkül letehetjük az ügyvédi vizsgát. Bécsben azonban megkezdődött már az ármánykodás Reviczky ellen, félliberalismusa is veszélyesnek tartottak, a telivér reactio volt készülöben.

Kölcseyt a nyár kezdete óta minden héten meglátogattam, tudtam, hogy szívesen lát, mert érezte, hogy megértem eszmemenetét s hogy szavait a legnagyobb tisztelettel hallgattam. Tanúlni akartam tőle s ő szívesen tanított, észrevette, hogy nevelésem és eddigi tapasztalataim inkább világpolgáriak s azért újra meg újra kiemelte a hazafiságot s nemzetiséget a világpolgári eszmék ellenében, hiszen csak ezekben találhatjuk fel a biztos talajt, melyen fölemelkedhetünk, csak a haza szülőföldje adja meg azon erőt, melylyel Antaeusként megbirkózhatunk bár Herculessel is. Gyönyörű kerekded előadása, gondolatainak nemes emelkedettsége, egész lényének mélabús szelidsége mélyen hatottak reám, ő magyarisított meg érzelmeim-

ben, ezentúl naplómát s jegyzeteimet magyar nyelven vittem. Balogh Jánost is fölkerestem, de csakhamar átláttam az ürességet a fényes külső alatt; vele, a becsületes jó Madocsányival, meg báró Kulmerrel, ki 1848-ban Bécsben miniszter lett, kardvívásban gyakoroltam magamat, Beöthy Ödönnel pedig az uszodában találkoztam, hol ő korának daczára erőnek erejével úszni tanult, az ifjakkal enyelgett s őket rendesen jól megszidta. Deáknál csak egyszer voltam, hidegnek találtam, láttam ugyan, hogy ő az ellenzék feje, de Kölcsy volt annak a szíve.

IV.

Augusztusban lerándultam Pestre, fölkerestem Bajzát, Czuczort, Garayt; Vörösmarty s Toldy távol voltak, Heckenasttal, a könyvárussal, barátságot kötöttem, általa kaptam a tiltott könyveket, újabban Wesselényi *Baltéleteit*, melyekben minden áron felségsértést s hazaárulást kerestek Bécsben, mert kellett alkalom, hogy beleköthessenek a roppant népszerűséggel bíró erdélyi főúrba. A könyvet e czélból az erdélyi királyi ügyek igazgatójának adták ki, kutassa, nincs-e benne valami, miéit perbe lehetne fogatni a szerzőt. A királyi ügyigazgatóval azonban az egyszer felsültek, ez tudniillik kiírta a könyvből mind a loyalis mondatokat, melyek a dynastiáról a legnagyobb tisztelettel szólnak, s azt találta, hogy a munka nagyon épületes, s nincs benne semmi, mi ellen kifogást lehetne tenni.

Helmeczyvel is ez alkalommal ismerkedtem meg, a *Jelenkor* szerkesztőjével. E hírlappal új korszaka kezdődött a magyar hírlap-irodalomnak, ámbár belpolitikáról szólnia nem volt szabad; de a külföldről itt-ott oly ügyesen politizált, hogy ezt a magyar viszonyokra is lehetett alkalmazni, a *Társalkodó* pedig minden tekintetben jóval felülmúlta Kulcsár *Hasznos Mulatságait*. A *Jelenkorhoz*, azonban eredetileg sokkal szebb remények csatlakoztak, mert az első terv szerint Kisfaludy Károly lett volna szerkesztője, egész köre e hírlapban találta volna orgánumát s a tetemes jövedelem a magyar irodalom fejlesztésére lett volna szánva. De Kisfaludy Károly meghalt, a lap Helmeczynek adatott, ki ebből magánüzletet csinált, s mindamelllet, hogy nyeresége jelentékeny volt, íróársait rosszul fizette; Szenvey például, ki a *Társalkodót* szerkesztette, összesen nyolczszáz forinttal volt díjazva.

A farsang közeledtével Pfannschmied (Zsedényi) Ede vezetett be az országgyűlési nőtársaságnál, hol igen jól találtam magamat, táncoltam, udvaroltam szép kisasszonyoknak, s oly jól mulattam, hogy alig mertem már magammal elhiteni, hogy az élet teher, s hogy születni szerencsétlenség, miről különben meg voltam győződve; habár Schopenhauer philosophiáját nálunk még nem ismerte senki, a levegő is pessimismussal volt saturálva; senki sem érzett meglepedést, a költők lemondtak minden reményről s a követek soha sem titkolták meggyőződésüket, hogy a parlamentáris harcz meddő fog maradni, s hogy az annyira óhajtott reform hazánkban soha keresztül nem vihető; csak két ember volt, ki nem mondott le a reményről: Széchenyi és Kossuth.

Széchenyi munkáit s intéseit mindnyájan ismertük, hogy szigorú kiszámítás, eszélyes eljárás, ildomos magaviselet s az «egymásután» szoros magatartása mellett Magyarország a fennálló viszonyok közt Ausztriával szemközt is boldogulhat; hogy e viszonyokhoz azonban hozzá nyúlni s rajtok változtatni akarni örütség volna, sőt áruulás, mert minden komoly összeütközés az ország vesztét hozná magával; mindamellett jelszava mégis az maradt: Magyarország nem volt, hanem lesz. Kossuth nézeteit ez időben nem ismertük, később Deáktól tudtam meg azokat, kit ő esténként a *Vörös ökörtől* magyar utczai lakására el szokott kíséni, s ki előtt ily alkalommal sokszor élénken fejtette ki nézeteit Magyarország nagy jövője fölött. «És miként hiszed te, hogy ily változás állhatna be?» kérdezte Deák. «Bármí módon», felelt Kossuth, «mit tudom én miként? európai forradalom vagy háború által, de be fog következni múltiatlanul.» Ezen erős meggyőződés, mely Kossuth későbbi működését is mindig áthatotta, adta neki azon biztosságot, mely minden föllépését jellemezte, s mely mindig bizodalmit gerjesztett.

Az alatt az ügyek az országban komolyabb szint kezdtek ölni, Erdélyben eloszlatták az országgyűlést s betiltották a megyegyűléseket, Wesselényi ellen pert indítottak, nem volt többé maradása ottan, nálunk pedig mindazon megyékben, melyek útasításai a jobbágy megválthatási jogot, az úgynevezett X-ik articulust sürgették, korteskedés készült az utasítás megváltoztatására s a követ visszahívására. Nagy-Károlyban deczemberben csakugyan megváltozott az utasítás, mindamellett, hogy Wesselényi hatalmas beszé-

det tartott a robotváltság érdekében, melyről conservatív körökben rémséges hírek keringtek; de a kortesbad mégis győzött, Kölcsey pedig nem akart Szatmármegye megváltozott szellemében voksával mindannak ellentmondani, mit elébb oly dicsőségesen védelmezett volt, ő tehát lemondott a követségről s elhagyta az országgyűlést. A követek búcsúbankettet rendeztek ez alkalommal, az ifjúság elkísérte Köpcsényig s ott búcsúzott el tőle; a nemeslelkű költő meg volt hatva s érzékenyen köszönve meg a rokonszenves tisztelkedést, így fejezte be búcsúszavait: «Ha néha hatottam beszédemben lelkeikre, nem én voltam, de az ügy, mely megpendíté szívükben a hazaszeretetet; emlékezzenek rólam, s ha most olyat is mondok, mit sokszor hallottak már, ne felejték el, mert szükséges, hogy a magyar fiatalság azt mindig eszébe tartsa; legyenek érdemesek azon polczra, melyre születésük helyezte.»

A farsang végnapjaiban, márczius 2-dikán meghalt a király, uralkodásának negyvenkettedik évében. Magyarországbán nem siratta senki, de a személyváltozástól sem reméltünk javulást, tudtuk, hogy a rendszer a régi marad. Sokan a követek közüi fölmentek Bécsbe a nagyszerü temetésre; én sem maradtam el e ritka látvány nézésétől, de mindamellert, hogy az elhunyt fejedelem iránt soha nem viseltem rokonszenvvel, mégis elborzadtam a bécsi szívtelen élezek fölött, melyeket a temetés alatt hallanom kellett. Ferenz halála egyébiránt új erőt adott a reactionarius áramlatnak, Reviczky, ki ennek csak kénytelenül engedett, elvesztette fő támaszát, a király személyes jóakarátát, nézetei ezentúl nem vétettek számba, bukása kikerülhetetlenné vált, s csak az idő kérdése maradt.

V.

Wesselényinek szatmári beszéde, melyet mi hetek óta bírtunk s leírogattunk, egyszerre nagy nevezetességü történelmi ténynyé emelkedett, mert híre futamodott, hogy február 27-ikén a királyi fiscus a bárónak megidézést kézbesített Pesten hűtlenségi keresetben, minthogy szavai szerint «Méltóságos hadadi báró Wesselényi Miklós megfélekedve természetes és törvényes kötelességéről, a király és haza iránt, nem átalott 1834. év december 9-dikén, Szatmárvármegvének, Nagy-Károlvban tartott gyűlésében oly beszé-

det nyilvánosan tartani, mely a köz csend és rend megzavarására nyíltan intézve volt s világosan az állam (contra statum publicum) ellen izgatott.» Mi alig hittünk füleinknek, midőn ezt hallottuk; Wesselényi nem sokára maga feljött Pozsonyba, kikerülve minden alkalmat a tüntetésekre, komolyan vette az ügyet, nem úgy, mint Nagy Pál és Balogh, kik a sületlen actiót nevelték s azt találták, hogy nincs bíró a világon, ki erre a vádlottat elmarasztalhatná. Tudomásra jött akkor, hogy Wesselényi Széchenyi tanácsára a felséghez folyamodott, miszerint a per sistáltassék, ezt sokan rosszal-ták, mert ez által nem volna megmentve a szólásszabadság szüzes-sége s kérdéses maradna mindig, vajon nem lehet-e szóval honárulást elkövetni. Régi kívánságom volt Wesselényivel megismerkedni' mert leghíresebb embereink közé tartozott, Széchenyinek egyszeri-e barátja is, ellentéte is, egészen véve népszerűbb mint ez, ámbár befolyásának nem látszott semmi eredménye. Kovács Bencze szat-mármegyei pajtásom vezetett be nála; a benyomást, melyet rám tett, legjobban adják azon jegyzetek, melyeket tüstént hazaértem-kor naplómbe írtam:

Martius 28-dik.

Kovács Bencze már régebben ígérte meg, hogy Wesselényihez elvezet, de ez beteg volt, csak ma mentünk hozzá 10 óraker. Kül-seje első pillanatra nem felelt meg várakozásomnak, vastagsága árt természetnek, merész arcának a közönséges aristocratikus áll, de beszélgetés közt feltűnik szépsége; gyönyörű homloka fekete haja alatt, s lángoló kék szeme az oroslánra emlékeztetnek, csinos szája Széchenyi gúnymosolyára, de álla csakugyan hasonlít Caracalla híres mellszobrához. Szava mély s hangos, fogai nem szépek, keze nagy, de aristocratikus fejérségű s aristocratikus körmti. A szat-mári gyűlésről szól leginkább s peréről, szerencsétlenségnek tartja, ha az csakugyan folyamatba jó, mert akkor meg van állapítva, hogy véleményért, s vélemény kinyilatkoztatásáért megindíthatják a nóta-pert; ez megöli szólásszabadságunkat, a damoclesi kard mindenki fejét fenyegeti, mert ki szóljon nyíltan, ha a királyi tábla a beszéd censorává válik, s a közgyűlésben a vörös hóhér áll pallosá-val hátunk mögött. «Hogy e csapást hazánk alkotmányáról elhárít-sam», így szólt, s kész voltam a legnagyobb áldozatra; ez hozzám illő, mert nagy. Tettem lépéseket hazám első tisztviselőjénél, a

nádornál, hogy a per sistáltassék, s folyamodtam a királyhoz. Hogy a szólásszabadság szeplőtlenségét megtartsam, tiszta nevemet föl kell áldoznom, mert azt fogják mondani oly emberek is, kiknek véleményét tisztetem, — a sokaságét nem vetem meg, de nem veszem föl — hogy Wesselényi megijedt; hogy ő, ki eddig oly mereven állott, most csúszik; hogy nyakát járom alá hajtja, csakhogy megmenthesse. De még többet áldozok fel mint nevem tisztaságát, feláldozom függetlenségemet; ha az actiót megszüntetik, munkáságom izmos fájának gyökerei el vannak metszve, gyümölcsei letiporva. Mindezt könnyű annak eltérni, ki biztos, hogy célját eléri, könnyű Curtiusnak a mélységbe rohanni, mert tudja, hogy ez által megszünteti a pestist, előre iszsa teljes pohárból a haza háláját, de bizonytalanért feláldozni mindent, ez sok, s mivel sok, hozzám illő. Nem szólok arról, mennyibe került az, hogy önérzetemet, büszkeségemet legyőzzem. — Addig, míg a per nincs folyamatba téve, nem szeretném, ha a vármegyék vagy bárki lármát ütne; ha megkezdődik a per, — a mit kívánok, mert akkor nem hajlok meg többé senki előtt, — akkor lesz ideje felszólalni azon elv ellen, hogy gyűlési beszédékért máshol is lehessen számot kérni. Nincs kilátás, hogy a királyi tábla incompetensnek nyilatkozzék oly beszédék bírálására, melyek gyűlésben mondatnak; nem is fog fölmenteni, mert ez a kormányt compromittálná; el fog tehát ítélni, én a büntetést eltűröm, de a teiTorismus akkor megkezdődött, a keserűség növekszik, pályám meg van akasztva; a szólásszabadságnak pedig már is vége van, mihelyt a per azon stádiumát éri, hogy arról legyen kérdés, melyik kifejezés vétkes, melyik nem. És tudják-e, hogy két bőrt akarnak húzni egy rókáról? Erdélyben is megcitáltak. A királyi fiscus vonakodott ugyan engemet vádolni, Ferdinand főherczeg erre kitette hivatalából, s azt másra bízta, ki ellenem csakugyan inquirált, s ki is sütött két nagy titkot, hogy t. i. lithographiámat köz nemzeti ülésben az országgyűlésnek ajánltam fel, mit a királyi tábla tüstént meg is köszönt, és hogy több természetes gyeimekem van. E két pontra alapította actióját, melyben személyes megjelenésemet követeli «ad subeundam poenam corporalem,» s mivel Magyarországnak beteg voltam, el is marasztaltak márczius 18-dikán in contumaciam. És minőket koholnak még ellenem! hogy francia pénzt kaptam, emissáriusokat fogadtam, a kül-

földdel levelezek, összeesküvést készítek; a bécsi népet pedig felzúdítták, hogy én vagyok az erdélyi bajoknak oka, melyek a császár halálát okozták. Ügyem egyébiránt nem kedvetlenül el, sőt érzem, hogy az ember elméje zavaros időkben nyugodtabb; érzem, hogy vidámabb vagyok; habár gyöngélekdem, s habár folyamodnom kell, midőn ártatlannak érzem magamat.» — Végre megköszönte nekünk, hogy nem rendeztünk deputátiót, mi a mostani körülmények közt neki kedvetlenséget okozott volna, mert már most is azt beszélik: csak azért jött Pozsonyba, hogy az embereket fölizzassa, pedig büszkesége sem engedné ezt. Mélyen meghatva hagytuk el Wesselényit.

Juratusi praxisomnak ötödik terminusa is lefolyt; jelentkeztem a censúrára, áttanultam még egyszer Kövyt, Kelement, Szlemenicset, s jó kedvvel jelentem meg a vizsgán. Szerencsy kérdezgetett ki legszigorúbban, tovább fél óránál examinálgatott a felségsértésről, nótáról, az eljárásról, s mind azokról, mik a politikai bűnök megtorlására vonatkoznak. Wesselényi esete folytán épen e kérdéseket tanulmányoztam legközelebb, a censúra tehát fényesen sikerült, a gyakorlati vizsgánál szintén jól oldottam meg a feladott kérdést, s megkaptam ügyvédi oklevelemet cum praelaro, mit Csupkának, volt jogtanáromnak tudtára is adtam, mert ez mindig följegyezte magának, minő sikerrel tették le tanítványai ügyvédi vizsgáikat, s büszkébb lett minden új praeclarumnál.

Fejérváry folyvást sürgetett, határozom el magamat jövődő életpályámra nézve; megkérdezett, akarok-e Sárosban gazdálkodni s táblabíráskodni, vagy pedig Budán a consiliumnál, vagy Bécsben a cancelláriánál belépni mint tiszteletbeli fogalmazógyakornok. A választás nehéz volt, borzadtam a megyei élettől az eperjesi nyárspolgárok és sárosi svihákok közt, szerettem volna akár Pesten az írókkal, akár Bécsben Böhm és Steinbüchel társaságában egy pár évet tölteni; de ellenemre volt bármi csekély kormányhivatal oly időben, midőn a szabadságot üldözik; végre elhatároztam magamat, hogy a sorsra bízom az elintézését jövőm fölött. Felmentem tehát Bécsbe, kihallgatást kértem a cancellárnál, s elmondván neki, hogy akarom szolgálni hazámat, érzem is, hogy képes volnék jó szolgálatra, de hogy nem tudom, hol kezdjem: a vármegyénél-e vagy a dicasteriumoknál, tőle kérek tehát tanácsot s elhatározást.

Reviczky igen nyájasan hallgatott ki, s egyről-másról beszélgetett, végre azt javasolta, neveztessem ki magamat tiszteletbeli aljegyzőnek Sárosban, mert a ki Magyarországon nem szolgálta a megyét, az soha nem élheti belé magát a magyar politikába. Főispánom Eötvös, az alcancellár, szemrehányásokkal fogadott, miért fordultam elébb Reviczkyhez mint hozzá s tüstént kinevezett aljegyzőnek. Haza felé ballagván, a Haumkávéház ablakában láttam Eötvös Pepit, a mint újságot olvas. Eddig mindig kerültem volt, nem hittem, hogy valaha mágnással szorosabb s egészen bizodalmas viszonyba léphetnék, nálok másféle a nevelés, másféle a társaság, másforma az életpálya. Most azonban beléptem, s kezet nyújtottam neki, ő mindjárt ott hagyta a hírlapot, elsétáltunk óra hosszat a Glacis-n, kicseréltük nézeteinket, s barátságot kötöttünk, mely egész életünkön keresztül fűzött össze.

Visszatértemnél Pozsonyba ott találtam Heckenast levelét, melyhez egy kézirat volt mellékelve, ítéletemet kérte, hogy vállalkozék-e kiadására? Elolvastam, el voltam ragadtatva, megmondtam neki, hogy az epochális egy mű lesz a magyar irodalomban; mindenetre adja ki, — *Abafy* volt, Jósikának első regénye.

Áprilisban elhagytam Pozsonyt, tanonczéveim be voltak fejezve.

SÁROS VÁRMEGYE ÉS KÜLFÖLD.

(1835—1836.)

I.

Nagy meglepetés várt reám otthon, azt hittem, tündérpalotába lépek: Fejérváry házunk felső emeletét finom mtúzléssel valódi múzeumná alakította át. Az ablakokra német üvegfestéseket akasztott a XVI. és XVII. századból, gyönyörű jávorfa szekrényekben állította fel görög, római és középkori műemlékeit, egy régi, sötét nagy lomtárt felülről világíttatott s azt a Parthenon-domborműveknek Böhm által készített utánczásaival díszítette, az egyik oldalfalat betöltötte könyvtárával, a másikat széles üvegszekrény foglalta el, melyben etrusiai s nagy-görögországi díszedényeit helyezte el, ezen terem dolgozó- és háló - szobámba nyílt, melynek padozatjába fürdőkád volt beillesztve s egy hátsó lépcső külön kijárást engedett.

Szülőim örömmel fogadták megemberült fiokat, de az országgyűlési zajosabb élet után nem igen tudtam az eperjesi kisvárosi viszonyokba beleszokni. Visszaestem unatkozásomba, elégedetlen voltam, különösen mert nem volt semmi női ismeretségem, pedig e tekintetben egyetértettem Byronnal, ki egyik levelében megemlíti, hogy a nők társasága mindig nyugtatólag hat reá, hogy ez valami különös befolyással van még akkor is, mikor nem szerelmes, mindig jobb kedvű s elégedettebb magával s a világgal, ha nők közelében érzi magát.

Rossz kedvemben a magyar történelmet kezdtem tanulmányozni s cikkeket írni, melyek három évvel később, ezen cím alatt: *Töredékek a magyar történelem philosophiájához, az Athenaeumban* jelentek meg. A népmesékre, családi legendákra, paraszt- és boszorkányregékre is fordítottam figyelmet, írtam tanulmányokat Nagy Pálról, Kölcseyről, Deákról, belekezdttem egy nagyobb költe-

ménybe is, melynek hőse Dózsa lett volna, de a verselés nehézségei megakasztottak, pedig a forma, melyet választottam, egyszerű rímnélküli jambus volt.

Nyáron nénémnél töltöttem egy hónapot Gömör vármegyében, jobb kedvvel, mint különben. Vendégünk is volt itten; Davey, egy angol ismerőse nagybátyámnak, keresett föl; bár fiatal volt, máris beutazta Éjszak-Amerikát s a Keletet, s igen érdekesen adta elő élményeit s tapasztalásait a két hemisphaerán. Természetesen politikáról is volt szó; nénémet, mint minden nőt ez időben, különösen érdekelte az épen akkor trónralépett fiatal angol leánykirálynő. «Mi lesz a sors e különös szeszélyének következménye?» kérdezé az angoltól. «Az, hogy nagyságod, kinek csakugyan kicsi a lába, egy év múlva úgy el fogja azt dugni, hogy senki többé nem látja; királynőnk lába nem szép, tehát hosszú ruhával fogja eltakarni, e divat már az idén általános lesz a londoni társaságban, jövő évben itt s az egész civilizált világon s tartani fog mindaddig, míg királynőnk él.»

Pestre is fölmentem bátyámmal, hol Széchenyivel ismerkedtem meg először közelebről. Széchenyi épen ekkor párviadalt vívott Orczy Lajossal, jóformán csekélységért, mi engem roppantál bántott; alig képzelhettem magamnak nagyobb országos csapást, mint, ha Orczy golyója ellenének kalapja helyett homlokát fúrta volna keresztül.

Vörösmartyval is ekkor találkoztam először; ő is, Bajza is szidták az Akadémiát, akkor még Tudós Társaságnak hívták, mely egészen megkövesült, szerintük csak a heti ülésekben lehet néha a papok és mágnások szövetsége ellen győzni. Nem szüksége s említenem, hogy ezen nézet nem volt egyéb, mint a kisebbség szokott panasza a többség ellen, melyet komolyan soha nem lehet venni.

Bécsben gróf Viczay Mihály gemmái s elefántcsontjai voltak eladók Biedermannál; Fejérváry kiválasztotta közülök a legszebbeket s megvette azokat két híres diptyehonnal együtt, mely gyűjteményének legértékesebb s legismeretesebb tárgyai közé tartozott. Az Aesculáp és Hygieia-félt Labarte is kiadta kézi könyvében.

Visszatértem után komolyabban neki feküdtem megyei hivatalnak s tanulmányoztam a megye állapotát. A makoviczai járást

a Rákóczy-család leányágon való utódjai bírták, kívülök nem voltak a megyében oly nagy birtokosok, minők az alföldön s a dunai részekben gyakoriak; mágnások közül csak a Szirmay, Dessewffy, Klobusitzky és Haller grófok laktak itt, de a megyei ügyekre befolyással nem voltak, ámbár a gyűlésekre eljártak, mert Sáros számos ősrégi család fészke; sokan felviszik családfájokat az Árpáddal bejött nemzetségekig, a Gombosok, üszök, Roskoványiak, Dobayak de genere Tekule írják magokat; a Hedryek, Berthótyak, Iveczerek de genere Aba; a Dessewffyek őse Gizela királynővel jött az országba; Rutger a Berzeviczyké, Gertruddal, II. András meráni nejével; ugyan e király idejében tűnik fel Comes Botyz a Márjás-syak őse; Frank vitéz, kitől a Semseyek származnak, a XIII. században költözött be Misniából; ugyanazon időkre viszik vissza családfájokat a Szinnyeiek s Ghillányiak; Raab a Szirmayak őse a Sajó melletti csatában tüntette ki magát, valamint Isabor is, kitől a Bánók, Kálnásiak és Dukák veszik eredetüket; a Kapyak Zsigmond királytól nyerték adománylevelöket, a Bydeskútvak Mátyástól; Nekes a Fejérvaryak őse Nándor-Fehérvár védelménél esett el II. Lajos alatt; a Szulyovszky névvel találkozunk János király hívei közt; a Tahyakkal a mohácsi csatában, hol egyik ősök mint auraniai perjel esett el, egy későbbi ősök Zrínyi Miklós sógora volt; az első történelmi Péchy Szigetvárait tündette ki magát, Bornemiza az egri ostromnál.

Mind e családok büszkék voltak származásukra, melynek a sok ágra szakadt nemzetségeknek feldarabolt birtoka nem mindig felelt meg.

Mindamellettt fényűzés és vendégeskedés, tánczvigalmak és kártyázás dívott e megyében, pedig nem egy ily régi család merült el pénzzavarokban, de a gazdagabbaknak is voltak szegény rokonaik, kik a tisztválasztásoknál kerestek bármi szerény állomást, melyben legalább három évig úri szerepet játszhattak.

A politikai élet e szerint Sárosban mindig élénk volt, de legnagyobb részben kormánypárti, miért is a cancelláriánál, helytartó tanácsnál, a kamaránál, a curiánál s kerületi tábláknál sok sárosi ember nyert alkalmazást s befolyást, az ellenzék csak kevés tagot számolt a megye termében; élőkön Ujházy László állott, Kossuth barátja, és Sárossy Tamás a főjegyző. Az öregebb urak még mind deákul

beszéltek a gyűléseken, az ifjabbak alig szólaltak fel, különben letorkoltatok a régi táblabírák által.

II.

Ilyen volt a megye állása, midőn mint aljegyző a magistratusba léptem; kinevezésem összeesett a magyar szó használatával s a szabadelvű ellenzék s különösen a fiatalság tömeges föllépésével, melyre Ujházy László buzdított fel bennünket. Habár kisebbségben voltunk, beszédekkel húztuk ki sokszor a gyűlést délutáni egy órán túl is, mikor a kormánypárti öregebb urak elszéledtek ebédre s mi ez által kivételesen többségre is vergődtünk, az alispán, Péchy Imre, nagy boszúságára, ki az ily meglepetéseknek csak úgy vehette elejét, ha a befolyásos táblabírákat ebédre marasztalta, de nem lévén gazdag, nagyon restelte az ily kényszerített vendégszeretetet. A gyűlések idején az ellenzék a *Fekete sas*-nál vacsoráit, ily alkalommal én is ki akartam egyszer tenni magamért s egy ezifra toasztot mondtam Wesselényi Miklósrá. Másnap az alispán magához hívatott, már előbb is összetűztem vele, mert vonakodtam deák föliratot szerkeszteni a cancelláriához, ez nagy vitára adott alkalmat, melyben az a közvetítő indítvány fogadtatott el, hogy írjunk fel columnariter, két nyelven ezentúl, mert a tiszta magyar fölirat az időben a felföldi megyékben az ellenzékiség jelének vétetett. A mint az alispánhoz beléptem, erősen megdorgált, hogy egy árulóért közhelyen mertem poharat emelni. Eire illedelmesen ugyan, de komolyan tagadtam az alispán illetékességét, hogy engem arra nézve kérdőre vonjon, mit hivatalos körömben kívül teszek, vagy mondok. Péchy ezen megütközött s később is panaszkodott az ifjúság romlottságáról, mely nem ismer el többé semmi tekintélyt s ez okból forradalmat jósolt előbb-utóbb, minthogy az államnak más biztos alapja nem lehet, mint a tekintélyek tisztelete.

Sárosban már régóta két családnak volt különös tekintélye: a Szinnyeyek kevesen, de vagyonosak, és a Péchyek egy igen számos tagból álló család, mely atyafiságával és sógorságával a megyei hivataloknak csaknem felét töltötte be; e két család gyakran ellentétben állott egymással, a szintén befolyásos Berzeviczyek pedig hol az egyikkel, hol a másikkal tartottak, míg a protestáns családok

kisebb, de tömörültsége által nem csekély súlyú pártot képeztek a választásoknál. Ezek maradtak a magyarságnak képviselői a nemességnél, házaikban a magyar szó dívott mindig, mindnyájan az ellenzékhez tartoztak, ez volt a Eákóczy idők óta hagyományos politikátok; a Péchyek ultra-conservatívek voltak, a Szinnyeyek mérsékelt szabadelvűek, a mint tehát a tisztválasztás következett, Berzeviczy Jeromos, egy köztisztviselőben álló öreg táblabíró, volt főjegyző s helyettes alispán, ki az ellenzékkel kaczerkódott, próbálni akarta szerencsáját: nem lehetne-e Péchy Imrét megbuktatni.

A korteskedés nagyban folyt, de különböző alakban, mint más vármegyékben; bocskoros nemes kevés volt Sárosban, de az ezer voks közt a katolikus s orosz papságnak száma nagyot nyomott, a protestáns papoknak pedig nem adtak szavazatot. Választók gyűlései s nyilvános beszédek itt nem voltak divatban, elvekre hiában hivatkozott az ember, a cselszövény, a családi érdekek megnyerése, az irigység és a hivatalos állások ígéretése játszottak főszerepet.

Mindez visszatetszett nekem, leginkább pedig az, hogy midőn számításunk szerint többségünk biztos volt Berzeviczy részére, utolsó pillanatban sok nekünk ígért szavazat ellenünk fordult s mi kisebbségben maradtunk.

Szepesre is elmentem a tisztválasztásra, de itt is győzött a leg-conservatívabb kormánypárt; hiába, hol a nemesség intelligens, de szegény s arra van szorítva, hogy hivatalából éljen meg, ott az ellenzék nem remélhette a győzelmet.

Mindezek kellemetlenül hatottak kedélyemre s elidegenítettek a megyei élettől, éreztem, hogy nagy városban kellene laknom s kitűnő férfiakkal társalkodnom, ha el nem akarok sülyedni a mindennapi élet kisszerűségében. Pozsonyból is rossz hírek jöttek; midőn a Wesselényi ellen indított nótaper nem sistáltatott, s az ellenzéki vármegyék utasításba adták, hogy ez sérelmül terjesztessék föl, Balogh János, a barsi követ, szokott kihívó modorában az egyik ülésben magáévá tette Wesselényi megperlett beszédét. A kormány Barsban vesztegetéssel s ijesztgetéssel oda hatott, hogy Balogh hívassék vissza; ez nem sikerült ugyan, de mindenki tudta, hogy a királyi fiskus ő ellene is beadta a vádlevelet; a reakció folyvást növekedett, a hangulat az egész országban nyomott volt.

Eperjesen a társaság conservatív lévén, helyeselte a kormány

erélyességét, az ellenzék falun lakott s csak gyűlésekre jött be a városba. Szellemileg tehát elszigetelve éreztem magamat s azért nagyon megörültem, hogy Trefort Ágost, kivel egyik útamban a gőzhajón ismerkedtem meg s később Mádon a szüreten is találkoztam, Eperjesre jött, szomszédságunkban lakást fogadott s mint jurátus gyakornokoskodott a kerületi táblánál. Egymásra voltunk utalva s így csakhamar megbarátkoztunk és szorgalmasan olvastuk Moore Tamás költeményeit, mert az angol nyelvre kezdtem most különös figyelmet fordítani, minthogy Fejérváry komolyan hozzá látott egy nagyobb útazás előkészületeihez Német-, Angol-, Franciaországba, eslietőleg Portugallba, hol bécsi ismerősöm, a nálam valamivel fiatalabb Coburg herceg a királynő félje lett. Nagybátyám eleinte más irányba tervezte kirándulásunkat Konstantinápolyba s Görögországba, de a keleti utazásnak akkortáiban még igen nagy kényelmetlensége elijesztette őt snagy sajnálkozásomra a nyugatnak adta az elsőbbséget, hol nézete szeiint én is többet tapasztalhatok és tanulhatok.

III.

Április végén csakugyan elindúltunk Eperjesről. Bécsben Fejérváry, mint az opálbányák bérlóje, kevés nap alatt megkapta a külügyminisztériumtól az útlevelet, mi különben nem oly könnyen adatott ki, úgy a maga számára, mint az enyémre, s a mint mindent elrendezett, elmentünk főispánunkhoz, az alkanczellár báró Eötvös Ignácához, hogy tőle elbúcsúzzunk. Ez nagyon csodálkozott, midőn engem látott, s hallotta, hogy hosszabb útra készülünk; említette, hogy aligha nem lesznek akadályok az útlevél iránt s amint elmondtuk neki, hogy már van útlevelünk, megindulással megkérte Fejérváryt, hogy tüstént, még az éjjel, utazzunk el.

Nem tudtuk mire magyarázni e különczséget, s minthogy elindulásunk csakugyan az estére, május elsejére volt tervezve, el is indultunk gyorskocsin.

Prágában, Drezdában és Berlinben tanulmányoztam a képtárat s műemlékeket, ez utóbbi helyen fölkerestem Gerhardot és Panofkát, a két tudós archaeologot, a római archaeologiai intézet két főoszlopát, kik különösen az etrusiai Nekropolisokban újabban fölászott díszedényekkel foglalkoztak, s ezek külön alakjainak régi görög

neveit határozták meg; Schinkelnél, a lánceszű építésznél is voltam, Baumemál a Hohenstanfok történelemírójánál megismerkedtem Waagennal, kinek műtörténelmi munkáit már olvastam volt s ki az Angolországban fáluhelyen lévő nevezetes képtárakat szívesen följegyezte számomra. Hamburgban gőzhajóra ültünk, hogy Londonba menjünk bámulni a nagy világvárost és tanulmányozni csodáit és műkincseit; az angol társasággal azonban alig jöttünk érintkezésbe, meid Fejérváry nem tudván angolul, alig vittünk magunkkal más ajánló leveleket, mint német bankárházakhoz. Waagentol azonban volt egy levelem Murrayhoz, a híres könyvárushoz, Sir Walter Scott, Lord Byron, Thomas Moore s annyi híres angol író barátjához. Meglátogattuk, ő szívesen fogadott, reggelire meghitt, megmutatta nekem Byron azon arczképét, melyet tőle ajándékba kapott s melynek rézmetszete oly ismeretes egész Európában. A szegletben egy márvány mellszobor állott, kérdeztem: kié? «A szegény Fultoné — felelt Murray — itt volt két évig 1808- és 1809-ben; azt hittük mindnyájan, hogy nincs teljes esze, meid találmányáról beszélt mindig, hogy gőzzel fogja hajtani a hajót folyam és szél ellen; e terv valóítására fordította egész vagyoniát, bele is bukott, senki sem segélyezte, pedig később mégis megvalósította nagy találmányát, de nem élvezhette gyümölcseit; most minden paidon látunk gőzhajókat, a kereskedés roppant lendületet nyeid általok, de a gőzhajók fölhalálója a legnagyobb szegénységben halt meg s családjának hímevénél egyéb örökséget nem hagyott.»

Londonban voltunk még, midőn egy reggel a *Times*-t kezembe vettem s nagy meglepetésemre olvastam, hogy tüstént a magyar országgyűlés befejezte után elfogatások történtek a vidéken; másnap egy német lapban ráakadtam Lovassy nevére is. Megdöbbenem; ha Lovassyt elfogták, aligha ellenem is ki nem volt adva az elfogatási parancs; Eötvös alkanczellárnak elfogultsága s intése, hogy minél előbb utazzunk el Bécsből, meg volt fejte.

Nagybátyám gyakorlati eszével mindjárt azt találta, hogy be kell várni a vihar elvonulását s külföldön maradni egy darabig; ő ismeri a mostani bécsi államférfiak eljárását, mely hamar belefárad még az üldözésbe is; a ki elfogatott, az rosszul jár, ki az első támadást kikerülte, arról megfélekedeznek, restellik a hosszú sanyargatásokat.

Később megtudtuk, hogy csakugyan a két Lovassyn, Tormásyn és Lapsánszkyn kívül még többen is ki voltak szemelve az elfogatásra; én künt voltam, Pázmándy azon éjjel, midőn pesti lakásán keresték, szerencséjére máshol kártya mellett ült, s midőn reggel arról értesült, hogy el akarják fogni, egyenesen Budára sietett s a nádor oltalmát kérte ki magának, ez pedig az ifjú atyjának, a köztiszteletben állott öreg komáromi követnek tekintetéből megígérte s ki is eszközölte Bécsben nemcsak hogy az elfogatási parancs visszavételessék, hanem azt is, hogy több elfogatás ne történjék.

Szállodánkban megismerkedtünk Heilbronner bajor őrnagygyal, egy szellemes, világot látott férfúval, kivel együtt készítettünk úti terveket Anglia, Skócia és Irland beutazására.

A harminczas években Angolország a continentalis utazók előtt még jóformán terra incognita volt; Londonban ugyan sok utazó fordult meg, de az ország belsejét kevesen látogatták, mert ott más nyelvvvel, mint az angollal nem lehet boldogulni, a közlekedés drága volt és sok félre eső kastélyba csak postán lehetett jutni; de a közérdekeltség mégis Angolország felé fordult azóta, hogy Püekler-Muskau herczeg szellemes levelei Angolországból nagy föltűnést költöttek a német irodalomban; Baumeréit is sokan olvasták — e szerint Angolország belseje és a Sir Walter Scott regényeiből ismeretes skót felföld az idegenre még a divatszérúség bájaival is hatott, sokat lehetett itt látni s tanulni, miről nemcsak nálunk, hanem a németeknél is Gsak keveset tudtak.

Heilbronner ezt fölhasználta, értett ahhoz, miként kellésék a hasznost a mulattatóval összekötöni s az augsburgi *Allgemeine Zeitung-nak*, mely roppantúl el volt terjedve mindenütt, hol a német nyelvet értették, czikkeket írt a melléklet számára, melyekben útját leírta s ezeket nekünk nagy önmegelégedéssel mindig fölolvasta. Fejérváry erre egyet mosolygott s rám mutatva azt mondta: «Őrnagy, ilyeket ez a fiú is tud írni, sőt talán jobbakat is.» Ezt Heilbronner mindig restelte, végre fölszólított, olvassam föl neki naplójegyzeteimet s minthogy azok magyarul voltak szerkesztve, nem hagyott békét, míg egyszer Oxfordban nem írtam egy czikket németül. Ez neki rendkívül megtetszett, unszolt, írjam naplómát ezentúl németül s adjam ki visszatértünkkel, mikor ő majd érintkezésbe fog hozni az augsburgi *Allgemeine*-nel.

Nincsen kellemesebb vidék Európában, mint az angol, májustól október végéig. A tengeri Golf-folyam, mely a mexikói öbölből egyenesen a brit partokhoz ütődik, nedves mérsékelt levegőt idéz elő; a szőlő meg nem érik ugyan, de a fűgét nem öli meg a tél. A myrtus, a rhododendron a déli megyékben szabadon és buján tenyészik; a czedrus, a fenyőknék ezen legszebbike, óriási nagyságra nő, a tölgy teteje ötszáz éves példányoknál sem szárad el, a rét télen-nyáron egyaránt zöld, a fű el nem fagy, ki nem ég, a gyönyörű marha egész éven át kijárhat a legelőre, melyet hó csak ritkán s rövid időre borít el; a tél meg nem akasztja a mezei munkát.

A kitűnő karban tartott utak, melyeknek párját a szárazföldön nem találjuk, az eleven sövények, melyekkel minden föld be van kerítve s a számtalan fa, mely mindenfelé ültetett, az egész országot egy gondozott parkká változtatja át, melyet gyönyörű úri lakok díszesítenek, olyak, hogy fejedelmi kastélyokkal is vetélkedhetnek. Óriási repkénynyel körülfont vár- és klastromromok emelik az érdeket; a csinos, tiszta püspöki városokban roppant székesegyházak, hol román, hol csúcsíves stýlben, mutatják a nemzet régi gazdagságát, míg más részről a sok füstös gyárváros szünetelni nem tudó gőzgépeivel s kohóival, s a kikötők hajórajukkal, az akkori continentalis ember képzelődését is fölülmúlták. Azon időben, midőn Angolországban átáztunk, csak egy vasút létezett még: Manchesterből Liverpoolba, a középosztály *Stage-coachon* utazott, nagy kocsival, melynek födelén tizenkét ülés volt alkalmazva, ezekről a kilátást semmi nem akadályozta, csak asszonyok, gyerekek vagy gyöngélkedők vették ki a belső helyeket. Gyönyörű négy ló vitte vágatva a járművet, minden órában más fogat által fölváltva, az angolok büszkéek voltak e vállalatra, melylyel a külföld nem versezhetett.

Ily módon jártuk be az országot, meglátogattuk Oxfordot, melynek collegei a városnak oly ókori jelleget kölcsönöznek s hol az Isis partjain a leggyönyörűbb parkok terüinek el az egyetemi tanulók élvezetére; elmentünk Birminghamba, Manchesterbe, Liverpoolba, le a walesi hegyek közé, föl a cumberlandi tavakhoz, által a lármás, piszkos, elhanyagolt Maiidba, Dublinba s a Giants causeway bazalt vidékén át Londonderrvbe, ismét áthajóztunk Glasgowba, a skót felföldre, ki Staffa és Jona szigetek csodáihoz, a caledóniai

csatorna mentén egész Invenessig, innét vissza Edinburghba s Newcastleen, Yorkshireon keresztül ismét Londonba.

A szép vidék, a parkok érdekelték leginkább, s az arisztokratia azon kastélyai, melyekben annyi műkincs őriztetik, ezeket kerestük fel kiválóan, itt jöttem azon meggyőződésre, hogy az élet művészetét senki sem gyakorolja nagyobb mesterséggel, mint az angol nagybirtokos. A nemzet azon benyomást tette, hogy erőteljes férfikorát éli, komolyan, fáradhatlanul dolgozik, prózáilag fog fel minden kérdést leggyakorlatibb oldaláról, de a mellett élvezni tud is, akár is.

Angol átázásom érlelőleg hatott reám; Heilbronner őrnagy biztatására jegyzeteimet cikkekke kezdtem átalakítani, hogy könyvet készíthessek belőlök, németül.

IV.

Angolországból Hollandba mentünk; a mint Rotterdamba értem, éreztem, hogy ismét a continensen vagyok, útlevel kellett megint és rendőrségi láttamozás, melytől elszoktunk volt a szabad szigetországban. Holland úgy tűnt fel, mint Angolország ellentéte, a gyári mozgalom s földművelési élet helyett inkább marhatenyésztést találtunk, a kényelmes utazást a Stage-coach tetején kényelmetlen diligence váltá fel, vagy a lassú, ló által húzott hajó (Treckschuyte) a csatornák csöndes vizén, egész nap zöld rétek közt, melyeken gyönyörű tehenek legeltek.

A szünetlen tisztogatás, a folytonos törölgetés és mosakodás Hollandot a legtisztább országgá teszi, melyben csak az ember piszkos. Leydában, Hágában, Amsterdamban tanulmányoztam a protestáns művészetet, mely elhagyva az idealismust, az arczképet és a népelet ábrázolását tűzte ki feladatául, Hals, Yan der Heist, Mireveldt mesterműveit s Rembrandtot, ki a gyökök közt is legnagyobb.

Heilbronner itt elhagyott bennünket, a skandináv éjszakot akarta még meglátogatni, számomra azonban kieszközölte Kolbnál, az augsburgi *Allgemeine* szerkesztőjénél, hogy alkalmi cikkeimet vegyék föl.

Mi Kölnbe mentünk, hol nagy öröömre Steinbüchellel találkozunk; természetesen megcsodáltam a világhírű dóm elkészült részét s arról ábrándoztam, mily benyomást tenne, ha ki volna

építve, mire Steinbüchel megjegyezte, hogy erről könnyű volna fogalmat szerezni, minthogy a templom Xantenben hasonló terv szerint, habár sokkal kisebb arányokban, csakugyan fölépült s egész épiségében most is fennáll, minden későbbi restauráció nélkül. Ez felköltötte kíváncsiságomat, s midőn Fejérváry megtudta, hogy Xanten a római Vetera Castra helyén épült s a város főjegyzője, az öreg Houben, ott sokat ásatott s tekintélyes római gyűjteményt hozott össze, csakugyan kirándultunk oda.

Archéológ barátom figyelmeztetett útközben a római, görög s phoeniciai gyarmatok különbségeire; a római varosok az olasz félszigeten kívül mind katonai állomásokról vették eredetüket, mind stratégiailag nevezetes pontokon épültek, mind kiszolgált katonák s családjaik által népesedtek s katonai jellegűket csak akkor vesztették el, midőn egyrészt a római birodalom határának előre haladtával megszűntek véghelyeknek lenni, más részről a körülakó népség lassan-lassan már megrómaisodott. A görög gyarmatok ellenben mind a tengerparton vagy közelében települtek, lakosait az anyaváros egy része képezte, mely mindjárt önálló államot alkotott, csak a vallás és kegyelet kötelékei által maradt kapcsolatban régi hazájával. A phoeniciai gyarmatok ismét kereskedési telepek voltak, katona-örséggel, mely nagy részt idegen zsoldosokból állott, de mely lassan-lassan urainak számára meghódította s lenyűgözte a körülakó barbárokat. Újabb időkben a francziák és spanyolok a rómaiak gyarmatosítási elveit folytatták, az angolok a görögökéit, a hollandok a phoeniciaiéit.

Xantenben egyébiránt nemcsak góth templomot és római emlékeket, de oly unalmas, szűk látkörű nyárspolgárokat is találtam, minőkről eddig fogalmam sem volt.

Visszajövet felolvastam Steinbüchelnek egy fejezetet úti rajzomból, melyben a British Muzeum kincseiről szólván, kifejttem az akkoriban még meglehetősen új eszmét, hogy ezen intézet legközelebb áll egy oly gyűjteményhez, mely az összes emberiség művészetéről s minden egyes nemzet kifejléséről tanúskodjék, ez volna minden egyes nemzet történelmének tükre s magyarázója. Steinbüchelnek tetszett az eszme, de figyelmeztetett azon különös áramlatokra is, melyek ugyanazon időben minden civilizált nemzetnél a művészet virágzását vagy hanyatlását idézték elő. Franczia- s Németország-

ban a csúcsíves építészet fénykora összeesik Giottóval s Nicola Pisanoval Olaszországban; a XV. században Van Eyk Németalföldön s Masaccio Flórenczben új utat törnek a festészetnek; Eafael, Titian, Michel Angelo egykorúak Dürerrel és Holbeinnal; Benvenuto Cellini a német Jamnitzerrel s a spanyol d'Árpnéval, Rubens, Van Dyk, Rembrandt a bolognaiakkal, Caravaggioval és Murillóval.

Az ily észrevételek szélesbítették látkörömet és hozzá szoktatnak az eseményeket nem elszigetelten, de összefüggésben a világtörténelemmel tanulmányozni.

Steinbüchel figyelmeztetett Köln gazdagságának egyik kútfejeire is. Rómaiak építették a várost az alsó Rajnán, mint kulcsát az egész vidéknek le a tengerig, ez mind hadászati, mind kereskedelmi tekintetben nevezetes egy pont maradt; de a középkorban vallásos tekintetben is legnagyobb befolyást gyakorolt az egész Rajna vidékére. E befolyás eredete nagy részben a főtemplomban Őrzött ereklyéknek tulajdonítható, melyeknek híre mindenhová elterjedt. Ezen ereklyék megszerzése elég érdekesen tünteti fel a középkori eszméjártást. Midőn Barbarossa Frigyes Milánót bevette s feldúlta, a gazdag zsákmányt hívei közt osztotta fel. Kancellárjának, a kölni érseknek, hagyta az első választást, s ez arany s drágakövek helyett semmit sem kéri ki magának, mint egy ereklyét, a három király koponyáit. A lovagok csodálták az érsek szerény választását s nem gyanították, hogy ez nemzedékeken keresztül aranybánya lesz úgy Köln, mint az érsek számára. Az ereklyék tudniillik a főtemplomban állítottak fel s ezer meg ezer zarándok járt liozzájuk minden évben; a város s az érsek meggazdagodtak általok, sőt a zarándokok által kifejlett kereskedelmi forgalom rövid idő alatt lehetségessé tette a nagyszerű székesegyház építését is. A reformatio megapasztotta e kútforrást s megakasztotta a dóm építését, mely csak a mi időnkben vétetett újra munka alá s csakugyan be is bejeztetett.

Kölnből gőzhajón mentünk fel a Rajnán Koblenznek Mainzba. Bonnban egy csapat víg deák jött a fődélzetre, kik azon óra alatt, melyet a hajón töltöttek, velem zajosan megbarátkoztak s ez új ismeretséget borral is megpecsételték. Amint a hajót elhagyták, egy öreg angol szólított meg s felajánlkozott, hogy egy pár angol nőnek bemutat, kik éppen Bulwer *Rajnai zarándokait* olvasták, s azon híszemben, hogy német deák vagyok, tőlem akarták hallani az iteni

romokról szóló legendákat. Úgy láttam, hogy az egyik kisasszony kitűnően szép, s azért nem is szabadkoztam a rám tukmált szerep ellen s nagy meglepedésére jó kedvemben vadabbnál vadabb legendákat rögtönöztem; az öreg angol is fölváltott néha, érdekes ember volt, tengerészorvos s szemtanúja a trafalgári ütközetnek s Nelson halálának.

Ily kellemes társaságban értünk fel Mainzba, hol Fejérváry Pírét tábornokot, régi barátját akarta meglátogatni.

Wiesbadenbe is átmentünk, hol ekkor még játékbank állott, melynél szerencsémét megpróbáltam, kétszáz frankot vesztettem s ezekkel minden kedvemmet a szerencsejátékokhoz. Nagy kedvem ugyan soha sem volt ezekhez, de itt mégis tapasztalni akartam egyszer a játék izgalmát, úgy találtam, hogy ez nem fog rajtam.

Negyed napra visszautaztunk a Rajnán lefelé, de a szép angol nő nem volt többé a hajón s én távolról sem találtam a vidéket oly regényesnek mint jövet. Belgiumba mentünk, Brüsszelbe, Lütticlibe s Antwerpbe, hol Rubenst meg tanultam becsülni, kinek képeit nem tudtam eddig megszeretni; itt azonban sejdíteni kezdtem, hogy a jezsuitáknak s az ellenreformációnak is voltak nagy emberei, s hogy e kor eszméi sem maradtak meddők, sőt képesek voltak oly remekműveket létesíteni, minőket Rubens, Van Dyk és Murillo ecsete festett.

Végre Párisba értünk, a francia élet gyúpontjába. Itt sok ismerőse volt Fejérvárynak, tudós, műárús, gyűjtő; reggeltől estig el voltam foglalva, délelőtt a műemlékeket tanulmányoztam, délután látogatóban jártam, este a színházakba. De nagybátyám rosszul kezdte érezni magát s két hétig sokat kellett nála maradnom a szobában; időm volt rendbe hozni angol jegyzeteimet s azokból egy vékony kötetet összeszerkeszteni.

Párisi ismeretségeim közt legérdekesebb volt a rendkívül szórakozott Jules Janin, kihez Schwarzenberg Frigyes hercegtől volt ajánló levelem és az öreg, kedélyes Nodier, az Arsenal tudós könyvtárnoka, kinek csinos regényei ekkor még nem voltak elfelejtve; nála talákoztam Dumas Sándorral, kivel a sors többször is összehozott, elragadó elbeszélési modora mellett rendkívüli jószívúsége még azokat is megbarátkoztatta vele, kik különben szellemes henczegését nevetségessé szerették tenni. Sok időt töltöttem Revilnél,

egy nyugalomba lépett gazdag posztókereskedőnél, ki szerencsés műkedvelő gyűjtő volt. Kézrajz-gyűjteményét, mely nagy hírnek örvendett, már eladta volt s épen reá kezdett unni gyönyörű régi bronz-gyűjteményére, mert ritka görög érmek gyűjtéséhez fogott, s ezek közül néhány olyannak is birtokában volt, minők a párisi éremgyűjteményben hiányoztak. Fejérváry rávette, hogy neki egy nagyszerű ülő Herakles-szobrocskát adjon el; gyűjteményének gyönyegye azonban egy kicsike ezüst hérosz volt a görög művészet fénykorából, erre nekem fájt a fogam, nagybátyám helyeselte választásomat s én megkértem Revilt, engedje át nekem a kitűnő műemléket, hadd legyen ez egykori műgyűjteményemnek magva, s ezer frankot ígértem érte. Revil mosolygott, megjegyzé, hogy így még senki sem becsülte meg szobrocskáját, négyszáz frankon vette volt, oda adta nekem, de később megbánta s vissza akarta venni; én bizony nem bocsátottam ki többé kezeimből, még most is, negyven évvel később, gyönyörködöm benne.

Egyébiránt a francia archaeológok és gyűjtők, gróf Clarac, De Witte, Durand, gróf Pourtales, gróf Bastard és Duchesne, a rézmetszetek öre, mind kitűnő előzékenységgel fogadtak s érdekekkel közölték velem tapasztalataikat és nézeteiket.

A Párisban töltött hat hét minden tekintetben ép oly tanulságos, mint élvezetes volt reám nézve. A mennyire francia tudóssal érintkeztem, azt tapasztaltam, hogy mindent, a mit tudnak, letesznek munkáikba, újat alig lehet tanulni közelebbi ismerettségökből; csak azt hallja tőlök az ember, a mit könyvekben is olvasni lehet, holott a német tudós mindig megtart magának valamit szellemi tőkéből s nem adja az egészet a nagy közönségnek. De a francia e mellett oly barátságos, oly nyájas és szolgálatkész, hogy minden idegent elbájol, míg a német legtöbbször tudományos méltóságába burkolózik s nehezebben megközelíthető. A francia rendkívüli mértékben bírja még az assimilatio tehetségét is, könnyen felfogja a tőle eltérő eszmemenetet s bele éli magát az idegen felfogásba, míg a német más nemzet érzéseivel s eszméivel sokkal nehezebben barátkozik meg. Egy kitűnő francia no, kivel később ismerkedtem meg, e nézetet epigrammatikus alakban foglalá össze; midőn egyszer a francia tudatlanságon csodálkoztam mindenben, a mi nem francia. «Ne csodálkozzék — mondá — a francia nem

tud ugyan semmit, de megéld mindent; a német mindent tud, de épen azért nem ért meg semmit.»

Millingennel, öreg angol barátunkkal ismét találkoztunk itt. Felesége még fiatal korában katholizált, mi őt, a szigorú anglikánt, annyira bántotta, hogy tőle külön vált, fia azonban anyjához ragaszkodott, kitűnő orvos volt, mint philhellen Görögországba ment, hol lord Byront gondozta utolsó betegségében, ennek halála után megutálta az újjörögöknél az őszinteség hiányát csak úgy, mint Urquhart, s Konstantinápolyba ment, hol a szultán orvosa lett, ki szintén kezelése alatt halt meg. Felesége byzanti asszony volt, kivel nem tudott jól kijönni; kis fiát tehát nagy atyjához Angolországba küldte nevelésre, de a gyereket nagyanyja útban elfogta, azt Rómába vitte, s a jezsuitákra bízta. Az öreg Millingen hiába fordult az angol kormányhoz s parlamenthez, hogy a gyerek adassék vissza családjának; az eset oly zajt geijesztett Angolországban, mint később a Mortara-ügy, de se kormány, se parlament nem segíthetett, az öreg Millingen még csak engedelmet sem eszközölhetett ki arra, hogy egyetlen unokáját láthassa. A fiatal Millingenné később az izlámra tért át s Muhamed Küpriszi felesége lett, kivel 1849-ben Londonban sokszor találkoztam.

V.

A tél közeledett s mi is haza felé fordultunk. Stuttgartban fölkerestük Menzelt, az akkor híres kritikust, a *Literatur-Blatt* szerkesztőjét, kinek tolla képes volt egy író hírét megalapítani. Ez időben ugyan már le kezdte járni magát, Gutzkovval, előbbi dolgozótársával összetűzött és mint dühös ellensége a francziáknak, Heine, Börne s ezeknek francia-német modora ellen keményen polemizált. Fejérváry megkérte, nézze át kéziratomat, s mondja meg, hogy megérdemlené-e a kiadást. Menzel szánakozó tekintettel vette azt át tőlem, mintha restelné, hogy idegenek iránti udvariasságból egy-két órát vesztenie kell unalmas olvasással; de másnap reggel maga hozta vissza a kéziratot, megdicsérte s hozzám intézett levélben is ajánlta kiadását.

Augsburgban fölkerestük az *Allgemeine* szerkesztőségét; ez időben ez még valóságos hatalom volt, mert azon áron, hogy az osztrák

monarchiáról minél kevesebbet ír s főleg olyat, mi a bécsi sajtóosztályban készült, e gyedárúságot nyert Magyarországon s az örökös tartományokban; más külföldi lapot az ember csak külön, a cancellária útján megszerezhető engedély mellett kaphatott postán; de épen ekkor lazulni kezdett a szigor, Metternich átlátta, hogy Ausztriát agyonhallgatni nem tanácsos; hogy nem árt néha egypár ellenzéki cikk sem, hogy alkalom adassék a sajtóosztálynak ellenkező irányban nyilatkozni. S e részben épen ekkor előnyös állapotba jutott az osztrák kormány, mert báró Zedlitz, a jeles német költő, Metternich herczeggel ismerkedett meg s elragadtatva a miniszter modora s szellemes eszméi által, neki ajánlotta fel ügyes tollát. Egészben véve a herczeg nem volt szerencsés íróinak feltalálásában, hosszú pályáján csak két valósággal kitűnő férfi szegődött hozzá, Gentz és Prokesch, mért Müller Adám régebben és Pilat később ezek mellett nagyon is másodrendű szerepet játszottak; nálók Zedlitz többet ért, ámbár távolról sem pótolta Gentzet s meg nem közelíthette Prokesclit, kitűnő czikkíró maradt ugyan, de nem emelkedett államférfivá. Kolb, az *Allgemeine* akkori segédszerkesztője, örült ismeretségemnek, mert időnkint magyar szellemű cikkeket várt tőlem lapjába, én pedig megragadtam az alkalmat, hogy a ropant elterjedésű s Magyarországból sokat olvasott újságba bejuttassak.

Münchenben és Bécsben újra fölkerestem kedves tanárait, Thierscht, Steinbüchelt, Bölnnet, társalkodásukból mindig tanultam valami újat, mind a három ismerte a nagy mesterséget: eszméket ébreszteni tanítványaikban s villanyos szikrával új világot vetni a mindennapos tárgyakra.

Pesten megalkudtam Heckenasttal angol utazásom kiadatása iránt, mely 1837 nyarán csakugyan megjelent névtelenül s Menzel *Literatur-blatt*-jában dicsérőleg bírálattott. Legnagyobb dicséretét egyébiránt tizenöt évvel később hallottam. Rosty Pál volt nálam Londonban, Angliát akarta beutazni, bemutattam az öreg Yatesnél is, egy ismeretes angol tudósnál, kitől kérdezte, melyik munka volna az, mely röviden s híven adná elő Angolország képét. Yates egy vékony könyvet vett ki könyvszekrényéből s azt ajánlta, mint különösen jó leírást. Kezembe vettem s ráismertem csaknem elfelejtett első munkámra.

Bármennyire meg voltam elégedve első irodalmi föllépésemnek sikerével, mégis bántott az a gondolat, hogy könyvem német, nem magyar. Azért kaptam az alkalmon, midőn egy évvel később Eötvös felszólított, írjak én is cikket az *Árvízkönyvbe* Heckenast számára s megírtam utazási vázlataimat különösen Német- és Angolországról, Hollandról s Belgiumról. Sok volt abban a reflexió s a csillogó pkrasis, de ez is festi az akkori idők szellemét s képét adja egyéniségem akkori állapotának; ugyanazért ide szúrok egy pár jellemző kivonatot a rég feléjtett munkácskából. Csillogó phrasisnak például most is megjárják még elmékedéseim a németekről a gőzösön Hamburg és London közt:

«Másnap reggel gőzhajóra ültünk, de ellenkező szél miatt, csak délután értünk a tengerbe, hol gyorsan előrehaladva, estve felé csak alig látszott alkonyuló távolban Némethon partja. Mily különböző alakban tűnt föl előttem a német élet az utolsó másfél hónap alatt, ezen középpont nélküli nemzetnél, mely mindenütt a geographiai fekvés, szomszedság s historiai viszonyok következtében különbözően fejlődött ki a különböző országokban: «facies non omnibus una, nec diversa tamen, qualem decet esse soromra». De található egy alapvonás az egész nemzetben, az, hogy az ideák országában él, mi még a víg bécsinél is a német fő típusza, s még is azt mondja L'herminier «á Vienne on ne pense pás» (Bécsben nem gondolkoznak). Ezen csaknem mindenütt igaznak tartott idea főképp onnét ered, hogy a bécsi keveset ír, hogy ő nem hírnöke tetteinek, mint a francia. hogy tolla nem fegyver, mint az angolnak Nem is tudom, honnét eredett azon balitélet, hogy ki írni, gondolni is tud; hiszen épen az írás az, mi a forró gondolatot megfagyaszítja, mi az élőt koporsóba zárja, mint a test a lelket. A szó a gondolat teste s lebilincseli azt, s nincs fájdalmasabb érzet, mint midőn látjuk, hogy az égi gondolat púposán sántít élönkbe, mert a szó ügyetlen, mely kifejezi, vagy csörgő lánczot hurczol maga után, s piszkos foltok fődözik. De legjobb esetben is a szó s a gondolat ellenségek maradnak s harcaikból csak ritkán születik a mesteri mű, mint a csendes béke a fegyverek zajából. A szó letörli a gondolat lepkeszárnyairól az aranyport, megemészti leggyöngédebb illatát, gyön-

gíti legóriásabb erejét, s ha szépségét meghagyja, sokszor jóságát teszi tönkre. A gondolatnak csak egy fia van, a tett, a szó csak mostoha gyermeke; de néha mégis elrabolja annak gazdag örökségét, mint midőn Goethéből nagy férfi helyett nagy író lett. Erezte ezt Byron, e tettekre vágyó Titán, s ki lehetne oly durva, kibén szánakozást ne gerjesztene ő, midőn az életben ki nem törhető szenvedélyeinek belső vitájában felkiált: «Actions, actions, said Demosthenes, actions, actions, I say, and not writing, least at all rhyme.» (Tetteket, tetteket, mondá Demosthenes, tetteket, tetteket mondom én, s nem írni; legkevésbbé pedig írimeket.)

Szászországban, a reformatio hónapján, most (1836) szűkmellű aljas szellem uralkodik a népnél, mely constitutionalismus által palástoltatik, de mindekkoráig bizonyos, hogy két kamara-rendszerek csak annyiban volt hasznos, a mennyiben a nép látja, mily nehéz bármely országot közmegelegedésre kormányozni.

Szerencsésebb e tekintetben a porosz nép, melynek példája mutatja azoknak fonáságát, kik az egész világot egy minta szerint szeretnék elrendezni, bár látják, mily sokszínű ruhában jelenik meg a természet, mindenütt különbözően, s hogy az egyformaság halál.

Poroszországnak constitutiója nincs, de van két erősebb institutiója, mely a néphe mélyen behat, s a jólétet biztosítja. Az első a népiskolák, melyek a legalsóbb rétegekig világot s tudományt terjesztenek, miután az egész birodalomban a kényszerített robotmegváltás a haszonbérllő parasztot valódi birtokossá tette s így benne s a polgárban, ki a híres városrendszer szerint maga választja felsőségét s maga kormányozza magát, önérzést gerjesztett. A másik a *Landwehr*, a kivétel nélküli katonakötelezettség három évre, mely az egész nemzetnek nemesebb s férfiasabb tartást adott s katona és polgár közt elenyésztette azon rettenetes hézagot, mely szerencsétlen helyzetekben s időszakokban a katonából hontalan rabszolgát s a polgárok rémképét alkothatja.

Igy elmélkedém a haboktól ringatva, míg a tengerkórság félbeszakasztá gondolatimat, s a legprózaiabb módon érezteté velem Neptun hatalmát.»

Hollandról általánosan a következőket írtam: «Megjegyzésre méltó, hogy Holland karakteristikus nemzetisége, s a némettől különböző kifejlődése geographiai fekvésének szükséges következmé-

nye. Mint a régi Egyiptom alkotmányával s vallásával együtt a Nílus szülöttje: úgy Holland lelkületét a Rajna és tenger képezték; már a föld maga is, hol a Rajna ajándéka, hol a lakosok fáradhatatlan szorgalmának jutalma, mely a tengert óriási gátok által századok óta visszataszítja. Ezen roppant munkálatok edzék a hollandit szabad férfivá s a gátok nyitásával berohanó tenger fegyverül szolgált neki szabadságának megvédésére, Claudius Civilis óta orániai Vilmosig. A csatornák élénk belkereskedést ébresztőnek s a vizet a németalföldiek honjává tevén, őket tengeri nemzetté idomíták, annyira, hogy már a köztársaság kezdetekor szembeszállhattak ismeretlen tengereken halálos ellenségeikkel, a spanyolokkal. Boszúvágy készíté őket Keletindia szigetei felé evezni, honnét a keleti kereskedés kincseit hozták vissza, mi újra a nemzeti lelküjét élénk kifejlődésére különös hatással volt, mert gazdagság s férfias önállás volt a kereskedés közvetlen következménye; de Holland el volt szigetelve; a német császárságtól elszakadt, a francziák pedig mindig ellenséges irigy szemmel nézték, általában a kis nemzet mind köztársasági alkotmánya, mind az ezen formához leginkább simuló református hitvallása által a körülfekvő monarchikus és katolikus országoktól élesen el volt különözve, e szerint az európai társas élet formáival s kellemeivel nem ismerkedett meg; holott más részről a lakosok csekély száma nem engedte meg egy egészen új alapokon nyugvó, a némettől független nemzeti élet kifejlését művészetben és irodalmában. Úgy látszott ugyan egy ideig, hogy Németalföld, önerejére támaszkodva s önállólag kifejlődve, az emberiség vezérlésére s a történetek forgására mind anyagi, mind szellemi hatalmával maradó befolyással bírand; de a tengerek királysága s a művészeti tökély csak addig tartott, meddig azon fellengés, mely a szabadságot kivívta, s kivívása által új lángokban fellobogott, kisebb arányokban hasonlítható azon dicső időszakhoz, melyben Görögország, a perzsa győzelmek által fölhevülve, minden tudomány s művészet honjává lett.

Midőn Holland később a növekedő angol erőnek Neptun szigonyát átengedni kénytelenítették s XIV. Lajos ellenséges hatalma a kormány s uralkodás centralisatióját szükségessé tévé, akkor lépett le ezen nemzet világhormányzó állásáról a másodrangú birodalmak sorába, s a hollandiak Charaktere, melyben szabadságszeretet s

nemzeti érzelem, kereskedési pontosság és a túlzásig vitt tisztaság, élehetlenség a társas életben s valódi fényűzés központosul, két fővonással gazdagodott meg: megvető büszkeséggel t. i., mely sorsát nem véli megegyezőnek nagy érdemeivel, s a múltnak élénk vissza* kívánásával.

De ezek egyszersmind hátráltatják a nemzet haladását, mert, ki előre akar menni, annak előre is kell néznie, nemcsak hátra. Érzik ezt már a nemzetben a nemesebb férfiak, s megismerik a nemzeti büszkeség kártékonyosságát.

Így egy lelkes, fiatal újságszerkesztő kiismervén néhány szavamból élénk részvételmet érdekes nemzetére iránt, Hágában midőn nagyobb társaságban a *Bunch* nevű csinos, szabályozott ligetben sétáltunk: «Szívem fáj — így szólt — ha állásunkat meggondolom; annyi szép tulajdon mellett is mindig hátramaradunk; a könnyelmű, következtelen belga nagy ipara által, úgyszólván, magasra emelkedett, mint a pontos s érett eszű hollandi, kinél sem pénz, sem ész nem hiányzik; semmikép sem szokhatunk azon gondolathoz, hogy megszüntünk már nagy nemzet lenni, s ez főhibánk; a dicső múlt néha szerencsétlenség; minket legalább aranylánczaival lebilincselt.»

Élegedetlen világnézetemet, melyben az akkori ifjúság legjobbjával osztoztam, a cikksorozat bevezetésében így fejeztem ki:

«Nem tudom igaz-e, de beszélnek, hogy Napoleon csata alatt néha elszenderedett, felelni szokván az e felett esudálkozóknak, hogy időt kell hagyni a történeteknek kifejlődésükre, s úgy látszik, az emberi nem életében is vannak oly pillanatok, melyek egészen magokra hagyatva csak azért léteznek, hogy a történetek kifejlődéséhez szolgáljanak, melyekben a csata mindig határozatlan, a folyt vér terméketlen. Ilyen idők az átmeneti időszakok, nagy idők kis lelkek számára, a cselszövéseknek s csüggedésnek időszakai, melyekben csak az örülhet, ki remélni tud, míg a tette vágyó, várakozni nem szokott ifjúság kétségbe esve elvész.

Már sokszor élt a világ ily időket, mindig, midőn egy nagy eszme, mely egyideig az emberi nemet áthatotta, rendeltetését bevégezte s a lassan elhalónak helyét a következő, csak lassan serdülő, be nem tölttété. Ilyen idő volt, midőn a görög s római köztársaságok, a peloponnészi s sullai háborúk után, szabadságra alkalmat-

lanok, az egyeduralkodástól borzadtak; ilyen idő, midőn a régi hitet a neo-platonismus mély tudományú vizsgálódásai nem támogathatták többé és a keresztyénség még csak kised szikra volt, s gyaníthatatlan azon későbbi fénye, melyet az óvilág romlott szemei el nem tűrhettek, de mely erősebb s egészségesebb ivadékok által az agg világot még egyszer megifjúsítja; — ilyen időt élünk mi is.

Az ily átmenet-időszakoknak, melyek különösen a philosophusnak érdekesek, ki azon árnyékot észreveszi, melyet a jövő történetek vetnek, az a különös Charaktere, hogy központok nincs, hogy az ivadék százfelé szétoszolva, minden fellengést nélkülöz, áldozatra nem képes, keblében a vallás híját hideg philosophia pótolja, s az önzés uralkodik határtalanul, korlátlanul.

Ily időknél jelszava azon normann felelete, ki Olaf Trygvason kérdésére «s kibem hiszesz te?» — azt felelé: «magamban!» Ilyenkor materiális javítások, a practicus tudományok haladása azon lepel, melylyel a sociális élet sebei eltakartatnak, s vannak mindig emberek, kik azt eléglük, bár mindenki érzi a fájdalmat, melyet csak szellemi haladás gyógyíthat. Tekintsük közelebről mostani időnket, mily különös ellentétben van a mesterségek s ipar haladása s a képző művészet aljasodott veszteglése, a minden távot elenyészítő, embert emberhez közelebb csatló vasutak s gőzösök s azon felekezetesség, azon meghasonlás, mely a természet legerősebb kötelékeit összeszagatva, a világból két ellenséges tábornokot alkot; a kényelem s materiális jólét, mint alapeszméje s főczélja időnknél, míg a civilizált emberi nemnél csak egy érzet közös, a megelégedetlenségé.

Valóban úgy látszik, mintha az emberek, el kívánván futni e kényelmetlenség elől, építenének vasutakat s röplünnének gőzösökön, mintha elkábulást keresnének a gyárak füstje s zöreje közt, mintha ezen mozgalom, mely mindenütt mutatkozik, csak ingerült idegeket s belső betegségeket jelezne. A társas élet alkotmánya már annyira mesterséges, hogy a régi szervezetek többé nem illenek reá, s mindenütt érezhető a javítás szükségé.

De hol találni gyógyszer a beteg számára? Az értelmesek egyik része vissza akarja vinni a társaságot a régi egyszerűséghez, vissza gondolja hozhatni a régi tiszteletet, buzgóságot, szerénységet, s hiszi, hogy az anyatej megifjúsíthatja az öreget. A másik felekezet

új formákat keres az új szükségekhez, új törvényeket az új viszonyokra, míg a gondolkozástól irtózó tömérdek többség az érzett kényelmetlenséget azoknak tulajdonítja, kik rajta segíteni kívannak s a tespedésben reméli találni felüdülését, mint a beteg, ki oly gyakran az orvos szereinek tulajdonítja bajait.

A szépség s szabadság enyhíték a görög fájdalmait. Róma oly magasan állott, hogy a köznagság elfelejteté az egyessel szerencsétlenségét, a középkor éjjelét vallásos buzgóság derité; de hol van azon általános eszme a mai világban, melyet mindig szeme előtt tartván, nagygyá válhatnak az ifjú, melyért a férfi élni tudna, mely az öregnek szívét erősebben dobogtatná? A kétely uralkodik mindenütt, bizodalmatlanság tölti el a kebleket, elszigetelve állanak a nemzetek s egyesek, az utolsó kötelék pedig, mely őket összekapcsolja, a politikai vélemény egyformasága, csak a jelszóhoz hasonló, mely a csatában megismerteti azokat, kik ugyanazon zászló alatt vívnak, csatán kívül jelentése nincs. Nincs középpontja a mostani európai életnek s ennek híját nem pótolják mindazon nagy találmányok, melyekkel az új kor annyira büszkélkedik. Mennyire tökéletesítettett a mechanika, a márványt, a legdurvább porphyrt, a régiség előtt ismeretlen módokon, vágthatjuk kényünk szerint; s hol a phidiázi, hol a Michel Angeloi műve időnknek, mely előtt minden érző térdét hajtaná, melyet nem láthatni szerencsétlenségnek tartatnék, mint azt az olympiai Jupiterről olvassuk? Mennyire foglalatoskodott a chemia a színek s festőanyagok elemzésével, s hol van Raphaelhez közelítő festész? Negyven év alatt négy századnál többet élt Európa s hol a költő, kinek dala a valónak nagyszerűségét érné utol?

Az újkor egészen új tudományt, a nemzetgazdaságot találta föl s a szegények száma nem kevésül, s a pénz csak a börzén kereng terméketlenül. Fölvilágosodásról szól egész Európa, de csak az szól róla, ki használja; végre bizodalomról harsog minden azon időben, melynek leghíresebb diplomatája Talleyrand azt meide mondani: «hogy a szavak csak a gondolatok elrejtésére léteznek».

De nem akarok többet Európának ezen állapotáról szólani, nehogy valaki azt higgye, hogy időnket rágalmazni akarom, ezen időt, mely a múltért s jövőért bűnhődik, ezen ivadékot, mely jobb rendeltetést érdemelne, mint holt anyagot gyűjteni s lélektelen alakom

átformálni. De eljön még talán egy új Prométheusz, ki égi szikrával föléleszti a holtakat s derültebb kort hoz a mostaninak helyébe. Vagy talán nem bírják már a nagyobb kifejlődést socialis életünk alapjai? s visszakerülnek azon idők, midőn az ifjúságában oly szépen virított, annyi reményeket gerjesztett, az újkor legnagyobb találmányaihoz oly közel álló görög s római civilisatio gyökereiben megrothadva, tovább nem haladhatott s egészségesebb s durvább néptörzsökök által elnyomatva, vesztével ezeket termékenyíté s szebb jövőndőt készített előre. Igv a természet nagy forradalmaiban a földült növény- s állatfajok szebb s tökéletesebb nemeknek csinálnak helyet.»

Ily okoskodások voltak ez időben napirenden (lásd Disraeli *Contarini Fleming* című regényét), legszebb kifejezésöket azonban Eötvös *Karthausiá*-ban találták, mi e jeles munka roppant népszerűségét magyarázza. A mostani kor természetesen másképp érez s alig tudja magát beléggondolni ezen csak félig múlt időkbe.

MEGYEI ÉLET. KÖVETVÁLASZTÁS.

(1837—1839.)

I.

Mialatt mi utaztunk, az országban nagy változások történtek. Metternich és Lajos főherceg, kik ez időben az elmegyöngé uralgó neve alatt kormányozták a monarchiát s minden áron fenn akarták tartani a kényelmes *status quot*, aggodalommal látták a magyar országgyűlés élénk vitáit, melyekben az újkor eszméi kifejeződéseket találtak, a nemzetiség ébredését, az országgyűlési ifjúság liberális szellemét, a nemzetnek régi tespedéséből való kibontakozását. Érezték, hogy a mozgalom nem állhat meg a Lajtha és Morva partján s azért elhatározták, hogy elejét veszik a veszedelemnek s megakasztják az úgynevezett forradalmi eszmék terjedését ugyanazon módon, mint az Thugutnak a múlt század végén sikerült, midőn Martinovicsnak s társainak elfogatása, néhány embernek kivégeztetése, másoknak bebörtönzése elég hosszú időre kihatott s megállította az újkor szellemének hódításait a monarchiában.

Ők az új mozgalmat, mely nagyobbára a júliusi forradalom után kezdődött meg nálunk, gróf Reviczky gyöngeségének s magyarságának és Széchenyi iratainak tulajdonították. Az elsőt tehát elmozdították s helyébe gróf Pálffy Fidélt nevezték ki cancellárrá, alcancellárrá pedig Bedekovichot. Egyikök sem tudott magyarul, egyikök sem mert volna valaha Metternich vagy Lajos főhercegnél ellentmondani, tulajdon eszméjük úgy sem lévén, természetüknél fogva büszkék voltak arra, hogy a bécsi központi kormányt híven szolgálhatják s annak eszközei lehetnek. Széchenyi pedig ügyesebben vitte politikai szerepét, mint, hogy működésébe belé lehetett volna kapni, diplomatiája mindig kifogott a bécsi reactionair

politikán, holott Wesselényi bátor szavait egy árulási vádra alapított perrel el lehetett némítani, s néhány ifjú elfogatásával rémülést gerjeszteni. Természetesen Balogh is, mint áruló perbe idéztette, mint hogy Wesselényi beszédét magáévá tette.

De evvel még be nem érték a bécsi urak, a magyar mozgalmat szláv mozgalommal akarták ellensúlyozni. Horvátországot szemelték ki Magyarország ellensúlyául s ugyanazon nemzeti irány, mely Pesten üldözöbe vétetett, Zágrábban legfelsőbb pártolásban részesült. Gaj Ljudevit az ottani izgató, ki muszka pénzen nyomdát rendezett be, Bécsben hírlapengedélyt nyert s megkezdte a délszláv, az úgynevezett illyr mozgalmat részint magyar érzelmű mágnások s a turopolyaiak, főleg pedig Magyarország ellen. Izgatása a koraiánynál kedvező indulatokra talált.

Nálunk azonban a reactio ily föllépése az ellenkező eredményre vezetett, a terrorizmus nem fogott a nemzeten; az országgyűlés bezárása után Kossuth megindította a *Törvényhatósági tudósításokat*, melyekben a megyegyűlésekről tejedelmes jelentéseket közlött; ezeket a szabadelvű táblabírák nagyon szerették olvasni, mert ott találták a maguk s ismerőseik beszédeit, ellenben a conservatívek és a kormány dühösek voltak, mert a *Törvényhatósági tudósítások* nem hagyták a tüzet elaludni, sőt szították az izgatást, mert minden megye, tudva, hogy a beszédek közhírré tételnek, ki akart gyűlésén magáért tenni, miután az országgyűlési végjelentések után, melyek közt a Deáké Zalában volt az epochális, Wesselényi pere, a szólásszabadság sérelme s az ifjak elfogatása úgy is elégséges alkalmat adtak a szónoklatokra.

S valóban az ifjak dolga csakugyan botrányos volt, a vád gyermekes, az eljárás törvényen kívüli. A fiscus egyébbel nem tudta vádolni Lovassy Lászlót, mint: hogy az ifjúsági körnek tagja volt, hogy egy lengyel menekvőt egy pár napig magánál eltartott, hogy ennek emlékkönyvébe nevét bejegyezve, magát republikánusnak nevezte, hogy a barsi gyűlésre ment Balogh János visszahívására ellen korteskedni s végre, hogy egyik beszédében a népfeliséget említette. A per különben titkos ülésekben a jurátusok kizárásával vétetett föl, a vádlottak nem választhattak maguknak ügyvédet, a Martinovics-féle eljárás módjára hivatalból rendeltetett nekik oly védő, ki ellen ők tiltakoztak, szóval, a rendes formák el voltak

mellőzve. De a mi még növelte az izgatottságot, az Lovassy István eljárása volt, ki, mint Lászlónak atyja, nem hogy kegyelmet kunyorált volna fia számára, sőt inkább igen férfias beadványokkal ostromolta a kir. táblát, és védte fiát s unokaöccsét. Mindez a Kossuth tudósításaiban közzététett.

Erre a kormány megvonta Kossuthtól leveleinek postán való szállítását, ámbár a tudósítások teljes postabér-fizetés mellett, mint levelek adattak föl, mire Kossuth a posta-hivatalt idézte perbe; másrésről a megyék az írott lapot pandúrjaik által küldték tovább, szóval, az izgalom napról napra növekedett.

Mindezt már Pesten beszéltek el nekünk, nagy részét Kossuth maga mondta, kit ez alkalommal fölkerestem, s ki világosan állította, hogy az ifjak perében a curia megfelelkezik hivatásáról s nem oszt igazságot, hanem politikát üz. Februárban még nagyobb lett az ingerültség, midőn megtudták, hogy Lovassy Laczit tíz évre ítélték el.

Minden titoktartás mellett csakhamar köztudomásra jutott, hogy Császár a volt temesi követ, Földvári és Zsombory fölmentésére voksoltak; b. Vay Miklós pedig és Platthy Gáspár a volt lipthói követ és alispán az üléstől elmaradtak. Kossuth ekkor eltiltatott a törvényhatósági tudósítások kiadatásától, de a tilalom daczára tovább is szerkesztette azokat; a közvélemény mindig hangosabban szólt a gyűléseken, sőt a böjti prédikációkban is Albacli a barátok templomában németül, Gegő pedig Budán magyarul szónoki melegséggel emlegették az ország szomorú politikai helyzetét; (mind a kettőt megintették felülről s a szószekeken többé nem jelenhettek meg. Beszélték, hogy Ocskay püspök, a helytartótanácsos, Gegőt ebédre meghívta s megmondta neki, ha helyében volna, nem merne így prédikálni. «Elhiszem», felelé Gegő, «mert méltóságod címzetes püspök s számot tarthat megyei püspökségre, jövőjét tehát nem veszélyeztetné, én pedig bátran kimondhatom meggyőződésemet, mert bármit tegyenek is velem, az mindig megmaradhatok, a mi vagyok, t. i. koldus.»

Májusban Kossuthot is elfogták s a budai hegyekről elvitték a budai várbörtönbe; az izgatottság tetőpontjára hágott, a megyék gyűlésein éles hangon szóltak a táblabírák; Ujházy, Borsiczky, Patay, Tarnóczy, sőt a higgadt Lipovniczky s még Ambró is, kinek

tablabíró arcza is mutatta, hogy árulásra nincs sem bátorsága, sem képessége, nóta perbe idéztettek; Ráday, Ágoston, Kubinyi Ferencz s mások, összesen húszon felül becstelenségi büntetésre.

Az ország hangulata napról napra komolyabb lett, sőt Bécsben is találkoztak már sokan, kik ezen új politikát tévesnek találták, s Reviczkyt emlegették ismét, ki alatt csakugyan békésebbek voltak a viszonyok. De a kormány már is compromittálnak érezte magát, folytatni kellett tehát reactionair politikáját s daczolni a közvéleménnyel, nehogy azt higyjék, hogy félelem bírta a hátrálásra.

II.

Sárosvármegyében is zajosak voltak az évnegyedes megyei közgyűlések, egyébkor nagyon is mindennapi maradt az élet Epejésen, de én elég jól éreztem magamat. Henszlmann barátom lett hosszú időre vendégem, kivel régiségeket tanulmányoztam; két festész, Böhm fia, Farkas és ennek barátja Bucher a nyarat nálunk töltötték s lerajzolták Fejérváry gyűjteményét (ezen rajzok szerint készült az ötvenes években Emilio Braun jelentése a Fejérváry-gyűjteményről a római archaeologiai intézet kiadásában, később a m. n. múzeumnak ajándékoztam azokat); udvaroltam egy szép asszonynak, időről időre kirándultam az opál-bányákba, később Gömörbe, fel Bécsbe és Pestre, szóval nem úntam többé magamat. Egyszer, midőn épen el akartam hagyni Pestet, Vipan, egy angol utazó jött hozzám ajánlólevéllel Steinbücheltől; kérdeztem, mi célja magyarországi útjának?

— Meguntam a civilisatio bűneit, szeretném tanulmányozni a barbár bűnöket.

— Ezért jött hozzánk! ez ugyan reánk nézve nem igen hízelgő, de a barbár vendégszeretet következtében mindenesetre azon leszek, hogy alkalmat nyújtsak tanulmányozásaira. Szabolcsban a napokban tisztválasztás lesz, valószínűleg véres, adok tehát levelet Dessewffy Emil barátomhoz, ki majd oda fogja önt útasítani, a hol verekszenek.

Három hónappal később Vipan ismét nálunk volt Eperjesen, azt találta, hogy a mi választásaink még civilizáltabbak az irlan-diakénál, Dessewffy pedig valóságos angol gentleman, kinek ajánló

levelével tovább is ment keletre, Erdélybe, hol ismét igen jól mulatott; csakhogy barbár bűnökre nem akadt; sőt oly civilizált társaságot talált, mint bárhol nyugati Európában. Erdélyi barátai Bukarestbe útasították, hol megint igen jól mulatott, csakhogy az ottani bűnök inkább a párisi túl-civilizációra emlékeztették, s így visszajött hozzánk azon szomorú meggyőződéssel, hogy Európából csakugyan kiveszett már a barbárság gyökerestől, s hogy a civilizatio mindenütt megrongálta a népek eredeti barbár jellemét; hiszen mindenütt német, francia, angol regényeket talált az úri házakban, a parasztság pedig semmivel sem ostobább s csaknem jobb módú, mint az angol napszámos vagy épen az irlandi.

Vipán azonban minden különczködése mellett is nagyon művelt és kedves egy angol volt, igen hamar beleélt magát a magyar észjárásba, mi pedig mindinkább megismerkedtünk általa az angol nézetekkel. Két hónapi látogatás után elment Németországba. Ekkor Eötvös Pepi jött Eperjesre, apja kinevezette őt tiszteletbeli ülnöknek a kerületi táblánál, melynek üléseiben sokszor elunta magát s inkább velünk töltötte idejét; svájczí útját írta épen; egy szomorújáték-czyklussal is el volt foglalva, melynek hőse a történelmi Attila lett volna, de ezalatt megkezdte a *Karthauzit*, melyből egyetmást felolvasott nekem, télire azonban visszament Budára, hol apja mint tárnok székelt.

Márcziusban híre jött a pesti árvíznek, mindenki elborzadt a nagy csapás hallatára, s magasztalta Wesselényit, ki éjjel-nappal mindenütt ott volt, a hol legnagyobb veszedelem fenyegetett és így százaknak életét mentette meg. Lónyay János, Menyhértnek atyja, neveztetett ki királyi biztosnak a vész napjaiban, Dessewffy Aurél lett pedig a jobb keze s erélyesen járt el a közigazgatási rendszabályokkal, az ínség enyhítésében s a közrend fentartásában.

Azok közt, kik e napokban kitüntették magukat, Eötvös Pepi nevét is olvastuk s ennek annál inkább örültünk, minthogy ideges természeténél fogva nem vártunk különös tevékenységet tőle e téren.

Alig múlt el a veszély s a curia Wesselényit, a nap hőjét, kit Pestnek minden lakója áldott, szintén elítélte több évi fogságra. Indignáció fogta el mindenkinek lelkét annál inkább, minthogy szóban volt, hogy szembaja az árvíz óta, hol emberföltöti erőfeszí-

téssel mentette meg épen a legszegényebb sorsunkat, erősen megnehezült s hogy teljes megvakulása már csak az idő kérdése.

Wesselényi kard nélkül fölment még a nádorhoz, ki őt szívesen fogadta s ki is eszközölte, hogy néhány heti fogság után őrizet alatt Grafenbergbe mehetett, becsületszava mellett, minden ellenőrzés nélkül a hideg víz kúrát használta, melytől megrongált egészségének helyreállítását remélte.

Ezen emberséges bánás azonban nem változtatta meg az ország hangulatát, Wesselényi elítéltetése a reactionair politikát s a kormányt ítélte el, még leghívebb barátai sem bíztak többé fennállásában s csak úgy érezték a helyzet kényelmetlenségét, mint azok, kiket még mindig üldöztek. Kossuthot is elítélte a királyi tábla három évre, a vizsgálati fogság beszámításával a hétszemélyes tábla ez ítéletet még egy évvel súlyosította. Elítéltetése után ő is jobb bánásmódban részesült, íróeszközöket kapott s könyveket, de mind-
ezt csak a legszigorúbb felvigyázat alatt.

Martinovics homályba burkolt összeesküvése s pere sokszor került szóba ez időtájt, különösen azért, meid a curiának tagjai a titkos eljárásra nézve mindig ezen precedensre hivatkoztak, s arra utaltak, hogy a következő országgyűlések ebből sérelmet nem csináltak, s hallgatással mellőzték azon politikai pereket, melyek különösen a felföldét megrémítették, mert nagy része azoknak, kik akkor elfogattak, Zemplén-, Szatmár-, ungvármegyei birtokosok voltak.

Az öreg urak nem szerettek ezen időre visszaemlékezni, azt azonban többektől hallottam, hogy Martinovics összeesküvése nem volt veszedelmes, sőt nem is volt összeesküvés, hanem hogy ugyanazon időben csakugyan létezett volna egy összeesküvés a főurak körében, melyre a kormány leplet vetett, s hogy csak azért hallgatott az országgyűlés, nehogy a kormány magasabb fába vágja fejszójét.

Különös, hogy ámbár nyolczvan év múlt el Martinovics és társainak pere óta, történelmünk ezen gyászlapja semmi felvilágosítást eddig nem nyert, s hogy a per még most is oly rejtélyes, mint a múlt században volt; pedig a francia követek szintoly rejtélyes meggyilkoltatása s megraboltatása Rastadt előtt, mely Thugut kormányát csak úgy bélyegzi, mint Hebenstreit és Martinovics

pőrei, napjainkban csaknem egészen földérttetett.* Fejérváry is említé előttem, hogy ő Barbácsyval, azon székely-huszárok ezrede-sével, kik a rablásnál s gyilkolásnál szerepeltek, többször találko-zott s hogy ez, ha ezen hirhedett esemény szóba jött, mindig szá-razán azt állította, hogy huszárjai szorosán ragaszkodtak paran-csaikhoz s azokon túl nem mentek.

III.

Fejérváry bátyám azt találta, hogy a magyarnak legnagyobb hibája azon elszigeteltség, melyre maga magát ítéli el; szükséges-nek látta időről időre más nemzetek országát is meglátogatni, más-féle eszmekörökkel is megismerkedni s idegenekkel érintkezni.

E szerint egy kis kirándulást tervezett Galicziába, hol herczeg Serbelloni tábornokot meg akarta látogatni s Krakkó emlékeit megnézni. Junius végén tehát elmentünk Bártfára, hol a megye rendei ősi szokás szerint a fürdőben tartották egyik kis gyűlésüket.

A bártfai fürdő hazánknak egy igen régenyes, árnyékos völgyé-ben épült. Különösen azon időben, midőn a német fürdők a fran-czia háborúk alatt el voltak hagyatva és Wiesbaden, Homburg, Baden-Baden nem számíhattak látogatóra, a játékosok egypár évig mind Bártfára jöttek, hol Grassalkovics, Ceniceo, Lo-Presti s mások tömérdek összegeket nyertek s vesztek.

A bártfaiak s a sárosi nemesség fölhasználták ez alkalmat, s nyári lakokat építettek maguknak s a vendégeknek, természetesen minden tekintet nélkül a szilárdságra, fából s téglából, s maguk is helyet foglaltak a faraó-asztalnál. A békével azonban, mely a ké-nyelmesebb német fürdőket ismét megnyitotta, egyszerre megszűnt Bártfa jelentékenvsége, gyógyvize ugyan ezentúl is szétküldetett, de annak piacza is inkább az ország határai közé szorult, hol a fel-földön, sőt még Pesten is, minden étteremben kapható volt a bártfai savanyúvíz, mely borral vegyítve kellemes itallá vált. —

* Kevéssel ezen sorok megírása után Hajnóczy könyvei s Martino-vics néhány levele Laczkovicshoz kerültek a Múzeumba, később fölmerült a hírhedt káté is, végre a perbeli irományok nagy része. Fraknoi ezek nyomán írta meg a Századokban megjelent szép tanulmányait, melyeknek befejezését nagy érdektséggel várja a közönség.

A fürdő azonban pusztulni kezdett, az én időmben a palotaszerű villák már korhadásnak indultak, a felföldi nemességén kívül csak néhány lengyel látogatta, mert ezek is a Kárpát éjszaki oldalán a scsavniczai fürdőket kezdték pártolni. A bártfai bál azonban még mindig fényes gyűlponcja volt a felföldnek s Dél-Galicziának s a régi hagyomány következtében a faraó-asztal körül már fényes nappal sereglettek össze a játékosok.

A kis gyűlés három napja valódi saturnaliákként szerepelt, melyek alatt a szerencsejáték sem burkolózott homályba, sőt sokszor az alispán maga adta a bankot, s illőnek tartották, hogy mindenki pointirozzon, hacsak egy pár pereze is.

Innét Tarnowba rándultunk Serbellonihoz, ki már régen meghívta volt nagybátyámat látogatásra. Az öreg tábornok tetőtől talpig katona volt, már Napóleon alatt szolgált a francziáknál, de 1814-ben az olasz ezredekkel együtt a béke következtében az osztrák seregbe osztatott be, hol a német és szláv főtisztek némi idegenséggel viseltettek régi ellenségeik, mostani bajtársaik iránt, de a ki egyszer megszokta a katonai életet, az nem könnyen hagyja el azt, s így herczeg Serbelloni is, Bellagionak birtokosa, mely a gyönyörű címoi tó legszebb pontja, több évet töltött Gyöngyösön, s most Tarnowban állomásozott, holott Milanóban vagy Velenczében élhetett volna.

Serbelloni igazi philosophus volt, egykedvűen nézte s nevette a világot, de a jó ebédet meg tudta becsülni; Gyöngyösön egyszer fényes táncvizigalmat adott, melyre a környéken lakó főnemességén kívül minden szép nőt a városból s a vidékről meghívott. A grófnék el nem titkolhatták nelieztelésöket, midőn a gyöngyösi szapanosnak leányát — egy híres szépséget — is körükben látták, s megmondták az ezredesnek, hogy ezt illetlennek tartják.

— Ha családi fájókról emlékeznek — szólott ő — akkor nekem is eszembe jut, hogy az én családomnak nemcsak fája, hanem erdeje van, hiszen én a lombard királyoktól származom, kik már Árpád előtt uralkodtak Felső-Olaszországban, s higyjék el, már akkor is becsesebb volt a szépség, mint a kutyabőr.

Serbelloni most keveset társalkodott a lengyelekkel, mert ezek az osztrák tisztek iránt nem viseltettek oly szívességgel, milyen Magyarországon sok háznál divatban volt, mégis jól ismerte a

nemzeti szellemet, mely akkor Galicziában újra föl kezdett éledni, s a jövőről nem mondott le, de arról, hogy a jobbágyot föl kellene szabadítani s telkét tulajdonául neki adni, hallani nem igen akart.

Tarnowból elindulva, Jablonowszky herceget látogattuk meg jószágán és szellemes feleségét s itt nagy meglepetésemre azt találtam, hogy a szabadság s a nemzeti önállás vágya nem mindig párosul a modern szabadelvűség eszméivel.

Fölkerestük báró Scholtent is, egy volt dán diplomatát, ki Európa minden udvarainál szolgálta volt kormányát, végre egy lengyel grófnőt vett el nőül, s most itt Galicziában gazdálkodott jószágain. Éber figyelő tehetségével előre látta, hogy azon ellentét, melyben a nemesség nemzeti aspiratiói társadalmi conservatív hajlamaival állanak, előbb-utóbb a kormány által ki fog ellene zsákmanóvatok s hogy a lengyel mozgalom elvégre is katastrophára fog vezetni, ugyanazért azon volt, hogy jószágát mihamarább eladja, s Magyarországba költözködhessék át.

Krakkó szomorú benyomást tett reám, elhanyagolt pusztuló állapotában. Mély szánakozással a lengyel állapotok fölött tértem haza.

IV.

Midőn Eötvös ismét Eperjesre jött, fölkerestük azon kis írói kört, mely ez időben itt keletkezett. Kapy István, a megye főjegyzője érezte, hogy a latinság helyébe lépő magyar irány követelményeinek a megyei aljegyzők alig felelnek meg, s azért írnokül fölfogadta Sárossy Gyulát, Vachott Sándort és Imrét, kik épen ekkor végezték el jogi tanulmányaikat az eperjesi collegiumban.

Mind a hárman a vármegye házánál laktak, hol őket a nálok fiatalabb Kerényi Frigyes szokta fölkeresni. Nekem is sokszor fölolvasták költeményeiket, ismertem tehetségüket, s bevezettem őket Eötvöshöz, ki csakhamar kieszközölte, hogy atyja, a főispán, az első üresség betöltésénél Sárossy Gyulát másod aljegyzőnek nevezte ki.

Az eperjesi collegium minden felsőbb lutheránus tanintézetek közt mindig legjobban tartotta fenn a magyar szellemet, mindamelllett, hogy a magyar fiúk épen azért küldettek oda, hogy a német szót tanulják meg. Régibb időkben Kossuth Lajos járt e

collegiumba, Kazinczy Gábor iskolatársam volt, s midőn még a retorikát járta, arról álmodozott, hogy Cicero philosophiai munkáit a Tudós-társaság számára lefordítja. Székács töltött itt egy évet mint nevelő, Haán a békésmegyei derék történelmi búvár több időt mint tanuló, Greguss a pliilosophia professora mindig szította a magyar szellemet, Vandrák pedig, ki helyébe lépett, midőn előde a pozsonyi tanszékre hívatott meg, különösen ügyelt arra, hogy az ifjak a magyar nyelvet műveljék a magyar olvasó körben.

Szeptemberben a Tudós-társaság megtartotta nagy ülését, s Eötvös, Vörösmarty és Toldy ajánlatára én is megválasztattam levelezőnek, mi engem csak úgy megörvendeztetett, a mint megszégyenített. Ereztem, hogy jó reménység fejében választattam meg s fogadást tettem magamban, hogy barátaim nem fognak szégyent vallani ajánlatukkal; hiszen bármint szidták is a Tudós-társaságot, mégis ebben találták ők is a magyar tudományos élet központját, s minden irodalmi vállalat emeltyűjét, mert neheztelésök csak onnét eredt, hogy még többet vártak tőle, mint a mennyi az akkori erőktől kitelt. Az akadémiai tagság akkor is, mint most, nagy kitüntetésnek tekintetett, s ez huszonnegyedik évem első napjaiban ért, midőn még sajtó alatt voltak az *Árvízkönyv* számára készült utazási vázlataim-, történelmi tanulmányaimat tehát kettőztetett szorgalommal folytattam, de a mellett az archaeologiai irodalommal előszeretettel foglalkoztam.

Különben az eperjesi társaságban is találtam három-négy szép szellemes nőt, úgy hogy szellemi és társadalmi tekintetben sem érezhettem magamat többé árvának, vígan éltem s élveztem ifjúságomat.

V.

A tavasz kezdetén 1839-ben a politikai helyzet változni kezdett; bécsi hírek szerint Metternich herczeg átlátta végre, hogy a politikai perek rendszere célját nem érte el, az országot épen nem félemlítette meg, sőt inkább növelte az izgatást s ingerültséget.

Mínthogy pedig a herczeg épen nem volt az, mit a németek később *Primipien-reiternek* szoktak nevezni, s a reactiót nem nézte célznak, hanem csak eszköznek, mely által nyugalmat akart előidézni s a belbékét megerősíteni, azt beszéltek, hogy a rendszer

változni fog, s hogy a conservatív párt fiatal államférfiai, gróf Dessewffy Aurél, báró Jósika Samu s többen, kik köréjük sorakoztak, elég befolyással kezdenek bírni arra, hogy a régi megcsontosult bureaucraták ellenére haladási terveiket érvényre juttassák.

E hírek nemsokára megerősítést nyertek, midőn a hivatalos lapban olvastuk, hogy gróf Cziráky, az országbíró Bécsbe helyeztetett át miniszteri cízzel, hogy Somsicli Pongrácz szintén Bécsbe mozdított elő államtanácsosnak, hogy gróf Pálffy Fidél helyébe gróf Majláth Antal neveztetett kancellárnak, a köztisztviselői álló Majláth György országbírónak és Szerencsy királyi személynőknek. Egy új politikai hírlap is keletkezett, ezt az akkori időkben nagy eseménynek tekintették, a *Hírnök*, mely Orosz József szerkesztése alatt Pozsonyban jelent meg, tekintettel a nemsokára megnyitandó országgyűlésre. Orosz József eredetileg német író volt, az 1830-diki országgyűlés történelmét adta ki, s a *Terra incognita*-t, mely elismeréssel fogadtatott a közönség által, mert hazafi szellemben volt írva. Most az új conservatív irányhoz szegődött, s minthogy a censura a politikát nem tűrte hírlapokban, az *Athenaeum*-mal szokott polemizálni, s az operát pártolni, minthogy Bajza ennek a szindarabok rovására történt pártolása ellen tiltakozott. A színház dolgát ez időben igen komolyan vették, olyannyira, hogy Földváry, a pesti alispán, mandátum compulsorium mellett vizsgálatot kezdett Bajza ellen egy kritika miatt, melyben a nemzeti színház igazgatósága keményen megbíráltatott.

A követválasztások határnapjának közeledtével azonban a politika ismét előtérbe lépett, ámbár az országban nem vártak sokat a legközelebbi országgyűléstől, mert mindenki átlátta, hogy ez csak sérelmi országgyűlés lehet, melyben a szólásszabadsági viták, az ifjak perének szabálytalansága, Wesselényi és Kossuth elítéltetése s annyi hazafi perbeidéztetése az egész időt ki fogják húzni. A Rendek az elvi kérdést föl nem adhatják, a kormány pedig, ha engedményekre kész is, nem compromittalliatja magát annyira, hogy bevallja, miként politikája az utolsó években hibás, sőt törvénytelen volt, pedig a Rendek ezt fogják követelni, sőt nemcsak a kormány, hanem a legfelsőbb bíróságok tekintélye is veszélyeztetve volt, s így az új kancellárnak minden békéltető szándéka mellett is valószínűbb maradt az országgyűlés sikertelensége, mint a kiegyezés.

A megyék természetesen a legnagyobb szenvedélyességgel készültek a választásokra, mert ha a kormánynak sikerül pártjának bármilyen többséget szerezni, a nehézségek meg lettek volna oldva az elv megbuktatásával, sőt még egy igen tekintélyes kisebbség is reményt nyújthatott a kormánynak, hogy az utasítások megváltoztatása által többségre vergődhetik, a mint a sikertelenség a megyéket lassan-lassan kifárasztja.

A kormány egyébiránt nem bízhatott a megyékben, s úgy látzott, mintha ezeket a városi voksok által akarná paralizálni. A városok voksa tudvalevőleg szavazásnál számba nem vétetett, mert az, hogy összesen s együttesen egy szóval bírnak, inkább gúnynak tűnt fel, mint jognak, s ha követeik szavazataik számbavételét követelték, a megyék szemökre vetették, hogy ők nem a polgári elemnek képviselői, hanem csak a városok külső tanácsaié, melyeknek tagjai élethossziglan maradnak meg állomásukban, s maguk egészítik ki magukat, számuk legtöbb helyütt nem ütven meg az ötvenet, csak Pesten emelkedett százra.

A városok követelése e szerint mindig az országgyűlés és municipiumok reformjának idejére halasztatott ad *Calendas graecas*.

Az egész országban erősen készültek a választásokra s még inkább az utasítások készítésére. Nálunk Sárosban a követ választások mindedig sokkal kevesebb izgalommal jártak, mint a tisztválasztások. Kevés ember volt, ki hosszú időre szívesen elment volna Pozsonyba, s ha az országgyűlés egy évnél tovább tartott, majd mindig hol az első, hol a második követ leköszönt, nehogy gazdaságát elhanyagolja; ugyanazért szívesen küldtek fel tőlünk kormányhivatalnokot, ki, ha jó szolgálatot tett a kormánynak, előléptetésre számíthatott. Most is csak annyit tudtak, hogy az egyik követ Pillér László lesz, az újonnan megválasztott főjegyző, ki már az előbbi országgyűlés vége felé képviselte Sáros.

Ez időben nagybátyám egyszer megkérdezett, mit mondanék, ha engemet választatna meg követül? — elpirultam, nem is foghattam fel, miként számíthatnék én, mint protestáns és ellenzéki fiatal ember ilyesmire egy katolikus, aulikus vármegyében, hol a fiatal embereknek nem volt becsülete, s megmondtam, hogy ezt képtelenségnek tartom. — Bízid ezt rám, az én dolgom, szólt Fejérváry, majd meglássuk, mit lehessen tenni.

Podhorányi, az eperjesi erélyes városkapitány, nem sokat foglalkozott ugyan politikai kérdésekkel, de az utolsó két-három választásnál csakugyan ő volt a főszereplő a kormánypárt részéről, ismerte az egész vármegyét, minden családnak összekötöttéseit és czivódásait; minden egyes szavazásnál előre ki tudta számítani, kié s mily nagy lesz a többség, szóval ő volt Sárosban a választásoknál a csálhatatlan rendező. Fejérváry tehát fölkereste s megbeszélte vele, miként lehetne kieszközölni megválasztatásomat.

Harmadnapra a városkapitány az eperjesi casinóban sok ember előtt kérkedni kezdett határtalan befolyásával a megyében, s midőn néhány barátja kinevette henczegését s tagadta hatalmát, szenvedélyesen felkiáltott: — Higyjétek vagy fogadjatok, ezer forintot tesztek le tüstént, hogy képes vagyok bármit is kivinni Sárosban.

Nagybátyám ekkor letette az újságot, melyet olvasott, s komolyan azt mondta: Áll, elfogadom a fogadást, itt az ezer forint! Podhorányi is kivette az ezrest tárczájából, lepecsételték, s letéteményezték a nyerő számára.

— S mi az, miről táblabíró úr kételkedik, hogy kivihetném?

— Az, hogy öcsémet, Pulszky Ferit, követnek megválasztassa!

Erre ez felkiáltott: — Mondjon bármit egyebet! csak ezt ne! visszaveszem ajánlatomat, nem compromittálhatom magamat, mint kormánypárti. A hallgatók nevettek, s Fejérváry figyelmeztette, hogy szavát bírja, s azt vissza nem adja, nem a fogadási összeg jön itt tekintetbe, de az, hogy ezentúl kérkedőnek fogják tekinteni, ki szavát nem válthatja be.

Podhorányi mindjárt elment az alispánhoz, Péchy Benjáminhoz, s elbeszélte neki, miként járta meg; de ez sem vette a dolgot igen komolyan, barátja volt házunknak s követjelöltségem más kormánypártiaknál sem akadt első pillanatra erős ellenzésre. Egy pár nap múlva azonban egyszerre megváltozott a hangulat; az alispán praesidialist kapott a kancellártól, hogy gróf Dessewffy Aurél követjelöltül föl fog lépni Sárosban, s hogy a kormány kívánja, miszerint jelöltsége erélyesen támogattassék.

Gróf Dessewffy Aurél eddig soha sem jelent meg a sárosi megyegyűléseken, volt ugyan ott birtoka, de ő Kassán s Pesten szokott szerepelni, nem nálunk, hol a megyei nemesség alig

ismerte, de a kormány ajánlata Sárosban mindig nagy súlylyal bírt.

Aurél nemsokára maga is lejött, szüléimét is meglátogatta, s ekkor Fejérváry megkérdezte: nem akarná-e követségét az enyim-mel összekötni?

— Nem tehetem, ámbár Ferit sokkal jobban ismerem s szere-tem, mint Pillért, de én itt pártomnak kezében vagyok, Pozsony-ban pedig vezérszerepet fogok játszani s nem tűrhetem, hogy követ-társamtól függjön működésemet bármikor megakasztani.

E szerint a vármegyében két párt alakult: gróf Dessewffy s Pillér főjegyző, egyrésztől, Kapv István, a másod alispán s Pulszky Ferencz a másíkról s megkezdődött a korteskedés.

Az egész megyében alig volt száz bocskoros nemes, ezek is rit-kán jelentek meg a választásoknál, mi most mindjárt lefoglaltuk őket; a katolikus s orosz papok és a megyei tisztviselők Dessewffy mellett nyilatkoztak, a protestánsok s az ellenzék, azonfelül a Szi-nyeyek s Berzevicziek legnagyobb része mellettem. Így tehát még a választást szabályozó gyűlés előtt világos volt, hogy ügyem jól áll, a nemesség szavazata alig haladta meg az ezeret, a többség már is reám hajlott, mert nálunk a nemes özvegyeknek is volt szavazati joguk, melyet megbízottak által szoktak gyakorolni; számuk meghaladta a százat, s ezek mind az én pártomon voltak, mi valószínűleg döntött. Az előkészítő gyűlésen tehát, hol a sza-vazati joggal bírók összeírása hitelesített, a kormánypárt kiadta a határozatot, hogy senki se szavazhasson megbízott levél mellett, mindenki jelenjen meg személyesen a voksoló ládánál; ez által hitték elijeszthetni az özvegyeket a választástól, hol a sok nép bizony sokszor megtaszírgálta s megszorogatta a voksolókat.

Az utasítás minden erőlködésünk daczára is a szólásszabadság kérdésében kormánypárti maradt; Dessewffy Aurél azonban, kinek szava e gyűlésen mindig győzött, azon volt, hogy a követeknek minden egyéb kérdésekben elég szabad tér engedessék. A kortes-keedés ezután is rendesen folytattatott; az előleges etetés-itatás akkor még nem volt divatos Sárosban, sem a népgyűlés és piaczi szónoklat. A követjelöltek meglátogatták a tekintélyes és befolyá-sos urakat s azon voltak, hogy nálók s családjaiknál jó benyomást tegyenek.

Vége küszöbén voltunk már a választás-napnak, korteseim bevonulásánál, a pártoknak sorakozásánál gróf Dessewffy Aurél látta, hogy aligha nem marad kisebbségben, pártja tehát utolsó pillanatban egy igen ügyes cselszövényt gondolt ki, hogy engem kijátszhasson. Késő este volt már, midőn Kapy István, kit pártunk első követnek kiáltott ki, nagy izgatottságban hozzánk jött, hogy ő a jelöltségről lemond, mert a kormány ez esetben hivatalt biztosít neki, ne kívánjuk, hogy jövőjét s gyermekeiét a választás által kockáztassa, ő nem akar követ lenni, s még az éjjel hazamegy falura.

Hiába mondta neki Újházy, hogy megcsalják, hiába Podhorányi, hogy nem szép, utolsó pillanatban cserben hagyni pártját, Kapy mindig dühösebb lett, kiabált, párbajt akart vívni, az örülésig idegessé vált, nagynehezen tudtuk hazatuszkolni.

Arról tanakodtunk most, mitevők legyünk; Dessewffynek megválasztása biztosítottnak látszott, mi azonban nem engedhettük, hogy pártunk leliangoltassék s az első választásnál csata nélkül megveressék, el lett tehát határozva, hogy Kapy helyett Pillér Lászlót kiáltjuk ki első követnek Dessewffy ellenében, ugyanazt, kit pártja második követnek jelölt ki, s arra számítottunk, hogy fognak találkozni kormánypártiak is, kik személyes tekintetéből Pillérré szavaznak s nem Dessewffyre.

Elementünk tehát a kortestanyára, közöltük a tervváltozást s nagynehezen betanítottuk a már bekapott bocskorosokat, hogy Kapy helyett Pillért kiáltsanak. Így telt el az éjjel a legnagyobb izgatottság közt; reggel a két párt a város két feléről bevonult a vármegyeházba, hol az ellenpárt, a mint jelöltjeink nevét hallotta, oly dühbe jött, hogy csak nehezen lehetett meggátolni a verekedést.

Sok Dessewffyánus azt hitte, hogy Pillér elárulta őket, ez pedig legnagyobb zavarba jött s haragosan tiltakozott az ellen, hogy nevét, mint elsőt hangoztatják; mondta, hogy akar ugyan követ lenni, de nem első, hanem második, hiszen Dessewffy ellen nem lép fel, csak ellenem, — a zavar kimondhatatlan volt. Vége megnyílt a gyűlés, felolvasták a regálist, a főispán kinevezte a szavazatszedő bizottságot, felszólította a rendeket a választásra, s lett éke-len láрма; — Dessewffyt hívei felkapták s körülhordozták, de egy pár emberem felkapta Pillért is, és vállaira emelte a vonakodót, a

Dessewffy-pártiak pedig belé kapaszkodtak s le akarták rántani, ki emelte, ki húzta, a szegény követjelölt mint egy csethal, úgy lebegett a tömeg fölött fel és alá; végre a főispán a táblára mutatott, mely a háta mögött fölemeltetett, s melyre nagy bettível fel volt írva: «Szavazás.»

Erre helyreállott a csend, a nép az udvarra tódult, hol a szavazás megkezdődött. Ekkor egy új jelenet vonta magára a figyelmet. Százhusz özvegy jött be a vármegye házába, mindegyik egy úr által vezetve a szavazó bizottság elébe, s mind Pillérré szavazott. Anyámnál gyűltek volt össze, most az alispánnéhoz mentek, ki számukra fölnyitotta minden szobáját. Ezen jelenet még Dessewffy Aurélt is nagyon mulattatta, ki karöltve velem sétálgatott föl s alá s egész nyugalommal vette már csaknem biztos vereségét.

Végre déltájban feljött a bizottság a terembe azon eredménnyel, hogy első követnek Pillér László szótöbbséggel megválasztott. E szerint nem maradt semmi ellenjelöltem s én egyhangúlag kiáltattam ki Sárosmegye második követének.

A mint a főispán ezt kijelentette, korteseim vállaikra fölkaptak s tombolva a főispánhoz vittek, ki némi nehezteléssel azt mondta nekik: — Nekem ne mutassátok be, vigyétek azokhoz, a kik megválasztották. Erre megfordult a tömeg s a galéria felé vitt, hol a nők foglaltak helyet, s volt éljenzés s kendőlobogtatás s roppant lárma. Végre ez is lecsöndesedett, erre Dessewffy Aurél kelt föl, gyönyörű szavakban kiemelte a legközelebbi országgyűlés föladatát, szívesen üdvözölt engem a politikai téren, néhány metsző szavakkal megemlítette az első követet is, s válogatott szónoklattal megköszönte azok bizodalját, kik reá szavaztak. Boppant éljenzések követték tapintatos beszédét. Pillér is szólt egy pár szót, én is, a táblabírák pedig kártyás élczzel azt találták, hogy Dessewffynek jutottak ugyan a honneurök, de Podhorányi úgy keverte a kártyát, hogy mégis Pilléré lett a trick.

ORSZÁGGYŰLÉS.

(1839—1840.)

I.

Az eszmék világában csakúgy, mint az anyagiban, nincsen megállapodás, egy nemzedék sem hasonlít tökéletesen ahhoz, mely megelőzte, a szavak, a jelvények értelme változik időnkint; a mi negyven év előtt forró vágyaink célja volt, azzal most alig gondolunk. A ki a divat történelmét tanulmányozta, tudja, hogy a magastetejű kalap száz év előtt Franklin quaecker kalapjának francziára fordított mintájából vette eredetét s a szabadelvtiség, a köz-társasági eszmény, a forradalom jelvényének tartatott, mely a rend-őrség figyelmét vonta magára és sok helyütt közigazgatási úton tiltatott el, holott most a correct salon öltözet nélkülözhetetlen kel-léke. Így 1839-ben liberálisnak lenni annyit jelentett, mint az ellenzékhez tartozni, lemondani a reményről, hogy az ember hiva-talt nyerhessen, kitenni magát a feladók titkos rágalmainak, a hiva-talos körök gúnyának, melyek még egy külföldre szóló útlevél elnyerésénél is nehézségeket csináltak. Most a reakció veszi föl a szabadelvűség nevét és sok öreg pecsovics, ki még a régi idők értelmezését nem tudta elfelejteni, nagyban csodálkozik, hogy őt is szabadelvűnek nevezik, mind a mellett, hogy nézeteit soha nem változtatta meg, hiszen csak az elnevezés értelme lett különböző. E változás azonban csak léptenkint állott be és már az 1839-diki országgyűlésen vette kezdetét. A francia háborúk bevégezte óta uralkodó buta reakciót, mely a politikai perekben még egyszer föl-lobbant s utolsó mérgét adta ki, már a bécsi irányadó körök sem tarthatták fönn továbbra; az új kor eszméi terjedtek a fiatal kor-mányhivatalnokok s aristocraták közt, Széchenyi befolyása növe-kedett nemcsak alul, hanem fölül is, s már is világos volt, hogy a

kormány engedni kénytelen a korszellem követelményeinek. Bécsben elhatározták tehát, hogy a kiengesztelés legyen a megnyitandó országgyűlés főadata, ugyan azért a leggyűlöletesebb személyiségek eltávolítottak. Gróf Pálffy Fidél helyett gróf Majláth Antal lett kanczellár, gróf Cziráky miniszterül, Somssich Pongrácz államtanácsosul hívtak Bécsbe, a hallgató Majláth György lett országbíró, a mindig fecsegő Szerencsy személynök, a széles műveltségű, lángeszű gróf Dessewffy Aurél a főrendeknél a kormánypárt ifjabb tagjainak vezére. De mind e mellett a kiengesztelés nehezebben sikerült, mint bárki gondolta. Soha sem volt több sérelem, mint épen most; a szólásszabadság fölötti viták s azoknak áldozatai elkeserítették a kedélyeket, a kormány befolyt ugyan egész pressiójával a választásokra, de meg nem akadályozhatta, hogy a megyék többsége ne ellenzéki utasításokkal küldje föl a követeket. Tolnában tettelegességekre került a dolog, a megye ki nem adta a követeknek a megbízó levelet. Pest gróf Ráday Gidát választotta egyik követének, ki politikai per alatt állt, mire a kormány megtiltotta megjelenését az országgyűlésen, a partiumbeli megyék egyike nem küldött föl követet s nem akarta elismerni a magyar országgyűlés hatóságát; a főpapok, élükön Lajcsák, a nagyváradai püspök, fölzavarták a vegyes házasság ügyében a felekezetek közti békét. A kormány kész volt ugyan engedni, de csak úgy, ha tekintélyét s a curiáét teljes mértékben meg tudja óvni, szóval a bonyodalmak végzetlenek voltak, az 1830-diki törvény pedig, mely a katonai szolgálatidőt tíz évre szabta, fegyvert szolgáltatott az ellenzék kezébe, annál inkább, minthogy Metternich már sejdítette a politikai nehézségeket s keleti rázkódtatást, mely 1840-ben, kevés hónappal az országgyűlés bezárta után, csakugyan bekövetkezett. Mindezeknek következtében ez országgyűlés az ügyes sakkhúzásoknak s folytonos diplomatazálásnak remekje lett, melyeknek azon kitűnő egyéniségek, kik mind a követeknél, mind a főrendeknél szerepeltek, élénk drámai jelentékenységet adtak.

Mindezzel keveset gondoltam első örömben a fölött, hogy a politikai pályán állást foglalhattam; siettem kedves szeretett nénémhez, Radvánszkyéhoz Szárnyára Gömörvármegyében, hogy neki az örömhírt megválasztásomról magam vigyem meg (akkor még nem volt távirtda, mely a távolságot megsemmisíti); tudtam,

hogy ez boldoggá teszi, mert ritka oly két testvér, ki annyira ragaszkodott volna egymáshoz, mint mi. Önnét rögtön Miskolczon át, hol a főispán Vay Miklós nem is akarta elhinni, hogy Dessewffy Aurél megbukott s én választattam volna meg, Sálvba mentem Eötvös Pepihez. A régi ház még tele volt repedésekkel a múlt évi földrengés következtében; mi egész éjjel ábrándoztunk, terveket csináltunk és a távol jövőről többet jövendőltünk, mint a legközelebbi időkről, mert ezektől nem vártunk semmi nevezetesebb változásokat, holott meg voltunk győződve, hogy a jelen állapotok nem lehetnek maradók. Este eljött az öreg Eötvös is, ki titkon éppen nem restelte Dessewffy Aurél bukását, mert nem szerette ezen új nemzedékét a kormányférfiaknak; ő még a régi iskola bureaucatája volt, mely azt hitte, hogy szép szóval s erős kézzel, ámitásokkal és erőszakoskodással mindent ki lehet vinni Magyarországbán, hanem mégis igen komolyan intett, hogy Dessewffy Aurél tanácsa szerint járjak el, a jobbközéppel tartsak, mely mindig többet tud kivinni, mint a balközép.

Pestről gőzhajón mentem föl Pozsonyba, hol a követek már gyülekezni kezdtek. Lakásunkat ingyen kaptuk, a pozsonyi házi urak kötelesek voltak házuknak egy harmadrészét az országgyűlés tagjainak átengedni, de a fiatalabbak, a nőtelenek, különösen azok, kik az ellenzékhez tartoztak s nem ismerték személyesen gróf Eszterházy Károlyt, a főlovászmester-helvettet, kinek kötelessége volt a lakásokról gondoskodni, elég kényelmetlenül helyeztetek el. Első látogatásom Nagy Pálnak szólt, a régi országgyűlések híres geniális ellenzéki szónokának. A kancellária Őt a sequestrum alá helyezett gróf Pálffynak vagyoni gondnokává nevezte ki és a világ ennek tulajdonította, hogy a nagy szónok sokszor a kormányval vokszolt, pedig ez nagy részben igazságtalan gyanúsítás volt, mert Nagy Pál maradt az, a ki volt, csak hogy régi ellenzékieskedése nem illett többé; bele az új szabadelvű eszmekörbe; valahányszor azonban a jobbgyok fölszabadtása jött napirendre, akkor mindig fölmelegedett s követelte a nem-nemeseknek az alkotmány sáncaiba való bevételeit. Még lelkesebben dörgött főuraink elnémetesedése ellen, legnagyobb vágya élte végéig az maradt, hogy főuraink Bécsből jöjjenek le, magyarul beszéljenek és érezzenek, s jószágaikat magyarok által igazgattassák, magyarul. Engem mindig tréfásan kiszidott,

hogy nem tegeztem, mert régi idők óta meg van, így szólt, a hagyomány, hogy az országgyűlési követek tegeznek egymást, még a legfiatalabb is a legöregebbet, csak úgy, mint azt a mágnások egymás közt teszik. Ez azonban a városi követekre nem terjedt ki, mert ezek otthon nem vettek részt a megyei életben s nem voltak egyéneként a szent korona tagjai.

A kaszt-szellem erősen uralkodott még mindenütt, a mágnások elzárkóztak a követektől, a megyei követek a városiaktól, a pozsonyi lakossággal pedig alig érintkeztek az országgyűlési tagok. Pár nap alatt megismerkedtem követársaimmal, bemutattam megbízó leveletem a personálisnál, az öreg nádornál együttesen tisztelkedtünk.

Június kezdetén a király jött le Pozsonyba a királynéval együtt, hogy az országgyűlést személyesen nyissa meg. Fogadtatása hideg volt, inkább csak hivatalos, nem hiányzott ugyan az éljen s a város kivilágítása, de lelkesedés nem volt sehol, pedig Ferdinánd oly jó indulattal viseltetett a magyarok iránt, hogy e közönyösséget nagyon fájlalta. Ugyanazért szívesen megengedte, hogy magyar nyelven üdvözlötségek az országgyűlés által, az ünnepélyes megnyitás után pedig, midőn a primatiális palotában a követeket bemutattatta magának, mindegyikkel egy pár kedélyes szót váltott. Szellemtelen vonásaiban jószívűség tükröződött, látszott rajta, hogy szeretne lekötelezni mindenkit. Midőn báró Bánffy Lászlót a krasznai követet bemutatták, ezt mondta: «Ön erdélyi, tudom, hogy sok panaszkodunk Önnek Olaszországban is úgy volt, de a mint Majlandba érkeztem, mindjárt jobbra fordult minden, szerettem volna Erdélybe is lemenni, csak hogy nem engedték.» Nem sokára ki is fáradt a beszédben, s alig tudta mit mondjon, pedig mindenkinek akart valami kedvest mondani. Egyik tiszántúli követtől kérdezte, él-e még apja, anyja? Ez igennel felelt, mire a király: «Írja meg nekik, hogy köszöntöm őket.» Az országgyűlés ünnepélyes megnyitása után még Győrre folytatta kirándulását, egy hétig mulatott az országban, mielőtt Bécsbe visszament, ez is ritka esemény volt azon időkben s elégségesnek tartott a magyar nép e részben ismeretes aspirációinak kielégítésére. Arról, hogy a király heteket s hónapokat töltsön minden évben az országban, ez időben még szó sem lehetett, csak rendkívüli esetekben történt ily látogatás, melyet eseményképp jegyeztek föl a megyék és városok jegyzőkönyvei, hiszen háromszáz

év óta hasztalanul kérték az országgyűlések, hogy a fejedelem az év egy részét Magyarországon töltsen. A jelen esetben a királyi látogatásnak nem volt semmi befolyása az országgyűlésre.

A követek közt Deák Ferencz vezérszerepét elismerte mindenki; legszebb férfikorát élte akkor, harminczöt évének még nem felelő testessége mellett elég mozgékony volt s mindennap nagy sétákat tett, különösen a pozsonyi Dunaligetben, környezve követtársaitól, mulattatva őket, hol csintalan adomákkal, hol politikai okoskodással. Szerették, mert nem csak kedves beszélő, de figyelmes hallgató is volt, senkinek szavába nem vágott, eltűrte az ellenvéleményt s ha valaki bolondot mondott, jóízűen mutatta ki a képtelenséget, úgy, hogy senki sem érezte magát megsértettnek s szívesen eltűrte a szellemi felsőséget, mely másnak ellenségeket és irigyeket teremt. A pipa vagy szivar ritkán hagyta el száját, szobájában föl volt állítva egy válogatott tajtékpipa-gyűjtemény s ha ismerősei neki egy szépen kiszítt Nagy-féle pipát ajándékoztak, ezt az egyet nem utasította vissza. Külsejére szintén figyelmet fordított, mindig feketébe öltözve, hófehér mellénnyel s fekete atlasz nyakkendővel, mely mellét elfödte; impozáns megjelenése és szellemes szeme, mely a jellemző borzas szemöldök alatt a széles szabálytalan arezra világított, magára vonta a nők figyelmét, de ő kerülte társaságukat, e részben a nemzet keleti jellegéhez hív maradt, mert nincs európai ország, hol a nőknek oly kevés befolyása volna a politikai sőt társadalmi életre, mint nálunk; a nyugati szalonélet nem tudott itt soha meghonosulni.

Az alacsonyabb, sötét mélabús arcú Klauzál maradt Deáknak elválhatatlan társa, mindig komoly, szenvedélyes természetű szónoklata melegebb volt, mint a Deáké, de ő szívesen alárendelte magát, versengésről köztük szó sem lehetett. Az országgyűlés második felében még a kopasz, szőke, nagy homlokú Bezerédj István tartozott mint harmadik e társasághoz, csakhogy rendkívüli élénksége soha nem hagyta őt soká egy helyen, szeretett látogatásokat tenni s a politikán kívül sokat foglalkozott olvasással és levelezéssel. Mind a háromnak feddhetetlen jellemét elismerte a világ, még a rágalom sem mert közelíteni hozzájuk. Ellenben Beöthy Ödön, kit kis káplárnak hittünk, folytonos háborúban élt, ingerkedett, kiabált, veszekedett minden pecsovicsal, ki útjában állt, Biharban Tiszával

Pozsonyban az aulikusokkal, szeme villogott, arcza kipirult, pedig alig ismertem melegebb szívű embert, mint őt.

Itt volt még Somssich Miklós, az öreg Pázmándy Dénes, Mar-ezibányi, Bernáth, Palóczv, a régi országgyűlések jelesei, kiknek irányában Deák úgy tudott eljárni, hogy mindig hitték, mintha tanácsaikat fogadta volna el s ők vezetnék.

Az új követek közt kitűnt éles logikája s rendkívüli szórakozott-sága által Szentkirályi Mór, ki értekezleteknél még Deáknak is csak nehezen engedett, mert szeretett a maga esze után járni; ott volt a még fiatal, de már is kopasz Szegedi, hosszú, ékes, üres phrási-saival, kiről azt mondtuk, hogy

Nyalka legény, de kopasz, nagy tűznél kis peccenyét süt.

Ott a régi vitéz insurgens Hunkár, arczán szép sebhelylyel, melyet egy francia vasas német Györnél vágott reá, ott Wenkheim Béla, a kifogásnélküli gavallér, a mellbeteg Kárász s a fiatal követek egész serege, kiknek politikai állása csak később tűnt ki szabatosabban, báró Prónay Gábor, gróf Pécliy Manó, Návay Tamás, Péterffy, Bottka, Jankovics László, Szent-Iványi Ödön és Majláth György, kik mind alig érték el, vagy alig haladták meg a huszonöt évet. Majláth csak huszonegy éves volt, de már is alispán Baranyában, természetesen aulikus.

A kormány részéről csak két régi követ tűnt föl: Andrássv Jó-zsef, helytartósági tanácsos és Zsedényi Ede, udvari titkár. Andrássv szép ember volt, kedvence a nőknek, kiknek mindig udvarolt, reg-gel a kávésnénak, átellenben a primatiális palotával, hol igen sokan közülünk reggeliztek, délután a ligetben a követek nejeinek. Ter-mészetes szónoklatának ékessége nem fődte el mindig eszméinek szegénységét, lusta is volt, úgy, hogy néha csak az ülésben nézte át az iratokat, melyekről szólni kellett, de modora lekötötte a figyel-met s részben elnémította azon ellenszenvet, melylyel a közönség a kormánypárti követek ellen fordult. Zsedényi azonban, élesebb modora s rossz magyarsága daczára, némi népszerűségre is tett szert, mert kedélye mindig derült volt, előzékenysége pedig, férfiak és nők irányában kifogyhatatlan; senki sem vezette jobban a cotil-lont, mint ő, s a mi nálunk valódi csuda, levélre soha válaszszal adós nem maradt, sőt szívesen szolgált tanácscsal s közbenjárással

minden ismerősének, bármily párthoz tartoztak legyen, főleg azonban a lutheránusoknak és szepesieknek.

Ezeken kívül még két követ játszott jelentékenyebb szerepet. Ürményi Józsefnek európai műveltségét senki sem tagadta, de száraz, rideg külsejében s parancsoló modorában nem volt semmi vonzó; fáradhatatlan tevékenysége azonban többet szolgált a kormánynak, mint Andrássy síma ékesszólása. Ürményi az ülésben ritkábban tartott beszédet, de ülésen kívül tudta kapacitálni s megnyerni az embereket, mert voltak a függetlenek közt is olyak, kik különösen fogták föl állásukat. Egy alföldi megye követe például, ki Deákkal voksolt kezdetben, Klauzálknak azt felelte, midőn a szólásszabadság ügye a mágnásoktól harmadszor visszajött: «lám én szeretlek, azért is már kétszer voksoltam veletek, de Ürményi Józsi is jó emberem, megígértem neki, hogy ez egyszer vele voksolok, majd ha újra előkerül a dolog, megint veled szavazok, baráttól többet nem kívánhatsz.» A mit Ürményi kiokoskodott, mert Ő volt a kormány országgyűlési diplomatája, azt Zarka Muki adta elő az ülésben, kinek kedves modora, magvas szónoklata s ellenzéki antecedenciái elfogadhatóbbá tették a záradék módosításait, melyekkel Deákot és pártját eredeti állásukból lassan-lassan leszorították. Uimenyinek Luka Sándorra is nagy lett a befolyása, ki ezen országgyűlés alatt hallgató szerepet vitt inkább, de Deákkal voksolt, később ő lett a kormány legdühösebb eszköze az adminisztratoli viszályok idejében.

A városi követek még most sem jöttek tekintetbe, pedig több kitűnő férfi volt soraikban. Vághy, a sopronyi ősz követ, később a váltó-feltörvényszék, végre a hétszemélyes tábla ülnöke; Járy, ki előbbi Tretter neve alatt a Kisfaludy-körnek tagja volt és később, a német időben, Bach alatt Bécsben szerepelt; Czech a tudós győri történetbúvár; Toperczer Ödön a nagyváradi, s Fábry a jeles bártfai követ, ki később a Curia elnökségére emelkedett.

Az országos ülésekben Szerencsy elnökölt, a személnök; de befolyása alig volt, mert lassan-lassan az országgyűlés minden teendője kizárólag a kerületi ülésekre szállt, az országos ülés csak hitelesítette a kerületi határozatokat. Szerencsy érezte állása fonákságát, megtörtént egyszer, hogy hosszú beszédet tartott a kerületi ülésben fogalmazott felírás ellen, de nem kapott egyéb feleletet,

mint egy hangos maradjont! körülnézett, senki sem kelt föl, senki sem szólt, mire hangosan kimondta a végzést: «no hát maradjon» s félhangon egyet káromkodott. Ekkor fölemelte fejét Hajnik a gyorsíró s kérdezte: Excellentiád, be kell-e ezt is írni a naplóba? mire Szerencsy dühösen elkiáltotta magát «szamar kérdés»; s lett általános kaczagás a házban.

A mágnásoknál is izgatottabbak voltak az ülések, mint ezelőtt. Az erős akaratú, szenvedélyes s e mellett elég tapintatos gróf Batthyány Lajos szervezett itt is egy tekintélyes ellenzékot, mely merészsége által feltűnt, köztük főleg herczeg Odessalchy Ágost, Pálffy József, Batthyány Kázmér, Zichy Ödön és Jenő, Eszterházy József és Miklós, négy gróf Szapáry. Mindnyája rosszul beszélt magyarul, sem a logika, sem a grammatika szabályaival nem gondolt, de föllépésök mégis nagy föltűnést okozott az országban, mert a nemzet alig tudta fölfogni, hogy lehessen főúr, ki szembe merjen szállni az udvarral. Ezek közül fényesen vált ki Teleki László ügyes szónoklatai által; a mérsékelt gróf Károlyi György és gróf Zichy Károly szintén sokszor pártolták a kk. és rr. nézeteit, gróf Széchenyi István és báró Eötvös József csak ritkán vettek tényleges részt a szó-lásszabadsági vitákban, mind a kettő ezt esetleges viszálynak tartotta, nem szerette a sérelmi politikát, reformtervekkel foglalkoztak» De a kormány oldalán is új szellem jelentkezett; gróf Dessewffy Aurél mellett ott ült a lovagias báró Józsika Samu, gróf Apponyi György, báró Vay Miklós, gróf Almássy Móricz, kiknek látköre annyiban szélesebb volt, mint a követi tábláé, a mennyiben ismerték a bécsi viszonyokat s igyekeztek az irányadó körökben az újabb idők követelményei ellen meglevő ellenszenvet lecsillapítani. Ezek közt minden tekintetben legkitűnőbb volt gróf Dessewffy Aurél s mindenki csodálkozott, hogy a kormány e lángeszű férfit nem emelte magasabb és befolyásosabb polczra, mint a helytartósági tanácsosságra, holott a sokkal gyöngébb gróf Almássy Móricz már a lelnöke volt a kamarának. Tíz évvel később magyarázta meg nekem Londonban barátom Newman Ferencz, hogy lángész még Angolországban s Amerikában is ritkán jut a kormány élére, mert sem az irányadó körök, sem a többség nem tudnak bízni benne. A ministeri szék többnyire a középszerűség díja, mely föl tudja fogni azon uralkodó eszmét, mely a nemzetet bizonyos fokig átha-

tottá s a mellett alkalmazkodik az udvar szelleméhez. A kezdeményezők csak rendkívüli időkbén jutnak kormányra s akkor is majd mindig lejárják magokat, a mint nagyobb szabású eszméjüket keresztülvitték.

II.

Az országház Pozsonyban nagyon rosszul volt elrendezve, a mágnások terme valamivel díszesebben, mint a követeké. Abban, az ülés megnyitásánál, két fiatal mágnás, mint Staberlherr, ez időben gróf Cziráky János és gróf Széchen Antal, kopogtatta botjával a padozatot, bejelentve s megelőzve az ősz nádor jövetét, kinek szeme még ifjúi élénkséggel néha elég hamisan ragyogott; a tábla jobb oldalán ült a püspöki kar, balról az országnagyok, a püspökök alatt az ellenzéki mágnások, az országnagyok alatt és mögött gróf Dessewffy Aurél baráti, s vegyesen köztük a hova férhettek azon mágnások, kik, ha nevezetes szavazás készült, különösen fölhívtak arra, hogy az ellenzékét bármily kérdésben leszavazzák, mert azon kényelmes idő nem kerülhetett többé vissza, midőn a nádor a kisebbség voksa szerint is mondhatta ki a határozatot, azon megjegyzéssel, hogy vota non numerantur, sed ponderantur, (a voksek nem számíttatnak, hanem mérlegeltetnek,) mi annyit jelentett, hogy az országnagyok és püspökök szavazata többet nyom, mint a regalistaé. Minthogy e szerint az eredmény mindig biztos volt, a felsőházi ülések csak a szónoklatok merészsége által váltak érdekessé, ez volt az ellenzék fegyvere, melyet annál könnyebben lehetett használni, mert a felső háznak nem volt még naplója, hírlapok pedig még az alsóház üléseiről sem adtak tudósítást. Gróf Batthyány Lajos azonban az országgyűlés vége felé mégis kierőszakolta a főrendi naplót.

A kk. és rr. táblája, ez volt a hivatalos neve, egy rendkívül hosszú, magas, fehérre meszelt teremben székelt. Mindkét hosszoldaltól szolgáltak ablakok, itt az utcára, ott az udvarra, az útcza felől egy ügyetlen, roskadozó galéria húzódott végig a termen, melynek egy harmada emelt padozattal bírt, fakorlással elkülönözve az első résztől. Fönt a személynök ült egy asztalka mellett; jobbról és balról egy-egy zöld posztóval bevont hosszabb asztal volt fölállítva,

az egyiknél a káptalanok képviselői, a másikonál a királyi tábla tagjai ültek, elől a protonotáriusok, mint az országos ülések jegyzői; a királyi táblabírák, kik akkor az utcán is magyar nadrágban s magyar csizmában jártak, kötelesek voltak a naplót vinni. Most azonban ezen tisztjök roppantul könnyebbült, mert Hajnik és Stuller ott ültek már a korlát alatt, mint országgyűlési gyorsírók, sőt Stuller magánvállalatul országgyűlési tudósításokat is adott ki kéziratban. A terem alsó részében három hosszú lágyfa tábla állt hosszában, tintapecsétekkel bepiszkolt zöld posztóval bevonva; az utca felől ott ültek a tiszáninneri és tiszántúli megyék képviselői, a középasztalnál a dunaiak legnagyobb része s a három szlavón megyék követei, a harmadiknál vegyesen dunaiak és tiszaiak, a horvátok, Fiume, Buccari, a Jászkunok, a Hajdúk s Turopolya grófja. A táblák végét elfoglalták a városok és néhány éltesebb ablegatus absentium; az összes országgyűlési ifjúság az első és harmadik asztal s ablakok közt a követek háta mögé szorult össze; egy része a gallerián lézengett, hová a követek feleségei s leányai már unalomból is gyakran eljártak, ha pedig érdekes ülés készült, megtelt a galleria mágnásokkal; az ungi Pribék ugyanazért Sturmvoegeleknek nevezte el őket. Az egész elrendezés nagyon primitív s kietlen volt, minden négy követ közt állt egy idétlen üveg tentatartó, minden követ számára helyére volt téve mindennap egy ív papír, egy új lúdtoll s egy írón. A kerületi ülésből elmaradott a királyi tábla, a magyar ruha és kard; a személynök helyett pedig két-két követ elnökölt, soronkint egy dunai s egy tiszai, minden héten más-más, az egyik jegyezte a szöveket és szavazókat, a másik föltette a kérdéseket s vigyázott a rendre.

A kerületi ülések mindig élénkebbek voltak, mint az országosak; az ifjak, kiknek legnagyobb része távollevő mágnások és özvegyek képviselője s e szerint országgyűlési tag volt, hol éljenekkel, hol kardcsörtetéssel, morgással s pisszegéssel fogadták a követek beszédeit, sőt megjelenését is, s minthogy ez ifjak képviselték a közvéleményt, sok követ találkozott, kit az ily morgás terrorizált. E hallgatóságot nem lehetett megfenyíteni, nekik is volt megbízó levelök távollevő mágnásoktól, sőt szót is kérhettek volna, habár ez számba nem vétetett; egyébiránt a városok követeié sem vétetett számba, de még is meghallgatták őket tisztességgel. Minden

vármegye két ifjat küldött napidíjjal írnokul a követek mellé, sokan magok költségén jöttek, mint joggyakornokok, mert az országgyűlési praxist csak úgy számították be nekik, mintha a királyi tábla mellett töltötték volna az időt, találkoztak egyébiránt oly követek is, kik magok költségén is fölhoztak egy pár ily fiatal joggyakornokot, én is tartottam magam mellett ötöt, szállást ingyen kapván, egy forint napidíjjal jól meg tudtak élni.

III.

Az első üléseket a pestmegyei és partiumbéli sérelem foglalta el, mi az országgyűlés kiegészítését illette; vele összekötésben a szólásszabadsági sérelem, melynek éle a királyi Curia ellen volt intézve. A városok is követelték voksaik számba vételét, de a városok rendezésének idejére utaltattak; a roppant többség elhatározta, hogy a feliratban bennfoglaltassék egy záradék, mely szerint az országgyűlés a királyi előadásokat föl nem veszi mindaddig, míg az országgyűlés ki nem egészítették s a szólásszabadsági sérelem nem orvosoltatok. Ez volt az első országos ülés határozata, melyben azonban a városok a magok sérelmét élénken adták elé. Én e tárgyban felszólaltam s a városokat nemzetiségi és alkotmányos szempontból idegeneknek bélyegeztem, mert akkori nézetem szerint a polgári elem Magyarországon, úgy, a mint belső és külső tanács által képviseltetett, német volt, és aulikus; féltettem tőle úgy a haladási eszméket, mint a magyarságot. E részben csakugyan megváltozott meggyőződése, de akkori beszédem nem költött ellenszenvet, hiszen a táblabíró-liberalizmussal nem állt ellentétben, csak Czech tett nekem szemrehányásokat még később is, midőn censor volt és megbarátkoztunk.

Az országgyűlés fősúlya azonban a szólásszabadsági sérelemre volt fektetve s ez állásomat kényelmetlenné tette, mert utasításom szerint arra kellett voksolnom, hogy a királyi előadásokat vegyük fel. Ez természetesen nem tetszett az ellenzéknek, annál inkább, hogy időnkint számban is fogyott, a mint a megyék új utasítást küldtek, ennél fogva a viták hangja mindig élénkebb s keserűbb lett. Ily körülmények közt jött fel sógorom Pozsonyba; nénem minden áron látni akart mint követet s hallani az országgyűlési vitákat. Rad-

vánszky Gusztáv, korára fiatal de a régi eszmék embere, a világrt nem ült volna akár most gőzhajóra, akár később vasútra; régi módon előfogattal jött fel Pozsonyba. Néném útban meghűtötte magát, s csak kétszer volt jelen az üléseken; lázba esett, mely napról napra rosszabbra fordult. Férje, nagybátyám Fejérváry, én, néha Henszlmann barátom virrasztóit önk mellette. Hiába, két hét múlva meghalt; még nem volt huszonkilencz éves. E váratlan csapás engemet annyira lesújtott, hogy egy ideig egészen elkábultam. Részvétet, mely ilyenkor oly jól esik, épen ott találtam, hol nem vártam, Dessewffy Aurélnál, ki néném ismerőse s tisztelője volt s most mutatta, hogy csakugyan barátom.

Lassan-lassan lecsillapodott a fájdalom, az országgyűlési viták ismét élénken érdekelték, hangjok mindig keserűbb lett s a pártszakadás már a magánkörökbe is átment. Külön pártclubokról akkor ugyan még szó nem volt, de a követek külön kezdtek válni a sétánál és ebédeknel, mi a régi hagyományokkal ellenkezett, mert ezek szerint a követek, mint a nemesség képviselői, együtt tartottak, még ha politikai tekintetben külön váltak is. A kedélyes társalgási élet helyreállítására Andrássy Józsi a módosabbakat a nőtelen képviselők közüi felszólította, tartsunk szakácsot, ebédeljünk együtt, mindegyikünk egy vendéget hí a közebédhez. Csakhamar összeállt egy igen kedves társaság: Andrássy, Majláth, Jankovics Laczi, gróf Pejacsevics Muki, Szegedy, gróf Péchy Manó, báró Prónay Gábor, Péterfy, Bárczay, báró Wenkheim Béla, Kárász, gróf Zichy Hermann, Fejérváry, meg én; mindennap huszonnégyre volt terítve; az ebéd jó volt, a borok még jobbak, a fesztelen társalkodás tele élczzel s tréfával, és így mindenki szívesen vette, ha meghíttuk, még Deák és Beöthy is, kik különben nem szerették, ha a személyes, vagy valami főispán, vagy püspök meghítták ebédre, hol a hivatalos feszességet alig tudta elúzni az ételek csaknem véghetetlen sora. Közös ebédjeink nagy befolyással voltak arra, hogy az üléseken a beszédek hangja ne menjen át durvaságba s a személyeskedés kerültesse ki, mert a henczegők ki voltak zárva vendégeink közül.

Ez alatt az országgyűlési ifjúságnál is népszerű kezdtem lenni; az *Athenaeum*-ban, mely Bajza, Toldy és Vörösmarty szerkesztése alatt az irodalom legkitűnőbb s legolvasottabb orgánuma volt, foly-

tatólag közölték *Eszméimet Magyarország történetének philo-
sophiájához*. Az ifjak szerették e cikkeimet, de voksomat, mely uta-
sításom szerint a záradékok ügyében a kormánypárt volt, mindig
restelték, azt szokták mondani: «lakatot a szájára, tollat a kezébe».
Még nagyobb hírt szerzett ez idő táján kezdett polémiám Zedlicz
bárával, Metternich ügyes ágensével az *Augsburger Allgemeine Zei-
tung-ban*. E hírlap, liberális külpolitikája miatt, sokkal inkább el
volt akkor terjedve, mint mostan, mind a mellett, hogy a magyar
viszonyokat mindig elferdítve adta hasábjain. Most is b. Zedlicz
célzatosan e lapban adta ki cikksorozatát, mely *Pia Desideria für
Ungarn* cím alatt szidta a magyar ellenzéket, sőt gróf Széchenyi
is, mint, kik inkább középkori aristokratikus rebellisek, mint euró-
pai liberálisok. Szemökre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osz-
trák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás föltéte-
lét, hogy az ósiségi intézményt meg nem döntik, hogy vasutakról
álmodoznak, midőn csinált országút]ok sincs, hogy a német kultú-
rát elnyomják s a tótnak és oláhnak föléledését akadályozzák, szó-
val a cikkek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki
nem fogytak, s e mellett csinosan voltak írva; nálunk az egész világ
bosszankodott miattok. Ismervén Kolbot, az Augsburginak szerkesz-
tőjét, *Ungarische Verhältnisse* cím alatt én is írtam ugyanazon
lapba egy cikksorozatot, Zedlicz czáfolatára, mely nemcsak Magyar-
országban, hanem Bécsben s külföldön is nevemet széles körben
ismeretessé tette, mert azon időkben nem volt még annyi hírlap
mint most, s ugyan azért egy pár jó cikk, minő a jelenben igen
könnyen kikerüli a figyelmet, már is feltűnést okozott s az írónak
hírt szerzett.

IV.

Hó múlt hó után s a két tábla nem tudott megegyezni a felirat
íránt; a főispánok kivitték azonban néhány megyében, hogy utasí-
tásuk módosíttassék s így a záradék mindig jobban megszorítottat,
s elhatározottatott, hogy az országgyűlés az újonczállításra nézve
meghallgatja a kormány adatait s határoz fölöttük, de fölterjesztést
nem tesz, míg a sérelmek nem orvosoltatnak. E szerint a hagyo-
mányos módon b. Lederer táborszernagy lejött Bécsből Pozsonyba,

hogy fölvilágosításokat adjon az újoncz-állítás szükségességéről. Ez mindig zárt ülésben történt, oly országos bizottság előtt, melynek tagjai ünnepélyesen megígérték a titoktartást, holott a titoktartásra nem volt csakugyan semmi szükség, mert Lederer se többet, se kevesebbet nem mondott, mint, hogy a tíz évi capitulatio lejárván s a toborzás alig lévén elegendő a természetes évi fogyatkozás kiegyenlítésére, szükséges az újoncz-adás, ugyanazon mértékben, mint 1830-ban, különben seregünk megszűnik létezni. E bizottságba én is választattam be, mit nagy megtiszteltetésnek tekintettek. A főrendi teremben meghallgattuk a táborszernagy német előadását s Bernáth Zsiga szólalt föl először, szintén németül, említve, hogy e teremben már harmadik nyelvén védi az alkotmányt, s kérdezte, hogy mi hát ezen előadásban a titok s kifejezte meggyőződését, hogy a hallottak nem nyújtanak elégséges indokot arra, hogy oly számú újoncz szavazzassék meg, mint 1830-ban. Akkor Francziaországban forradalom ütött ki, mely Belgiumba s Lengyelországba átcsapott, most békében élünk, nincsen szükség oly nagy seregre, mint tíz év előtt. A vita meg volt kezdve, a szónoklatok folytak németül; végre voksra került a dolog azon kérdés fölött: elégségesek-e a Lederer által fölhozott adatok, vagy nem? A táborszernagy eltávozott s a szavazás megkezdődött. Míg a mágnások voksoltak, nagy többsége volt az igennek, de a mint a kk. és rr. egymás után szavazásra felhívtak, a nemek száma folyvást szaporodott s Beöthy Ödön izgatottsága nőtt; az ellenzék már is egy szavazattal volt többségben, midőn még ketten voltunk hátra, gróf Péchy Manó, meg én. Pécliy igennel szavazott s Beöthy szeme indulatosan szikrázott és kipirúlt arczczal felém fordult: «hát te?» nyugodtan, főnhangon nemmel szavaztam; a többség az ellenzéké volt. Az országbíró kimondta a határozatot, hogy a bizottság nem elégedett meg a közlött adatokkal; én pedig azóta identificálva voltam az ellenzékkel, senkinek sem volt többé kifogása ellenem.

V.

E fordulatot követi pályámon megelőzte még egy igen nevelés-jelenet a házban. Nagy csatanap volt ismét a szólásszabadsági harcban, Nagy Fái szólott épen, a ház megtelt hallgató ifjúsággal,

a rozzant karzat szép nőekkel s udvarlóiokkal; ezek közül valamelyik botjával piszkálta a padlót, mely épen ott lyukas volt; a por le kezdett szállni az alól zsúfolva álló hallgatókra, mi őket annál inkább föl kezdte izgatni, minél jobban figyeltek a szólóra. Ekkor valaki feldönt egy széket a karzaton, a zörejre alól egy jurátus fölkiált: «szakad a galéria,» a követek felugranak, a tiszai asztal feldől, a székek töredeznek, az ifjak az ajtóhoz tódulnak, a zaj s rémület leírhatatlan. Kende az utca felőli ablaknál «létrát» kiabál, Zsedényi az üveg-téntatartót akarja megmenteni s leönti Zoltánnak fehér nadrágját, Andrassy a tulsó ablakon kiugrik a folyosóra, Hunkár izgatottan feláll s felkiált: Európa ki fog nevetni, tanácskozzunk tovább, s idegesen nyújtja ki kezét, mely Beniczky parókájába akad, ki épen az asztal alól ki kezd bújni; én fölemelem ledölt székemet, de nem veszem észre, hogy egyik lába eltört s páthoszszal mondván «tanácskozzunk» leülök s felfordulok. A karzaton pedig nem tudják, mi történt. A páni rémületet csakhamar homéri kaczagás követi. Szerencsétlenség nem történt, de a láрма oly nagy volt, hogy a pozsonyi polgárok megijedtek s a zsidólakta várhegyen s a Zuckermannlin villámként elterjedt a hír, hogy forradalom ütött ki, azonban a telegraph nem volt még feltalálva s e mulatságos epizódnak nem volt befolyása a tőzsdére.

Deák igen jól érezte, hogy az országgyűlés meddősége végre mégis csak az ellenzéknek fog áldani, hogy tehát elfoglalja a követek idejét, indítványba hozta, hogy bizottságok dolgozzák ki a váltótörvényt s a mezei rendőrséget. A kancellár leküldte hozzánk Wildner, bécsi ügyvédet, hogy a váltó-codex készítésében segítsen; mi cft ebédünk állandó vendégéül hittük meg, s ő a váltó-codexet németül állította össze, mi inkább anyagi munkába került, mert a váltótörvénykönyv jóformán internacionális, s lényegében mindenütt ugyanaz. Wildner tervezete szolgált alapú a mi munkánknak, Deák volt a munkáló-bizottság elnöke, Klauzál, Bezerédj, Somssich Miklós és Vághy vettek benne részt; kezdetben Szentkirályi Mórizz vitte a tollat, de országgyűlési jegyzősége s egy időre családi viszonyai annyira elfoglalták, hogy tisztjéről lemondott, minek folytán én lettem a jegyző. Egészben véve nem változtattunk sokat Wildner munkáján, csak hogy Deák nem tudott megbarátkozni a váltófogság eszméjével s ezt ki is hagyta törvénykönyvünkéből, mit a bécsi

kereskedői s jogászörök a legújabb időkig szemünkre vetettek, a míg végre náluk is eltörölték ezen barbár törvényt. A mint a váltótörvénykönyv a bizottságban elkészült, hozzáfogtunk a csódtörvényhez s kereskedési és közkereseti társulatokról szóló törvénycikkekkel, hogy egy igen érezhető hiányt némileg pótoljunk. Este felé dolgoztunk mindig e bizottságban s innét a követi casinóba mentünk, mert az ősz köszönt be és Deáknak nagy sétái mindig rövidebbre szorítottak, billiardozással pótolta ezeket, mert érezte a mozgás szükségességét. Ürményi Józsi volt a mezei rendőrségi bizottság elnöke és vezetője.

Beöthy Ödön, mint régi katona, mindig nagy barátja és pártfogója maradt a katonafiúknak; hogy nekik is legyen örömük, szeptember végén egy szőlőben megvétette velünk a termést s meghívta vendégül a katonai növeidét, hogy a kis bakák szedjék le a szőlőt s egyék meg. A követek pártkülönbség nélkül mind ott voltak. Jól mulattunk késő estig; mikor Szentkirályival okoskodva jöttem le a hegyekről, ő a logika szigorú szabályai szerint construálta a jövőt s minden lehető jobbra fordulásról lemondott, én felhoztam, hogy a szenvedélyek néha a logika rendét megszakítják s váratlant is idéznek elő, mi a logikából alig magyarázható ki, s a mint így beszélgetve az első házak előtt elhaladtunk, lövést hallunk és sikoltást, egy katona szemünk láttára a kapú alatt szíven lötte hűtelen szeretőjét. Oda ugrottunk, a nő halva volt, a katona lassan a kaszárnnyába ment és maga adta föl magát. Ezen eset ez egyszer nekem adott igazat.

Október 4-én nagy vacsorát adtunk a «Zöld fánál» hogy Deák nevenapját üljük meg. A felköszöntések mindig gyakrabban lettek s a kedv lármásabb, úgy, hogy tíz óra tájban mind az ünnepelet, mind az öregebb követek egymásután eltűntek; mi fiatalok együtt maradtunk, a pezsgő már éreztette velünk erejét, valamelyike a józanabbaknak indítványba hozta, menjünk sétálni. Alig értünk a koronázási dombhoz, midőn Jankóvich Laczi arra felszökött s beszédet mondott, melynek vége az volt, hogy ő nem lesz többé pecsovecs, de örökre Deák híve. Kárász váltotta fel, egymást követték a szónoklatok s mi azokat igen is szépeknek találtuk, szidtuk a németet, éltettük hazánkat, megéljenezttük egymást. Vipan, az én angol barátom, ki az országgyűlés kezdete óta Pozsonyban időzött s tanul-

mányozta állapotainkat, mert elég jól értett már magyarul, azt találta, hogy a részegség Magyarországon a követeknél egészen másképp nyilatkozik, mint az angoloknál. Egyszerre valamelyikünk felszólalt: menjünk Bécs ellen, ott az ellenség; Wenkheim Béla ezt igen czélszerűnek találta s neki indultunk a hídnak. Középe éjjel magas rácskapuval volt elzárva, de a bátort nem ijeszti el az akadály, egymás után föl kezdtünk mászni az egyik oldalán s le a másikon, én is ott voltam már félúton, előttem Bárczay Miska épen a kapu tetején ült, mint egy lovon s megkért, vessem át a bal lábát, mely nem akar engedelmeskedni; át is vettem, csakhogy nemcsak ballába, de egész teste lezuhant a kapu másik oldalán. Erre egy kicsit észre tértem, jó szerencsét kívántam azoknak, kik már átjutottak, megkértem, hogy Bécsből írjanak nekünk, és Péchy Manóval, Péterfyvel s angolommal hazamentem. A bátor kalandorok szintén nem jutottak tovább, mint a ligetkávéházig, ott kávéztak s reggelig kijózanodtak.

Munka és multság közt megjött a tél s az országgyűlésnek még mindig nem volt eredménye, előkészület akármennyi, de a kétely fönmaradt, lesz-e köszönet benne, mert becsületkérdéssé vált a viszály az országgyűlés s kormány közt, a kormány nézeteit tudvalevőleg a felső tábla híven képviselte; pedig mind a két részről kívánták a kiegyezést, csakhogy sem a kk. és rr., sem a kormány nem akarta megtenni az első lépést, nehogy tekintélye veszélyeztessék. Történtek ugyan e részben is közeledő lépések, a kormány leküldött egy declaratóriumot, hogy a szólásszabadságot tiszteli és nem akarja korlátozni, Pest megyében pedig Eáday lemondott mandátumáról s más követ választatott helyébe, de mindez nem csillapította le a kedélyeket, a Curia tagjai elégtételt kívántak a nádornál megtámadtatásukért, a politikai pörök nem voltak még megszűntetve, a foglyok börtönben ültek.

Télen vígan farsangoltunk, Zsedenyi mint a cotillon rendezője s előtánczosa megnyerte az ifjúság tapsait. István főherczeg részt vett a követek báljaiban, s minthogy tudtam, hogy Bécsben némi gyanúval nézték a fiatal, kedves modorú főherczeget, mintha elszakadási hajlamoktól nem volna egészen idegen, magaviseleté érdekelt engem. A mint azonban láttam, hogy egy választási figurában a cotillonban oly soká haboz, míg a szép tánczosnóket mind elvitték

előle s reá csak épen a legkevésbé kívánatos maradt meg, megnyugtattam magamat, hogy ettől ugyan hiába féltik az osztrák kapcsolatot.

A farsang tánczvizgalmai végével a főrendi nők szellemi mulatás után sóvárogtak s fölkérték Pyrker érseket, rendelje Pozsonyba Albach ferenczrendi barátot böjti prédikátornak. Albach szónoklata híres volt az egész országban, de utolsó években a politika oly annyira elfoglalta a kedélyeket, hogy az néha a barát egyházi beszédeiben is előfordult. Kossuth elfogatása idejében néhány nagy úr megharagudott reá, s ő Pestről a kis-martoni kolostorba tétetett át, hol azóta a fűvészetnek élt. Pyrker engedett most a kérésnek s Albach feljött Pozsonyba. Csütörtök délutáni prédikációjánál annyira megtelt a templom, hogy még az oltár lépcsőit is ellepték a hallgatók, mert a barát csakugyan megérdemelte e roppant érdekeltséget. Szép ember volt, mély tudománya, született szónok, ki oly ügyesen meg tudta találni a hangot s az eszmét, mely minden kebelben visszhangra talál, mint akár Kossuth maga. Beszédjeiben meg volt az egyházi kenet, de meg volt a haladás eszméje is democrata irányban, a keresztyénség ezen éltető szelleme, mely úgy a vallás első feltűnéseinél, mint később, szent Ferencz idejében, meghódította a nép legalsó rétegeit. Albach legutolsó predikációja nagy-csütörtökön a szeretetről felebarátink iránt, különösen a zsidók emancipációjáról szólt, azon Pozsonyban, hol a polgárság különös ellenszenvvel viseltetett a zsidók ellen, oly hallgatóság előtt, melynek nagyobb része megvetéssel tekintette e népet s csak akkor érintkezett vele, ha pénzbajokba keveredett. A predikáció után Széchenyinél ebédeltünk. Albach elbeszélte, hogy tudja, miként ez alkalommal utólszor állt a szószéken s ugyanazért nem is tartózkodott meggyőződését minden tekintet nélkül kifejezni. Rendkívül szép beszédének hatása hallgatóságára Kapisztránra emlékeztetett, kinek egyik beszéde Prágában ezerekre menő huszitákat megtérített. Albach liúsvétre visszament kolostorába, hol vele 1848-ban még egyszer, utólszor találkoztam.

Dessewffy Aurél nem kételkedett többé, hogy az országgyűlés közmegelegedéssel be fog rekesztetni s kérdezett, nem akarnék-e gróf Kolowrattal és herczeg Metternichhel megismerkedni, menjek föl Becsbe, jelentsem be magamat nálok, Ő kieszközli, hogy elfogad-

janak. Ez engem nagyban érdekelt, Kolowratnál ugyan nem ismerem föl a burokratában az államférfit, de a herczeg csakugyan nagy benyomást tett reám. Öreg volt már, de még mindig szép a hangja és beszédmódja különösen vonzó. Föl s alá sétálgatott velem a teremben, én figyelmébe ajánltam egy elvi kérdést a váltótörvényben, melyre nézve nem tudtunk megegyezni a kormánnyal, ő kikérdezett az országgyűlés viszonyairól s megemlítette, hogy már gondolkodó fiatal ember volt az első francia forradalom kiütésénél, hogy azóta részt vett Európa minden nagy ügyeiben, hogy vizsgálta a kormányok s népek bajait s hibáit s azon volt, hogy azokat orvosolja; most valósággal úgy érzi magát, mint egy kórházi orvos, kinek szemét a hosszú tapasztalás oly élessé tette, hogy bejövén a kórházba, első pillantásra megismeri a betegek állapotát s megmondhatja: ez föl fog gyógyulni, itt van veszély, ott nincs remény. Éne el nem fojthattam magamban a kérést, tekintsem magyarországi bajainkra is és mondja meg az orvosságot, mely rajtunk segíteni képes, meid betegnek, veszélyes betegnek tartjuk az ország állapotát. Ő nem felelt szavaimra, de folytatta beszédét a nagy politikáról, a porosz összeütközésről a kölni érsekkel s megköszönte fölvilágosításaimat az országgyűlésről. A mint távoztam, Dessewffy Aurél ment be hozzá s kérdezte, mit tart felőlem. Azt találta, kár, hogy annyi értelmesség mellett oly kevés a szívem és pietásom.

Gróf Széchenyi István nem szerette az országgyűlés fásasztó lassú működését, ritkán vett részt a főrendek üléseiben, de még sem hanyagolta el az érintkezést mind a két tábla fő embereivel, meid szíven feküdt a budapesti lánchíd létesítése, melyre különösen az öreg báró Sina közreműködését nyerte meg, ki ezt roppant jövedelmező vállalatnak tartottá. Széchenyi a kérdés ezen oldalával kevésbbé gondolt, Pest szépítse nagyobb tekintet volt nála, de legfőbb indoka mégis csak az volt, hogy a hídkrajczár fizetése üli az első rést a nemesi adómentesség bástyáján. Törvénycikkének ezen liorderejét mindenki igen jól érezte, ugyanazért a régi pecsovicsok a főrendeknél váltig elleneztek, Dessewffy Aurél s barátai pártolták s le is szavazták az ó-konservatívokat. Ez volt az első küljele azon szakadásnak, mely a kormánypártban az újabb nemzedéket a régítől elkülönözte.

Eötvös Pepit is csak ritkán láttuk Pozsonyban, nem volt meg-

elégedve azon lágymeleg elismeréssel, melylyel a közönség a *Karthauzi-ját*, irodalmunk e gyöngyét, fogadta, hiszen nem volt benne politika, nőink pedig még nem olvastak magyar regényeket. Széchenyi s Wesselényi nem szerették, hogy a nemzet szellemét elpuhítja, s már ekkor említették Eötvös misericordianus fráter politikáját, mi őt mélyen sértette. Szemere Bertalan útleírása sokkal nagyobb hatást gyakorolt, az ifjúság gyönyörködött a keresett phrasisokban s minthogy sokat is lehetett könyvéből tanulni, ha nem is újat, mégis hasznost, mert Szemere gyakorlati szemmel utazta be Német-, Francia- s Angolországot s azonkívül kálvinista volt, oly időben, midőn liitsorsosai híjában voltak a nagy embereknek, a fiatal írónak híre hamar elterjedt az egész hazában.

Én is írtam Ősszel egy cikket a pénzről Szalay *Themis-ébe* és egy röpiratot a Dunaszabályozásról, melyben a keleti kereskedés fontosságát s útját a legrégebb idők óta emeltem ki.

Széchenyit ez időben annyira elfoglalta a híd, hogy minden egyéb vállalatot gyanúval fogadott, mintha az a lídttörvény megbuktatására volna irányozva. Így például, midőn Ullmann szabadalmat keresett a Bécs és Pest közti, a Duna balpartján építendő vasútra, Széchenyi ebben is a híd érdekeit látta veszélyeztetve, mert eddig mindenkinek, ha Bécsbe ment vagy Bécsből jött, Pesten kellett átjönni a Dunán. E szerint Ullmann egész vasútervét szédelésnek bélyegezték, azt hirdették, hogy a társulat nem is akarja továbbra lerakadni a síneket, mint Pécestől Pozsonyig, hogy a részvényeket csak tőzsdejátékra használja fel, hogy a követeket megvesztegeti stb. A terv végre mégis elfogadtatott, de csak azon föltétel alatt, hogy a vonal egyidejűleg egész Debreczenig építtessék ki. Széchenyi barátai, köztük én is, azt hitték, hogy ez által lehetlenné lesz a vonal kiépítése.

Tavaszi szál közeledett az országgyűlés vége, az újonczállításra nézve Lederer újabb fölvilágosítást hozott Bécsből, meg is szavaztatott a 38,000 újoncz nyolcz évre s elrendeltetett, hogy az állítás sorshúzás által eszközöltessék, hogy így a visszaélések és vesztegetések megszüntessenek. Közben pedig egyéb törvények is elkészültek, a jobbágyok szolgálmi megválttatását most nem akadályozták többé a főrendek; a Duna-szabályozásra, büntető codexre s katonaelszállásolásra és élelmezésre nézve országos bizottságok küldettek

ki, az országgyűlés zárnapja is bejelentett, de a fölterjesztések még mindig nem történtek meg, az amnestia nem volt kihirdetve, a becsületkérdés akasztott meg mindent. A kormány emberei ígérték ugyan, hogy az amnestiát egy nappal a fölterjesztés után csakugyan ki fogják hirdetni, de az ígéreteknek nem hitt az ellenzék, kívánta, hogy ez a fölterjesztés előtt történjék meg, végre a nádor elhivatott néhány követet és szavát adta, hogy az ígélet be fog váltatni; ekkor végre meglett a döntő szavazás, a fölterjesztésre meglett a többség s harmadnapra május 1-sején csakugyan megjött az amnestia s egymás után a törvények szentesítése. Képzeltetlen lelkesedéssel fogadta a nemzet sérelmeinek ez orvoslását, a követek ölelgették egymást, az ifjúság éljenkiáltása nem akart megszűnni. A király s Metternich herczeg személyesen jöttek le az országgyűlés bezárására s az országgyűlési ifjúság még a herczeget is őszinte éljenrivalgással üdvözölte. De az örömpohárba mégis belevegyült egy ürm-csepp, a mint az országházból kijöttünk, a czukrász-boltban a sétatér szegletén megismertük Lovasy Laczit, ki a Spielbergből visszakerült, és csakhamar észrevettük, hogy a börtönben megőrült.

Haza tértemben megálltam Pesten, meglátogattam irodalmi barátimat, megemlítém, hogy nem sokára hosszabb időt fogok velők tölthetted, mert a büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottság tagjává választattam, még pedig egyhangúlag, úgy mint Deák és Zsedényi, mire Vörösmarty azt jegyezte meg, hogy ő nem szereti az egyhangú férfiakat, jóra való embernek párthoz kell tartoznia, legyen barátja, s legyen ellensége.

A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYV-JAVASLAT SZERKESZTÉSE.

(1840-1843.)

I.

A nemzetiségi mozgalom ez időben nagyobb figyelmet gerjesztett nálunk; mindenki látta, hogy a latin nem tarthatja fenn magát mint állami nyelv, helyébe természetesen csak a magyar léphet, még pedig legközelebb; de a szlávok ellenszenvvel viseltettek a magyarság ellen; különösen a horvátok, kik szintén államiságot követeltek az úgynevezett háromegy királyságnak; Bécsben pedig minden mozgalom pártolásra talált, mely a magyar elemet ellensúlyozhatná, mert ezt forradalminak tartották. E szerint Gaj Ljudevit, a mint már említettük, Bécsből engedélyt nyert egy szláv nyomda felállítására Zágrábban, Moszkvából pedig pénzt, ennek fölszerelésére, mert az oroszok mindig oda irányozták politikájukat, hogy a szláv mozgalom panszlávvá, vagyis oroszszá alakuljon. El kell ismernünk, hogy Gáj ügyesen látott hozzá feladatához, azzal kezdte, hogy megalapítja a délszláv irodalmi nyelvet; ő erre a raguzai szójárást találta legalkalmasabbnak, mely az olasz irodalom befolyása alatt a XVI. században gazdagabban fejlődött ki, s e mellett Jiözel állt a szerb és horvát szó járáshoz. Illvrnek nevezte e nyelvet s erősen hitte, hogy nemcsak a horvátokra, hanem szerbekre, dalmatákra és szlovénekre is ki fog terjedni. A horvát ifjúság rajongással fogta föl Gáj eszméit, s háttérben látta már a délszláv birodalmat, melyben övé lesz a vezérszerep. A horvát katolikus clerus, mely tudta, hogy a protestánsok kizárása Horvátországból, az úgynevezett vallásegység, a magyar országgyűlésen fenn nem tartható, s azért is ellensége volt a magyarországi kap-

csolatnak, pártolta az illyr mozgalmat. Néhány szegényebb mágnás, kinek jövedelme nem engedte, hogy Bécsben vagy Pesten töltsen idejének egy részét, de Zágrábban szerepet akart játszani, szintén fölkarolta e nemzetiségi izgatást, melynek éle nyíltan Magyarország; ellen fordult s e mellett olcsó dicsőségre tág tért nyitott. Ellenben a szlavóniai birtokosok s a turopolyai nemesek melegen védelmezték a fennálló viszonyt, a szoros összeköttetést Magyarországgal; sőt Szallopek, a verőczei követ, büszke volt reá, hogy a horvátok kalapácsának nevezték el, a szerbek pedig ragaszkodva a cyrilli betűhöz, s katholizáló irányt gyanítva a római betűkben, ignorálták Gáznak illyr izgatásait.

A nemzetiségi mozgalom egyébiránt nem szorítkozott kizáróan Horvátországra, Belgiumban is mozogni kezdtek a flamandok, előbb irodalmi, később politikai téren a francia nyelv s a wallon nemzetiség felsősége ellen; csakhogy monarchiánkban a bécsi kormány e nemzetiségi irányt pártfogásában részesítette, ugyanazért a rutlién parasztok s pópák Galicziában nemzetiségi szint adtak a lengyel földesurak ellen irányzott agrárius izgatásainak, nálunk pedig a felföldi lutheránus papok, Kollárnak, a pesti tót gyülekezet papjának izgatása következtében, nem titkolták ellenszenvöket a magyarság irányában. Jozeffy, a tiszai superintendens, kikelt gróf Zay egyetemes felügyelő ellen, ki a szlavizáló tendenciák tárgyában a felföldi lutheránusoknál főfelügyelői körlevelet bocsátott ki. Végre Csehországban Palaczky és Safárik IV. Károly és a husszita idők dicsőségét hozták honfitársaik emlékezetébe s nemcsak ellentálltak az ország germanizációjának, hanem támadólag is léptek föl a német gyártulajdonosok s gazdagodó kereskedők és polgárok ellen. A cseh aristocrazia kezdetben nem vett részt e mozgalomban; hiszen eredetére nézve német volt, betelepítve a harmincz évi háború után a kipusztult cseh főurak helyébe, nagy részök Wallenstein szerencsés tábornokaitól származott. Most azonban egy kitűnő fiatal főúr, gróf Thun Leó bevonatott a cseh politikába, nem is tudott még jól csehül, de a cseh nyelv érdekében, panaszolva állítólagos elnyomatását Magyarországon is, egy elég ügyes röpiratot adott ki németül, mely neki annyira megtetszett, hogy azt Deáknak, Széchenyinek, Batthyánynak, Eötvösnek és nekem megküldte s véleményünket kikérte. Deák, Széchenyi, Batthyány

ignorálták a cseh gróf levelét, Eötvös röviden azt felelte, hogy ő a Thun által pengetett egyenjogúság elvét elfogadja, csehesítsen ez el minden németet és magyart, ki Csehországban él, de ne panaszkodjék, ha mi a tótokat magyarosítjuk. Én hosszabb levélben taglaltam állításainak sophistikáját, mely az államokat nyelvészeti alapra akarta fektetni, s kifejtettem a történelem befolyását a nemzetek alakulására. Thun erre egy új levelet írt, melyre ismét feleltem, ő végre még egyet s e levelezést, beleegyezésem megkérése nélkül ki is adta. Henszlmann barátom ez időben csak úgy érezte azon közönyt, sőt tudatlanságot, mellyel egész Európa a magyar viszonyokat ignorálta vagy elferdítette, mint jelenleg Hunfalvy Pál s egy *Vierteljahrsschrift für Ungarn* című szemlében igyekezett Németországban kimerítőbb s hívebb tudósításokat terjeszteni hazánkról. E folyóiratban adtam ki én is a Thunnal folytatott levelezést, megtoldva azt csattanós végszóval, mely a közfigyelmet magára vonta.

E polémia természetesen a szláv izgatás tüzetesebb vizsgálatára indított, elolvastam Kollár elterjedett német röpiratát a szlávok irodalmi viszonosságáról, melynek minden sorából kikandikált a magyargyűlölet s a pánszlávizmus, s ennek is igen éles bírálatát adtam a Henszlmann negyedévi füzeteiben; Kramárcsik barátunk pedig, ki jobban tudott tótól, mint mi, megbírálta Kollár híres tót költeményét, a *Slavi Dcérát*, mely egy pár száz sonettben, Dante módjára, a poklot és a mennyországot írta le. Nagy csodálkozásomra azt találtam, hogy én is helyt foglaltam már a szláv pokolban, az apostaták közt, kik szláv eredetük daczára a barbár magyarokhoz átpártoltak; e szerint már negyven év óta folyvást pörköl a szláv pokol lángja, a nélkül, hogy érezném; legkisebb bajom is mindig nagyobb volt ennél.

II.

A nyarat a bártfai fürdőben töltöttem. Báró Vécseyné volt az idény királynéja, ki szellemes modorával a társaság központjává lett. Táncoltunk, sétáltunk, kirándulásokat tettünk a regényes szomszédságba, Bártfa városa régiségeihez, a zborói száz nyárfához, a makoviczai vár romjaira. Botocskámmal piszkálván itt a törmeleket, valamit fényleni láttam, kikapartam, egy rubintos tőr volt

Rákóczy idejéből; természetesen fölajánltam a szép nőnek, ki ellen ajándékuul egy cseh üveg pohárt adott, azon fölirattal: Hazádnak rendületlenül légy híve. Láttam, hogy még most is kételkednek bennem, oka nemcsak az volt, hogy jóformán többet írtam németül, mint magyarul, hanem az is, hogy megkérdeztek Becsből, nem fogadnék-e el bíróságot a váltótörvénszéknél, — s azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberővel bír, melynek ellenállani nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öcscsét: opponálni — jó, alispánnak lenni — jó, követnek megválasztatni — jó, liberális beszédekert tartani — jó, de akkor vess bukkfenczet öcsém, akár a kerületi táblához, akár a consiliumlioz, akár a curiához, ezt teszi az okos ember.

Szüret alatt Patakon töltöttem egy hetet a Perényiek s Bákóczyak várában herezeg Brezenheimnél. Gróf Dessewffy Marczel is ott volt, Aurél s Emil genial is testvére s a katonatisztek a szomszédságból. Délutánonkint kilovagoltunk a bájos, szellemes herczegnővel, este a salonnak s társalgásnak nyugat-európai színe volt, Magyarországra nem emlékeztetett semmi; akaratom ellen is eszembe jutott a zempléni közmondás: Patak nem túri a németet, — s csakugyan másfél század alatt két német nagyúri család halt ki a várban, a Trautsohnok és Brezenheimok. A reggeleket a gazdag könyvtárban töltöttem s itt egy fantastikus cikket írtam németül, melyet a herczegné különösen megkedvelt, a keleti s nyugati fölfogás ellentétéről, s azt később Hugó, állítólag lengyel menekvő, adta ki *Croquis am Ungarn* című könyvében. E Hugó az aristocrazia sport-köreiben sokszor megfordult s híre volt, hogy neve álnév, s Ő egy compromittált lengyel főúr. Miután azonban kiadványa élezésén jellemzett sok magyar mágnást, egvikök föladata boszúságában a bécsi rendőrségnek, de a vizsgálatnál kiderült, hogy Hugó csakugyan Hugó s nem gróf, nem is lengyel, hanem sléziai porosz, nem is compromittált menekvő, hanem rendes útlevéllal ellátott útazó. Nimbusának vége volt, s Eötvös megjegyzése: si tacuisses polonus mansisses, mindenütt úgy üldözte, hogy Pestet egy időre elhagyta.

III.

Késő ősszel Becsbe mentem; gróf Haller Ferenez barátunknak családi póré volt ott a kancelláriánál, melyet csak két havi lótásfutás után sikerült gróf Dessewffy Auréllal együtt kiegyenlíteni. Németh Lajossal, az udvari ágenssel, Károlyi Laczival, ki később a provisorium idejében alkancellárrá lett s Pazziazzival, az udvari titkárral bejártuk mind a mulató-helyeket és színházakat; az estét sokszor Mérey Mórnál és szellemes nejenél töltöttük, hová néha német írók is vetődtek, mert unokahúga volt Cárinak, a híres színházigazgatónak; különben nagyban készültem a büntető törvénykönyv szerkesztéséhez, tanulmányoztam Feuerbacliot, Mittermayert, Livingstont, s eltökéltem magamban, hogy Heidelbergben fölkeresem Mittermayert, a híres büntető-jogtanárt. Ámbár az útlevelet minden nehézség nélkül megkaptam, mégis tudtam, hogy a rendőség utasítást fog adni német közegeinek, ügyveljenek arra, hogy kívül társalkodóm, én pedig a dél-német liberálisok főembereit csakugyan föl akartam keresni, szerettem volna tehát, hogy oly útitársra tehessek szert, kinek folytonos jelenléte még a gyanút is elfojtja. Németh s Mérevék ki is főzték a tervet; nagy búcsúvacsorára voltunk mindnyájan meglíva elutazásom estéjén, s ennél Pazziazzi is jelen volt, beszéltünk München, Stuttgart, Karlsruhe, Heidelberg műkincseiről s szépségeiről, ő ismételve említé, menyire irigylí kirándulásomat, mire meghíttam, jöjjön velem. «Nincs szabadsága», volt az ellenvetés; tüsténti kieszközlését magára vállalta Németh, egyéb kifogásait kibeszéltük fejéből, a pezsgő, a jó kedv megtette hatását, végre Pazziazzi szavát adta, félig tréfásan, félig komolyan, hogy, ha indulásomat két nappal elhalasztom, velem jó. Szaván fogtuk, s harmadnapra csakugyan elindultunk együtt gyorskocsin Münchenbe.

Pazziazzi görög kereskedőktől származott, Patakon végezte jogi tanulmányait, s minthogy anyagi körülményei nem szorították ügyvédi pályára, sokat foglalkozott irodalommal; mint a Kisfaludy - körnek jelentékeny tagja, szerencsésen fordított költeményeket és novellákat, sőt Széchenyi *Hitel-ét* is németre, de Pesten még sem érezte magát otthonosnak, olvasottsága mellett egyoldalúnak találta az itteni társadalmat, szélesebb látkörénél fogva ki nem elégi-

tette őt a megyei politika, élceinek német zamatját nem tudták itt megbecsülni. Bécsbe vágódott. E szerint nagyon meg volt elégedve, hogy megbarátkozván az 1836-diki országgyűlésen Wirknerrel, ennek révén fogalmazóvá s rövidre ez után titkárrá nevezték ki a kancelláriához. A külföldet csak könyvekből és hírlapokból ismerte, a monarchia határait most lépte át először. Minthogy érzéke volt minden iránt, a mi szép és érdekes, utazásunk nagyon élvezetessé vált, reggel néztük a német városok nevezetességeit s műkinceseit, délután látogatásokat tettünk híres íróknál, tudósoknál s politikusoknál, este elmentünk a színházba, kicserélhettük észrevételeinket, elsinhettük élceinket, elbeszélhettük egymásnak adomáinkat, s hogy a multság teljes legyen, ott volt még ügyes, furfangos vadászom, igazi Sganarelle Molière vígjátékából, kinek henczegésén s kalandjain, hol boszankodnunk, hol nevetnünk kellett. Így például, a mint Münchenbe értünk, én Pazziazinak mindjárt megmutattam az egész várost, melynek külseje annyira eltért az akkori Bécsből; el is vittem régi barátomhoz, Thierschhez, hol a híres bölcsészszel, Schellinggel, a szép ifjú öreggel ismerkedtünk meg. A mint este a szállodába értünk, ott várt már bennünket a házi úr, levett süveggel s mély bókokkal, fölállítva maga mellé összes pinczér-személyzetét. Nem értettük, mit jelentsen ez, megkérdeztem tehát Johannnt, ki bünbánatosan be is vallotta, hogy midőn a szobapinczér eljött a jelentőczéduával, hogy beírja, kik vagyunk, a vadász rejtélyes arczkifejezéssel azt mondta: nevünk itt Pulszky Ferencz, utazunk titkárunkkal, Pazziazzi udvari titkárral, s egy vadászszal. Természetesen herczegnek tartottak, ki incognito utazik s nagy volt Johannák becsülete a pinezéreknel és szobaleányoknál, de ennek következtében nagy a mi számlánk is, habár a mostani árakhoz képest mégis igen szerény. Augsburgban nagyon szívesen fogadott az *Allgemeine* szerkesztősége, s adott ajánlólevelet egész Dél-Németországba. List Fridrik, a nagynevű közgazdasági író, ki a védvámrendszer mellett oly tanulságos cikkeket s könyveket írt, melyek kitűnő irálya Kautz közgazdasági tankönyvének szárazságától annyira elűt, elbeszélte nekünk amerikai élményeit. Ivolt megvendégelt tulajdon hegyaljai borommal, melyet neki ajándékba küldtem volt, Pazziazzi roppant jól érezte magát s elfelejtette a gyorskocsi kiállhatatlan döcögését, mely az utazást

ezen időben még kellemetlenné tette. Stuttgartban Menzelt kerestük föl, Köllét, kit Rómából ismertem még, hol, mint a Württemberg! király ügyviselője (chargé d'affaires) régiségekkel is foglalkozott, különben a diplomatáról egy igen érdekes, most elfelejtett, de akkoriban zajt ütött könyvet írt; Romért, a württembergi ellenzék vezérét, kit a bécsi külügyi kormánykörökben igen veszedelmes igaztónak tartottak s ki később az 1348-diki időkbén, midőn kormánya jutott, nagyon is jámbor, sőt reactionair államférfinak bizonyult be; az öreg Beniczkynek csakugyan igazsága volt, opponálni — jó, de kellő időben bukfczvet vetni, be a kormánypadokra, ha sikerül, ministeri székre, — ezt teszi az okos ember.

Elementünk Mergentheimba is, hol a németrend lovagjainak elhagyott palotájában Pál württembergi herczeg székelt, vótársa herczeg Eszterházy Pálnak, nagy különcz, ki két évvel azelőtt Egyiptomból a felső Nílus mentében a néger fejedelmeket látogatta s onnét igen érdekes állat- s ásvány-gyűjteményt hozott. Én a gőzhajón Pest és Pozsony közt ismerkedtem volt meg s Bécsben is találkoztam vele, levelezésben is álltunk, küldtem is neki opálköveket s hegyaljai aszút, mind a kettőt meg tudta becsülni s nagy vendégszeretettel fogadott; de mindjárt bocsánatot kért, hogy az ebéd rossz lesz, mert nála szoros szolgálati pragmatika van behozva, minden tisztnek s cselédnek megvan kiszabott rangja és fizetése, de minden kihágásért a rendes fegyelmi eljárás; a szakács ennek ítélete szerint éppen tegnap degradáltak egy hétre, az inas helyettesíti, mint rangban a legközelebbi, ez pedig nem tud főzni. Mindamellelt igen kellemes három napot töltöttünk itten a herczeg gyűjteményei s könyvei közt, este elmentünk vele a városba, hol a sorházban kíséretével külön asztalnál ült a nagy teremben, melyben a polgárság java jókedvűen sörözött. Látszott, hogy a herczeg nagy népszerűségnek örvend, de a német jellem, még a sör mellett is, kitűnt. Jó kedvűnkben voltunk én is, Pazziazzi is, és mulattattuk házigazdánkat adomáinkkal. Az összes vendégek legnagyobb figyelemmel hallgatták a beszélgetést, de a viláért sem mertek volna nevetni, mielőtt a herczeg vastag kaczagása nem hallatszott, ekkor azután cliorusban röhögtek utána, ezt kívánja a jobbágyi lovalitás.

Karlsruheben Nebeniust kerestük föl, végre Heidelbergbe értünk, hol délutánonként Mittermayerrel értekeztem; megkért, fordítsam

le számára javaslatainkat, ő szívesen megírja nekünk megjegyzéseit, egyáltalában különösen érdeklődött a magyar büntetőtörvénykönyv iránt s nagy reményeket fűzött hozzá, a mint megtudta, hogy azok közt, kik ki fogják dolgozni, nincs sem bíró, sem hivatalnok, sem professor; ugyanazért eredetit várt tőlünk, mi a francia, osztrák és porosz chablontól elüt.

Az öreg Creuzert is meglátogattuk a Symbolik und Mythologie híres szerzőjét, én egy értékes amethyst gyűrűt, melybe Silén a Dionysos-gyerekekkel be volt vésvé, ajándékoztam neki, mire az öreg úr felvidult s megmutatta nekünk éremgyűjteményét. Süket lévén, nem hallotta, midőn Pazziazzinak félhangon megmondtam, hogy néhány római arany Becker-féle hamisítvány. De meghallotta ezt veje, ki szintén lieidelbergi tanár volt, s indignatióval fennhangon mondá: Titkos tanácsos úr, vendége azt mondja, hogy néhány aranya hamis. «Ha mondja, igazat mond s mutatja, hogy ért hozzá, a műismerő megismeri mi hamis, a ki nem ismeri, annak nem szükséges, hogy megmondjam.» Ez volt Creuzer felelete.

Frankfurtnak tértünk vissza, Ulmban gőzhajóra ültünk. Útban megnéztük még a Walhallát Regensburg mellett, melyet Lajos bajor király, eltérve a provinciális nézetektől, a német egység eszméjének szentelt, emléket állítva minden kitűnő németnek, csak Luthert hagyván ki a nagyok sorából, mint azon szakadás előidézőjét, mely a német birodalom fölbomlására vezetett. Azóta csakugyan megszülemlett a német egység, talán nem egészen úgy, mint Lajos kívánta volna, mert a császári méltóság épen unokájának kezdeményezése következtében ruháztatott Versaillesben a protestáns porosz királyra.

IV.

Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acquirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiacz állapota szorult s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fenn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; az ügyes bankár természetesen

azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölháborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordult feléje: Az ifjú báró pirul! az ifjú báró szégyenli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még az napon lemondott minden várható örökségről, nem akart résztvenni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlászkét s elhagyta atyai házát. Treforthoz költözött át, régi jó barátjához s ennél élt szerényen másfél évig.

Nemsokára ezután azon hír lepott meg, hogy Kossuth megházasodott s hogy politikai hírlapot fog kiadni. Landerernek, t. i. a pesti nyomdatulajdonosnak voltak összeköttetései a bécsi titkos rendőrséggel s elfogadhatóvá tudta tenni tervét egy nagyobb szabású politikai hírlap alapítása iránt, mely Kossuth vezetése alatt állana, ebből a kormány az ellenzék minden nézetét s tervét sokkal jobban megtudhatná, mint ágensei által s a censura mégis meggátolhatná azt, a mi valósággal veszélyes. Landerer e tervét pártolta a fiatal kormánypárt s az engedély csakugyan megadatott a *Pesti Hírlap*-nak. Heckenast pénzével lépett Landererrel társaságba s Kossuth szívesen elvállalta a szerkesztést, mint harmadik társ. Voltak, kik nem sejtve a hírlap roppant hatását, gáncsolták Kossuth elhatározását, fölhozták, hogy ez által ő is elismeri a censurát s elveivel ellentétbe jo, szerintök igaz hazafinak nem szabad transigálni, politikai könyvet csak külföldön nyomasson, mint Wesselényi tette, hiszen útját mégis megtalálja a hazába.

A kormány egyébiránt gróf Majláth cancellársága idejében csakugyan föl hagyott azon buta conservativismussal, mely Lipót király halála óta csaknem félszázadig nehezedett az országra. A censura kivétellett azon otromba kezekből, melyekre eddig bízták, könyvizsgáló collegium állíttatott föl, mely felsőbb utasítások szerint az írók kisszerű bosszantását nem tartotta föladatának, inkább az irányra figyelt, mint a szavakra. Czech, a volt gy orv ár ősi követ, különben akadémiai tag s Engel, a híres történetíró fia, voltak e collegium főtagjai s Kossuthnak nem csinálták rendkívül sok alkal-

matlanságot. Időről időre megmondták neki, hogy bizonyos tárgyakról nem engedik meg a vezércikket, de e «ne nyúlj hozzám» ügyeken kívül írhatott csaknem kénye-kedve szerint. Természetes, hogy a *Jelenkor*, Helmecey szerkesztése és Széchenyi pártfogása mellett, szintén részesült e szabadabb mozgásban, de már annyira meg volt kövesülve, hogy a *Pesti Hírlap*-ot se utol nem érhetette, se ellen nem súlyozhatta.

Szeptemberben Pestre mentem föl az akadémia nagygyűlésére, hogy székfoglaló értekezésemet olvassam föl, tárgyuji választottam: az ókor emlékeinek befolyását művészetünkre. Ez volt az első mű-történelmi fölolvadás Magyarországon.

V.

November végén ismét Pesten voltam, mert az országbíró behívta a büntető törvénykönyv készítésére kiküldött országos bizottságot. Első ülésünkben három szerkesztő albizottságra oszlottunk, az anyagi rész, a bűnökről s büntetésekről, Deákra, Klauzálra, Bezerédjre, Eötvösre s reám bízott; a büntetőeljárás készítésénél Zsedényi volt az elnök, és sikerült neki Szalay Lászlót jegyzőnek megnyerhetni, a harmadik volt a börtönügy. Deák az úri-utcában a Horváth-ház első emeletében lakott, s itt tartottuk üléseinket kilencztől egyig, mikor az angol királynéhoz mentünk ebédre, délután nagyot sétáltunk, este hol ismét dolgoztunk, hol látogattuk a színházat, sokszor az akadémia páholyában. Itt rendszeren Vörösmartyt, Toldyt, Bajzát találtuk; eljárt ide Gaal, Nagy Ignác s más író is, kik innét velem s Vörösmartyval a Sebestyéntérre szoktak menni a Csigához; itt Egressy Gábor s a színészek vacsoráltak s az ostábla mellett a társalgás sokszor éjfélén túl is eltartott. E vacsorákból nőtt ki később az úgynevezett Kör, mely a tagok szaporodásával a nemzeti s a pesti Körre oszlott.

Nagy Ignác, ki sokat járt a körbe, népszerű író volt azon időben, szerénysége által is megkedveltette magát, előljárói szerették és minthogy a kamaránál a számvevőségnél szolgált, gróf Keglevich, a kamara-elnök, meg szokta néha hívni ebédjeire s így szélesebb körökben is ismerték, de a természet nem áldotta meg szépséggel, nagy vörös orra mindenütt föltűnt. Egyszer a mint a farsang kéz-

detén a Zrínyiben vacsoráit, asztalához két hetyke katonatiszt telepedett le, kiknek egyike fennszóval Nagy Ignác orrát tette durva élceinek céljává. Ő ezt megsokalván, fölkelt s más asztalhoz ült. A főhadnagy, valami német gróf, a bor befolyása alatt erre fölugrott, okát kérte az eltávozásnak, ezt személyes sértésnek állította s lovagi elégtételt követelt. Szegény Nagy Ignác csak regényekből ismerte a párbajt, s a mint éjjel a budai hegyoldalon haza felé ment a várba, gondolkodott arról, kit lehetne ismerősei körül segédnek meghívni; nem ismert egyet sem, ki ilyen dologhoz értett volna, de a mint így búsulva a Teleki-palota mellett elhaladt, észrevette, hogy az ablakok még ki vannak világítva, Lederer a kommandírozó lakott itt. Bátorságot véve, fölment hozzá, elmondta neki, kit Keglevich ebédéről ismert, jelenlegi baját, s fölkérte, legyen ő sekundáns, hiszen katona s mindig szíves volt iránta. A kommandírozó mosolygott, biztatta, ne aggódják, ő nem tagadja meg tőle kérését, segédje lesz. Nagy megnyugtatta ment haza, másnap, harmadnap várta a katonatiszt segédjét, hiába, nem jött senki. Pár nap múlva végre esetleg találkozott az egyik katonatiszttal a Zrínyiből s megkérdezte, hogy miért maradt el a párbaj. «Hát nem tudja szegény barátom esetét? Igaz, hogy nem szépen bánt önnel, ki is egyeztet-tük volna talán a dolgot, de ugyanez este elhívatta magához a kommandírozó s egy transport vezetését bízta reá, mely Czernowitzba ment, Bukovinába; tüstént el kellett indulnia, s most a helyett, hogy itt farsangolna, hóban és sárban masíroz feneketlen úton.» Nagy Ignác látta, hogy Lederer csakugyan beváltotta szavát. Kortársai még emlékeznek talán, hogy ő indította meg a mozgalmat, hogy a cz helyett c írassák, s élte végéig következetesen Nagy Ignácnak írta magát. De a sors rosszul bánt vele mindig. A mint meghalt, íme, ott állt koporsóján arany betűkkel a név «Nagy Ignác», a z, melyet Ő az összetett betűknél egész életében üldözött volt, tüstént halála után belé bújta még a nevébe is. Ilyenek a sors szeszélyei.

VI.

A mint a büntető törvénykönyv kidolgozásához hozzá láttunk, Deák mindjárt kifejtette nézetét, hogy a büntető törvénykönyv nem csupán a bírák s ügyvédek számára készül, hanem főleg a nép szá-

mára, annak tehát oly nyelven kell írva lenni, hogy azt megérthesse minden vádlott, e szerint világos legyen, egy szem s kerülje ki a tudós technikai kifejezéseket. Ezután reám bízta az adatok összeszedését, minden czikknél elő kellett adnom a *Code Napoleon* s mintegy tizennégy codex szövegét, ezeknek egymástól való eltérését s a hol voltak, Mittermayer nézeteit. Erre megindult a discussio, melynek bevégeztével mindegyikünknek a czikk szövegét kellett szerkeszteni és felolvasni; formulázásunkat Deák reassumálta, élesen megbírálta s végre maga megírta, vagy megdictálta a szöveget. A mint egy fejezetet bevégeztünk, lefordítottam németre s megküldtem Mittermayernek, kinek észrevételeit még egyszer megfontoltuk s hol elfogadtuk, hol elvetettük. Munkánknek a tiszta, világos irályon kívül még három sajátsága volt, melyben az eddigi törvénykönyvektől eltért, hogy tudniillik a halálbüntetést életfogytig tartó börtönnel helyettesítettük; a büntetések kiszabásánál a büntetések minimumát meg nem szabtuk s azt a bíró lelkiismeretére bíztuk, végre Mittermayer azon megjegyzését elfogadtuk, hogy azon bűntényeknél, melyeknél a kísérlet is büntetendő, e kísérlet is mint külön bűntény volna felfogandó, ámbár ennek értelmezését még sehol sem kísért ették meg; bele is ereszkedtünk e bokros kérdésbe és kihagyván a kísérlet eszméjét a törvényből, ezt mindenütt, mint külön bűntényt értelmeztük s szabatosan körülírtuk. Közel másfél évig tartott e munka, ekkor a plénumba vittük át s nagy csodálkozásunkra gróf Teleki József, Zarka, Yav Miklós, sőt maga az országbíró is a halálbüntetést eltörölendőnek vélték. A politikai bűntényekre nézve szabatos, szigorú értelmezésünk el nem fogadtatott, erről tehát külön véleményt adtunk. Zsedényi büntető eljárására nézve is adtunk különvéleményt, melyben egy esküdtszékforma eljárást javasoltunk, olyat, minőt a magyar megyei életben kivihetőnek tartottunk s tiltakoztunk a curia bírósága ellen a politikai perekben. Mind e különvéleményeket Deák szerkesztette. Törvénykönyv-javaslatunk anyagi része általános elismerésre talált a külföldi szakférfiaknál, különösen Mittermayernél. Szalay László ismertette meg egy röpiratban, minek következtében az érdemet, mely elsőrendben Deáké, másodrendben talán mégis az enyém is volt, hiszen én voltam az albizottság jegyzője, Horváth Mihály téves állítása után Szalaynak tulajdonítják nálunk, pedig ő nem is dolgozott e részen, a szerencsétlennek teen-

doje kellemetlenebb volt, mert az eljárást kellett szerkesztenie, mi csakugyan nagy munkába s fáradságba került, mert Zsedényi összekuszált nézeteit, melyek a Szalayéval egyenes ellentétben álltak, logikai rendbe kellett szednie.

Mindjárt a munka kezdetén levelet vettem Fejérvárytól, hogy szegény atyám aggkori elgyengülésben csöndesen kimúlt. Nyolczvanöt éves volt s alig érezte az aggkor bajait; a legpontosabb, de a mellett a legelőzékenyebb férfiak egyike, ki különösen az evangélikusok egyházi s iskolai ügyeivel folyvást foglalkozott s azoknak sok áldozatot hozott. — Halála nem volt ugyan váratlan, de mégis erősen meghatott, hogy nem lehettem jelen halálos ágyánál.

Üléseinkben sokszor volt látogatónk, kezdetben Dessewffy Aurél, Andrássv Józsi, Batthyány Lajos, Széchenyi, vásárok alkalmával vidéki volt követek. Kossuthal ritkábban találkoztunk, nagyon el volt foglalva hírlapjával, mert nem elégedett meg avval, hogy a vezércikket megírja, hanem a levelezések s vidéki hírek írásmódját is pontosan kijavította. Egyébként egész életében nem szerette a társaságot, pedig ha fölmelegedett, roppantul kedvesen s kedélyesen tudott elbeszélgetni. Egyszer elmondta nekünk fogságának körülményeit, kezdetben nagyon szigorúan bántak vele, nem engedtek semmi könyvet a *Corpus Juris*-on kívül, hírlapról szó sem lehetett. Egész mulatsága néhány énekesmadár volt, melyet kalitkában tartott. Később megengedtek neki matematikai könyveket, egy táblát és krétát, végre az angol Shakespearet, egy angol nyelvtant s Walker *Pronouncing Dictionary*-jét. Ezekből tanult ő angolul, ez volt három évi fogságának gyümölcse. Midőn az amnestiát neki is kihirdették, meglepetésében sem feledkezett meg madarairól, kinyitotta a kalitkák ajtait és szabadon bocsátotta őket, de az ablakküszöbre bőven hintett magokat, hogy madarai, ha kint nem találnának táplálékot, itt leljék meg. Másnap még egyszer fölment a börtönbe tudakozódni a porkolábtól, nem tért-e vissza valamelyik madara.

Egy sem.

Okosabbak voltak nálamnál, nem jöttek vissza, én pedig visszajöttem, nem teszem többé.

Kossuth hírlapja minden előrelátáson felül fölvilványozta az országot. Széchenyi kezdettől fogva a legnagyobb ellenszenvvel viseltette iránta, a forradalom csíráit látta benne s mindig sürgette, hogy ellensúlyt találjunk ellene, mert az óra, ha a nehezéket levágyuk, leperog, ez volt legkedvesebb szójárása. Mondtuk neki, írjon ő, hiszen ő is bírja a nemzet fülét, s írt is — vezércikkek ellen vastag könyvet, természetesen minden népszerűsége mellett ellenfelé volt a győzelem, sőt még Eötvös Pepi is, ki különben nem igen szerette Kossuthot, mellette szólalt föl egy szépen és ügyesen írt röpiratban. Hessewffv Aurél másképp fogta föl a dolgot, tudta, hogy hírlap ellen csak hírlappal lehet polemizálni, ő tehát Jablanczav által egy conservatív lapot, a *Világ-ot* adatta ki, de ez író oly tapintatlanul goromba volt, hogy a közönség nem olvasta; ekkor Dessewffy maga is kezdett cikkeket írni, sőt a lap szerkesztésével is foglalkozni, úgy, hogy ez a közvéleményre hatni kezdett, de Ő maga lázba esett s váratlanul meghalt; mindnyájan sajnáltuk, senki sem parentálta szebben, mint Kossuth. Halála után Andrassy Józsi és Császár Eerencz vették át a lap szerkesztését, csakhogy ez bágyadt volt, nem többé a régi, még terve is megváltozott, lett belőle *Híradó*. Ezt Eötvössel együtt folyvást bosszantottam élceinkkel, melyek a *Hírlap*-ban a hírharang rovat alatt jelentek meg. Cikkeket is írtam hébe-korba a *Hírlap*-ba, mit Széchenyi rossz néven vett, de a barátság azért nem bomlott meg köztünk, ő csak Kossuth személye ellen viseltetett ellenszenvvel, csak őt tartotta veszedelmesnek és Kossuth ez időben csakugyan nagy hatalom volt. A *Hírlap* befolyása a megyékre, a birtokos osztályra s az ifjúságra mindennap növekedett, a polgárság pedig, az iparosok, azon osztály, mely eddig távol állt minden politikai kérdéstől, szintén ragaszkodott hozzá, mert az ő viszonyaikkal is foglalkozott s megalapította az iparegyesületet. Midőn a kormány őt 1837-ben elfogatta, barátai s tisztelői aláírást nyitottak családja számára, Wesselényi fölszólítására tetemesebb összeg gyűlt össze, melynek fönmmaradt része Kossuthnak a mint kiszabadult, 8000 frttal, kézhez szolgáltatott. Ő ezt egy általa szervezett iparegyesületre szánta alapítókéül és a hírlapban sokat foglalkozott az ipar- és vámviszonyokkal. Batthyány Lajos

lett ugyan az egyesület elnöke, de Kossuth maradott annak éltető lelke, sőt 1842-ben az első magyar tárlatot is ő rendezte Pesten, mely igen szépen sikerült s kimutatta, mit mindent gyártnak már nálunk is, s mit gyárthatnának, ha mi a bécsi piac helyett a honit fogadnók pártfogásunkba. Perczel Mór felfogta az eszmét és Tolnában s a szomszéd megyékben megalakította a védegyeletet, melynek tagjai becsületszavokat adták, hogy kizáróan honi gyártmányokkal fognak élni. Az eszme s az egylet terjedett, a *Hírlap* pártolta, a kormány nevenségessé akarta tenni, Széchenyi nem szerette, mert ebben is elszakadási vágyat látott, holott számtalanszor ismételte nekünk, hogy viszonyunk Ausztriához olyan, mint a vegyes házasság, melynél férjnek, feleségnek folyton van panasza s pörlekedése. Okos ember azonban ilyenkor is azon lesz, hogy találjon oly modus vivendit, melynél legalább biztos, hogy leve se nem lesz mindennap szándékosan kozmás s kedvencz étele nem marad el az ebédétől, mert tudja, hogy a házasságot nem lehet fölbontani. Erre egyszer tréfásan azt feleltem, hogy protestáns vagyok s ismerem az elválás lehetőségét; Széchenyi megharagudott, szidott, hogy Kossuthtól el hagyom magamat csábíttatni, ki, akár akarva, akár akaratlanul bele hajtja a nemzetet a forradalomba. Ő pedig a forradalomtól borzadt, nem annyira conservatív, vagy nagyúri ellenszenvből, mint azért, meid; meg volt győződve, hogy a forradalom megöli a magyar nemzetiséget és államiságot s beolvasztja a birodalomba, hol elnémetesedünk s eltótosodunk, mert a fölkelést le fogja verni a sereg, különösen a határőrség, hol a tisztek mind szlávok, mind magyarellenesek s a mellett ismerik az administratiót is. Ő itt oly fenyegető veszedelmet látott, hogy minden lépést a magyar nyelv tévesztésénél kárhoztatott, mely a horvátokat bánthatná; még az akadémiának nagygyűlésén is, 1842-ben, erről szolt elnöki beszédében, holott ő maga kívánta meg, hogy a politika az akadémia köréből az alapszabályok által zárassák ki. — E beszéde valóságos botrányt szült, mert igazat látszott adni Gájnak s a lutheránus tót papoknak, kik a magyarságnak állítólagos, de sehol sem létezett túlkapásai ellen szót emeltek s erőszakos magyarosításról panaszkodtak. Nemcsak Wesselényi, Deák, Kossuth, de még a kormánypárti Andrassy Józsi és Császár Ferenc is, a *Híradó* szerkesztői, rosszalták ez indokolatlan tüntetést.

Én is fölszóltam ellene a *Pesti Hírlap*-ban, és fölhívtam a nagy grófot, bizonyítsa be vádjait, melyek a nemzet becsületét sértik s elleneinek adnak igazat, s második cikkemet a következő szavakkal fejeztem be:

«Midőn a gróf akadémiai beszédéről szólok, nem titkolhatom el azon fájdalmas érzetet, melyet bennem azon elkeseredett, fölizgatott hangulat ébresztett, mely minden lapján előmlik, s mely csak akkor volna igazolva, ha méltánylat s loyaltás nem volna többé hazánkban található, ha Mátyással valóban kimúlt volna Magyarországból az igazság. Azon keserű s mégis általános szemrehányások, melyeket a gróf a nélkül, hogy bizonyos tényeket megróna, az egész nemzetre, vagy legnagyobb részére kiterjesztett, nem állnak-e némileg ellentétben azon föelvel, mely a grófot arra bírta, hogy az akadémia alapításával kezdje meg haladási taktikáját, mit t. i. azért tevé, mert a nemzet becsületének tisztába hozatala mindenek elébe való, s azért ügyes tapintattal megmentett bennünket az akadémia megalapítása által a szégyentől, hogy vérünk legjelesbjei, kik napjaikat s éjeiket a tudománynak s így közvetve a nemzet dicsőségének szentelik, a nyomor ellen biztosítva ne legyenek; és cselekvé, hogy oly jutalmakat nyerhessenek, melyek önérzetöket meg nem bántják, s függetlenségöket nem követelik árba; de vajon nem sértik-e a magyarnak nemzeti becsületét azon általános vádak, melyeket a beszéd csaknem minden lapján olvasunk? Ha a gróf részletekbe ereszkedik, ha megmondja, hogy mindenben hátra vagyunk, vagy hogy értelmi súlyunk csekély: akkor hálával fogadjuk veszteglésünkből fölrázó szavait, mert igazak; de ha általánosan fölszólt, hogy legyünk végtére nyelvünk ügyében igazságosak, ha arról gyanúsít, hogy erőszakkal akarjuk terjeszteni nemzetiségünket, s a törvény színe alatt elnyomni az idegen ajkúakat, akkor föllázad minden magyar kebel, s kérdi: melyik hát azon tett, melyért megtámadtatik, és kárhoztattalak, s habár elismeri gróf Széchenyinek számtalan érdemeit, melyekért a nemzet a grófnak már régóta adósa, mégis megemlékezik arról is, hogy a nemzet nagy adósságának kamatait elismerésben és hálás méltánylatban pontosan megfizeti; mert íme még azok is, kiknek nézetei a gróf nézeteitől eltérnek, kik politikai ellenei, kiket a gróf örökös megtámadásai, vagdalózásai tárgyául választott, mindig a legmélyebb tisztelettel viseltetnek iránta. A köztapasztalás

mutatja azonban, hogy oly adós, a ki pontosan szokta kamatait fizetni, végre kedvetlenül veszi, ha hitelezője által arra, hogy adósa, úton útfélen minduntalan emlékeztetik.»

Széchenyi neheztelt e cikkéért, de tüzetes felelet helyett ismét csak általánosságban panaszkodott a *Jelenkor*-ban a túlhajtás ellen. Legkellemetlenebb volt reá nézve az, hogy Gáj Lajos illyr lapjában melegen üdvözölte s megdicsérte, mi Széchenyi népszerűségét csaknem egészen megrontotta. Hiába, a nagy gróf Kossuth minden cikkében, az ellenzék minden eljárásában a forradalmat szaglálta, ez eszme üldözte folyvást; mi fiatalok pedig neveltük s rögeszmének tartottuk, mert szerettünk ugyan a jövőről álmodozni és tervezgetni, de a mi eszmekörünkben a magyar forradalom nem talált helyet, bármi combinatióinkban lehetetlennek tartottuk. Deák nem szerette az ily beszélgetéseket, ő a jelen helyzettel foglalkozott tüzetesen, ezt élesebben fogta föl mint bárki más, de a távol jövővel nem bíbelődött. Egyszer elmondtam neki, hogy List Fridrik Augsburgban sokat kérdezősködött felőle, mert — úgy mond — tíz év múlva Ő lesz Magyarország minisztere. Erre azt felelte, hogy mi lesz tíz év múlva, azt nem tudhatja, de tudja, mi nem lesz. Nem lesz többé sem Lajos főherczeg, sem Metternich és Kolowrat, kik most vezetik a monarchia ügyeit, s nem lesz József nádor, ezek mind öregebbek, mint hogy addig éljenek, nem lesz Majláth Antal s nem lesz a mostani rendszer, mert ezek lejárják magokat, de mi fogja e hézagokat pótolni, erről liában combinálgatunk.

«Hát ha be fogják olvasztani Magyarországot a birodalomba?»

«Nem teszik, lustábbak, mint hogy megkísértsék, hiszen még csak arra sincs se érkezésök, se munkaerejük, hogy törvényjavaslatokat tejjeszszenek az országgyűlés elébe, melyekre nekik nem volna nehéz a vármegyékben többséget kieszközölni; most a törvényjavaslatok készítését az országgyűlésre bízzák, jóformán az ellenzékre s aztán csodálkoznak, hogy ezek nem az ő szellemökben készülnek. De külesemények hozhatnak s fognak hozni változást; az osztrák monarchia útjában áll mind az oroszoknak s mind a németeknek; ez a jövő veszélye.»

Eötvös Pepi házassága eltávolította őt egy időre körünkből, de politikában is elkezdett térni tőlünk. Kossuth s mi mindnyájan átláttuk, hogy nagy reformokat még soká nem lehet keresztül vinni

az országgyűlésen, a mágnások s a kormány ellenére, ilyen volna például a mívelt nem-nemes osztálynak, az ügynevezett honoratio-roknak, papoknak, tanítóknak, ügyvédeknek, orvosoknak politikai jogokkal való fölsruházása, holott nézetünk szerint ez a megyei autonómia terén megynként is lehet életbe léptetni. Pestmegye ez alapon megteremtette a nemzeti színházat, Szemere Bertalan még a tűzkárbiztosítást is megyei alapon akarta létesíteni, szóval a fönnálló körülmények közt a megye volt az alkotmány bástyája a kormány túlkapásai ellen, s a legjobb keret reformok behozatalára. Nem is csodálkoztunk, hogy a kormány azon töprenkedett, miként szoríthatná meg a megyék hatáskörét és épen azért bosszankodtunk, hogy ugyanekkor Eötvös is megindította a háborút a megyék ellen a haladás és európai cultúra nevében s a centralisatiót s parlamentáris kormányt fejtegette. Mi is tudtuk, hogy a felelős kormány a végczél, de inopportunosnak tartottuk a távol jövőben lebegő eszmény miatt megtompítani legélesebb fegyverünket, megtörni leg-erősebb védfalainkat. Egyébiránt nemcsak a mi körünkben támadott meghasonlás, hanem a kormánynál is, hol a *Hírlap* agitatioja, mely a megyei gyűlésekre nagy befolyással kezdett lenni, aggodalmakat gerjesztett; gróf Majláthot gyöngeséggel kezdték vádolni, állása meg volt ingatva. Andrassy Józsi, ki a kancellár híve volt s nem szerette Apponyit s Jósikát, el is jött egyszer Deákhhoz s bizalmasan megkérdezte tőle, nem volna-e jó Beviczkyt visszahozni Bécsbe, ki Előrenczben, hol mint követ székelt, nem jól érzi magát. «Mit gondolkodok én bajaitokkal», szólt Deák, «tegyetek a mit akartok; mond meg inkább, tudod-e, mikép lehet a házi tücsköt kipusztítani, ha az a kandalló mellett folytonos csiripelésével bosszantja idegeinket.»

«Avval meg én nem gondolok.»

«Pedig azt neked is jó volna tudni; az ember mezei tücsköt fog, beocsájtja a házi tücsök lyukába, az megöli a bosszantó házi tücsköt, de maga marad benn s még föntebb hangon csiripel.»

Andrassy megértette a mesét.

VIII.

A büntető törvénykönyv kidolgozása alatt laktam először huza-
mabban Pesten, hol engem a politika mellett természetesen a

tudományos és társas élet erősen érdekelt. Az akadémia üléseiben a Trattner-Károlyi házban rendszeresen részt vettem s itt azon harczban is, melyet az újabb nemzedék, Bajza, Toldy és Vörösmarty háromfejú vezénylete alatt az előbbi időkben érdemeket szerzett, de most már czopfós régiek ellen viselt, kik közt minden tekintetben Döbrentei Gábor, az akadémia titkára volt a legjelentékenyebb. Ez az ellentét leginkább a bírálatoknál, jutalomkérdések fölállításánál, díjazásoknál s választásoknál nyilatkozott, s neki köszöntem én is korai megválasztásomat a rendes tagságra. Döbrentei t. i. ez időben adván ki a *Régi nyelvmélekek*-et, a *Bécsi* s *Müncheni codex* másolását Jászay Pálra bízta, kit gróf Teleki József, az akadémiai elnök dicasteriális rokonszenvből is pártfogolt, s miután épen ekkor üresedett meg egy rendes tagság a nyelvészeti osztályban, Döbrentei Jászyt ajánlta e helyre. A párt — így hívták ez ellenzék — ennek ellenében engem állított föl jelöltjéül, a választás e szerint erőpróbálkozás volt mind a két részről, mert a két jelölt közötti ez időben csakugyan egyik sem érdemelte még meg a megválasztást. A sors nekem kedvezett, s ha jól emlékszem, két szavazat-többséggel enyém lett a rendes tagság.

Döbrentei ezért megharagudott, annál is inkább, mert nem ok nélkül gyanította, hogy azon epigrammák tőlem eredtek, melyeket néha titkári helyén talált. Így például, midőn *Régi Nyelvméleki* jelentek meg, oda írtam az előtte fekvő papírra:

Megmagyarázta nekünk nyelvünk emlékeit, ámde
Megmagyarázását ki magyarázza nekünk?

Ő is írt epigrammákat, melyekben a magyar nyelvészet és szó-fűzés némely különöségeit ki akarta mutatni, ilyen volt az *Árvíz-könyv-ben* a következő:

Mózi «ne lopj»-ának nincs rajtam már foganatja,
Csóktolvaj lettem, azt lopok, azt orozok.

Erre tüstént kész volt feleletem, mely a hiú öreg urat nagyon bántotta:

Csóktolvaj lettél, kellett tolvajlanod, önkényt
Mert nem adott csókot vén ajakidra leány. —

Igaz, hogy Döbrentei iránt minden ok nélkül hiányzott bennünk

a kegyelet, de irányának különössége akaratlanul kihívta az élczeskedést; a Zugligetben például, mely akkor kedvencz nyári séta volt, a Disznófó-forrás fölibe táblát alapított, melynek következő fölirata mindig mosolyra indított bennünket:

Csurogtam már hajdanában
S enyhítém a nagy királyt,
Vadkanúzve itt jártában.
Hű utód, ha felmelegszel
Fényt adottján nemzetednek,
Hívnál engem, őt becsülve,
Túl akár hány századon is,
Róla Mátyás-csurgatagnak.

Széchenyinél sokszor megfordult; emlékezem, hogy egyszer, midőn nagy ebédre voltunk hivatalosak, könyvvel jelent meg hóna alatt s azt a grófnak ünnepélyesen azon megjegyzéssel nyújtotta át, hogy ez az első magyar munka, melyben sajtóhiba nincsen, hiszen négyszer javította ki, mielőtt rá tette az imprimaturt. Deák erre kezébe veszi a könyvet s nagy mulatságára azt találja, hogy a nyomtatásnál mégis szerencsétlenség történt, mert a cím szórúl szóra ez volt: Shakespeare remekei, Döbrentei Gábor fordítása szerint, — minden javítás daczára az f betű a «fordítása» szónál a levonásnál valahogy kiesett. Lehetetlen elképzelni Döbrentei meglepetését és bosszúságát, alig tudta az ebéd végét bevárni, elszaladt a nyomdába, hogy a könyvet szét ne küldjék, s a könyvtárusokhoz, hogy a kiosztott példányokat visszavegye tőlök s újra nyomathassa ki a szerencsétlenül járt címlapot a hibátlan munkához.

Széchenyi keveset avatkozott az akadémia választásaiba és belügyeibe, de miután a legnagyobb magyar németül írta naplóit, tehát valószínűleg németül gondolkozott, autodidact létére azt hitte, szükséges, hogy minden kifejezésre bármilyen nyelven, magyarban is, létezzék megfelelő szó, mely annak minden árnyéklatát fődözze; ugyan azért az akadémia üléstermében kifüggesztette mind azon szokat, melyekre egyenértékűeket nem talált nyelvünkben, s fölszólitott bennünket, keressük meg e kifejezéseket, melyekre szüksége volt. Maga is nagy kedvvel adta magát reá a szófaragásra, ő volt az, ki a német megszólítást *Sie*, francziában *Vous*, **önnel** fordította, midőn az akadémikusok a *kegyed*-et ajánlták, mit ő ünnepélyesebb-

nek talált, mint hogy a német és francia megtisztelő névmásnak megfelelőhessen. Ő hozta be az *ildom* szót a német Klugheit értelmében, minthogy a magyar okosság azt nem fejezi ki tökéletesen, de nem vette észre, hogy ildom az illik ige gyökére vezet vissza, s azért inkább a conveniencenek felelne meg, és csakugyan az ildomot csaknem végkép kiszorította a nyelvből az *eszélyesség*. Kossuth is foglalkozott szócsinálással, még pedig elég szerencsésen, mert meg volt benne a nyelvérzék, mi Széchenyinél egészen hiányzott; legmerészebb szóalkotása volt a *tény*, mit előtte a német Thatsache szolgál fordításában *tett dolog-nak* írtunk. Eötvös Pepi találta föl a *kételyt*, Ballagi a *nővért*, Szemere Bertalan használta először a *jellemet* és *irodalmat*, Szemere Pál után, a ki többek közt a szilfából a *szilárd* szót is csinálta. Mind ez és számtalan más szó hamar terjedett el s közvagyonná vált a hírlapok által az öreg urak nagy bosszúságára, kik folyton panaszkodtak, hogy az írók megrontják a magyar nyelvet, s különösen Helmecezt okozták, a *Jelenkor* szerkesztőjét, ki a szók megrövidítésében remekelt, el is mondogatták róla:

Helm (ez volt régi neve) most Helmecezi

A szó végét elmetszi.

Ez egyébiránt szerelmes volt nemcsak a kurta, hanem a hangzatos kifejezésekbe is, s így például midőn a király névnapi ünnepét írta le, nem hagyta el az ágyúk «morgadalmas dörgedelmeit». Még Széchenyi is gyönyörködött nagyhangú szavakban s bosszankodott a főváros nevére. «Pest» mondá, akár németnél, akár francziánál, már hangzása által is kellemetlen benyomást tesz, nem volna-e szebb, ha *Honderű*-nek bérmálnók, mire Eötvös megjegyzi, hogy a francziák majd azt fogják mondani, hogy az csakugyan la honte des rues, az utcák gyalázata, de a kis púpos Petrichevich Horváth Lázár, ki Széchenyinek mindig hízelgett, csakugyan fölkapta a szót, s divatlapját e néven nevezte el. A nagy gróf, Lajos király Wallhallája s még inkább a Pisai Campo Santo példájára tervezett egy nemzeti Pantheon: a Gellérthegy oldalán egy emlékszerű temetőt, melybe a legkitűnőbb férfiak temettetnének el, kik e tiszteletre méltóknak ítéltetnének, s ezt *Üdveldé*-nek akarta elneveztetni. Mi fiatalok nevettük, de ő komolyan vette a tervet, mind addig, míg egyszer Döbrentei elbeszélte, hogy ő is kiment a Gellérthegyre s

kiszemelte a helyet, hová el fog temettetni. Ezt Széchenyi meg-sokalta s az Üdvlelde tervével fölhagyott.

Az akadémia ez időben sokkal fontosabb befolyással volt az iro-dalomra s nemzeti életre, mint most, mert alkalmat adott azoknak, kik tudományyal foglalkoztak, tanulmányaik közrebocsátására, holott a könyvárusok csak kivételképen adták ki, s alig fizették, még a szépirodalmi magyar munkákat is. Heckenast volt az egyetlen vállalkozó, ki magyar könyveket ki mert adni, s Jósika Miklós regé-nyeit tisztességesen honorálta. Ellenben a hírlapoknak és folyóira-toknak nagyobb volt a befolyása akkor, mint jelenleg, hol sokaságuk neutralizálja hatásukat, sőt az akkori folyóiratok mellett csakhamar elavultak az egy évtizeddel elébb oly kapós almanachok, melyeknek utolsóiba én is írtam népmondákat jambusokban. A színház szintén nevezetes tényező volt a nemzeti életben, a színészek méltán a nemzetiség fölként papjainak tartották magokat, s azért nem csodál-kozhatunk, hogy Arany s Petőfi nem annyira kalandvágyból, mint hazafiságból a színpad deszkáira álltak. Ők ugyan csakhamar átlát-ták, hogy ez nem azon hely, mely őket megilleti, de az akkori pesti színészek csakugyan kitűnők voltak; Egressy Gábor, Lendvay, Szentpéteri, Megyeri bármely fővárosban föltűntek volna, Lendvayné pedig és Laborfalvy Póza bátran versenyezhetek akár a párisi, akár a bécsi primadonnákkal. Széchenyi mind a mellett nem tudott meg-barátkozni a nemzeti színházzal, ámbár rendes látogatója maradt, restelte, hogy az Pestvármegye pártfogása alatt, a Józsefvárosban épült, holott ő azt a Dunapartra tervezte, egyébiránt tudtuk, hogy soha sem pártfogolja azt melegen, mit nem ő kezdeményezett.

A mi a társas életet illeti, Széchenyi ebédjei s estélyei voltak az egyedüliek, melyeknél föl nem tűnt a kasztszelleme, s hol az ország minden rendű kitűnőségei időről időre találkoztak. A szalonélet kifej lését akadályozta egyébiránt azon körülmény is, hogy a főrendi nők egy részről, az összes polgárság más részről, nem tudtak ma-gyarul, s a társalgás a megyei táblabírák s az írók körein kívül minduntalan németre fordult, s e németség is erősen bécsies hang-zású volt, hiszen Ferencz király nem szerette azokat, kik tiszta németséggel beszéltek vagy épen válogatott szavakkal éltek, mert ő a magasabb művelődés ellen nyílt ellenszenvvel viseltetett, kormány-zásának jellege pedig soká túlélte őt. Bécsi vagy pesti mágnások

társaságában az ember sokszor azt hitte, hogy fiakerek közé keveredett, olyan volt a társalkodásuknak akár nyelve, akár hangja. Széchenyi nemesebb hangot igyekezett adni a társalgásnak, de épen ezért nem volt népszerű azok közt, kiknek a nemzet átalakításában oly szívesen főszerepet osztott volna ki. Közép és kisbirtokos táblabírák voltak a nemzet vezérei, s ezek nem érezték magokat jól a fényesebb főúri körökben, legfőlebb a kaszinóban találkoztak még azon mágnásokkal is, kik elvtársaik voltak. Az írók ismét ritkán találkoztak a politikusokkal; ők a Csigánál a színészekkel ostábláztak s vacsoráltak, ez volt jóformán a legmulatságosabb társaság Pesten. A magasabb kormányhivatalnokok hetenként gróf Keglevich Gábor kamara-elnöknél kártyáztak Budán, a nádor udvara pedig, az osztrák ház hagyományait folytatva, csaknem egészen elszigetelte magát a társaságtól.

AZ 1844—1848-IKI ORSZÁGGYŰLÉS.

I.

Az országgyűlés közeledtével fokozódott az izgatottság, a megyei élet nagyobb hullámokat vert, Kossuth vezérczikkei felvillanyozták a nemzetet.

Kovács Lajos, ki már két évvel előbb elfogadtatta Szathmár vármegyével az akkori liberalismus chartáját, az úgynevezett szathmári tizenkét pontot, néhány társával beállt a szabadelvűség commis voyageur-évé, gyűlésről gyűlésre bejárta a szomszéd tiszai megyéket s beszédeket tartott különösen a nemesség részvételéről, az úgynevezett házi pénztár (cassa domestica) terheiben. Az adó t. i., melyet azon időben vármegyéinkben kizárólag a jobbágyok fizettek, két részre oszlott, a hadi adóra, melyet az országgyűlés változatlanul négy milliómmal s néhány százezer forinttal szavazott meg, s mely a megyék közt egy régi ideális kulcs, a porták szerint fel lévén osztva, ezek által a kormánynak szolgáltatott át; és a házi adóra, melyet minden megye évenként alapított s a Helytartó Tanács erősített meg, s melyet a megye közigazgatására, a megyei tisztviselők, a mérnökök, orvosok és bábák fizetésére és a megyei épületekre, börtönökre, utakra és hidakra fordítottak, tehát oly intézményekre, melyeknek nemcsak a jobbágyok, de a nemesség is vette hasznát. Az igazság azt kívánta, hogy a megye összes lakói viseljék ezen terhet s a szabadelvű párt most arra irányozta minden törekvését, hogy a nemesség vállalja el ezen tehernek arányos részét, s adja utasításba, hogy ez törvénynyé váljék. Ezen kérdés, mely minden megyében meg lett pendítve, a legnagyobb izgalmat idézte elő s meghasonlást hozott az eddigi ellenzék soraiba. Sokan a mágnások s nagyobb birtokosok közül most egyenesen a kormány-

párthoz csatlakoztak, mely e kérdést fel akarta használni, hogy többséget teremtsen magának a Karok és Rendek táblájánál s az utasításokat készítő gyűlésekben felhasználta a bocskoros nemesek nyers erejét, kik a «nem adózunk» jelszó alatt dühösen a kormány-ferfiakkal szavaztak s az ellenzékét leszorították.

Voltak olyak is, kik szégyeltek egyenesen pecsovicsokká válni s azt mondták, hogy Széchenyi pártjára állanak, hogy az ellenzék ellen szavazhassanak, pedig Széchenyi nem volt pártvezér, nem is akart politikai pártot alapítani, a házi pénztár kérdését inopportunosnak tartotta ugyan, de az elvnek soha sem nyilatkozott ellene, sőt egyik főczélja az volt, hogy a nemesség fizessen adót, csakhogy jelenleg más módon akarta ezt elérni, úgy t. i., hogy minden hold föld után birtokosa két garast fizessen. A bejött összeg lett volna kamatja és törlesztése egy fölveendő adósságnak, melylyel a szűkséges beruházások az országban eszközölthetnének. Az ország anyagi fölvirágzása volt Széchenyinek főczélja, míg Kossuthot és a szabadelvű pártot a jogérzet vezérelte. E kérdés izgatta fel a kedélyeket az egész országban. De ámbár hozzá szoktunk már a lármás gyűlésekhez és kortes-erőszakoskodáshoz, mégis általános visszatevészt szült azon körülmény, hogy a kormány Zala vármegyében is fölhasználta a korteshadat Deák választásának meghiúsítására. Forintos — egy tönkre ment kisbirtokos állt a nem adózók élére, s íme most egyszerre bővében volt a pénznek, melylyel a bocskorosokat itatta s Egerszegre vitette; a korteskedés nagyban folyt. Az ellenzék élén az erélyes Csányi László, Deák egyenes tiltakozása ellenére hasonló fegyvereket használt, pénzzel-borral izgatott s a verekedéstől sem rettent vissza. Volt tehát dínom-dánom, volt vérengzés, sőt egy helyütt emberhalál. Végre mégis győzött az ellenzék, Deák meg lett választva s az utasításban benne volt a házi adó elvállalása a nemesség részéről. De a mint Deák megtudta, hogy az ő emberei is vesztegettek, itattak s vérengyeztek, határozottan visszautasította a mandátumot mindamellett, hogy barátai fölemelt kézzel kérték, fogadja el, sőt némelyek a közgyűlésen hazafitlanságról is vádolták, midőn a kérésnek nem engedett.

A választók összeírásánál a megyék különböző elvekből indultak ki, miután törvény ez iránt nem létezett. Voltak megyék, például Sáros, hol a megyei nemességen kívül csak a pápista papok írtak

be választókul, kik emlékezetem túli idők óta mindig a nemesség minden kiváltságaival éltek. Oly megyékben, hol a protestánsok a nemességnél többséggel bírtak, ezen kiváltság a lutheránus és kálvinista papokra is ki volt terjesztve. Erősen ellenzéki megyékben ismét most ennél is sokkal tovább mentek, s mindazok, kik a koronázási ajándék s a múzeum és színházi nemesi följajánlásnál 1830- és 1836-ban a nemességgel íratatok össze s fizetéssel rovatattak meg, a tanítók, kántorok, orvosok, patikárosok, ügyvédek, mérnökök, bérlők, szóval a kaputosok egész osztálya, vagy a mint most szokásba jött őket elnevezni, a «honorátorok», a választók közé vétettek fel, mert az igazság úgy hozza magával, hogy azok, kik a nemesség terheiben részt vesznek, politikai kiváltságaikkal is bírjanak. A kormány nem bírt semmi fegyverrel a választási jog ily önkényes kiterjesztése ellen, azt tartották, hogy ez a megye autonómiájának keretébe tartozik, sőt a kancellária maga is hasonló módon, pusztá rendelettel terjesztette ki a városokban a választási jogot, hol eddig csak a külső tanács választotta a követet, a mit a megyék követei mindig a városi követek szemére vetettek, ha ezek országgyűlési szavazatukat követelték. Most s ezentúl az összes birtokos polgárság és a czéhek mesterei lettek választókká, s csakugyan nagyobb renddel s nagyobb csendességben gyakorolták új jogukat, mint a megyei nemesség, melynél ez egyszer az etetés, itatás, vesztegetés eddig nem látott mérveket öltött. A kancellária kiadta a főispánoknak s alispánoknak a praesidiálisokat, hogy minden áron többséget szerezzenek a kormánynak, a főpapok s fourak kénytelenek voltak pénzt költeni a választásokra; sokan szívesen tették, mert a nemadózás kiváltságát mindenek felett becsülték, sőt hirdették, hogy az izgatás a házi pénztár elvállalása tárgyában nem egyéb, mint a kisbirtokosoknak háborúja a nagybirtokosok ellen, bellum nihil haben tinin contra aliquid liabentes.

Sáros megyében szóba sem jöttem a követválasztásnál, nemcsak azért, hogy két évig alig fordultam meg Eperjesen, hanem főkép azért, mert Sáros kormánypárti volt, s azt találta, hogy egyszer elég volt a liberálisok fajtájából. Épen egy pár nappal a választás előtt érkeztem meg s nem maradtam soká a megyében, az országgyűlés kezdetén felmentem Pozsonyba, meglátogatni országgyűlési barátimat.

II.

Deák távolléte előre is eredménytelenségre kárhoztatta a törvényhozást, a most is többségben lévő ellenzéknek nem volt megfelelő vezére. Beöthy Ödön megfizethetlen volt ugyan a discussióban, fényes elmeszlikrák csakúgy sziporkáztak beszédében, de pártvezérségre nem volt való s nem is vágyódott reá. Klauzáltnak erre sokkal nagyobb igénye volt, de sem tekintélye, sem tehetségei nem adták meg neki azon fölényt, melylyel a szétágazó új elemeket alárendelhetette volna magának. S csakugyan sok új elem jelent meg ez országgyűlésen, Glicy Kálmán, ifjabb Pázmándy Dénes, Szemere Bertalan, Perczel Mór, Somssich Pál és Lónyai Menyhért.

Somssich Pál nem követte atyjának Miklósnak traditióit, ki mindig a szabadelvű ellenzékhez tartozott, hanem mindjárt beállt pecsovicznak, és mint tetőtől talpig kormánypárti, teljesen kipótolta Zárkát és Örményit, kik a cúriához voltak áttéve. Nevezetes szónoki tehetsége, választékos magyarsága és talpra esett idézései a latin classicusokból sokszor elhomályosíták Andrassy és Zsedényi beszédeit, s habár mind e háromnak több volt a practicus esze, mint a tudományos műveltsége, épen azért jobban értették a táblabírák észjárását mint az ellenzék sok kitűnő tagja.

Szentkirályi Móricz éles dialektikáján megéreztük a német professori tudományosság zamatát és akaratosságát, őt ugyan senki sem capacitálta, mi nem lett volna nagy baj, csakhogy ő sem volt képes a pártot capacitálni, melyhez tartozott, s ez már baj volt, mert megrendítette a pártf egy elmet.

Szemere Bertalan, 'kormönfont doctrinair felfogása s elzárkózott magaviseleté szintén elidegenítette tőle követtársait. Elismert tehetségei s néha kaczerkodka nyilvánított szabadelvűsége mellett sem tudott népszerűsége vergődni, tisztelték általánosán, de nem ragaszkodtak hozzá. Bizalommal sehoh sem találkozott, sokaknál már azért sem, hogy okos ember hírében állott, ez pedig nálunk mindég veszedelmes egy hír. Szerencsy a személynök már a múlt országgyűlés alatt megmondta nekem: «Öcsém, maga okos ember, azt tanácslom ne mutassa azt senkinek, különben semmire sem megyen; tanulja meg példámrol miként viselje magát; valahány-

szor valami okosat mondtam, mindjárt mondtam rá két ostobaságot, hogy ne nehezteljenek reám, mert minden ember gyűlöli azt, kit okosabbnak tartanak nálánál.»

Ghyczy Kálmán 1843-ban jelentékenyebb volt mint Szemere. A katolikus érület egy század óta hagyományos volt családjában, a Ghyczyek apáról fiúra a püspök s káptalan ügyeit vezették s Kálmán még jurátus korában, társai csúfolódása ellenére is, mindig zsebében hordta az olvasót; a papok pártolták mind a mellett, hogy most szabadelvű volt. Correct magatartása, örökös tépelődése, erős logikája és egyszerű modora a lelkiismeretes meggyőződés színében tüntették föl Őt, mindenki biztos embernek tartotta, kit bátran lehet követni, meid senkit félre nem vezet. Befolyása ugyanazért folyton növekedett, míg Szentkirályit, sokkal nagyobb politikai értéke mellett is, hóbortosnak tartották.

Pázmány Dénes, Ghyczynek követtársa, minden tekintetben ellentéte volt. Szép külsejéért, választékos öltözetéért, élénk eszjárásáért minden társaságban kedvelték, s minthogy szeretett kártyázni, udvarolni, ravaszkodni, igazi mintája lett a szabadelvű elegáns kálvinista úrfinak.

Lónyay Menyhért az országgyűlésen kisebb szerepet játszott, határozott pártállást nem foglalt, szörszálhasogató eszének leleményességét azonban s közgazdászati ismereteit átalánosan elismerték s nagy jövőt jósoltak neki.

Perczel Mór sem tudott népszerűvé lenni az országgyűlésen. Azon meggyőződésben, hogy szándéka tisztán hazafias, hogy mellettekintetek nem vezérlik s a mellett practieusabb mint minden társai, soha nem kételkedett, hogy megjo az idő, midőn bátorságának s áldozatkészségének megfelelő helyzetben, a hazának jó szolgálásokat fog tehetni; ő hitt és bízott csillagában, de épen ezért társaival folyton összeütközött s mindig azt tartotta, hogy nem becstülik meg eléggé, még pedig nem minden ok nélkül. Így például Ő kezdeményezte a védegyletet s midőn az országossá lett, a szervezésnél mégis kihagyták mindenből. Emlékezem, hogy ez köztünk egyszer szóba jött, szemrehányásokat is tett nekem, hogy sehová sem választjuk be, holott akar is, képes is működni; mire elbeszéltem neki, hogy a kigyó farka egyszer panaszkodott, miszerint a fő megyen mindenütt előre, holott a kigyó ereje farkában

rejlík s csak erre támaszkodva mozdulhat előre, sőt az egyenjogúság nevében követelte, hagyják már őt is egyszer előre menni, elég hosszú ideig ment előre a fej. A kígyó rá állt, a fej engedett s a fark ment előre, de nem lévén szeme, beleesett a verembe, honnét a fő sem tudta többé kiségiteni. Perczel Mór ezen parabolát nem vette rossz néven, mert nagyravágyása még nagyobb volt mint hiúsága s habár szenvedélyessége sokszor kiállhatatlanná tette, malitia soha sem férhetett nemes lelkéhez.

Kevés nappal az országgyűlés megnyitása előtt Pozsonyba mentem meglátogatni régi barátaimat. Felkerestem Kossuthot, ki most innét igazgatta a Pesti Hírlapot, Eötvös Pepit, Klauzált. A többség nem volt tisztában magával a válaszfelirat iránt, mert a királyi előadásoknak meg volt a haladási színe. Törvényjavaslatokat ugyan nem terjesztettek az országgyűlés elé, erre hiányzott a képesség a cancelláriánál, de formailag nem lehetett kifogásolni az előadásokat. Az ország Kendei t. i. fel voltak szólítva, hogy tárgyalják a büntető törvénykönyvet, hogy intézkedjenek a megyei gyűléseknél s választásoknál divatba jött kihágások iránt, rendezzék a városok² kát, s alapítsanak földhitelintézetet. Mind ez szépen hangzott, de az ellenzék meg volt győződve, hogy a kormány szándéka még sem egyéb, mint a rend ürügye alatt elnyomni a szabadságot, a magyar nemesség pedig még mindig azt tartotta mit régen te a lengyel «Malo periculosam libertatem, quam securam servitudinem». (Jobb a szabadság veszedelme, mint a szolgaság biztonsága.) Péntek volt, Klauzál felszólított, nem akarom-e Deákot meglátogatni, több barátival hozzá indulnak, hétfőre visszatérnek. Szívesen fogadtam el a meghívást s szombaton két fiakeren el is indultunk Pozsonyból Batthyányi Lajos, Wenkheim Béla, Klauzál, Bónis, Eötvös és éri. Az idő hideg volt s kellemetlen. Ikervárt megálltunk Batthyányi Lajosnál, ettettünk, megnéztük a szép kastély még be nem végzett átalakítását s a gyönyörű parkot, s végre megjöttünk Kehidára, Deáknak földszinti szerény házába, hol a derék Csányi Lászlót is találtuk, Deák hú barátját, kinek később a forradalomban nevezetes szerep s a mártyság dicsősége jutott. Deák elfelejtette már a választási kellemetlenségeket, kifoghatatlan volt adomákban s tréfákban, éjjel azonban bezárkózott Klauzállal s neki ült a munkához s megírta a remek válaszfeliratot; természetesen titokban

kellett maradni, hogy ez nem az országgyűlés bizottságában készült. Klauzál később is érintkezésben maradt Deákkal, de csak alkalmilag, ha valaki Zalába utazott, mert a postán nem volt biztos a levéltitok, mindenki tudta, hogy Ferstel udvari tanácsos minden országgyűlés kezdetén lejő Pozsonyba s ott lakik a postaházban, kutatva s felnyitva a gyanús leveleket az egész törvényhozás folyama alatt, mint a fekete Cabinet igazgatója.

Csányi Laczival, a volt huszár kapitánynyal most találkoztam először, Deák nagyrebecsülte vad bátorságát és megtörhetlen jellemét. El is beszélt nekem, hogy Csányi egyszer őszszel kocsisát valami fegyelmetlensége s hibája miatt irgalmatlanul meg verette, a kocsis a korcsmában fenyegetődzött s esküdött, hogy urát első kínálkozó alkalommal megöli. — Ezt mindjárt elbeszélték Csányinak, vigyázzon, nehogy baj történjék. De ez egypár nappal ezután befogatott reggel, s a kocsis hallatára elmondta az udvaron a gazdasszonynak, hogy több hétre utazik el, leveleket ne küldjenek*utána, mert maga sem tudja hová megyen véglegesen s meddig marad el, az inas vigyázzon a házra, útjában nincs rá szüksége, s a mint az utazó Najtisankába ült, elküldte még az inast a szobába, hogy a száz aranyat, mit az asztalon pénzzacsckójában felejtett, hozza ki, azután megkérdezte még a kocsist, nála van-e a balta, hogy, ha valami hiba történék a szekérben, mindjárt segíteni lehessen. Evvel elindult s amint egy pár óra múlva az erdőbe jutottak, mellékútba igazította a kocsit, aztán megállította a lovakat, kiszállt, megparancsolta a kocsisnak vigye magával a baltát, s kövesse. A mint jó távolságra a sűrűbe értek, egyszerre megfordult s rákiáltott a kocsisra: «János, én megvertelek, miért nem ölsz meg? balta van a kezeden, én fegyvertelen vagyok, nem látja senki; testemet eltakarhatod a száraz levelek alatt, meg nem találják tavaszig, otthon két-három hétig nem vár reám senki, száz aranyat találsz nálam, a kocsival és lovakkal elmehetsz a szomszédországba; esküdtél, hogy megboszulod magad, hogy megölsz, hát miért nem teszed?» János remegni kezdett, térdre borult s bocsánatot kért urától, s rimáncodott, ne csapja el, ő híve fog maradni egész életében, mert tudja, hogy valóságos Úrnál szolgál, s azért nem bánja akár még egyszer is deresre húzatja. Erre Csányi visszahajtatott jószágára, s János csakugyan a leghívebb szolgálja maradt egész

életében, mert semmi sem hat úgy a magyar emberre, mint ha látja a bátorságot, mely a halállal is farkasszemet néz.

III.

Deák távolléte csakhamar megérezttette magát az országgyűlésen, mert megfoghatatlan tapintatlanság mérgezte meg a vitákat s lehetetlenné tette a sikert. Midőn Busán Herman s Osegovich Metell, a két horvát képviselő, kik társalgásban, sőt kerületi ülésekben is magyarul beszéltek, az országos ülésben a magyar képviselők nagy megbotránkozására deákul szólaltak fel, Klauzál első fölhevülésben indítványba hozta, hogy miután az ülésben használandó nyelv a Tábla belügye, határozottassék el a magyar nyelv kizárólagos használata a KK.-nál és RR.-nél. A roppant többség elfogadta ezen indítványt a személynök s horvát képviselők ellenmondása daczára, kik azt tartották, hogy a régi szokással nem lehet törni, míg e kérdésben nem dönt egy országos törvény. Klauzál meg nem gondolta, hogy a végzést foganatosítani nem lehet, mert a horvát követek csakugyan folyton deákul kezdtek beszélni, mire a többség folyton lezúgta őket, s így keletkezett botrány minden alkalommal, mert a kormány pártolta a horvátokat s ezek ki is fogtak a KK. és RR.-ek tábláján, melynek tehetetlensége világosan kitűnt, mert végre meg kellett változtatni a határozatot oly értelemben, hogy a horvátok beszélhetnek ugyan deákul, de beszédük tekintetbe nem vétetik s nem jut a naplóba. A büntető törvény simán ment keresztül az alsó táblánál, de a mágnásoknál megakadt, különösen a halálbüntetés eltörlése kérdésében; a mint pedig az eljárás jött napirendre, Szemere doctrinair modorában kimutatta, hogy a Deák által szervezett táblabíró-esküdszék nem igazi Jury, s helyébe ajánlá az angol s francia mintára szervezett esküdszékét. Ez természetesen sokkal liberálisabb indítvány volt, mint a büntető törvénykönyvi bizottság kisebbségének különvéleménye, s ki mert volna azon időben kevésbé szabadelvűnek látszani mint Szemere, hacsak pecsovic hírbé nem akart jönni, pedig mindenki tudta, hogy az ily esküdszék sohasem kaphatja meg a kormány sanctióját, s nem is czélszerű hazánkban, hol a nemzetiségi vita s vallási meghasonlás elhomályosítja az igazság érzetét a kevésbé művelt osztálynál.

A vallás-kérdésben is baj történt. Lonovics igen ügyesen kieszközlte ugyan a római szent szék belenyugvását egy oly törvénybe, mely a vegyes házasságok iránt s egyéb interconfessionalis kérdésekben a nyugalmat helyreállítja, s megszünteti azon botrányt, mely már divattá vált, hogy a házasulók két tanú jelenlétében katolikus papjok előtt, bárhol találták őt elő, kinyilatkoztatták házassági szándékukat s ez a tridenti zsinat határozata értelmében elég volt a házasság törvényességének megalapítására. Mindemellett ezen kérdés rossz fordulatot vett, midőn Vurda kanonok, a győri káptalan követje, egy minden vallásos érzelmet elismerő szabadelvű beszédet mondott, melyre az ultramontán püspökök fölzúdultak, kik előtt a vallási türelem gyűlöletesebb volt, mint az eretnokség, a tábla pedig Vurda védelmére kelt, s keletkezett újra botrány és keserűség. A földhitelintézetnél szintén olyan volt a követek bizalmatlansága a kormány ellenében, hogy midőn ez a kinevezési jogot az igazgatóra nézve magának követelte, akkor a KK. és RR. különösen Ghyczy Kálmán indítványára, ki e kérdésben vezérszerepet vitt, inkább elejtették az egész intézetet, mint, hogy az igazgató kinevezését a kormányra bízták volna, mert azt hitték, hogy e kormány-kinevezte igazgató politikai czélokra vissza fog élni az intézettel, s csak pecsöcsöknek ad majd kölcsönt. A városok országgyűlési voksa szintén megfeneklett e bizalmatlanságon, s rendezések fennakadt a foispáni kérdésen, mert az alsó tábla nem akarta sehohly kiterjeszteni a kormány kinevezési jogát, melyben mindenütt az ország szabadságának veszedelmét látta, — szóval az ellentét kormány és nemzet között mindennap élesebben fejlett ki, mintha csak egymásnak ellenségei volnának; a RR. vádolták a kormányt absolutista iránynyal, a kormány bennünket forradalmi törekvésekkel. Ily kellemetlen viszonyok leverőleg hatottak mindenki kedélyére, s a Pesti Hírlap czikkei hangját még inkább elkecsérelték. Én akkor többször irtain ebbe vezércikkeket, különösen a városi kérdésben, a czéhrendszerrel és iparszabadságról, s a centralisatio ellen, különben folytattam czikkeimet az *Augsburgi Allgemeinen-be*, gyűjtöttem népmondákat és sokat foglalkoztam közigazdászattal, a védvámok érdekében, de nem ám Ausztriára, hanem Magyarországra nézve, mert akkor fennállt még a közbenső vámvonallal, melynek rendeltetése volt kipótolni a nemesség adó-

mentességét, annak indirect megadóztatása által, s a mellett lehetlenné tenni minden gyáripárt Magyarországon. Ezen vámvonal eltörlése lehetetlennek látszott az osztrák dohány-monopólium és szeszadó miatt, melyet nálunk behozni nem lehetett, mi tehát hitük, hogy jogosan-s méltányosan követeljük a vámtételek meghatározását az országgyűlés által. List Fridriknek híres munkája a közgazdaszat nemzeti rendszeréről adta nekünk a fegyvereket, melyekkel a kormányt ostromoltuk, s ezen írónak szellemdús előadása csakugyan életet és színt tudott adni a legszárabb statisztikának is. A műtörténelem is sok időmet foglalta el, szándékom volt Fejérváry gyűjteményéhez megírni a catalogue raisonné, természetesen németül, mert ezen időben Henszlmann barátomtól kívül nem volt nálunk ember, ki a classikai régészettel foglalkozott volna. A bevezetés a munkához el is készült, sőt egyes részek, például az elefántcsont- emlékekről s az indiaiakról erősen előhaladt, de a munkát nem végeztem be. Hírlapi cikkeimből azonban kiválasztottam a javát s ki akartam adni, de itt a censurával jöttem összeütközésbe, mely az ellen, mit hírlapban elmondani megengedett, kifogást tett, ha könyvbe gyűjtöm össze, mert nézete szerint a hírlapi cikket elolvassuk, eldobjuk s holnapig elfelejtjük, a könyvet tanulmányozzuk és megtartjuk. Így múlt el az egész esztendő általános és egyéni kényelmetlenség közt s következett 1844, mely még kényelmetlenebb lett. Kossuth elhagyta a *Pesti Hírlap*-ot, az agitációnak egyik biztonsági szellentűje bedugult.

IV.

Midőn Landerernek megadták a szabadságot a *Pesti Hírlap*-ra, s beleegyeztek abba, hogy Kossuth legyen szerkesztője, sem a kancellária, sem Metternich nem számítottak a lángész azon befolyására, melylyel a nemzetet fel tudja villanyozni. Az ifjúság s a nevelés középfokán álló közönség mindjárt megérti a teremtő erőt, s vakon ragaszkodik hozzá, míg az okos emberek, kik sokat tanulnak, sokat olvastak, ismerik a külföld példáját s abból okulnak, nem értik meg azon hatalmat, melylyel a lángész közvetlensége lerombolja az előítéleteket, nem a capacitatio lassú okoskodásával, hanem a szenvedély gyűjtő szavaival. Logikus főznek bosszantók

az úttörő lángész villámcsikzáshoz hasonló eszmeugrásai, melyeket kiszámítani nem lehet. Széchenyi is lángész volt, de mágnás-nevelése mellett nem bírhatott döntő hatással a középnemességre, s ha a hazafiságot szenvedélyesen prédikálta, a pesti nyárspolgárok, a korosabb mágnások s a burocraták komédiásnak szídták, csak a fiatalabbak melegedtek fel szavainál. Hát még Kossuth, a szónak ezen nagymestere, ki az Amiens-i Péter s Kapisztrán János csudáit megújító s magával ragadta még azokat is, kik nem érthettek egyet eszmemenetével, s kiknek ellenvetései a felindulás habjai közt tulajdon kebelükben elmerültek. Még a hideg ész is, mely Kossuth irányába nem tudott beleegyezni, el volt ragadotva Kossuth szavai által, még Szontágh Pál is, ki a kis centralista csapathoz tartozott, szóról szóra megtanulta a lángoló vezércikkeket. A censura nem tudta megakadályozni a dagadozó áramlatot, Dessewffy Aurél szelleműs okoskodásai nem gyöngíték a *Pesti Hírlap* hatását, csak alkalmat adtak még fényesebb cikkekre, még gyűjtöbbszemeszikkákra. Széchenyi dühöngött, de a vaskos *Kelet Népe* szenvedélyességének daczára nem térített meg senkit a rövid vezércikkek olvasói közül. Egyszer megemlítém neki, hogy ő is írt szintoly szenvedélyesen, j mint Kossuth. «Akkor a nemzet félhalott volt — felelt a nagy gróf — százat kellett verni talpára, égő spanyolviaszt csepegtetni izmaira, hogy feléledjen aléltságából, ez nem áldott akkor, de most a nemzet fel van izgatva, másfelé kell irányozni figyelmét, nem a politikára, nem a szabadelvuség meddő terére, szabályozzuk inkább vizeinket, veszekedjünk — nem bánom — akár a vallásról is, de ne érintsük viszonyainkat Ausztriához, még a kereskedelmieket sem, mert ennek más vége nem lehet, mint a forradalom.» Bécsben is megbánták már a megadott szabadalmat, de a *Pesti Hírlap*-ot nem tilthatók el a nélkül, hogy az izgatottságot a forró pontig hevítsék fel, a nagy feladat tehát az volt, ártalmatlanná tenni ezen veszélyes orgánumot a nélkül, hogy okozni lehessen a kormányt. Ländler megkapta e szerint a rendeletet, hogy távolítsa el Kossuthot a hírlaptól. Igaz, hogy ennek értéke Kossuth által roppantul növekedett, már hatezer példányban nyomták, mi Landeremek s Heckenastnak minden kockáztatás nélkül dúsan jövedelmezett. Kossuth azt tartotta tehát, hogy ő is megérdemli a nyereség illő részét, s megkövetelte fizetésén s osztalékán felül még pozsonyi

mulatásának költségeit. Ländlerer mindjárt belekapaszkodott ezen kérdésbe, mert ebben megtalálta az ürügyet, mely alatt összevezesztet a szerkesztővel, kinek büszke nemeslelkűségét szántszándékosan megsértette. Kossuth nem is gyanította, hogy a bécsi armánynak esik áldozatul, azt hitte, hogy Ländlerer fukarságból öli meg a tyúkot, mely az arany tojásokat tojja, hiszen nem fog találni hírneves szerkesztőt, s ha találna is, ez a hírlapnak nem tarthatja meg a hatezer előfizetőt, sőt azt is hitte, hogy Bécsben ő is képes lesz hírlapi szabadalmat kieszközölni. Ő tehát felmondott Ländlerernek, ki minden nehézség nélkül csakugyan talált hírneves szerkesztőt, mert a centralistáknak ajánlta fel lapját, s ezek örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy tanaikat hirdettessék széles Magyarországon. Heten voltak kezdetben, mi őket Magyarország hét bölcseinek neveztük el tréfásan, mind jelentékeny férfiak, de nem úttörő teremtő erő. Eötvös Pepi volt köztük a legkiválóbb, eszmedűs regényei legelső sorba helyezték őt mint írókat, de politikai hírlapcikkeiben kaczerkoldva kereste a dialectikai szárazságot, a logikai doctrinair hangot, sőt bosszankodott, midőn őt költőnek csúfolta Dessewffy Emil, mire egyik legsikerültebb gunyoros cikkével nevetség tárgyává tette a nemes grófot. Szalay László volt a névleges szerkesztő, de ő is gyűlölte a rendszeres hírlapi munkát, hol rófszámra kell írni a vezércikkeket, akár van az embernek kedve, akár nincs, ugyanazért felhívta Váradról Csengeryt, ki a hírlapot azon világos fővel, szabatos eszmemenettel és választékos iránylyal valósággal szerkesztette, melyet annyira ismerünk s tisztelünk. Lukács Móricz és Trefort Ágoston tartozott még a hírlap nevezetesebb munkatársaihoz, a vidékről Madách Imre és Szontágh Pál csatlakozott ezen irányhoz, de lustábbak voltak, mint hogy íjjanak. A *Pesti Hírlap* ezen kezek alatt egészen megváltozott, azelőtt politikai szószék volt, melyről Kossuth felvillanyozta a megyéket s irányt adott a politikának, most kathedrává lett, melyről a nemzetet arra tanították, mikép fejlett ki a parlamentáris kormány más országokban, s hogy ez a szabadság újkori formája s mi legyen ennek lényege. Kossuth mindig napi eseményekből indult ki, midőn azon úttörő indítványokat hirdette, melyeket egyik vagy másik megye elfogadott, de csakhamar mindegyik megvitatott, a centralisták fejtegették a politikai tudomány józan theoriáját, melyet régóta irmertünk, ha

máshonnan nem, mindenesetre Rotteck Welker Staats-Lexiconjából, melynek akkor nagy kelete volt. Míg azon harcban, melyet a nemzet a kormány ellen vívott, Kossuth harsogtatta a riadót, a centralisták csendesen megírták a jövő zenéjének partitúráját; Kossuth izgatott, a centralisták értekeztek, a nemzet bosszankodott, mert megszokta már a jóízű paprikás ételt, a kormány örült, hogy jó módjával megmenekedhetett Kossuth hírlapi agitatójától, ez pedig a lángész gyermekded naivitásával felment Bécsbe Metternichhez, és szabadalmat kért egy politikai hírlapra.

V.

Alig tudok érdekesebb találkozást képzelni, mint azt, mely a bécsi labdapiacz palotájában azon két férfi között talált helyt, ki két különböző korszakot képviselt, kiben két ellenkező elv volt megtestesítve. Midőn a békét 1815-ben megkötötték, Európának a forradalom és császári háborúkban kifáradt népei nyugalomra vágytak, a felsőbb körök pedig elfelejtve valaiára azon halálos retteget, melybe a forradalom őket ejtette volt, élvezni akartak. A szent szövetség mind a kettőnek biztosította kívánalmait, a nyugalmat s az élvezetet. Hg. Metternich ott volt nem csak mint Ausztriának, hanem még inkább mint a eonservativismusnak európai minisztere, s örködött a szárazföld békéje felett szakadatlanul már liarminez éven át; a herceg Németországban elnyomta a szellemnek szabadabb mozgalmait a censura s a rendőrség által, Olaszországban a zendülést beavatkozással, Spanyolországban a forradalmat francia fegyveres foglalással, Lengyelországban pedig elszigetelte a háborút. Metternich három évtizeden keresztül biztosította Európának a békét, habár drága áron, mert lenyűgözte a szellemeket, megakadályozta szabad röptüket, alacsonyabb színvonalra szorította le a közmorált; nézete szerint kormányozni annyit jelentett mint ellentállni. Még agg korában is szép volt, csendesen fénylő kék szeme s magas homloka kimutatták benne a németet, minden arcvonása, meg nem tört magas természetnek minden mozdulata a magas születést, a nagy urat; a múltó korszaknak nem lehetett méltóbb képviselője mint ez államférfi, ki egy embernyo-
mon át irányt adott az európai politikának.

Előtte állott most Kossuth. Ő is korának külsőleg is kiváló képviselője, szép mint Praxiteles karcsú Hermese, nem nagy úr, de nagy férfi, kiben összpontosult nemzedékének azon nemes haragja, mely kinőtt már az atyáskodó absolutizmus járszalagaiból, mely a maga eszével akart gondolkodni, a maga módjára haladni, és a maga által választott úton boldogságát keresni, mely bátran oda dobta a hatalmasoknak a keztyűt azon büszke szavakkal: Veletek s általok ha akarjátok, nélkületek s ellenetek ha kell.

Kossuthra kétségen kívül hatott a híres államférfi magas állása s megnyerő modora, Metternich érezte, hogy kitűnő férfi áll előtte, veszedelmes ellenség, kinek lefegyverzése vagy éppen megnyerése megérdemli teljes figyelmét. Kossuth előadta kérelmét egy politikai hírlap engedélyezéseért, a herczeg megjegyezte, hogy a nemzetélet szellemi momentumainak jelenlegi alakulásánál a politikai irónak rendkívüli hatáskör jutott, s e részben elismerte Kossuthnak különös képzettségét s tehetségét, hogy a politikai irodalom terén hathasson, s igen gyöngéd — a szabad férfi önértetét meg nem sértő módon felszólította, hogy a helyett, hogy a hírlapszerkesztés szellem nélküli slendrianjához kötné magát, inkább szabad független állásban oly módon hasson mint író, hogy azon esetekben, melyekben a kormány szándéka s rendszabásai az övével megegyeznek, e szándék és rendszabások sikeresítése tekintetéből ezeket legjobb meggyőződése szerint gyámolítsa. A herczeg megjegyezte, hogy ezen felszólítás nem szándékolja a Kossuth szabad meggyőződésének fölláldozását, magában nem foglal semmi véleménykényszert, nem követel semmi kötelezettséget, mely morális önértetét legkevésbé is sérthetné, sőt ki is jelentette, hogy a vesztegetést gyűlöli, hogy megveti azt, ki meghagyja magát vesztegetni, azért nem is ajánl fel semmi árt e közremunkálásért, hanem felszólítja, határozza meg maga azon kárpótolását munkájának s idejének, mely kívánalmainak s érzelmeinek anyagi tekintetben legjobban megfelelne.

Erre Kossuth figyelmeztette a herczeget, hogy az úgynevezett ellenzék Magyarországon egészen más jelentéssel bír, mint melyet nyugati alkotmányos országokban e névhez kötnek. Ott az ellenzék azon párt, mely kormányra vágyik s hatalomért küzd. Ezen értelem magától elesik a magyar ellenzékénél, mert nálunk a kormány-

forma collegiális s ez a parlamentáris kormány eszméjét kizárja; ebből következik, hogy az ellenzék Magyarországon nem küzdhet kormányhatalomért, ugyanazért nem kívánja, hogy ezt vagy amazt az ország javára maga vigyen keresztül, hanem csak azt, hogy a jó jöjjön létre.

Ezen viszonyok természetes következeként megjegyzé, hogy ha a kormány nemcsak általános Ígérekben, hanem határozott irányban és speciális alkalmazásban világosan és szabatosan kifejezett akaratát az alkotmányos formák megtartásával egy vagy más közhasznú rendszabály által az ország javára keresztül vinni szándékozik, bizonyosan minden hű alattvalónak és jó polgárnak legtermészetesebb s legegyszerűbb kötelessége a kormányt ebben erejéhez képest támogatni. A kormány tehát biztosan számolhat arra, hogy minden ily esetben találkozni fog a magyar ellenzék minden becsületes tagjának legloyalisabb közreműködésével, s hogy mindnyáját legmegbízhatóbb pártolóihoz számíthatja, a mint azt az ellenzék többször becsületesen, híven s igazán tanúsította.

Ha tehát ő Herczegsége tőle — ki magát nyíltan a független véleményű férfiak pártjához, az ellenzékhez — ha úgy tetszik, — tartozónak vallja — semmit egyebet nem kíván, mint hogy ott, hol meggyőződése is lelkiismerete a kormány szándékával és rendszabásaival találkozik, azokat tehetsége szerint elősegítse: erre nem szükséges semmi felszólítás, semmi kötelezettség, sem semmi jutalom, mert ez az állampolgár egyszerű legtermészetesebb kötelessége; ha azonban valamivel több kívántatnék, akár csak árnyéka egy ezen vonalt túlhangó morális kötelezettségnek, akkor beállna az ily kötelezettség elfogadásának morális lehetetlensége.

A társalgás ily értelemben folytatott, melynek végén a herczeg Kossuthot azon szavakkal bocsátotta el, hogy felszólítását még egyszer vegye tekintetbe s az eredményt Wirkner Lajos udvari titkár által adja tudtára.

Kossuth tehát reassumálva a találkozás főbb pontjait, május 19-én Wirknernek írt német levelében még egyszer kijelenti, hogy a mint életének minden körülményeiben természetes polgári kötelességének tartani fogja a kormány minden lépésénél és rendszabásainál meggyőződésével és lelkiismeretével számot vetni, s a meggyezés esetében minden erejét és munkásságát a meggyőződés és

liazafiság egész erélyével a kormány jóakaró szándékának s alkotmányos rendszabásainak keresztülvitelére szentelni, a mint bizonyosan minden más liú alattvalója Ő Felségének ezt tenni köteles:

«a mint meg van győződve, hogy ez minden állampolgárnak annyira természetes kötelessége, hogy arra semmi különös kötelezettséget nem követel, sőt nem is enged, mert az állampolgári kötelesség minden becsületes ember szívében magasabban áll, mint hogy ez a magán kötelezettség alacsonyabb terére vonatkozzék;

a mint tehát hálával elismeri ő Herczagsége tisztelő kegyét, mely semmit, mi nem volna tisztességes, nem hozott ajánlatba, úgy nem hiszi, hogy hálaérzetét tisztábban nyilváníthatná, mint midőn nyiltszívűen kijelenti, hogy állampolgári kötelességének teljesítéséért semmi jutalmazást sem nem kíván, sem nem fogad el, s mást mint ezen kötelességet becsületesen s híven teljesíteni semmi áron nem volna kész.

Ugyanazért nem kér egyebet mint a szándékolt hírlap engedélyezését. Ő meg van győződve, hogy a kormány kívánja az ország javát, ugyanazért érdekében fekszik, el nem zárni a független véleményű s az ország némi bizodalmát élvező férfiak előtt a tért, melyen az időszakai sajtó útján független véleményöket nyilváníthatják azon után, melyen bizonyosan némi sikerrel közreműködhetnek a kormány jóakaró szándékainak alkotmányos keresztülvitelében. E közreműködés természetesen sikeres volna, minthogy független s önzéstelen is, mint a kötelességérzet meggyőződésének eredménye. Nem is tudna képzelní eszközt, mely jótékonyabban hatna a kölcsönös bizalom megerősítésére a kormány s nemzet közt, mint éppen ez. Ellenben azon tapasztalás, hogy a kormány az időszakai sajtó sorompóit független férfiak előtt mind a mellett elzájja, hogy a censura kormányközegek által kezeltetik, azon tapasztalás, hogy oda fent az időszakai sajtó rendeltetésének tartják, hogy csak egy pártnak egyedárúsága legyen, nehezen lesz alkalmas eszköz arra, hogy a bizalom a kormány végszándékai iránt a közvéleményben gyarapíthatassék, erősíthatassék és melegen tartassék, sőt alig lehetne alkalmas eszköz arra, hogy az erélyes közreműködés s a szívélyes beleegyezés a kormány szándékaiba, az úgynevezett ellenzék részéről biztosíthatassék. Hogyha valaki a sajtóval ellenkező irányban akarna visszaélní, s általa rosszat eszközölní — ott van

a censura, akadályozza ez, de miért legyen valaki akadályozva a jót akarni, a jót művelni csak azért, mert meggyőződését függetlenül őrzi meg.

Egyébiránt a hírlapszabadalom engedélyezése kegyelem tárgya, kegyelemre nézve pedig nem lehet érveket felhozni, az minden egyéb indokok mellőzésével csak a fejedelem akaratától függ, Miönben megszűnnék kegyelemnek lenni stb. Ha azt megnyerni nem volna szerencséje, tisztelettel meg kell nyugodnia Ő Felségének legmagasabb akaratában, azon reménnyel vigasztalván magát, hogy nem épen szükséges a hírlapszabadalom arra, hogy a jó hazafi az irodalom mezején a közjéért munkálkodhassék stb.»

Kossuth, a mint tudva van, nem nyerte el az engedélyt, az elvek ellentéte nagyobb volt, mint hogy azt azon személyes érintkezés áthidalhatta volna, melynek érdekes részleteit a legjobb forrásból, Kossuthnak saját leveléből, közöltem.

VI.

Kényelmetlenül éreztem magamat, s megörültem, hogy Fejérváry megint Olaszországba készült, hova engem is elvitt. Felsőlitotta volt Böhm Dánielt a pénzvésző akadémia igazgatóját, nem akarna-e velünk még egyszer Kómába menni, melyet húsz év óta nem látott. Böhm erre szívesen reállott, s így alkalmam volt az olasz műkincseket egy kitűnő műismerő figyelmeztetése mellett tanulmányozni. Ismervén a műkedvelők finyásságát, mely bármely nevezetes gyűjteményt képes rossz hírbe hozni, ha abban egynéhány hamis tárgy is előfordul, a hamisításokra különös figyelemmel voltam, mert nem akartam azok hibájába esni, kik minden némileg kétes műtárgyat első pillanatra hamisnak nyilatkoztatnak, holott szintoly nagy hiba eredeti emléket hamisnak bélyegezni, mint a hamist fel nem ismerni s valónak tartani. Kégi görög érmekre nézve elég biztosnak éreztem magamat, hiszen Beckernek minden kitűnő utánzásait, és azokat, melyek Svrából és Smyrnából a pénzgyűjteményeket elárasztották, mind belerajzoltam Sestini Classes Generales című alaplalmunkájába. Most Velenczében tanulmányoztam a Niellókat, ezeknél nehéz felismerni a hamisítást; mert az ezüst lapba könnyű vézni, s a rézmetsző munkája nagy részint

mechanikai, mi az utánzást oly annyira megkönnyíti, hogy már a XVI. században is készítettek oly másolatokat, melyek még a műértő figyelmét is megcsalják, melyek ugyanazért Bartsch munkájában mit copie trompeuse külön le vannak írva, sőt Mantegna Depositiójánál, s Dürer kardmarkolatánál az, mit Bartsch eredetinek ír le, most másolatnak vétetik, a Bartsch másolata pedig eredetinek. Marc Antonio bethlehemi gyermekülésének két változatánál most sincs bebizonyítva, váljon mind a kettő e művésztől ered-e, s ha nem, melyik az eredeti, s a másodikat Marco di Ravenna vagy Béhaím véste-e? Gróf Cicognara a középkori szobrászat történetének híres írója nagy Niello gyűjteményt hozott össze Velenczében s ki is adta, örökösei nagyobb rész Londonban adták el, itt azonban felismerték, hogy csaknem fele az újkor készítménye. Midőn t. i. az ezüst lapon a vésés betöltetnék a fekete Niello anyaggal, a régi művészek próbául egy-két példányt lenyomtak papírra, s ezek is mesés árakon kelnek el a rézmetszet-gyűjteményekben. A Cicognara Niellók nagy számának lenyomatai pedig szintén Velenczében egy más gyűjteményben mind előkerültek, s azért méltán támadott a gyanú, hogy mind az ezüst lap mind a papírlenymat napjainkban készült.

A régi vésett kövek még rosszabb hírbe jutottak, mint a Niellók. Az idő alig támadja meg felületüket s Natter és Pickier óta drágakövésőink oly ügyesen utánozták e régi műemlékeket, hogy a műkedvelő Lajos bajor király is egyszer meg lett csalva s többé vésett követ soha sem vett, mert tudósai, talán az iránta való tiszteletöknek jeléül, erősen állították, hogy a régi véséseket egyáltalában nem lehet megkülönböztetni az új hamisításoktól, mintha bizony Hornért vagy Demosthenest hamisítani lehetne. Egyébiránt Poniatovszky herczeg Florenczben tudva is csalatta magát, nem egyszer elmondta a drágakövésőknek, hogy lehetetlen, miszerint valamely híres görög vagy római kövéső figyelmét kikerülte volna Homér vagy Virgil ezen vagy azon helye, s hogy valamelyik bizonyosan készített intagliót ily compositióval, mire természetesen egy pár hónap múlva előkerült ily amethyst vagy cameol s a herczeg szívesen fizette meg. Sőt gyönyörű, valósággal eredeti régi intaglióiba is belevésztett régi művészneveket, mi gyűjteményének hírét annyira megrontotta, hogy midőn örökösei azt Londonban elérve-

rezték, egyike a legszebb carneoloknak, Dioscurides Jója, tizennyolcz fonton kelt el, holott tízszeres áron sem lett volna túlfizetve. Currie vette meg s gyűjteményével együtt a florenczi régiségárnak hagyományozta, hol azt sokszor bámultam. Rómában bejutottam Depoletti műhelyébe, hol az etruszk díszedényeket mesterileg javították s foltozták ki, s megtanultam ismerni az új foltozatokat. Azon nápolyi bronzhamisítások, melyeket készítőik elásnak, úgy, hogy az utas szemei előtt szántatnak vagy ásatatnak ki, csak az egészen tapasztalatlanokat csalhatják meg, de most a régi patinának halványabb nemeit sósavval és kénsavval mégis elég ügyesen utánozzák, úgy Olaszországban, mint Párisban.

Böhm vezetése alatt főleg a képeket vizsgáltuk s tőle tanultam azokat mindig történelmi szempontból tanulmányozni; mert minden képből meg van a természet utánzása, de meg van azon kor szelleme is, melyben keletkezett, s mely alól semmi művész ki nem vonhatja magát, minthogy a természetet csak korának szemeivel s felfogásával látja, nem a mienkkel, s meg van végre a művész egyénisége minden gyarlóságaival s erényeivel. Ha ezen egyéniség mélyen vallásos, lesz belőle Fra Angelico, ha nemes és harmonikus, akkor Raphael, ha hatalmas és magasztos: Michel Angelo. Rubens művein meglátszik, hogy úr volt, Paolo Veronésén s Tizianon, hogy gazdag patriciusok s fejedelmek társaságában nem voltak idegenek, Dürernél, hogy német nyárspolgárok közt élt. Igaz, hogy a régi művészeknek feladata könnyebb volt, mint a mostaniaké, mert minden képnél vagy szobornál az első kellék, hogy a néző megértse. A múlt századokban, hol a művészet csaknem kizárólag a vallásos eszmék szolgálatában állott, a szent képek tárgyait mindenki ismerte, mert ismerte a bibliát s a szentek legendáit csak úgy, mint a görög és római a maga mythológiáját; de a reformáció idejében a vallásos érzület más irányt vett, a naiv hit ideje lejárt, száraz rationalistikus felfogás egyrésről, mesterkélty mystikus elmélyedés másrésről hatalmaskodott el, a protestáns és jezsuita bizanci dialectikával veszekedtek dogmák felett, a világnézet prózaivá lett, s a megliasonlás következtében a művészek feladatai is változtak; minthogy pedig nehéz commentárt írni minden képhez s még unalmasabb azt elolvasni, természetesen tájképek lettek a közönség kedvencei, ünnepélyes díszmenetek, csataképek, utczai jelenetek,

gyermekjátékok, szerelem, szenvedés, halál a házi körben, rabló, koldus- vagy cigány-csoportok s a mindennapi élet eseményei. — Ezeket megérti a néző első pillanatra; s ha a művészből megvan a lángész visszaadni az életet, melyet lát, mint Hals vagy Rembrandt tevék, műveik bátran kiállják a versenyt az előbbi kor komolyabb irányú festményeivel. Csak az allegória hagyja hidegen az embert, mert bölcsészetet tanító vezérczikkeket lehet ugyan írni, de nem lehet érthetően festeni, a képnek tetszeni kell, nem tanokat hirdetni. A reformatio ideje választja el a művészetben is a régi kort az újtól, a XVI. század végével kezdődik Caravaggioval a naturalismus, mely napjainkig uralkodik művészetünkben s a mai világ prózai felfogása mellett a műtárgyakat is laposabbá tette, mint a megelőző idők teremtései voltak. A politikusok azt szokták mondani, hogy minden nemzetnek oly kormánya van, minőt érdemel, a műtörténelem-író mondhatja, hogy minden kornak olyan művészete van, minőt megért.

VII.

Négy hónapig éltem az olasz természet bájai közt a művészet varázsa alatt, nem hallottam semmit sem politikáról, sem a magyar országgyűlésről. A mint visszajöttünk, épen vége volt az országgyűlésnek, még pedig nem minden eredmény nélkül, mert létrejött a vallás és a nyelv törvény, de a nemesség megadóztatásának kérdése csúfos véget ért, elvben elfogadta ugyan mind a két tábla, de a mágnások a b eruház ásókra szánt összegnél nyomorult szűkeblűséggel folyvást alkudoztak s nem akartak többbe beleegyezni, mint egy millióba, minthogy pedig ily csekélységnek nem lehetett semmi eredményre, a KK. és BE. letették inkább a kérdést, mint hogy az eredménytelenség jövőben az adózás elve elleni érvül hozathassák fel. Kossuthot Pozsonyban találtam, ifjabb Szabó Pállal volt ott, egy csinos intelligens kinézésű, rendkívül magas fiatal kereskedővel, ki később hatalmas szédelőnek bizonyult be. Ez szép szavaival és ügyes előadásával megnyerte Kossuthot egy kereskedelmi társaság alapítására, mely a magyar kereskedést a bécsi bankárok közvetítésétől megmentené s közvetlenül lépne összeköttetésbe a külföld főpiaczaival. — Zsedényi mindjárt ellene nyilatkozott az

egész tervnek, a többieket capacitálta Szabó Pál, a társaság megalakult. Gróf Batthyányi Kázmér vállalta el az elnökséget, én is vettem egy részvényt; Kossuth nagy érdekléssel ment be a tervbe, mert mióta a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől visszalépett, szorgalommal foglalkozott közigazgatás! kérdésekkel; az iparegyesület virágozott, az alsó tábla végüléseinek egyikében a védegyelet országos pártfogás alá vette, s keletkezett egy gyáralapító társaság is, melynek gróf Pejacevich János lett az elnöke, mire néhány bécsi ház Pozsonyban vagy más határvárosban alapított fióktelepet, hogy osztrák gyártmányaikat magyaroknak árusíthassák el, nőink kék kartonyruhába öltözködtek.

Egyébiránt nagy élénkség uralkodott az egész országban, nem volt többé titok, hogy gróf Majláth, kit odafennt gyengéséggel határos engedékenységgel vádoltak, nem maradhat meg soká kancczellámak, hogy a kormány erélyesebb kezekbe kerül, hogy gróf Apponyi György lesz magyar, báró Jósika Samu erdélyi kaneczellár, gróf Dessewffy Emil vezeti a kormány sajtó, fiatal erők veszik át a kormány gyepőlőt, s majd ránczba szedik a magyar gyűlések rakonczátlanságát. Másrészről az ellenzék is szervezkedett gróf Batthyányi Lajos vezérlete alatt. A pesti országos vásárok alkalmával bejöttek a vidékről a megyei ellenzék vezérei, s megbeszélték egymással a teendőket, megjegyezték, mily rossz vért csinál, hogy a *Pesti Hírlap* centralizáló szempontjából ostromolja azon megyei rendszert, melyet a kormány mint a forradalom tűzhelyét támad meg. Erre Batthyányi Lajos felkérte Eötvös Pépit, hagyjon fel vezércikkeivel ez ügyben, s ő csakugyan más téren folytatta az agitatót a megyék ellen, megírta t. i. a »Falu jegyzője«-t, talán legjobb regényét s azt nekem ajánlta.

Ez 1845 végén jelent meg s én kötelességemnek tartottam ez alkalommal tisztázni a helyzetet, s kimutatni, mily csekély a különbség a szabadelvű párt zömének s a centralista szakadároknak theoriái közt, s minthogy divatba jött újabb időben a centralisták bölcsességét különösen kiemelni, nem tartom szükségtelennek Eötvös Pepihez írt nyílt levelemet mostan közleni, mely a *Pesti Hírlap*-ban a censura akadályai miatt akkor nem jelenhetett meg, hogy a mostani nemzedék ismétlé a réginek nézeteit a centralista magatartásról s a *Pesti Hírlap* akkori magatartásáról.

VIII.

B. Eötvös Józsefnek. Bécs 1845. Deczemberben. Vedd ezennel szíves köszönetemet azon gyönyörű regényért, melylyel nekem s a közönségnek kedveskedtél, mert bármit mondjanak a szobatudósok, kik könyveik közt Pesten íiem tudják, mi az élet alakja az ország legnagyobb részében s lakóinak túlnyomó többségénél, a «Falú jegyzője» mégis társasági életünk leghívebb képe, mesterileg felfogva, mesteri kézzel előadva, úgy, hogy együttesen a tárgygyal, melyet festett, a művész kedves egyénisége is kitessék. Midőn azonban a «Falú jegyzője»-ről a *Pesti Hírlap* hasábjában szólok, mely még most is lapjaink közt a legolvasottabb, akkor természetes, hogy sem a regénynek helyesen feloldott bonyolításáról, sem a jellemek sikerült rajzáról, sem az előadás soha meg nem akadó költői folyamáról nem szólok, szóljanak erről kritikuskaink, kik a «Falú jegyzője» -ben csak a szépirodalmi művet látják, de engedjék meg, hogy én a regényt mint politikai ténytet tekintsem, hatásáról szóljak s a tant vegyem vizsgálatom tárgyául, mely ifjabb gyermekéül ezen irányregényt szülte, s a *Pesti Hírlap* első hasábjait azóta, hogy Kossuth a szerkesztőségtől megvált, szüntelenül átlengi.

A regény tetszett a közönségnek, tetszett még azoknak is, kik abban a magok s körüknek arczképeire bosszankodva ráismertek, tetszett minden körben, — még inasom is kileste mindig a helytet, hová a füzeteket tettem, hogy azokat titkosan elolvashassa, — tetszett conservativeknek s liberálisoknak, de azért legyen mégis szabad kételkednem, váljon hatása olyan volt-e, minőt a szerző kívánt, mert az olvasás ezereknek szerzett ugyan élvezetet, de alig szerzett új barátot a *Pesti Hírlapnak*. A Pesti Hírlapnak mondom, nem a Pesti Hírlap elvének a centralizatiónak, mert az iránt régen tisztában van magával a magyar közönség, sokat szól ugyan elvekről a gyűlésekben, de csak alkalmazásban ismeri azokat, német tanszerű (doctrinair) vitatkozásokba nem ereszkedik s csak gyümölcsből tudja megítélni a fát. Ugyan azért megbarátkozott a Pesti Hírlap centralizáló elvével is, mióta tudja, hogy ez hazánk csak távol jövőjének körrajza, mely egyáltalában nem akadályoz téged kedves barátom abban, hogy a megyék hatóságának védelmében

az előhadban megjelenjél, valahányszor azok által támadtatik meg, kik lapjokban e megyék legnagyobb barátai, tetteleg pedig azokat ki akarják vetkeztenni erejükből, hogy caput mortuumként semmi egyéb ne maradjon hátra a megyei szerkezetből, ha az lombikjokon keresztül hajtatott, mint az olcsó rossz administrate s egy hivatalvadászó, csúszó mászó, térdet fejet hajtó, tisztelgő deputatiókat kiküldő s fáklyásmeneteket rendező közgyűlés.

De ha a közönség nem is félti többé alkotmányunkat a *Pesti Hírlap* embereitől, ha meg is van győződve, hogy ők a szabadság szintoly hű s megtörhetetlen barátai mint a Hírlap előbbi szerkesztője, mégis nehezen veszi, hogy alig észrevehető szinkülönbség miatt új zászlót emeltek a liberálisok táborában, hogy hosszabb figyelmet nem fordítottok a megyei életre, hogy sok megyékben levelezőkről sem gondoskodtatok, hogy Erdély s az Unió csaknem egészen elmaradt a Hírlapból, hogy a protestáns egyház újabb nevezetes mozgalmairól hallgatott, s hogy a centralisatió kérdésében beéritek a polémiával azon emberekkel, kikről tudjátok, hogy nálók a megyei szerkezet tisztelete csak csengő érez és zengő ezimbalom. Bocsássátok meg, hogy véleményemet oly nyíltan fejezem ki, minthogy azonban a liberális pártnak nincsen egyéb orgánuma mint a Hírlap, megvárom hazaszereteteitektől, hogy pártunk azon színezetének is nyitva álljanak hasábjaitok, mely kevésbé tűnődve a távolabb jövővel, a mostani körülmények közt ugyanazon ügyekért s ugyanazon fegyverekkel küzd, melyekkel s melyekért ti is küzdöttetek. Mert ha mi a centralisatiót nem is tűztük ki vágyaink non plus ultrájának, elveitek alkalmazásában csaknem mindenütt veletek egy téren állunk. Hiszen mi is akarjuk s akartuk mindig a kormány felelősségét, az országgyűlési verificatiót, az adó legtetemesebb részének az országgyűlésen történendő kivetését s elosztását, akarjuk az ország egységét s ugyan azért a törvények codificatióját, s akarjuk a collegiális formák megszüntetését, melyek a felelősséggel össze nem férnek.

Mik tehát azon életkérdések, melyekért érdemes lett volna azoktól elválni, kikkel oly soká s oly híven egy sorban küzdtek s kiknek soraiba most mindig beléptek, valahányszor ez nemcsak dicsőséggel de veszélylyel is jár? vagy talán az, hogy mi nem akarjuk rögtön eltörölni a követutasításokat, mert nem bízunk még

sem a nemességben, hogy a megyei élet lankadásával a közdolgozó s a szabadság iránt meg ne hűljön, sem a képviselőkben, hogy a csábításoknak ellent álljanak akkor, midőn a sajtó nem sújthatja szigorúan az elvváltoztatásnál a könnyelműséget vagy árulást, — vagy az, hogy mi a választásokban látjuk az alkotmány egyik palládiumát s azt kezünkben nem akarjuk kibocsátani mind addig, míg nem leszünk tökéletesen biztosítva, hogy a kormány soha nemzetellenes szellemű férfiak kezébe nem kerülhet, kik parlamentáris taktika és vesztegetés által a képviselőket üres formává tehetik. Hiszen mind ezek talán nem annyira nevezetesek, hogy miattok bárcsak hírlapban is el kellene egymástól válnunk, fogjunk inkább kezét s adjunk helyet nyílt kérdéseknek is, melyek úgy sem oldathatnak meg tüstént, álljunk össze most, midőn a veszély több mint egy oldalról fenyeget, midőn még nemzetiségünk kérdése is minden hitegetések daczára bizonytalan alapon ingadozik. Ugyanazért hagyjatok fel az új évvel (1846) a pusztán tanszerű értekezésekkel, hiszen ti elmondátok már centralisáló szervezeteket, mi elvben nem nyilatkoztunk ellene, sőt a jövő leendői közé sorozzuk azt, de szemeljük ki belőle már most is a mi a jelenben kivihető, a mi a legközelebbi jövő feladata, minek megfontolása a közelgő országgyűlés tekintetéből is mellőzhetetlen.

Hadd csevegjen eddig a *Budapesti Híradó* ismert unalmas modorában, s tekintszen szét a teendők körül,* s keressen főképmódokat miként szerezhetne magának több előfizetőt, nekünk sem arra, sem privát subventióra szükségünk nincs, az olvasó közönség a miénk, mihelyt a theoria mezejét elhagyjuk, mert Göthe szavaival:

Grau ist alle Theorie
Doch grün des Lebens goldner Baum.

Szóljunk tehát a legközelebbi országgyűlés teendőiről, a centralisatio elvének szemben tartása mellett, mondjuk meg mennyire szükséges, hogy gróf Széchenyi István működése törvény által emeltessék ki a királyi Commissió keretéből, s hogy az országos közlekedések igazgatósága oldassék fel a collegialis formák bilin-

* A Híradó ez időben cikksorozatot közlött azon cím alatt: Szétekintés a teendők körül.

őseiből, s elnökének személyében foglaljon helyet nemcsak a főrendeknél, hanem a KK. és RR. táblájánál is, valahányszor országos közlekedésről van szó; mondjuk ki, hogy a börtönök országos igazgatóságát hasonló módon akarjuk alakítani, egy legfelsőbb kinevezéstől függő, az országnak felelős igazgatóval, ki hivatalánál fogva az országgyűlés mindkét táblájának tagja. Alkalmazzuk a centralizáció elvét az igazság kiszolgáltatására; hozzuk indítványba a törvényszékek egyszerűsítését, a polgári pereknél a kettős felelősítést ugyanazon legfelsőbb ítélőszékhez, mi által a tárnokszék s a személynök-szék módosulna; szóljunk, ha tetszik a népnevelés centralisálandó elrendezéséről, mely ellen nekem némi kifogásaim is volnának, de szóljunk az elv alkalmazásáról kicsinyben vagy nagyban s a mint a discussionnak teste is lesz, majd fellobban a *Budapesti Híradó* embereinek haragja, kik most annyira örülnek a *Hírlap* irányának, mely csak a jövő előkészítésével foglalkozik, mialatt a liberálisok nagy része mélyen alszik, s a sérelmek terére szorítva, készületlen közönség előtt lép az országgyűlés színpadára.

És ha ti barátim átjöttök az általánosságok teréről a specialitások mezejére, elégséges tért engedve a Hírlap hasábjában a liberálisoknak töletek némelyekben eltérő részének is, akkor engedjétek meg, hogy mi is gyakrabban állhassunk soraitokban, hogy melletted kedves barátom, kihez politikai életem első perczeitől mindig oly közel állék, én is járulhassak Hírlapokban hazánk átalakításának nehéz munkájához. — Isten hozzád.

A censura, a mint említém, nem engedte meg e levél megjelenését, hatása tehát nem lehetett, most azonban némi világot vet azon viszonyra, mely köztünk, a *régi Hírlap* munkatársai közt, s az *új Hírlap* vezetői közt fejlődött ki s mutatja, hogy nem ők fedezték fel a mint Széchenyi tréfálgatott, a magelláni szorost, sem Budapestet a porost.

UDVARLÁS ÉS HÁZASSÁG.

(1844–1845.)

I.

Az 1844-ki országgyűlés bezárása után mindenki érezte, hogy a fennálló állapotok tarthatatlanok, senki sem tagadhatta többé az ellentétet kormány és nemzet közt, a mélységet, mely Bécs és Pest közt tátongott, csak oly lángész hidalhatta volna át, mely a kormány egész hatalmával rendelkezik, de a mellett az ország bizalmatlanságával nem találkozik. Metternich herczeg, ki nem bírt iskolázott észjárással, hanem geniális ötletekkel, fényes eszmé-szikkákkal sokszor vetett világot a helyzet bonyodalmaira, elismerte az ősz nádorhoz írt levelében, mely 1848-ban a nádori levéltárral a honvédelmi bizottság kezébe került és Horváth Mihály által ki lett adva, hogy a kormány Magyarországot évek óta elhanyagolta, s hogy minden tekintélyét elvesztette, hogy ennek folytán erélyes kormány az, a mi szükséges, oly kormány, mely képes legyen az országgyűlésen többséget szerezni, a megyék politikai életét korlátokba szorítani, törvényjavaslatokat készíteni és keresztülvinni. Azt azonban, hogy minők legyenek e törvényjavaslatok, ezt szokása szerint oly részletnek nézte, mely legközelebb hozzá nem tartozik, mid az európai bonyodalmak jobban érdekelték, mint a magyar mozgalom, és Frankfurt és Páris inkább lekötötték figyelmét, mint Pozsony és Pest. Széchenyi ellenben bajainknak okát azon vegyes házasságban látta, mely az absolut kormányzati! Ausztriához elválaszthatlanul köti az alkotmányos Magyarországot, s hogy a modus vivendi nagyobb kárunk nélkül találtathassák fel, az ildomot prédikálta szünetlenül a nemzetnek, intve azt, hogy az elvi vitákat minél szűkebb korlátok közé szorítsa. A nagy gróf az anyagi érdekek kifejlesztését tette előtérbe, oly utakon s módokon,

melyekbe a kormány is beleegyezhetik, mert, a mint mondani szokta, a megtelt zsák megállhat, az üres összeesik. Kossuth eltérőleg ezektől, bízva a kor szellemében, a magyar nemzet életerejében, s a szabadság elvének biztos győzelmében, megtámadta a kormány túlkapasait és mulasztásait mindenütt, a hol velők találkozott, oly fegyverekkel, minők keze ügyében voltak, — jelenleg a megyei szervezetben kereste az archimédési pontot, s a védegyeletben az emeltyűt, melylyel megingathatni vélte a tespedő kormányt s az élheterlen kormányformát. A centralisták, kik érezték, hogy a lár-más megyei életbe bele nem illenek, csinosan írt, de mégis száraz czikkekből fejtegették a Parlamentarismus teoriáját, melyet senki sem támadott meg az ellenzék részéről, habár vele nem igen gondolt, mert nem tartotta égő kérdésnek, csakhogy némi gyanúval nézte azokat, kik a megyét ugyanakkor támadják meg, midőn a kormány hadjáratra készül ellene. Azonban sem Metternich, sem Kossuth, sem a centralisták nem gyanították, hogy az ellentétek már a legközelebbi időkben fognának összeütközésre vezetni, s hogy nálunk catastrophát idézhetnének elő; csak Széchenyi hitte ezt erősen s időnkint sópáncodott és szerencsétlennek érezte magát, mert hiúságában azt hitte, hogy az ő izgatása költötte fel a nemzetet mély álmából, s hogy mint Göthe varázsnoke inasa, most nem képes többé a szellemeknek parancsolni, melyeket felidézett. Pedig a baj máshol rejlett, a mint most az események után könnyen átlátjuk, s csak azon csodálkozunk, hogy akkor nem láttuk át.

Kormány s nemzet egyiránt érezte, hogy Magyarország elmaradott, hogy valahára haladnia kell, ha nem akar elveszni, de ezen elmaradást, hol a hosszú török uralomnak s háborúnak, hol az ellenreformációval frigybe lépett absolutismusnak tulajdonították, mely ugyanazon időben a hitettségét visszaállítani s az országot az örökös tartományokkal összeolvasztani törekedett. A kik ezt hirdették s most is hirdetik, nem veszik figyelembe, hogy épen a török uralom idejében Erdélyben s az ország nagy részében a nemzeti élet, minden egyéni szenvedések mellett is, melegebben lükte-tett, s egészségesebben fejlődött ki, mint a későbbi korszakban; hogy a magyar, Bethlen Gábor és Rákóczy György idejében, tudományosság tekintetében is az európai műveltség színvonalán maradt, hogy az ellenreformáció bajnokai s barátai, Pázmánytól

s körétől kezdve Zrínyi Miklósig a költőig, nem voltak rosszabb magyarok, mint protestáns elleneik, s hogy a Kollonicsok, Ampringenek és Caraffák gyászos kormánya után is, a nemzeti élet Mária Terézia idejében elég erőre kapott, hogy József szabadelvű központosító absolutismusa ellenében győzelmesen megvívjon, s az európai műveltséggel lépést tartson, s hogy az elmaradás valósággal csak Ferencznek butító kormányával kezdődik, melynek lélekölő hatásával még most is itt-ott, különösen főúri körökben, találkozunk. S mi volt az, a mi lehetőségessé tette, hogy e rettenetes korszak ellen alig támadott ellenzék, hogy a nemzet belenyugodott a tudományosság elaltatásába, minden nemesebb érzés előlésébe, a közélet elposványosodásába? Martinovics és társainak tragédiája nem lehetett oly maradó hatással, hiszen tapasztalásból tudjuk, hogy a vérpad mindig új vértanúk szülője s a mozgalomnak terjesztője, mert az eszméket nem lehet sem börtönbe zární, sem vérben elfulladászni; a rövid rémuralom nem törhette meg a nemzet szabadságérzetét. De a hosszú francia háborúk, melyek húsz év alatt hazánkat csak egyszer, s akkor is csekély mértékben érintették, ellenben a termékek árát folyton emelték, oly jólétet idéztek elő a birtokosoknál, mely bennök a nemesebb érzéseket eltompította. Tavaszi országos esőt és csendes háborút kívántak egymásnak, kik jót akartak kívánni a bankó világban, midőn a búza ára a papírpénz folytonos értékcsökkenése mellett folyvást emelkedett, s az eladódott nemesség régi ezüst adósságait rossz, értékét folyvást vesztő papírbankóval fizette, sok zálogjóságot visszaváltott s végre 1811-ben, a pápens értelmében, megmaradott kötelezettségének is hatvan százaléka alól felszabadult, mi által csak az árvák, az alapok, a tőkepénzesek veszítették vagyonuk nagyobb részét, — egy elenyésző kisebbség az adósok tömegéhez képest, kik e rendszabály által boldogultak. A bankó világ könnyelműségre és élvezetre csábította a nemzetet, az anyagi jólét elfelejtetett vele minden magasabb érdeket, az ország mély álomba merült. S a mint a mámor után nemcsak Széchenyi szavára, hanem a természet rendje szerint, midőn a reakció az alkotmányos formákon túltette magát, végre fölébredett s érezte a főfájást, szívesen szerette volna a kormányban, miután ez hibáját elismerte, feltalálhatni orvosát; de a kormány is élehetetlen volt, jóformán nem is létezett, ő is mélyen aludt

a francia háborúk s a pénzbukás után, mert Metternich herceg, úgy mint Guizot s ezeknek utánczói, azt tartotta, hogy kormányozni annyit jelent, mint ellentállni, hogy a kormány szerepe soha sem lehet az, hogy a nemzetet serkentse s haladását vezesse, hanem csak az, hogy mérsékelje a mozgalmat s megkösse a kereket, mi üdvös ugyan, ha az államkocsi lejtőn robog lefelé, de hibás, ha fölfelé törekszik. A kormány gépezete egyébiránt semmiképen nem felelt meg az újkor kívánalmainak; a közigazgatás a helytartó tanácsé lett volna, de ez nem bírt sem elég szellemi erővel, sem oly kezdeményezési joggal, hogy a mindennapi slendriánon túl bármit is elrendelhesen. Nevezetesebb kérdések a kancelláriához mentek föl, de itt sem intéztettek el végképen, mert az államtanácsé volt a döntő befolyás, mely a Felség aláírására hatott. A kezdeményezés ily viszonyok közt csak a koronától eredhetett volna.

A pénzügyek kezelésénél szintén oly hosszú volt az eljárás, a magyar kamara előkészítette a fontosabb ügyeket, az imperialis kamara tette a javaslatokat, az állami tanács adta a döntő véleményt, mely csakis ily hosszú létrán jutott a Felség elé, Ferencz halála óta pedig a szűk lát körű Lajos főherceghez, a könnyelmű Metternich herceghez s a pedáns Kolowrat grófhhoz, mert ezek alkották a kormánycollegiumot, mely Ferdinand neve alatt uralkodott. A nádort csak néha kérdezték meg, de ez is csak véleményt mondhatott; szóval nem volt sehol helye a kezdeményezésnek, sőt a collegiális rendszer még ennek lehetőségét is egészen kizárta. Az államtanács tagjai vagy jozefinus ellenszenvvel viseltettek Magyarország ellenében, vagy nem értették sem a magyar viszonyokat, sem az alkotmányosságot. Tettleg tehát nem éreztük sehol a haladó kormányt, csak az akadékoskodót ismerte az ország, s minthogy kormány nélkül még sem maradhatott, a megyéket emelte kezdeményező orgánumoknak, s a megyék csakugyan úgy kormányozták magukat, mintha az északamerikai Uniónak államai vagy a svájci szövetségnek cantonjai volnának; az egyik jól, a másik rosszul, az szabadelvű, ez conservatív irányban, de a gyeplő mindenütt kisiklott a központi kormány kezéből, mely folyvást csak a kereket kötötte. Midőn a nemzet látta, hogy a kormány mindig s mindenütt a haladást akadályozza, természetesen elvesztette minden bizodalját benne, s mindenben, mi tőle eredt, a szabadság és

nemzetiség aláadására intézett törekvést látott, s kísérletet az egész ország beolvasztására az absolutista összbirodalomba: jóakaratot nem tételeztünk föl a kormánynál.

Széchenyi még Kossuth Pesti Hírlapjának kiadása előtt, midőn Wesselényi volt az ellenzék megtestesülése, kigúnyolta ezen fel fogásunkat.

«Hogy is járhat sz a bécsi kormány után», így szólt szerinte az erdélyi báró, «hiába kapacitárod, nem látod-e szarvait, — ördög.» Mire a gróf:

«Látom a szarvakat, de szemem élesebb a tiednél, látom az egész alakot, nem ördög, csak ökör, s ezt lehet vezetni!»

II.

Bécsben csakugyan érezték, hogy megjött az idő, mikor a régi slendriánnal törni kell, Széchenyi politikai apostolkodása, mely Pesten nem talált többé hívőkre, Bécsben hatott a legfelsőbb körökben is, melyek most átlátták, hogy a magyar kormányt reorganizálni kell, fiatalabb, erélyesebb vért oltani belé, hogy azon erőkkal, melyek most is a kancelláriánál vannak, de az ügyrend következtében talentumaikat nem érvényesíthették, képes legyen Magyarországot eonservatív alapon a nyugati civilizáció színvonalára emelni. Gróf Majláth Antalt nem tartották e feladat megoldására elég erélyesnek, de még sem tették el mindjárt, bukása már az országgyűlés vége felé el volt határozva, de csak másfél évvel később állott be tényleg. Ez a eonservatív politika hagyományos eljárása, Majláth nevére még sok tárgy lebonyolításánál szükségök volt, s neki is felelősnek kellett látszani oly rendszabályokért, melyek nem eredtek tőle.

A gróf Dessewffy Aurél befolyása által kiképzett gróf Apponyi György lett magyar alkancellár, és b. Jósika Sámuelnek, az erdélyi kanzellárnak, komoly beleszólója volt a magyar politika irányának meghatározásába. Mindenki ismerte Apponyi szívós jellemét, mely loyálisának s hazafiségének érzetében nem gondolt a népszerűséggel, s megvetette a közvéleményt; neki többség kellett az országgyűlésen. Jósika nálánál kitűnőbbnek, de még erőszakosabbnak bizonyult. Befolyással bírt még néhány udvari tanácsos:

Bartal, Stettner, Zsedényi és Wirkner, kiknek magánjelleme, tapasztalata s ügyismerete ellen semmi kifogás soha nem hallatszott. Ámbár a bécsi levegő mindenkire, ki azt szívja, tehát rájuk is, oly befolyást gyakorolt, hogy Magyarországot megérteni felejték, s nézeteikben, ha nem is érzületeikben, némileg elnémetesedjenek, mégis mindezeknek későbbi élete fényesen bizonyította be, hogy jó magyarok maradtak; a bizodalmatlanság azonban minden ellen, a mi Bécsből jött, oly mértékben növekedett már, hogy mi bennök és gróf Dessewffy Emilben, ki a Híradóban pártolta a kormány minden intézkedéseit, fekete hazaárulókat láttunk, sőt még Széchenyi is, kit királyi birtosnak, valóságos belső titkos tanácsosnak s osztályelnöknek közlekedési ügyekben neveztek ki, csak azért hogy a kormánynak némi tekintetben tagja lett, tökéletesen elvesztette népszerűségét, mi ismeretes indulatosságát még fokozta.

Az új kormány első gondja volt lehetővé tenni, hogy a megyei autonómia megbéníthassa a kormány actióját, mit a korona felügyeleti jogának szigorú gyakorlata által keresztülvihetni vélt. Ezen felügyelet abban pontosult össze, hogy a főispánság ezentúl kormánytól függő, kormány által kinevezett s fizetett, nyugdíjjal járó hivatal legyen, ne méltóság, mely a megyétől csekély tiszteletdíjt nyer. A főispán lakjék a megyében, ha nem teszi, kapjon helyettest, ez elnököljön a gyűlésekben s törvényszékeknél, végezzen mindent, mit eddig a megyei Rendektől függő választott alispán végzett, védje a kormány rendeleteit, mozdítsa elő szándékait, adjon ebédeket, és szerezzon bármi módon oly politikai befolyást, hogy a követválasztásnál kormánypárti képviselők küldessenek az országgyűlésre.

Mindez sokkal kevesebb, mint a mit az 1867-ki kiegyezés után a Deák-párti kormány a megyék rendezésénél keresztülvitt, s távolról sem közelíti meg azon újabb rendezést, mely a Tisza-kormány alatt a megyei életet eloltotta, de a parlamenti élet pótolja most a megyei életet s a sajtószabadság tért nyit azoknak is nézetük nyilvánítására, kik nem ülnek a sándor-utczai házban, holott akkor az országgyűlés mindig csak háromévi szünetelés után gyűlt össze, nyilvánossága korlátolt volt, míg a szabadelvűek orgánuma a párt azon tudós töredékének kezébe jutott, mely rokonszenvet ébreszteni nem tudott.

Apponyi rendeletei s az administratorok kinevezése roppant izgatást idéztek elő, hiszen a megye autonómiája meg volt támadva s az első lépés megtéve arra, hogy a megye kizárólag közigazgatási közeggé váljék s ne legyen ezentúl politikai testület. Az új főispánok s helyettesek visszatetszéssel fogadtattak mindenütt, az alispánok még conservatív megyékben is nehezteltek, hogy teendőik nagy része, és ez által tekintélyök s befolyásuk a főispánság által felszívatik. A pártok liarczja mindezeknél fogva mindennap dühösebb alakot öltött, az ország két táborra szakadt, de a peesovics a nemesség s honoratiorok osztályában kétségtelenül kisebbségben maradt, a többség a kormányt nyíltan hazaárulással vádolta. Ezen ingerültségünk Bécsben is ingerültséget szült, hol forradalmi iránynyal gyanúsítottak bennünket, a magas katonai körök pedig, melyeknek szava a főhercegeknél mindig sokat nyomott, s melyeknél a határörvidék szervezetének következtében mindig szláv előszeretet uralkodott, a horvát aspirációk támogatását javasolták az irányadó személyeknél, s a magyar kancellária csakugyan a korona tekintélyének oly nagy veszedelmét látta a magyar ellenzék eljárásában az administrator! rendszer ügyében, hogy reá állt a horvát nemzetiségi izgalom pártolására; a kurucz magyar ellen jó eszköz a horvát labancz, még akkor is, ha a labanczság alatt pánszlávizmus rejlik.

A zágrábi gyűlések sokkal erőszakosabbak voltak, mint a magyarok, Horvátországban rémuralom állott be a túrmezei nemesek és a szlávón nagy bírt okosok ellen, de minthogy e rémuralom fejér volt, nem veres, a kormány nem tett semmit, hogy az indulatokat fékezze, sőt közegei még szították a tüzet, nem gondolva avval, hogy a láng a határon átcsap s az egész monarchiára terjedhet ki.

E szerint kevés hónappal az országgyűlés bezárása után három nagy kérdés foglalta el a nemzet figyelmét: a védegyleti izgatás a társadalmi téren, az administratorok elleni harcz a megyékben s a horvátok mozgalma, melynél az alkotmánysértő vágy, szétszakítani a magyarországi kapcsolatot, mindennap világosabban kitűnt, a nélkül, hogy a kormány ellenezné. Miután pártunknak orgánuma nem volt, melyben nézeteinket a magunk módja szerint közölhattük volna, német czikkeim az Augs. Allg. Ztgban, melyekben mindezen kérdéseket fejtegettem, ismét népszerűvé tették nevemet.

Az ellentét a pecsovics és szabadelvű közt a védegyelet által még a társadalmi életbe is beharapódzott s a nők ruházatában is nyilatkozott, az ország meg volt hasonló, Bécs és Pest nem tudták többé egymást megérteni, a levegő villanyossággal telt meg.

III.

Politikai irodalom, utazás és műemlékek tanulmányozása nem töltötték be minden időmet, nem elégítették ki vágyaimat. Mindig kerestem és szerettem szép szellemdús nők társaságát, s nem panaszkodhatom, hogy ezek közönyösen fogadták volna hódolómat, olyannyira, hogy írhattam volna négy-öt novellát élelményeimből, melyek jól beillenek Boccaccio Decameronjába. De a mint már a római Lucretius az ily viszonyokról ír:

Medio de fonte leporum

Surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angit.

A kéjforrás közepéből

Némi keser fakadoz, mely epeszt a virágok alatt is.

Azonkívül is megjő minden emberben az idő, midőn házasságról kezd gondolkodni és családot kíván alapítani, oly nyughelyét, melybe mindig visszavonulhat, ha az élet harcában kifárad, s hol a küzdelemre új erőt nyerhet. Ez természetes egy ösztön, Brehm is elbeszéli, hogy a nagyobb madarak egy pár évig célátalanul vándorolnak, mielőtt tökéletesen kifejlődnének s megnőne menyegzői tollazatuk, mely ível hazájokba visszaszállnak, párosulnak s fészket raknak. Én is éreztem, hogy ideje volna megházasodni, de igényeim e részben magasra voltak fokozva. A parasztgazdának és mesterembernek, a kisebb földbirtokosnak és boltosnak, a hivatalnoknak és tanárnak meg kell házasodnia, hogy legyen gazdaszony a háznál, ki a háztartást rendesen viszi, míg félje hivatásában el van foglalva; ez tehát takarékoságot keres benne, csínt és rendszereteket és férje iránt annyi tiszteletet, hogy ne veszekedjék vele; többet nem kíván boldogságára, a megszokás megtartja vagy meghozza a szereteteket. A nagy úrnak ismét oly feleség kell, mely a ház fényét fenn tudja tartani, társaságot fogadni, s akár kedvesség, akár büszkeség által a család nevét, a hivatal méltóságát illően képviseli.

selni. Ily viszonyok közt elegáns, habár pazarlásra hajlékony, és akár szépsége, akár szelleme, akár magatartása által kitűnő nőre van szükség, ki átérzi, mivel tartozik a férj nevének s hírének. Ha ragaszkodik hozzá, annál jobb, de ne mutassa ezt a világ előtt, mert ez nevelésesen polgáriás érzelésnek tűnik fel a társaságban, holott a nagy úr nejének köre nem a család, hanem a társaság. — Nekem azonban magasabb fogalmam volt a házasságról, mely csak akkor tökéletes, ha férj s feleség egymást szellemileg is kiegészítik, ha a nő megérti s helyesli férje törekvéseit, eszményeit, ha az emberi élet legmagasabb feladatai iránt vallásban és politikában nem különböznek felfogásaik, ha a nő buzdítja a férfit, s vigasztalja az elcsüggedés óráiban, s ragaszkodik hozzá minden körülmények közt, lényével összeolvad, s csakugyan feleség, vagyis a férjnek minden tekintetben fele. Ily viszonyok közt könnyen eltűri az ember a finomabb alkotású nő idegességét is, mely különben a házi békét sokszor megszakítja.

A mint Olaszországból visszatértem, nem éreztem magamat otthonosnak Eperjesen, hol a megyei mozgalmak kisszerűek voltak, s a társas élet lapos; engemet keveset érdekelt akár a Péchy, akár a Szinyey, akár a Berzeviczy családé legyen a túlsúly, ellenzéki meggyőződéseimnél fogva, Sáros nem lehetett azon talapzat, mely arra szolgáljon, hogy országos állásra emelkedjem. Kártyát sem játszottam, meguntam a társalgást az időjárásról, a vetések állásáról és kisszerű megyei ármányokról, nem is érdekelt nagyon a csevegés és politika a női körökben. Homályosan éreztem, hogy nagyobb események küszöbén állunk, s vágyódtam oly helyre, hol magasabbról tájékozhatom magamat a dolgok állásáról, mert az eperjesi élet láthatára oly szűk volt, hogy abba nem tudtam jól megférni, lelkem ki nem nyújtózkodhatott kényekedve szerint. Bécsbe mentem tehát a telet tölteni, tudtam, hogy nemzetünk sorsa mindig ott dől el, habár a rövidlátók azt hiszik, hogy ez fővárosunkban történik.

Bécsben régi barátomhoz, Németh Lajoshoz, szálltam, ki mint udvari ágens, az egész világgal ismerős volt, szívesen látták a kormánykörökben, a magyar hivatalnokgyarmatnál, a bécsi másodrendű társaságnál, a bankároknál s üzletembereknél, a milliomos Sinák s Rothschildoktól a százezeres Megyaszayig; mert az udvar-

hoz és magas arisztokráciához csak a színe jutott a magyar arisztokráciának, s akkor is mindig idegennek nézték. Németh a kancelláriához járó magyar birtokosoknak igazi gyámja volt, ismért mindenkit felül s alul, kedves modora praedestinálta udvari ágensnek.

Már 1836-ban kereste ezen állást, mindenki megígérte neki a kinevezést, Eötvös is, az alkanczellár, de a döntő ülésben Csarada mellett emelt szót, ki Németh mellőzésével első helyen föl lett terjesztve s kinevezve. Németh ezt orrolta s az alkanczellárral találkozva, ki neki condoleált, némi keserőséggel említette, hogy sokan Ígérték pártfogásukat, kik azután szavukat be nem váltották. Eötvös igazságot adott neki, «de», gombját megfogva, a mint az szokása volt, «*amice carissime*», így szólt, «nekem Csaradát kellett pártfogolnom, a szegénynek nem volt más pártfogója, holott önnek már kedves kinézése is oly útlevél, melylyel mindenhová eljutható

«Föltéve», felelt Németh, «hogyan azt nem úgy látomásozzák mint Excellentiad.»

Németh egyébiránt a legközelebbi nyílásnál csakugyan kineveztetett, s agentíája még a régi ágensekét is legrövidebb idő alatt felülmulta. — Vele együtt időm nagy részét a magasabb magyar hivatalnokok körében töltöttem, kik Becsben valóságos magyar gyarmatot képeztek, melyben az ember alig vette észre, hogy külföldön van. Szóba jöttek német újságcikkeim, melyekről ellenzéki álláspontom daczára még Bartal is elismeréssel nyilatkozott, s dicsérte bennök a magyar érzést, mely azokat jellemzi. Azt mondta, hogy ily cikkek szükségesek, mert nemcsak a távol külföld, hanem még a bécsi német hivatalos világ sem érti a magyar viszonyokat, még az államtanácsosok sem. Erre Németh megjegyzé, hogy mégis ismer egy német embert, ki tökéletesen otthonos a magyar kérdésekben, ez Graffen, a hamburgi követ (Ministerresident).

«Meg kell ismerkednem vele», vágta közbe.

«Szívesen bemutatlak, minden hétfőn és csütörtökön ott van Walter bankár estélyeinél, a csütörtökiekhez nem járok ugyan, meri magas zeneestélyek, melyeknél zeneközben minden szó, sőt minden suttogás tilos, meri a házi kisasszony alapos zeneismerő, s valóságos virtuóz, de jövő hétfőn bevezethetek.»

Németh ezen szavaira az egész társaság egymásután dicsérte a kisasszonyt, ki egy évvel előbb a nagy sorsot kétszázezer forinttal

nyerte, s a bécsi leányok közt komoly ismeretei által kitűnik, a nélkül, hogy kék harisnyás legyen.

Hétfőn tehát elmentünk a Landstrasse külvárosba, hol egy szép tágas kert felső végén a mostani földtani intézet általellenében egy palotaszerű villa előtt megálltunk, s az első emeletben a tágas teremben nagyobb társaságot találtunk, de Graifen ez egyszer nem volt jelen. Németh bemutatott a háziasszonynak s a kisasszonynak, de én ezekkel keveset gondoltam, mert itt találtam egy régi kedves nőismerőset, kit már két év óta nem láttam, melléje ültem tehát s egész este főleg vele társalogtam.

A háznak második leánya, a házi úr unokahúga, gróf Brédané, egészségi tekintetéből nem volt jelen az estélynél, — mikor férje hazajött, megkérdezte, mi az újság?

«Az, hogy Teréz férjhez fog menni», volt a felelet.

«Hogyan?»

«Pulszky mutattatta be magát, ezekből bizonyosan házaspár válik.»

«Tehát erősen udvarolt Teréznek?»

«Sőt nem igen vették egymást észre, de tudod, Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, hogy meg ne találják s meg ne értsék egymást.»

IV.

Ez időben List Fridrik, a híres közgazdasági író, a mérsékelt védvámok tudós apostola Bécsben mulatott, hol kitűnő szép leányát Pacher gazdag gyártulajdonoshoz férjhez adta, felolvasásokat tartott s a vasúthálózat kérdésével foglalkozott. Én is erre fordítottam figyelmemet. A vasútak nehezen honosultak meg az európai szárazföldön. Csak Belgium követte Angolország és Amerika példáját, hol az ország vasutakkal volt behálózva, Franciaország, a német államok és az ausztriai monarchia messze elmaradtak, meri a rendőri állam-eszme nem tudott megbarátkozni a gyors közlekedéssel, mely mellett az útlevel-rendszer nem volt fentartható s nem lehetett a szabadelvű, vagy a mint mondani szokták, forradalmi eszmék terjedését gátolni. Ausztriában csak az északi vasút volt kiépítve, mely egyrésztől Berlinbe s Hamburgba, másrésztől Varsóba vezetett. A déli vonal, a trieszti összeköttetés, éppen most közelített

befejezéséhez, Magyarországon pedig a bécs-pesti csak alig kezdett épülni. Ez alatt Kossuth egész erejével oda hatott, hogy az országot Fiumével hozza összeköttetésbe, s a vukovár-fiumei vonal fölmérésére megnyerte Kreut ért, egy fiatal, igen ügyes bajor mérnököt. Széchenyi nem szerette a vasutakat, s a fiúmei összeköttetést nem méltatta figyelmére. Ő a vízi utaknak adta az elsőbbséget, befolyását arra irányozta, hogy a dunagőzhajózási társulat szaporítsa gőzöseit, s azokon a Tiszán és Száván rendezze be a rendszeres közlekedést, főszólyt pedig a Dunára fektetett, s összeköttetésére a Fekete-tengerrel s annak kikötőivel. Helyes nézete szerint a Duna a monarchia külpolitikájának útmutatója, ez jelöli az irányt, melyben külügyi politikánk befolyását üdvösségesen terjesztheti ki, hogy kereskedésünk az Alduna-tartományokat hódítsa meg a monarchia iparának. Ugyanazért folyvást foglalkozott' azon akadályok elhárításával, melyek az aldunai közlekedést nehezítik. Mint királyi biztos meg is építette azon szikla-utat, mely a Duna balpartján a szorosokban a Kazánt, Izlást, Grebent megkerülve, Orsováig vezet, s méltán versenyez a Traján-uttal, melynek romjai vele szemközt, a Duna jobb párján végig húzódnak. Az új kormány is pártolta Széchenyi terveit, de az imperialis kamarától csak csekély évi pénzösszeget tudott kieszközölni e fontos vállalat kivitelére. A nagy gróf a vasút-hálózattal keveset gondolt, ámbár erre nézve is megvolt egy terve az országos gazdasági egyesületnek, sőt egy országgyűlési törvény is. A magántőke ez időben még tartózkodott a vasúti vállalatoktól, mindamellett, hogy az északi pályának financiaiális sikere meghaladta a várakozást, a kormány pedig pénzerejéhez képest elégségesnek tartotta, ha a déli vonalat a Semmeringen és Karston keresztül közköltségen építi.

Érkezésem lévén, írtam egy memorandumot a szükséges magyar vonalak irányáról, s figyelmeztettem a magyar kormányt, hogy egy vasúthálózat megállapításával s kiépítésének megkezdésével az ország anyagi helyzetét nagyban javíthatná, megelégedést idézne elő, s népszerűséget szerezne magának, mire csakugyan nagy szüksége volna, s megjegyeztem, hogy azon száz vagy kétszáz millióm, melybe az ily terv kivitele nem is egyszerre, de évek során kerülne, mindenesetre jobban volna beruházva, mint ha ezen összeget arra kellene fordítani, hogy egy fölkelést s beháborút elnyomjanak.

A bécsi körökben oly gyakran hallottam, hogy bennünket forradalmi iránynyal vádolnak, hogy én is forradalommal ijesztettem őket. Wirkner megdicsérte beadványomat, talán azért, mert gondolta, hogy a kormánypárthoz akarok áttérni; Ő Szemerét is, kinek szűk körülményeit ismerte, reá tudta bími, hogy tapogatózók, vajjon kineveznék-e udvari titkárnak a kancelláriánál, ha e hivatalra folyamodnék, mert ezt elég magas állásnak tartották, mely biztos utat nyit a referendáriussághoz, mi jóformán a legmagasabb hivatalos állás volt, melyre magyar középvagyonú nemes ember vágyódhatott. Csak a personális állott magasabban; az országbírótság, kamaraelnökség, alkancellárság csak kivételesen jutott a nemesek osztályrészeül, mert az elnökségek a mágnásoknak tartattak fenn. Apponyi átvette iratomat, mely valószínűleg a papírkosárba jutott, s miután a kormányférfiak, kikkel találkoztam, soha nem említék egy szóval sem, azt későbben kiadtam a *Pesti Hírlap-ban*.

V.

Hétfőn korábban mentem a Bazumofski palotába, — ez volt Walterék villájának neve, melyet első birtokosától nyert — hol kevés vendéget találtam még a szalonban. Csaknem nyomban utánam lépett be Mr. Clarke, az angol követségi titkár s a kisasszonynak köszönettel adott vissza egy könyvet, melyet tőle kölcsönzött volt. Azon rossz szokásomnál fogva, hogy minden könyvet kezembe veszek, melyet az asztalon heverni látok, ebbe is belepillantottam, Guizot híres munkája volt, a Histoire de la civilisation. Miután ily könyv nem tartozik azok közé, melyeket az ember egy divatos szalon asztalán találni szokott, megkérdeztem a kisasszonyt, olvasta-e?

— Természetes, hogy olvastam.

— De ez komoly egy munka, nem annyira mulattató, mint inkább fárasztó s eszméket ébresztő.

— Hát nem teszi föl rólam, hogy komoly munkával foglalkozzam?

Meg voltam lepetve, s kerestem alkalmat, hogy hosszabb beszélgetésbe ereszkedhessek az igen csinos, feketefürtű, feketeszemű kisasszonnyal, kiben a műveltség oly magas fokát fedeztem föl,

minővel eddig alig találkoztam. Walterék több év óta a nyarat fürdőkben töltötték, télen minden kitűnő idegen, ki Bécsbe jött, estélyeiken megjelent; a család ismert tehát mindenkit, külföldi írókat, művészeket, államférfiakat, közöttük többeket, kiket én is ismertem. Találkozott tehát sok érintkezési pont a társalgásban, s a mi engem még inkább meglepett, Teréz kisasszony olvasta volt az *Allgemeine Zeitung* melléklapját s isméré czikkeimet. Graffen is csatlakozott hozzánk, öregebb úr, Hamburg szabad Hanza-város képviselője, ki természetesen bele nem szólhatott a nagy politikába, de mégis megtudott mindent, mi történik, s a mit éles szemmel észrevett, azt ő metsző találás szavakkal roppant érdekesen elő tudta adni. Társalgásunk tehát igen kellemes volt, s minthogy én nemcsak beszélni, hanem jól hallgatni is tudok, és senkinek szavába nem vágok, a kis társaság a terem egyik szögletében valószínűleg jobban mulatott, mint a többi számos vendég.

A mint éjfél után haza mentem, el voltam tökéelve, hogy Teréz lesz az én feleségem, ha ő is úgy akarja, mint magam. — Egy pár nappal később Jurkovich ágensnél tánczestély volt, melyre meg voltam híva, s itt találtam ismét Teréz kisasszonyt s alkalmat tánczolni s társalogni vele. Elhatározásom megerősödött, következő hétfőn ismét ott voltam a Razumofski palotában elbúcsúzni, mert kedden felültem a gőzhajóra, s Pestről Eperjesre siettem, hogy anyámnak megmondjam, hogy házasodni szándékozom, s megkérdeztem, nem volna-e kifogása, ha német menyet hoznék a házhoz.

Protestáns-e? ez volt az ellenkérdés, s miután hallotta, hogy kálvinista, azt találta, hogy magamnak házasodom, nem neki, keressem boldogságomat ott, a hol azt legbiztosabban megtalálni vélem, csak atyám szellemében kívánta, hogy vallás tekintetében ne legyen nézetkülönbség a családban. Az öreg úr még végrendeletében is szívemre kötötte, hogy protestáns feleséget válasszak s kormány-hivatalba ne lépjek. Fejérváry nagyon megörült, hogy bécsi leányt akarok elvenni, mert most biztosnak vélte, hogy el nem merülök a megyei mindennapiság s falusi gazdálkodás posványába, büszke volt reám, mert a maga nevelésének tartott, s nem akarta, hogy belőlem ne váljék egyéb, mint egy hírlapíró ellenzéki táblabíró.

Negyed napon ismét gyorskocsira ültem, s a nélkül, hogy Pes-

ten megállanék, egyenesen Bécsbe utaztam. Csütörtökön reggel érkeztem meg, s tudva, hogy a zeneestély napja Walteréknál, oda siettem. Teréz a harmóniumon kísért épen nem tudom mily híres zongoraművészt, midőn csöndesen s némán beléptem, hogy senkit ne háborgassak. Észrevett s elpirult; ezt jó jelnek vettem.

VI.

A vendégek közt ott volt az öreg báró Fechtig, Fejérváry régi barátja, különös typusa a múlt időknék. Sok esze volt, még több könnyelműsége s legtöbb szerencséje. Többször azt hitték már, hogy biztosan tönkre megyen, de leleményességével mindig kivágta magát bajaiból. Lengyeltótit bírtá haszonbérben, s ott rendkívül szép arab ménest tartott; erre fektette gazdaságának súlypontját, az újabb divat azonban csak az angolfajú lovakat kezdte becsülni és fizetni, a nemes arab vér kiesett a közkedvességéből, s íme Fechtig mégis túl tudott adni egész ménésén, Lajos Fülöp kormánya vette meg drága áron. Felesége azon Faraone Cassis unokája volt, ki József császár idejében mint az egyiptomi basa defterdárja nagy vagyont szerzett, s midőn Őt a basa meg akarta fojtatni, hogy kincseinek birtokába jusson, szerencsésen Triesztbe menekült, hol tőkét már előbb biztonságba helyezte. A szultán sürgette kiadatását, de József császár azt találta, hogy oly idegent, ki milliomokat hoz az országba s itt fekteti be, — mert Cassis megvette Aquiléját — nem szokás kiadni, inkább gróffá nevezte ki. Fechtig atyja, ki Ferencz császárnak egy ideig tanítója, később a legfelsőbb törvényszék elnöke volt, fiának könnyelmű vállalatait nem szerette, s midőn első unokája született, kijelentette, hogy azt solid nevelés végett magához fogja venni, de barátunk ezt nem engedte meg, s atyjának kereken megmondta, hogy ő már rajta bizonyította be, mikép nevelési rendszere rossz, unokáját tehát nem fogja nevelni, megteszi ezt ő maga, hogy külön ember legyen apjánál. Fechtig régi barátja lévén a Walter-háznak, nekem pedig mindig nagy pártfogóm, megörült, hogy velem épen itt találkozott, s kezdte előttem Teréz kisasszonyt dicsérni, mint a bécsi leányok gyöngyét. Nem volt semmi szükségem ezen figyelmeztetésre, mert különben is szerelmes voltam, de csakhamar észrevettem, hogy nem vagyok

az egyetlen követelő, mert Teréz ünnepelt leány volt, mind a fiatal zenészek s festészek rajongtak érette, mert nemcsak kitűnően zongorázott, hanem igen csinos tájképeket is festett. Az öreg Hammer-Purgstall, a híres orientalista, folyvást írt szerelmi dalokat hozzá, egy gazdag amerikai, egy angol orvos, egy görög bankár, egy francia gyártulajdonos, egy svéd diplomata, egy svájci kapitány, egy orosz herceg, egymásután kosarat kaptak tőle, de mind oly kedves módon, hogy a baráti viszony meg nem szakadt. Most is egy frankfurti milliomos járt utána, és Skanderbég herceg. Én ez utóbbira nézve megjegyeztem, hogy ez aligha nem szédelő, mert Skanderbég nem is családi név, csak török elnevezése Castriota György epirusi fejedelemnek, Hunyady János barátjának, kinek egyetlen fia Kliodus szigetének védelmében esett el, mint családjának utolsó sarja. Ez mind igaz, monda Graffen, de jelenlévő vendégünket az orosz követ mutatta be, ő csakugyan orosz herceg, Castriota Skanderbég s igényt tart Albániára. Az orosz udvarnak mindig vannak ily praetendensei tartalékban, hogy azokat szükség esetében felhasználhassa. S csakugyan egy pár évvel később Londonban keresett föl egy bosnyák úr, ki Njemanovicznak adta ki magát, az orosz követséggel állt összeköttetésben, s mint a Njeman bosnyák királyi család tagja szerepelt, holott tudjuk, hogy e család rég kihalt.

Vetélytársaim nem igen ijesztettek meg, a frankfurti milliomos csinos fiatal ember volt ugyan, de sokkal jobban bízott milliomjaimban, mint hogy Teréznek tetszhetett volna. Az albán hercegnek nagyobb előnye volt, meid értett a zenéhez, holott én e tekintetben nagyon is tudatlan vagyok, írt elég csinos francia verseket, zongorára is tette, el is játszotta, el is énekelte, s én ezalatt kifáradtan elaludtam.

Hétfőn Fechtiggel együtt meghívtak ebédre, ott volt Schmerling is és Sommaruga, a magyarfálók — a házi úr sem szerette a magyarokat — Bauernfeld és Kettichné, a híres színészné férjével együtt. A társalgás az irodalom és dramaturgia körül forgott, Sommaruga, ki ez időben mindig Shakespearerrel ábrándozott s egy Shakespeare társaságot is hozott össze, melyben az angol költő színműveit eredetiben olvasták és németül commentálták, megemlíté, hogy szép volna itt is egy Shakespeare darabot szerep-

elosztással felolvasni. Az indítvány tetszett a házi asszonynak, ki megkérte őt, szemléljen ki jövő hétfőig oly darabot, mely erőnket felül nem múlja, hiszen ismeri a társaságot, mely ilyenkor meg szokott jelenni. Teréz egész este különös tapintattal vitte a házi kisasszony szerepét, mindenkivel váltott egy pár szót, össze tudta hozni azokat, kik összeillettek, úgy hogy mindenki jól érezte magát, csak én nem tudtam alkalmat találni vele perczeknél tovább beszélhetni, pedig oly sok mondani valóm lett volna, hogy erre nem egy pár perczet, de egy órát sem tartottam elégségesnek. Midőn az ebédlátogatást tettem, senkit sem találtam otthon, a csütörtöki zeneestélynél ismét nem volt alkalmam bizalmas beszélgetésre.

Hétfőn Sommaruga a Szentivánéji mesét javasolta felolvasásra, mibe mindenki beleegyezett, a szerepek rögtön ki lettek osztva, s én Zubolvt választottam magamnak, s megígértem, hogy jól fogok ordítani, de megjegyeztem, hogy nincs kezeimnél német Shakespeare. «Mindjárt adhatok egy példányt», szólott Teréz és elsietett, én utána szaladtam, s kezét megragadva, «szeretem», mondtam, «akar-e enyém lenni?» Megijedt, elpirult, kiragadta kezét az enyémből, «szóljon holnap anyámmal», s elfutott a könyvtárba. Közönyös arczczal jöttem vissza a szalonba, utánam Teréz a könyvvvel, a társaságban senki sem gondolta, hogy sorsunk eldőlt.

Éjjel nem tudtam aludni, délben ott voltam a Razumofski palotában, hol Walterné igen szívesen fogadott. Rendkívül okos asszony, s ha akaija, nagyon kedves. Leánya már bejelentette látogatásomat, s ő nyíltan megmondta, hogy ámbár alig ismer, szívesen enged kérelmemnek, de egy baj fenmaradt, férje nem szereti a magyarokat s nem is gyanítja szándékomat, igaz, hogy alig váltottunk eddig más szót, mint a szokásos köszöntéseket, — majd elő fogja őt készíteni, holnap reggel keressem fel irodájában a városban, most menjek le a kertbe, ott sétál Teréz.

Hiába írnám le mit mindent beszélgettünk akkor; a ki ily boldog pillanatot átélt, ismeri édességét, a ki nem ismeri, az meg nem érti, mily boldogságot szerezhet egy pillantás, egy szó, egy kézszorítás.

Másnap elmentem Walter irodájába, s alig tudtam, miként adjam kérelmemet az öreg úr tudtára, de a mint beléptem, ő nya-

kamba borult, megcsókolt, sírt s mondta, hogy ez legboldogabb pillanata életének, ő csak egyetlen leányáért él, reám bízva boldogságát s bízik, hogy bizodalmának megfelelek, mert Teréz bevallotta neki, hogy szeret, s máshoz soha nem megyen férjhez.

VII.

Május elsejére volt kitűzve a formaszerinti kézfogás, ebédnél ott voltak a család benső barátai, este Teréz tisztelői szép meglepetést rendeztek számára, gyönyörű serenádót a kertben, kitűnő zenészek hozzájárulásával, s az éj beálltával fényes tűzjátékot. A lakodalom augusztus első hetére halasztatott, addig Bécsnek oly társaságával ismerkedtem meg, melylyel eddig alig érintkeztem, s nagy meglepetésemre az anyagi érdekek és könnyű élet ezen fővárosában sokkal több tudományos, mélyen gondolkodó s politikai műveltségű férfit találtam, mint mi magyarok gyanítottuk. A pénzembereknek természetesen sokkal szélesebb látkörük volt, mint magyar táblabíróink legkiválóbbjainak, a felső ítélőszékek bírái, kikkél Bréda által, törvényszéki elnök letére megismerkedtem, sokkal alaposabb jogászok voltak, mint a mi curiánk tagjai, s a *juridisch-politischer Leseverein*ban oly szabadelvű társalgásnak voltam tanúja, mely bele illett volna akár a pesti casinóba, midőn Széchenyi viszi a szót.

Báró Hammer-Purgstall elbeszélte nekem küzdelmeit a bécsi tudományos Akadémia alapítása tárgyában, melyre Metternich herczeg csak hosszú ellentállás után adta belenyugvását, mert még tudományos kérdések megvitatásában is veszedelmet látott, Ferencz alatt ilyenről még csak gondolni sem lehetett. Uralkodása alatt már ily név is gyanús volt előtte, ugyanazért Széchenyi is csak tudós társaságot alapíthatott, nem Akadémiát. — Megismerkedtem gróf Andriannal, ki később névtelenül egy ügyes munkát adott ki «Die Zukunft Oesterreichs». Lipcsében nyomtatták, Bécsben eltitolták, mégis közkézen forgott a magasabb középrend körében s nagy benyomást tett a kedélyekre. Gróf Auersperg Antalnak, Grün Anastáz álnév alatt, kiadott költeményei: «Spaziergänge eines Wiener Poeten» gróf Sedlnitzki minden tilalma daczára a társaság alsóbb rétegeibe is elhatottak. Báró Dobblhoffal is talál-

koztam, kit nagyon szabadelvűnek tartottak, és többekkel, kik a legközelebbi jövőben kisebb-nagyobb szerepet játszottak. A mi azonban engemet mélyen megszorított, az azon ellenszenv volt, mely Bécsben Magyarország ellen általánosan uralkodott. Ennek oka nemcsak abban rejlett, hogy a magyar viszonyokat s a magyar ellenzék szabadelvű irányát alig ismerték, hanem inkább abban, hogy Bécsben még az arisztokratia azon néhány tagja is, kik a szabadelvű mozgalomhoz csatlakoztak, magukat a XIX-dik század polgárainak érezték. A mozgalom a polgári középrendé volt, holott nálunk középrend helyett csak nyárspolgárság létezett, s a szabadelvű mozgalom minden tényezői nemcsak hogy a nemességhez tartoztak, hanem a lovagi erényekben és hibákban büszkélkedtek is. Ugyanazért, habár az elvek Lajthán innen, Lajthán túl azonosak voltak, fennállt az idegenség, melylyel a takarékos, rendszeresítő, óvatos német középosztály a vendégszerető, felületes, merész, pazarlásra s rendbontásra mindig hajlandó magyar nemes ellen viseltetik, a polgár s a gavallér nem illenek össze. A bécsi német büszke volt osztályának közigazdászai i és intellectualis súlyában, míg a magyarnál az egyéniség fejlődött ki erősebben; még a magyar parasztnak is nemes és méltóságos a magatartása, s ez boszantja a szorgalmasabb németnek alázatosabb természetét. A német ugyanazon ellenszenvvel viseltetik a lengyel ellen is, mert ez is lovagi nemzet, melynek rendellensége nem fér össze a németnek pedánsabb jellegével. Mi nem tagadhatjuk meg a német felfogás jogosságát, mert a lovagiasság az egyént teszi ugyan érdekessé, s azt is főleg csak nők előtt, de időnkben túlélte magát a modern társaságban, mely érzi, hogy a mi századunk a polgárságé volt, a népé lesz. Ezt mi magyarok nem tudjuk felfogni s még most is negélyezzük a lovagiasságot, mint Európa Don Quixottejei, holott a német reformatio s a francia forradalom régóta megtörte a lovagiasságot, mely fényes, regényes, színházi megjelenése következtében, ott, a hol hagyományai megmaradtak, nem köthet frigyét a prózai, kisszerű, önző középrenddel. Igaz, hogy épen ez szokta keresni a nemesi czímet, de azért mégis utálja a nemesség lényegét, arisztokratáknak csak az elsőszülöttségű nagybirtokosokat ismeri el, s ezek iránt tisztelettel viseltetik, mert ezek is zárt osztályt képeznek, s nevelésök következtében politikailag élheterlenek.

Bármennyire szíveseknek mutatkoztak a bécsiek irányomban, s bármennyire viszonzotam a szívességet, mégis bizonyos idegenséget nem győzhettünk le egymás iránt.

Legkevesebb ellenszenvet tapasztaltam a magyarok ellen a nagy pénzfejedelmeknél, Rothschildnál és Sinánál, kikkel néha találkoztam. Rothschild szerette bennem a műértőt, Sina pedig Fejérvárynak, régi ismerősének unokaöccsét. A roppant mennyiségű pénz világpolgárrá teszi birtokosát, az megéri s felhasználja úgy a németnek polgári takarékoságát s pontosságát, mint a magyarnak lovagi pazarlását.

A két óriási vagyonnak eredete nem kevésbé érdekelt; nekem következőképen beszélték el Bécsben:

Az öreg Rothschild, a milliomok szerzője, nem tartozott a zsidó arisztokrátiához, e név alatt értve azon családokat, melyek akár mint a német fejedelmek bankárai, vagy a mint a múlt században őket nevezték, udvari zsidai, akár több nemzedéken át mint híres orvosok, a keresztény társaságban is állást vívtak ki maguknak. Rothschild állása meglehetősen gazdagsága mellett is szerényebb volt, ő külföldi, francia s angol árúkkal megtelt társzekereivel járt az országos nagy vásárokra (Messe), s a fejedelmek udvaraihoz, melyeknek közkedvességű szállítója volt. A Haszsziai választófejedelem Kasselben megkedvelte őt mint kitűnő sakkozót, kivel szívesen eljátszott néhány pártit, mikor árúival oda vetődött. Rothschild esetleg ismét Kasselben időzött, midőn a francia köz-társaság seregei a kilenczvenes években közeledtek, s megérkezésüket semmi nem gátolta többé. A választófejedelem, kinek igen tetemes magánkincse volt, azon ezeredek árából, melyeket az angoloknak az amerikai szabadságháborúban drága pénzen eladott, — nem kis zavarba jött annak biztos elhelyezése iránt, hat milliomot tehát Rothschildnak adott át, oly föltétel alatt, hogy azokat hat héttel a francziák elűzése s a régi állapot visszahelyezése után — mert meg volt győződve, hogy előbb-utóbb visszakerül székvárosába — pontosan fizesse vissza; más hat milliomot a német császárnak s birodalomnak kölcsönzött, s kíváncsi volt, ki lesz a becsületesebb adós, a császár-e vagy a zsidó. Soká kellett várnia, hogy kíváncsisága ki legyen elégítve, de végre mégis 1813-ban a haszsziai választó is a szövetséges seregek nyomában a lipcei csata

után Kasselba bevonult. Rothschild már várta őt, s a tőkét, s az időközben felszaporodott kamatokat pontosan visszaadta neki. A választó megköszönte a pontosságot, fölvette tőkéjét, visszautasította a kamatokat, mert letéteménynek tekintette az üzletet, nem kölcsönnek, s vele mégis jobban járt, mint a római császárnak adott kölcsönével, melyet senki sem fizetett meg, mert római császár s birodalom nem létezett többé, az osztrák császár s német szövetség pedig tagadták, hogy annak örökösei és jogutódjai volnának. Több évvel később Rothschild ezen követelést is potomáron megvette, s valamelyik államkölcsöne alkalmával bizonyos részben értékesítette. Természetes, hogy oly pénzügyi lángész, mint az öreg Rothschild, húsz háborús év alatt úgy megszaportotta a reá bízott tőkét, hogy a béke megkötése után, midőn a continentalis hatalmasságok mind államkölcsönökre szorultak, övé lett az egyedáruság ezekben. Fiai mind örökölték atyjok kitűnő pénzügyi tapintatát, különösen a londoni Náthán s a párisi James. Frankfurtban telepedett meg a harmadik, Bécsben a negyedik, Nápolyban az ötödik; most már unokái s azoknak fiai viszik világhírű házaik üzleteit, függetlenül egymástól, de mindnyáj okát jellemzi a finom műérzék, melylyel mindegyikök nagybecsű műgyűjteményt szerzett, főleg a renaissance köréből. Ha a Rothschild család minden műemlékei együtt volnának, megvernék a legbüszkébb európai múzeumokat a XV—XVII. század műkincseiben.

Az öreg Sina György, a ház alapítója, eredete szerint macedóniai görög volt, a múlt század második felében Bécsben nyitott nagykereskedést, a török alattvalók kiváltságainak védelme alatt. Azon időben Amerika nem termesztett még gyapotot, ezen gazdasági ág azonban Macedóniában szélteben virágzott, a basa pedig egyedáruságot gyakorlott; nem engedte, hogy a lakosság gyapotaratását idegennek adja el, ő azt beváltotta s földiének Sinának adta el mindig az összes készletet. Ez egyszer ilyen üzletben Monastirban volt s éppen megkötötte a szerződést a basával, midőn Bécsből stafiétát (magánpostát) kapott, hogy cégvezetője bele ölte magát a Dunába. Sina tehát tüstént elment a konákba a basához, s megmondta neki, hogy szerződésük megszűnt, miután barátja, kire vagyonát bízta volt, megölte magát, s meglehet, hogy minden pénzét elvesztette, tehát nem vállalhat oly kötelezettséget, melyet

talán nem volna képes teljesíteni. Mire a basa megjegyezte, hogy Allah elvehet ugyan pénzt, de becsületességet nem vehet el, üzleti összeköttetésük tehát fenmaradhat ezentúl is, csakhogy alakját meg kell változtatni. Ezentúl tehát társaságba fognak állni, a basa meghatározandó áron felküldi a gyapotot a bankárnak, ez eladja közös nyereségre s a basa részét is kezeli, mert ez sejtette, hogy megjő az idő, midőn a szultán megküldi neki a selyemzsinórt s elkobozza vagyonát, a bankár akkor családjának ki fogja üzetni az egyenleget. A társaság ez alapon több évig virágzott, végre megérkezett a selyemzsinór Stambulból, de nemcsak a basának, hanem fiának számára is, megfojtották az egész családot, és Sina, mint társának törvényes örököse-, megtartotta az összegyűlt tetemes összeget, mely a francia háborúk alatt ismét növekedett már az által is, hogy Sina György, apjának nemcsak fia, de társa is, egy Wagram-nál megsebesült francia főtiszt tanácsára és közreműködésével, ki a forradalom előtt kereskedő volt, s most Sinának házánál ápoltattott, minden könyveit ezüstre írta át, minden kötelezvényeit s tőkét ezentúl ezüstre stylizálta, s így az 1811-diki pátensből eredő minden veszteséget elkerülte, mely más bécsi házat erősen megingatott. György báró, ámbár a leggazdagabb magánszemélyek egyike, a takarékoságot egész fukarságig vitte, más szenvedély, mint a pénzszerzés szenvedélye, nem uralkodott benne. E részben elütött tőle fia, Simon, ki érezte, hogy a kinek van, annak adni is kell, még pedig nemcsak önző élvezetre, hanem humanitárius és tudományos czélokra. Egy nemes tulajdont azonban ném tagadhatni el György bárótól sem, hő ragaszkodását Görögország iránt, mind György, mind Simon görögöknek érezték magukat. György a csillagvizsgáló intézetet alapította Athénben egy millió drachma erejéig, Simon pedig Hanzen által építtette a görög főváros legszebb márványpalotáját, a görög tudományos akadémia számára, de magyar intézeteink is részesültek bőkezűségében.

VIII.

Időközben míg a várva-várt augusztus hatodika megjött, lementem Pestre s Eperjesre, hogy elrendezem dolgaimat. Mindenütt azt találtam, hogy az izgatottság nőttön nő, mert az új adminisztrá-

torok túlbuzgósággal értelmezvén azon utasításukat, hogy többséget szerezzenek, erőszakoskodásban vetélkedtek egymással, s azon voltak, hogy ügyes fogásokkal, s a nyers erőnek alkalmazásával is, a szabadelvű ellenzéket terrorizálják s a politikai térről leszorítsák. Ily szerepben leginkább tűntek ki a liberalismus renegátjai, Luka Sándor és Tisza Lajos, a lionti és bihari adminisztrátorok. Ez utóbbi Nagyváradon az oláh bocskoros nemesekkel, Drágos vezetése alatt kiverette a táblabírákat a megye tereméből, s a kormány helyeselte ezen eljárást, midőn azon vármegyéket megdorgálta, melyek a honti s bihari eseményekben sérelmet látván, panaszkodó felírásokat küldtek fel a felséghez. A kancellária büszke volt arra, hogy kimutathassa Metternichnek, mikép a magyar kormány is képes erélvt kifejtteni, s magát minden törvényes korlátokon túltenni. Avval nem gondolt, hogy ez által még inkább szítja a tüzet, sőt még azt sem vette intőjelül, hogy még Eötvös Pepi is, bölcselkedő költői szelleme daczára, mely természeténél fogva a harczot kerülte, az előörsök közé lépett, s a pesti gyűlésben fényes beszédben megtámadta a kormányt, mely a megyei rendszert tönkre akarja tenni. Legnagyobb hatással voltak a szónok e zárszavai:

«A megye volt eddig a szabadság főbiztosítóka, de mit tegyünk, ha maga ezen biztosíték is megtámadtatik? Ez maga is arra vezet, hogy más biztosítékról gondoskodjunk, s ha a kormány föllép s azt mondja: a magyar megyékkel nem lehet kormányozni, mi is lépünk fel s mondjuk, hogy a kormány belrendezetérl kell gondoskodni.» Indítványozza ennek következtében, hogy a megyékhez körlevél intéztessék, Pestmegyében pedig bizottság választassák, mely a népképviselet és kormányfelelősség mikép lehető behozataláról gondoskodjék.»

Ezen indítvány, melyben már benrejlík az 1848-diki törvények szelleme, egyhangúlag fogadtatott el a pestmegyei gyűlésben, s elfogadtatott a megyék többségében. A kormány minderre nem figyelt, de meg kell vallani, hogy tekintetbe vette az anyagi érdekeket, ezen iparkodását azonban mi nem méltányoltuk. Hiába szervezett a kormány Széchenyi elnöksége alatt egy külön közlekedési osztályt a helytartó tanácsnál, hiába állított ipariskolát Budán, a mostani polytechnicum első csiráját, hiába foglalkozott

a népiskolák rendezésével; az adminisztrátori rendszer, a védegyelet, a serelemek háttérbe szorítottak minden egyéb kérdést.

Ha az ember Aristoteles értelmezése szerint csakugyan a politikai állat, a magyar ez időben Aristoteles szavainak tökéletesen megfelelt, mert politikát beszélünk, politikát szittunk be a levegővel, politikával aludtunk el, politikával ébredtünk fel mindennap.

Végre megjött augusztus és a nászünnepe. Ez természetesen fényes volt, ott volt részemről Fejérváry mellett báró Vay Miklós s az egész bécsi magyar, gyarmat, mely nemzeti kötelességnek tartotta ily alkalommal jelen lenni. — A menyasszony részéről gróf Mensdorff, a főhadi tanács alelnöke, Graffen a hamburgi követ, s a bécsi bírói, irodalmi, művészi és pénzvilág számos képviselője, az intellectuális társaság színe. Hogy házánál ne legyen alkalmatlansága, anyósom igen okosan Domaiernél Hietzingben rendelte el a nász-ebédet, közel száz személyre, melynek folyama alatt az első felköszöntés után eltűntünk azon ürügy alatt, hogy a nászutazásra készülünk. Én a nászutazást nagyon ügyetlen egy szokásnak tartom, melynél az új házaspár nem figyel sem szép termetre, sem műemlékekre, vendéglőkben kényelmetlenül érzi magát s mindenütt azt nélkülözi, mire leginkább vágyódik, a csendes, kedélyes otthont; ugyanazért a nászutazástól fölmentettük magunkat, csendesen hazamentünk s a Razumofski palotában s kertjében meghúzódva két hétig még Bécsben maradtunk. Senki sem zavarta boldogságunkat, azt hitték, hogy elutaztunk. Sokat terveztünk ezen két hét alatt életünk jövő folyamáról, s nem is gyanítottuk, hogy mindezen tervek már a legközelebbi években fátyolképekként szét fognak foszlani.

HÁZI ÉLET S A FORRADALOM ELŐJELEI.

(1846-1847.)

I.

Július vége felé Bécsből Eperjesre indultunk, Pestig elég kényelmesen utaztunk a gőzhajón, de ezen túl feleségemnek nem mutathattam be előnyösen új hazáját. Rendkívüli esőzés megrongálta a különben sem mintaszerű országutat, első napon csak Kápolnáig értünk, piszkos vendéglőben kellett meghálnunk, a vacsora rossz volt, szégyelni kezdtem a hazai utazás kényelmetlenségét, melyet az előtt észre sem vettem. Más napon Kassára jöttünk, csak harmadnapra érkeztünk Eperjesre. Útközben megálltunk még Budamérrt, Újházyéknál, kiknél az atyafisági kötelékeket az elvrokonság is erősítette. Itt egyébiránt más dolgom is volt, egyik unokahúgom kevéssel ez előtt engem választott gondnokának, felkerestem tehát, s megkérdeztem miért nem bízik bátyjának, gyámjának gondnokságában, aligha valami házassági terv nem rejlik ez alatt, mely talán nem volna ínyére bátyjának. Hugóm elpirult s bevallotta, hogy ez csakugyan úgy van.

— Választottja tán bizony katolikus?

— Az bizony.

— Hátha én sem egyezem bele s megtagadom gondnoki áldásomat?

— Nem teszi, bácsi, de ha tenné az sem volna nagy baj, más gondnokot választanék.

— E szerint az úrfi letette az ügyvédi vizsgát s önt is beavatta a Corpus Juris rendelkezéseibe a gyámság s gondnokság iránt.

Úgy volt, Raisz Szilárd nyerte meg szívét, mi ellen kifogásom nem lehetett, nem is kételkedtem, hogy elébb-utóbb szép előmenetele lesz. Ez alkalommal közbenjártam a családnál, hogy egyezzek

be e vegyes házasságba, mely szeptember közepén egész ünnepélyességgel a régi formák szerint megtörtént. Budamérrt voltunk a nagy ebédlőben díszmagyar ruhában, én s a menyasszony családja, midőn Görgey Arnold, a szépesi alispán, szintén díszruhában a vőlegény nyel ünnepélyesen belépett, kísérve szépeességi uraktól, s hosszú ékes beszédben kiemelte Raisz fényes tulajdonait, s tőlem mint az atya helyettesétől, megkérte a házi kisasszony kezét, ígérve neki minden lehető boldogságot. Erre én is színtoly ünnepélyesen kidícsértem a menyasszony szépségét és jóságát, mit egyébiránt bátran tehettem, mert csakugyan szép is volt, jó is volt, s megintettem a vőlegényt, becsülje meg a kincset, melyet kezére bízunk. Következett sírás közt a menyasszony búcsúzása testvéreitől, s lementünk a kápolnába az összes jobbágyság sorai közt. Az esketés után meg volt a nászbed, mely után a házas pár az új divat szerint elutazott. Az ősi szokás szerinti estveli táncmulatság elmaradt, melynél a vőfélné az első táncz a menyasszonnyal s kötelessége éjfélkor az ifjú asszony fejéről a kard hegyével levenni a menyasszonyi koszorút, mire a menyasszony az éltebb növendégek kíséretében szobájába visszavonult. Úrfikoromban többször voltam vőfél s ismertem az eljárást, most bele tanultam a násznagy s örömapa szerepébe.

Teréznek megtetszett a magyar élet, ő pedig az atyafiaknak, barátoknak s ismerősöknek, de anyósomnak nem volt maradása Bécsben, nem tudott hozzá szokni ahhoz, hogy a ház üres, és egyetlen leánya nincs többé nála, s csakhamar eljött hozzánk látogatóba. A bécsi kényelemhez szokott úrhölgynek természetesen száz meg száz kifogása volt a magyar utak, a magyar vidékek, a magyar konyha s a magyar szokások ellen, — hiába, német nő nem érezheti magát jól nálunk, hacsak nem válik magyarrá. Feleségem leg-rövidebb idő alatt egészen bele élte magát a magyar társaságba, magyarrá lett s hamar elfelejtette, hogy még nem régen nem volt az. A hegyaljai szüret roppantul érdekelte Mádon, jól mulatott s nem is vágyódott Becsbe, pedig oda kellett mennünk telelni, mert megígérttem volt Teréz szülőinek, hogy a telet mindig náluk töltjük.

Bécsben valahára elejtették gróf Majláthot, ki már régóta csak névleg volt kancellár. Gróf Apponyi György lépett helyébe, alkanczellárnak Szögyényi Lászlót nevezték ki, kinek rokonszenves alakja s előzékeny nyájassága a magyar táblabírákra jobban hatott, mint a

kancellár ridegebb formái. Az irányadó körökben különösen becsülték, hogy az 1839-ki országgyűlésen mint ítélmester, egymaga a KK. és RR. táblájának nagy többsége ellen védelmezni merte a curia eljárását a politikai perekben. Egyébiránt egyetértett Apponyi programjával, hogy a központi kormány tekintélye helyreállításék, s a megyék autonómiája ne szolgáljon ürügyül a politikai aciónak, hanem a közigazgatás szoros korlátai közé szorítottassék, miben mi természetesen az absolutista irányt vádoltuk, mert a három évi időközzel összeülő országgyűlésben nem láttunk elégséges ellenőrző hatalmat a központi kormány ellen, ezt most a várme-gyék gyakorolták, ugyanazért ezekben láttuk az alkotmány bástyáit.

De nemcsak Magyarországon, az örökös tartományokban is mutatkozott oly forrongás, melyet Ferencz uralkodása alatt lehet- lennek hittek. A nép tudta, hogy Ferdinánd csak báb a trónon, s hogy neve alatt Lajos főherczeg, Metternich és Kolowrat kormányoznak, a korona iránti hagyományos loyaltás nem volt tehát megsérte, ha a kormányt nyíltan gáncsolták; ez pedig nem merte a személyes szabadságot oly önkénytesen megsérteni, mint Ferencz alatt. Szedl- nitzky is előregedett s a titkos policzia megszűnt ijesztő mumusnak lenni. Csehországban gróf Thun Leo nemzeti izgatása már a magas arisztokrátiára is hatással volt, Becsben pedig a magasabb tisztvise- lők, különösen a bírói karhoz tartozók, politikai véleményeket is nyilatkoztattak ki társaságban, s rossz végét jövendölték a fennálló kormányrendszernek. Schmerling volt ezek közt a legtekintélye- sebb szóvivő, úgy mint Pillersdorf a magas közigazgatási hivatalno- kok között. Sógorom gróf Bréda tiszteletemre egyszer egy ellenzéki ebédet adott, hogy lássam miként nemcsak a magyarok, de a néme- tek s csehek is nem bíznak a fennálló állapotok tartósságában; itt volt Schmerling, itt találkoztam először Thunnal, s talán a mostani közösgyi miniszterrel báró Hoifmannal is, ki akkor Bréda törvény- székénél jegyzősködött. Martius 15-dikén az öreg herczeg Dietrich- stein hitt meg ebédre a híres Fellmeraierral és báró Hammer - Purgstallal, s asztalnál megkérdezett, tudjuk-e miért ünnepli e napot. «Martius idusai s Caesar meggyilkoltatása alig lebeghettek herczegséged szemei előtt,» szoltam én, — «s nem is az 1811-diki pápens dátuma,» mondá Hammer. «Hát elfelejtették önök» foly- tatta a herczeg, «hogy ez József császár születésnapja, ennek emél-

kére emelem poharamat s reméllem a magyar is megtiszteli a jezsuiták s ultramontánok ellenét, a philosophust a trónuson.»

A szabadelvűség Bécsben mindig a Jozefinus központosító irányban nyilatkozott, de, mint akkor még pusztán akadémikus ellenzék, megfért még a cseh aspirációkkal is, mert azt hitte, hogy a valódi alkotmányosság nemcsak a csehet, de még a magyart is beviheti egy központi parlamentbe, úgy a mint mi is erősen hittük, hogy az általános szabadság s a hűbéri békók megtörése meg fogja szüntetni a nemzeti izgatásokat úgy a protestáns tótoknál, mint az orthodox szerbeknél és románoknál.

II.

A tavasz megnyíltával rémhírek terjedtek el villámsebességgel, a lengyel forradalom ismét kiütött. A Párisban időző menekült lengyelek demokrata szárnyánál egy merész s tevékeny fiatal ember, Mieroslarski, emelkedett vezérszerepre; az öreg herczeg Czartoryski, az arisztokrata töredéknek elismert feje, nem bírt többé elég befolyással, hogy türelmetlen honfiai reménytelen merényletektől tartóztassa. Tudtán kívül s befolyása ellenére a menekültek összeköttetésbe léptek a poseni, galicziai és varsói elégedetlenekkel, főleg pedig Krakkóval, hol az 1815-diki szerződések a lengyeleknek meghagyták a nemzeti kormány színét, s hol a sajtó szabadabban mozgott, tetteleg azonban a bécsi kormány itt is, habár nem közvetlenül, csak úgy uralkodott mint Lembergben. — A mozgalom nem sikerült, Posennek tervezett megrohanása szerencsétlenül végződött, Mieroslavski s követői kézre kerültek, miután rendetlen csapatjaik könnyen szétverettek. Krakkóban megalakult ugyan a forradalmi dictatura s honvédelem, de nem lehetett semmi reménye a sikerre, mert a ruthén parasztok keleti Galicziában nem csak hogy nem hallgattak földes uraik szavára, kik nekik földet és szabadságot Ígértek, ha velök tartanak a német ellen, hanem a lengyel földesurak ellen fordultak s azokat felkoncizolták, mert Kriegnek, a kormányzó-nak meghagyásából a Kreishauptmann-ok tíz forint díjt fizettek minden agyonütött forradalmárért, s e díj a nőkért s a gyermekekért sem tagadtatott meg. A művelt világ elborzadott ezen barbárságon, melyet a XIX. században lehetetlennek tartottunk, de a lengyel moz-

galom le volt verve, Benedek szétszórta a krakkói felkelőket, mielőtt ezek jobban szervezkedhettek s Krakkó be lett kebeleztve az osztrák monarchiába. A béke helyreállt s a félhivatalos levelezők tagadták most, hogy a mészárlások a bécsi kormány tudtával történtek volna, de még sem tagadhatták, hogy ezen véres jelenetek iránt, melyeket a nevetlen ruthén parasztság túlbuzgó loyaltásának tulajdonítottak, semmi vizsgálat nem rendeltetett el, sőt hogy a kiszolgált altiszt Szela, a gyilkosok vezére, Lembergben büntetlenül kérkedett tetteivel. Barátunk Serbelloni tábornok ezen szomorú jeleneteknél is kimutatta lovagi jellemét, mért a mint a mészárlásnak első hírére vette, maga felelősségére kiküldte a huszárokat, hogy kísérik Tarnowba a földesurakat, s családjaikat a körül fekvő falukból s így megmentette élteket a parasztok dühétől. A lapok mind erről minél kevesebbet említettek, de magánlevelek útján megtudtuk a részleteket is, s még jobban értesültünk minden körülményekről gróf Zselinski által, ki rémületében Bécsbe menekült, s iszonyodva beszélt el a hallatlan kegyetlenkedést.

Metternich politikája tehát ez alkalommal is győzött, de ez volt utolsó diadala, melyet senki sem irigyelt tőle. A lengyel események egyébiránt a magyarokra még mélyebb benyomást tettek, mint Európa többi népeire, mert meg voltak győződve, hogy ugyan ezen politika ellenök is fogna alkalmaztatni hasonló körülmények közt, s hogy az ily mozgalmat is csak azért támogatja a kormány Horvátországban, hogy ebben s a határvidéki katonaszervezetben ellensúlyt alakítson ellenünk.

S csakugyan különös dolgok történtek Zágrábban. — Hazánkban a közjog soha codificálva nem volt, nálunk is mint az angoloknál a szokás, a hagyomány állapította meg az országgyűlés hatáskörét s a tagok szavazatjogát, nem is létezett ház-szabály vagy ügyrend, mely elrendelje, hogy a káptalanok és városok Összes képviselőinek voksa csak egybe-egybe vétessék, s hogy a királyi tábla csak tanúképen legyen jelen az üléseknél. Épen így a horvát tartományi gyűlés elrendezése is csak szokáson alapult, ehhez nemcsak a királyi táblának, de a kerületinek, sőt a váltótörvényszéknek tagjai is báni levél által hivattak meg, sőt a mágnások és megyei követekek mellett még minden megjelenő nemes is tagja volt a gyűlésnek, mert ez csak az országgyűlés előtt követválasztásra és utasításkészí-

tésre, s ismét a magyar országgyűlés után a törvények kihirdetése végett hivatott össze; határozatok itten kizárólag e törvény végrehajtására nézve hozattak. Ezen állapot csak addig volt tartható, míg ellene kifogás nem tétetik, s nem találkozik párt, mely a tartományi gyűlés számára szélesebb hatáskört követel. Ezt tették az illyrek, kik az utolsó zágrábi választásoknál kisebbségben maradtak, s kerestek alkalmat, hogy a fennálló keretek megtörése mellett úgy szervezhessék a tartományi és megyei gyűlést, hogy többségbe juthassanak. Tervük Bécsben jóváhagyott s a bán egy királyi intézmény következtében tetteg kizárta a köznemességet az ülésekből, korláttal elkülönöztetvén a szerinte is szavazattal bírókat a közönségtől, de a bán meghívókat is úgy szaporította, hogy a magyar kapcsolatot fentartani kívánó mágnások és megyei követek kisebbségben maradtak. Ez valóságos államcsíny volt, mely ellen különösen a zágrábmegyei követek, b. Bedekovics Kálmán, a mostani miniszter és Briglevics hiában tiltakoztak. De a kormány most a zágrábmegyei gyűlést is tetteg úgy rendezte, hogy a magyarral rokonszenvező turopoljai köznemeseket egyenkénti szavazatjoguktól megfosztotta s csak választott grófjuknak voksát hagyta meg. Az illyr elemnek győzelme mind a tartományi, mind a zágrábmegyei gyűlésen teljes volt s ők bízva a kormány pártfogásában, a tartományi gyűlés autonómiáját avval avatták be, hogy 0 Felsőház feliratot intéztek, melyben megkérik, oldja fel Horvátországot a helytartó tanács kormánya alól, s ruházza ezen collegiális magyar kormány testület hatáskörét a bánra. Ez volt az első lépés Horvátország elszakadására Magyarországtól, s a magyar udvari kancellária e kérdésben inkább udvarinak bizonyult, mint magyarnak, mert nem állt ellen a magyarelles mozgalomnak, mely az irányadó köröknél annál kedvesebb volt, minél élesebben fordult nemcsak politikailag, de társadalmilag is a magyarok ellen. Azt hitték Bécsben, hogy a hordátokban megtalálták a zabolát, melylyel a magyarokat féken tarthatják.

A zágrábi események benyomása alatt Pest és Zala erőiesen irtak fel mind a tartományi gyűlés rendezésének egyoldalú alkotmányellenes keresztülvitele, mind a turopoljai nemesek politikai jogainak elkobzása s általában azon irány ellen, mely a kapcsolatot Magyar- és Horvátország közt fenyegeti. Pest e feliratot küldöttség

által kívánta a trón elébe terjeszteni s ebbe gróf Batthyányi Lajos elnöklete alatt Kossuthot és Szentkirályit is választotta bele. A mint Becsbe megérkeztek, felkerestem őket, s a mérvadó személyiségek egymásközi viszonyok iránt oly félvilágosítást adtam, minőt új összeköttetésem következtében adhattam. Batthyányi kihallgatást kért a küldöttség számára, a főudvarmester kijelentette, hogy a Felség nem fogadhatja a küldöttséget, s azt a kancelláriához utasította, holott a megye épen a kancellária eljárása ellen panaszkodott. A küldöttség tagjainak nagyobb része visszament tehát Pestre, miután azonban híre volt, hogy némi elégedetlenség Metternich rendszere s a magyar kancellária túlzásai ellen a legfelsőbb körökben is elterjedett, oda, hol a családi érdekek is megtiltják a gondolatot: après moi le déluge (utánam özönvíz), Batthyányi, Kossuth és Szentkirályi elhatározták, hogy egy komoly memorandumot juttatnak Ferencz Károly, és tiszteletből Lajos főherczeg kezébe, melyben a divatba jött politikának veszélyeit dynastikus szempontból felderítik s a képtelenséget kiemelik, hogy a horvát király a magyar királylyal háborúba keveredhessék. A fődolog az volt, hogy eljárásuk titokban maradjon s a kancellár előlegesen ne tudja meg, mi történik, nehogy az előre értesített főherczegek az államokmány elfogadását megtagadják.

Kossuth, Szentkirályi és én hozzáfogtunk a memorandum szerkesztéséhez, s azt csakugyan egy délután szerencsésen el is készítettük, hárman dolgoztunk rajta, de az egésznek mégis megmaradt egységes jellege. A kancelláriánál gyanították, hogy a küldöttségnek Bécsben maradt tagjai valamit forralnak, s könnyen ki is fűrészeshették, hogy a Frankfurt városánál egész délután zárt ajtóknál otthon maradtak, sőt a bécsi körökben már beszélték is, hogy a magyarok az angol és francia kormányhoz, nagyköveteik által, a magyar alkotmány fenntartása iránt akarnak folyamodni. — Apponyi meghagyta tehát Zsedényinek, tudja meg Batthyányitól, mi történik. Batthyányi szándékosan félre vezette a tudakozódó referendáriust s elmondta, hogy miután a Felség hozzáférhetetlen, csakugyan az angol s németalföldi követeknél adandjuk be tiltakozásunkat, mint azon hatalmasságok képviselőinél, melyek a szathmári békekötésnél a közvetítést magokra vállalták. Zsedényi erre komolyan

megintette Batthyányit, ne tegyen ilyesmit, mert a kancellár elhatározta, hogy ily esetben mind a hármat rögtön elfogatja. Az alatt a memorandum két példányban le volt tisztázva, s titkos úton a két főherczegnek benyújtva; Batthyányi, Kossuth és Szentkirályi tehát a gőzhajóval teljes meglepéssel, elvégezvén az elvégzendőket, visszamentek Pestre; — Zsedényi pedig nagy hűhóval hirdette mindenütt, hogy úgy ráijesztett a három forradalmárra, hogy azok rögtön megugrottak, pedig éppen akkor tudomására jött akancellárnak, hogy a memorandum mégis a főherczegek kezeibe jutott. Nagy volt e miatt a bosszúság, a beadvány mindkét eredeti példánya, kemény dorgálás kíséretében, két héttel később Pest vármegyéhez visszakerült. Nem hiszem ugyan, hogy a főherczegek s Metternich nem olvasták volna el, de a próféták szava már a bibliai időkben is elhangzott a pusztában, Cassandra soha sem talált hitelre, az istenek homályba borítják azoknak eszét, kiknek veszte el van határozva.

III.

Apósom folyvást nógatott, vegyek jószágot közelebb Bécshez, hogy leányát könnyebben látogathassa meg, s én sem szerettem sárosi tót birtokomat, hol a népnevelés, mely szívemen feküdt, csaknem lehetetlennek látszott, mert az ottani parasztok oly szójárással éltek, mely mind a csehtől mind a lengyeltől s ruthéntől egészen eltér. Sokszor tapasztaltam a lutheránus templomban, hogy a nép a papot s a bibliát alig érti, mivel az egyházi nyelv a cseh; ezt a tótság Pozsonytól Liptóig s Árváig jól megérti, de a szepesi, sárosi, abaúji és zempléni tót eltérőleg beszél oly szójárással, mely soha nem volt írott nyelv. Különben is meguntam, hogy a megyegyűlésekben mindig kisebbségben legyek, remény nélkül hogy többséget szervezhessek, mert az eladósodott sárosi nemesség megyei és kormányhivatalokra volt utalva, minél fogva a megyét méltán a megcsökönyösödött aulikusokhoz lehetett számítani. Szontágh Samu is ez időben jött fel Bécsbe s anyósomnak tele beszélte fejét, hogy nekünk Pesthez és Bécshez közelebb kellene lagnunk s hogy ő tud Nógrádban szebb és hálásabb jószágokat, mint azokat, melyek a sárosi görbe országban léteznek. Szontágh Samu egyike volt a legélelmesebb embereknek, kiket ismertem, csakhogy most

csőd alá került, melybe még sógorát s atyját is berántotta. Jóságát t. i. oly fényes beruházásokkal szerelte fel kölcsön pénzen, hogy lovai, birkái és szeszgyára a legkitűnőbbekkel versenyezhettek, de jövedelem helyett csődöt idéztek elő, mert az ország még nem ért meg intenzív gazdaságra. A gyárak és gépek, a mesterséges rétek és nemes marhafajok csak nagy forgalmi tőke mellett voltak a Duna mentében, vagy nagy városok közelében jövedelmezők; ott hol a közlekedési eszközök hiánya az embert az év nagyobb részében elszigetelte, a gazdának vesztét idézték elő.

A Szontághok már Nagy Lajos korában szakadtak Németországból hozzánk, mint bányászok, s azóta megtartották előszeretetőket az iparvállalatok iránt. Mint lutheránusok közelebb álltak családjához is, mert az időben a lutheránus nemes családok Magyarországon mind ismerték és segítették egymást. Elhatároztam tehát magamat, hogy csakugyan lemegyek Nógrádba jószágot nézni, mert feleségem is megkért, szerezzek szép fészket gyermekünk számára, melynek születését nemsokára vártuk. Szontágh elbeszélte nekem, hogy Oroszi örökáron eladó, pedig azon időben, az ősiség eltörlése előtt, nehéz volt birtokot örök áron vásárolhatni.

Szép tavaszi napon Váczióról Orosziba mentünk, gróf Starhemberg jószágára, melyet őse Rüdiger, Becsnek vitéz megvédője a törökök ellen, Lipót királytól nyert, s mely sokáig a Keglevich családnál zálogban volt. Hosszas per útján váltotta Starhemberg a szép uradalmat vissza, de mind a mellett, hogy a legnagyobb takarékos-sággal gazdálkodott, adósságai még is úgy felszaporodtak, hogy kedves ősi jószágától, melynek visszaváltásában élte legnagyobb részében fáradozott, végre meg kellett válnia. Két napig bejártuk a jószágot s a hozzá tartozó pusztákat s felmentünk Drégel vára romjaira is, mely ez egyik határt jelelte. Kölcsey bizonyosan nem ismerte ezt, midőn ismeretes szép verseit írta:

Itt van a bérc s omladék felette
Mely a hőst és hírét eltemette
Gyász feledés rajta, s néma hant
Völgyben ül a gyáva kor, s határa
Szűk köréből, őse saslakára
Szédeleg, ha néha felpillant.

Mert Drégel nem valami szédelő meredek sziklán, hanem egy

középszerű magasságú gyenge domborodással emelkedő bércz tetején épült.

A birtok megtetszett, s harmadnapra megegyeztem már a gróffal az ár iránt is, midőn azonban a terhek összeírását átnéztem s a betáblázott adósságokat s hátralévő kamatokat kiszámítottam, kijött, hogy a vételár nem fedi a terheket, s hogy az üzletnek per volna valószínű következése, s legjobb esetben kénytelen volnék a baglyasaljai birtokot is átvenni, mely a vármegye túlsó részén fekszik, s akkor keveset ért, mert senki sem tudta még, hogy a sovány földek alatt gazdag kőszénteleg rejlik, s hogy épülni fog vasút, mely ezt a fővárossal összeköti.

E szerint oda hagytam Oroszit annál is inkább, minthogy Fráter Pál keresett fel, mert híre futamodott, hogy pénzzel jöttem a megyébe s jószágot akarok venni. Meghitt Szécsénybe, nézzem meg ezen uradalmat, ez is eladó, még pedig rögtön, mert birtokosa gróf Forgách Pál ellen tulajdon testvérei kérnek csődöt, a pillanat kedvező. Szécsény Nógrádnak egyik legszebb jószágá, a Forgáchok idősebb ágának régóta székhelye. Az öreg gróf, József, még a dynasták közé számíttatott, ki négy vármegyében birt terjedelmes uradalmakat, felesége herczeg Koháry nővére volt, de a gróf halálával nagy birtoka többfelé oszlott, mert őt fiút hagyott hátra örökösökül. Ezek közt legkitünőbbnek tartották a legidősebbet, Ferencz gróft, ki a kancelláriánál kezdett szolgálni s rövid idő alatt udvari titkárnak neveztetett ki, de Bécsben meg nem tudott élni az apja által neki szükén kimért évpénzzel, azon nagyúri társaságban, melyben családi összeköttetéseinél fogva szerepet akart játszani. Uzorások kezébe került, cartabiancái hitelt vesztek, rövid idő múlva, öt millió adóssággal terhelve, el kellett hagynia az államszolgálatot. Apja beváltotta ugyan az első betáblázásokat, annyit körülbelül, mennyit remélhető osztályrésze megérhetett, de egy rengeteg összeg fenmaradt, a hitelezők csődöt kértek, s az öreg gróf halála után az összes követeléseket a család beleegyezésével a szécsényi uradalomra táblázták be. Ez azért történt, mert Szécsény Pál grófnak jutott osztályrészül, kinek nem volt fia; testvérei tehát, félve nehogy az ősiség kijátszásával eltalálja adni a birtokot, hogy leányainak is juttasson örökséget, az ötödfél millió betáblázása által el akarták ijeszteni a komoly vevőket. Pálnak egyébiránt magának is

voltak uzsorás adósságai, mert atyja akaratának ellenére házasodott meg, s minthogy az öreg gróf még szűkebben mérte ki ezen fiának évjáradékát, mint a többieknek, Pál sok bajba keveredett. Gróf Vaynak tartozott kilenczvenezer forinttal, s azt most egyszerre le kellett fizetnie, mert a tőke fel volt mondva, beperelve, megítélve; az esztergami káptalan követelése is már a végrehajtás stádiumában volt, a gróf egyik bátyjának is tartozott kisebb összeggel, ez most csődöt kért ellene, hogy a család olcsón juthasson az ősi uradalomhoz. Én esetleg ismertem a Forgáchok birtokviszonyait, s az öreg Szontágh István, családunknak régi barátja, ki az öreg gróf Forgách Józsefnek sok évig jog-és jószágigazgatója volt s kinek tanácsát e részben kikértem, biztosított arról, hogy az egész betáblázott Ferenczféle csödkövetelés csak névleges és semmi terhet nem róhat Szécsény birtokosára. Az uradalom árát hétszázötven ezer forintban állapítottuk meg, nekem azonban csak háromszázezer volt rendelkezésemre, kétszázezer feleségem hozománya, százezer Fejérvárytól, féltem tehát bevágni ily nagy vállalatba, de Szontágh Samu úgy rábeszél, s az uradalom oly szép volt, hogy csakugyan megkötöttem a szerződést, melyet egy hónappal később az esztergami káptalan előtt örökösen bevallottunk. A csödtárgyalás napján a bíróság előtt kifizettem a Vayféle kilenczvenezeret, az esztergami káptalan követelését, s a Forgách család kisebb tőkéit. Bízam erőmben s fiatal koromban, hittem, hogy húsz év alatt majd kifizetem a terheket, melyek Szécsényen feküdtek; a portugali király és Biedermann bécsi bankár ez ötven, az százezer forintot kölcsönöztek nekem s tudtam, hogy ezek nem fognak zaklatni, ha a kamatot pontosan fizetem, rögtöni bajtól tehát nem lehetett félnem. Arra természetesen nem számíthattam, hogy három év múlva minden jószágom el lesz kobozva s tizenyolcz évig a kamara birtokába kerül.

Július 5-dikén született első fiam Ágost az egész család nagy öröme, el is kényeztetttük mint az elsőszülötteknél szokásos; ha sírt, orvosért küldtünk, folyvást bíbelődtünk vele. Ugyanazért nehezemre esett, hogy nemsokára el kellett hagynom családomat, mert fel kellett utaznom Kassára s Eperjesre az orvosok s természetvizsgálók gyűlésére, minthogy gróf Andrassy György elnöksége mellett engem választottak másodelnöknek. Mint ilyen az opálokról tar-

tottam felolvasást, mely még most is a külföldi mineralógok által idéztetik. Fejérváry fényes estélyt adott a gyűjteményei által megnevesített termeinkben, Henszlmann barátom pedig kiadta a kassai főtemplom tudományos leírását, igen szorgalmasan készült szép táblákkal. Ez volt az első műépítészeti munka magyar nyelven, melynek kiállítása versenyezhetett a külföld ilyenmű kiadványaival.

Szeptemberben Szécsénybe költöztünk, meglátogattuk a szomszédokat, Szontágh Pál, ki helyben lakott, gyakran volt vendégünk; Lisznyay Kálmán is eljárogatott hozzánk a szomszéd faluból, feleségem beletanult a falusi életbe és vendégszeretembe, mely ott mindig kifejlődik, hol nincsenek kényelmes vendégfogadók. Az országot Szécsénynek vezetett, s csaknem mindennap látogatókat hozott, kik nálunk hol megebédeltek, hol megháltak s rögtön tovább utaztak. Ha magunkban voltunk, olvastuk Petőfi költeményeit, melyeket Teréz számára fordítgattam s commentáltam, ő meg volt hatva a költő közvetlensége által s tüstént felismerte benne a lángészt.

IV.

Az úttörő, teremtő lángész pályája kezdetén majd mindig akadályokba ütközik, s későn számíthat a hírkoszorúra, mely sokszor csak emlékét koronázza. Igaz, hogy születnek a sorsnak oly kedvencei is, kiknek a diadal jelvényei már a küzdelem kezdetén jutnak osztályrészül, kik mint Byron említi, egy szép reggel arra ébrednek fel, hogy híres, nagy emberekké váltak — nagyban azonban a hír csak hosszú küzdelem, nagy szenvedés és fáradhatlan munka árán szerezhető meg. Petőfi e részben nem volt szerencsésebb küzdőtársainál. A kritika soká nem méltatta figyelemre, mélyen hallgatott. Később élesen kelt ki ellene, csak gyengéit látta, fényoldalának szemet liúnyt. Költeményeinek népszerűsége jóformán a költő életének csak utolsó szakában növekedett rögtön, mint az aloé virága, mely egy éjjel bokor magasságra felszökell, s kifejlik. A költő egyénisége hatott erre nagy részben; halála után, hazánk legsötétebb korában, Petőfi emléke lett a hazának egyik vigasztalója. A költő maga sokszor élesen panaszkodik a kritika ellen s így érdemes lesz némileg vizsgálni, mi volt oka annak, hogy

nálunk, hol még a legkisebb talentum is oly szívesen ismertetik el és magasztaltatik becsén túl, épen a lángész ismertetett félre, s csaknem agyon hallgattatott az irodalom magasabb köreiben.

E század kezdetétől fogva alig volt élénkebb érzet és forróbb vágy a nemzet kebelében, mint az, hogy nem akarunk kultúra tekintetében a nyugati népek mögött maradni. Mi egyenjogúaknak tartjuk magunkat bármely európai nemzettel, s ha elismerjük is a kultúr-nemzetek régibb kifejlődését, az olaszét, az angolét, a francziáét, a németét, még is azt kívánjuk, azt követeljük, hogy bennünket is csak oly műveit embereknek tartsanak, mint akár az olaszt, akár a francziát, akár az angolt. De a műveltség csak az irodalomban találja kifejezését, miért is hazánkfiai azon voltak, hogy irodalmunk minél simábban és szebben fejlődjék ki. A talentum itt is, igen természetesen, külföldi mintákat utánzott, azért is a fordítás és utánzás jellemzik irodalmunk föléledésének első stádiumait. Azonban a fordítás és utánzás csak a nemzetnek iskolázott, magasabb köreit érdekelhette. Ezek pedig az eredetieket s ezeknek felsőbbségét is ismerték, mert iskolázásunk és nevelésünk latin, német, részben francia volt, — nem magyar. Az Írónak csak gyér olvasó közönsége volt, mert hiányzott még a nemzeti középosztálynak, különösen pedig a nőknek magyar nevelése. A nép nem ismerte Kazinczyt, Virágot, Czuczort, de Gvadányi és Csokonai hatottak rá. Ezeket pedig a kritika nem szerette épen azért, mert hangjuk sokszor aljas volt, midőn népies akart maradni; holott nemzeti érzékenységünk leginkább azon háborodott fel, ha a németek bennünket durvasággal s betyársággal vádoltak. Ezen vád alól akart kitisztulni a magyar irodalom, s a kritika, mely az irodalom öre, mindenütt irgalmatlanul üldözte azt, ki aljas kifejezésekben vagy érzületben kereste a népies jellemet.

Latin nevelésünk folytán a classicus mértéket használtuk kezdetben; Berzsenyi alkikus formában adott kifejezést hazafi keseregéseinek, Fazekas még «Ludas Matyi» történetét is hexameterekben írta a nép számára. Úgy látszott, hogy ezen forma, melylyel latin iskoláinkban esztendőkön keresztül folyvást bajlódunk, csakhogyan népszerűvé lesz. Hiszen Vörösmarty lángésze is alkalmazkodott a régi világ metrikus formáihoz, Kisfaludy Sándor rimes, mér-

ték nélküli, néha tökéletlen ütemű strophája, monoton lejtése miatt is, nem lett népszerűvé. Vörösmarty, Czuczor és Bajza végre elfogadták azon formákat, melyek az angoloknál és németeknél, mint az újkori civilisációnak legjobban megfelelők, divatosabbakká lettek; de a mesterségesebb formák nem tudtak népszerűsége ver-
gődni. Az olasz sonett meghonosítása még Szemere Pál mester-
kezésének sem sikerült. — A kritika ez időben különösen pártfogolta a formai szépséget, ennek folytán költészetünk a műköltészet jelle-
gét viselte. Bajza, Toldv és Vörösmarty, kik a legtekintélyesebb
ítészeti orgánumot kezelték, nagyon ügyeltek arra, a mi alakilag
kifogástalan; a pongyolaságot, az aljas kifejezéseket és szabálytalan
rímelést annál szívesebben állították pellengérré, minél erősebb
volt bennök a meggyőződés, hogy nemzeti becsületünk megkívánja
irodalmunknak nemesebb, magasztosabb hangulatát, nehogy a
németek, szokásuk szerint, bennünket barbároknak, parasztoknak,
betyároknak nevezhessenek s ezt tőlük a francziák és angolok is
eltanulják, mert annyi igaz, hogy az idegenek nemzetünket mindig
más mértékkel mérték, mint szomszédainkat.

A lengyel emigráció, mely Párisban és Londonban sok barátra
és pártfogóra akadt, megállapította csakugyan a szlavofil érzületet.
A szláv népségeknek minden jó tulajdona és minden közeledése a
nyugati művelődéshez elismerésre talált, a világ nem várt tőlök
sokat, s azért legkisebb cultural mozzanataikat is dicsérettel hal-
mozta el. Ellenben a magyarnál csak azt látta, mi őt a régi cultur-
népektől elválasztja, s hitt azoknak, kik minket a szláv s román
nép durva elnyomóinak híreszteltek. A francia és német irodalom-
ban alig találkoztunk jó indulattal, az angol volt még legigazságo-
sabb, de neki több dolga van, mint hogy kisebb nemzeteket figye-
lembe vegyen. Nemzeti büszkeségünk minduntalan túsúrások által
lett megsértve s mi ezt sokkal nehezebben tűrjük, mint a kard-
vágást; mi természetesebb tehát, mint, hogy minden törekvés arra
volt irányozva, hogy irodalmunk színvonala minél inkább oda emel-
kedjék, hol különösen a német áll, melyet leginkább ismertünk, s
mely nevelésünk folytán a középosztályoknál, de különösen a nők-
nél sokkal ismeretesebb volt, mint a magyar. A kritika célja oda
irányult, hogy oly költemények, oly regények és elbeszélések készül-
jenek, melyek a német lapokban közlött cikkeket pótolhassák és

lassan-lassan a német vásári irodalmat a társadalomból kiküszöböljék és helyébe állhassanak.

Ezen igyekezet csakugyan nagyban sikerült. Vörösmarty bátran foglalhatott helyet Tegner, Oehlenschläger, Miczkiewicz, Lenau, Zedlitz és a sváb iskola mellett, kik akkor divatban voltak; Jósika regényei pedig kiállhatták a versenyt az akkori német regényirodalommal. Ekkor lépett föl először Petőfi, a magyar népdal métrumában és hangján énekelve dalait, melyekben itt-ott a nép nyersége is előtűnt, a formára pedig nem sokat ügyelt s a pongyolaságot nem kerülte.

Ezt a kritika annál kevésbé tűrte, minél inkább jutott azon meggyőződésre, hogy Petőfi a legtisztább formában is képes költetni, s hogy, nézete szerint, csak pajkos elbizakodottságában szándékosan teszi az ellenkezőt, megvetve minden eddigi tekintélyt, s nem gondolva szabályaival.

En akkor még személyesen nem találkoztam vele; hanem lángeszét csakhamar fölismertem, s nem egyszer szólottam róla Bajzával s Toldyval, kik nem akarták buzdítani. Toldy komoly természete nem tudott rokonszenvezni azon iránynyal, melynek Németország legdicsebb képviselője, Heine, azon kis lépést, mely a nagyszerű és nevetséges közt a francia példabeszéd szerint létez, pajkosságból igen sokszor megteszi.

Bajza pedig, az éleseszű, de száraz kritikus mindig attól félt, hogy, ha az ítéset Petőfi irányát buzdítaná, felburjánzanék a költőknek egész serege, kik a pongyolaságban és aljasságban fogának az eredetiséget keresni, és a betyáros irány, melyhez nemzetünk egy részének némi hajlama van, fel fogna kapni irodalmunkban. Csak Vörösmarty ismerte el Petőfiben a rokon géniust, de ő sem lépett fel nyilvánosan mellette.

Míg a kritika fejedelmei Petőfit ignorálták, Császár Ferencz és Petricsevich Horváth Lázár, kik a magyar irodalmat salonképesse akarták tenni, s azt szerették volna látni, hogy a magyar költészet mindig frakkba s lakkcipőbe öltözködjék, sőt még Szemere Miklós is, ledorongolták Petőfit, ki nem az arisztokrátiának, hanem a népnek írta költeményeit.

Azonban az ifjabb nemzedék nem osztozott mind ezeknek nézetében, hanem fellelkedett Petőfi költeményein; s így nem sokára

két áramlat volt észlelhető az olvasó közönségnél. Az egyik csak a hibát látta Petőfinél, a másik a szépséget. Beható bírálata nem jelent meg; gúnyos megjegyzések fordultak elő az irodalmi lapokban, dicsőítés hangzott a kávéházakból.

Ily körülmények között szükségesnek láttam a «Magyar szépirodalmi szemlé»-ben, melyet Erdélyi János szerkesztése mellett, a Kisfaludy-Társaság adott ki, részletesebben megbírálni Petőfinek eddig írt költeményeit, melyek épen akkor (1846) jelentek meg Emich Gusztávnál első összes kiadásban. Bírálatom, mely szigorú, de barátságos volt, a mint azt maga Petőfi is beismerte, névtelenül jelent meg, és azért Erdélyinek tulajdonították. A Bach-korszakban szó volt erről a lapokban is, Erdélyi akkor világosan kimondotta, hogy ezen bírálat nem tőle eredt; szerzőjét azonban, kinek neve az időben annyira tiltott volt, hogy a mag}ar tud. akadémia egy nyelvészeti értekezését is csak álnév alatt merete kiadni, természetesen elhallgatta. A mai nemzedék előtt talán érdekes lesz megismerkedni azon hanggal s azon nézettel, mely 30 év előtt napirenden volt, és azért nem fogják rossz néven venni, ha ezen harminczliárom év előtt írt bírálat néhány részét itt is felhozom.

V.

«Verseinek egy negyede valóságos népdal, tárgyra és alakra nézve hasonló a legjobbakkhoz azok közül, melyeket Erdélyi kezéből annyi örömmel vett a magyar közönség; az utánozlatlan naivság, az alföldi zamat, a népies jellem, mely bennök leng, maradói becsüvé teszi Petőfi népdalait. Ezek már most is élnek a nép szájában, a mi a költő népszerűségét jobban alapítja meg, mint a fővárosi kritikának bármily bókja.»

«Bármily épnek s egészségesnek látjuk is Petőfi költői természetét nép- és szerelemdalaiban, mégis ő sem kerülhette ki egészen az úgynevezett világfájdalom beteges állapotát, melynek valódi oka nem eléggé világos, mert kedvesének halála nem fejt meg ezen lelki állapotot, minthogy e catastropha előtt szintoly mérges verset találunk nála, mint utána, melyekben szerző oly komoly képeket vág, mintha a földet reggelire, mint egy gombóczt le akarná nyelni s a tengert áldomásul kiinni, pedig összes panaszja csak az,

hogy a kritika méltatlanul bánik vele, s hogy pénze nincs, mit Heine-féle gúnynyal említ többször. De azon ellentét, melyben a költőnek gazdag és kincsekkel telt phantaziája szegény üres zsebhez áll, Magyarorszában nem újság, ezt már annyiszor láttuk, hogy ily helyzetet Petőfi sem képes érdekessé tenni; a modor azonban, melyben több ilyenmű dalai íratnak, hol csak azért melegítetik fel az olvasó kedélye nemesebb érzelmekre, hogy a dal végén a legmindennapiasabb prózaiság hideg vizével öntessék le, egyáltalában nem javalható; a költészet méltóságával nem férnek össze az ily bajazzo-féle elménczkedések, a nemesebb érzelmekkel nem szabad játékot üzni.»

«Ötödfélszáz lyrai költeménnyel lepte meg Petőfi öt év alatt az olvasó közönséget, melyek közül több négy száznál a legközelebb lefolyt három év szüleménye. Ezen szám bizonyítja a költő képzelődésének termékenységét, ezen ritka tulajdont, melyet írónk legnagyobb részénél sajnosan nélkülözünk, s mely a legszebb reményeket ébreszti oly fiatal költőnek jövője iránt, ki, mint az aczélmetszetű címkép alá mioscopi betűkkel vésett dátumból világos, csak most élte huszonnegyedik évét. És ezen termékenység a kritika ellen is hatalmas védelmül szolgál, mert valahányszor az némely dalok ellen kikelni kénytelen, a költő mindannyiszor avval boszúlja meg magát, hogy egy hibás dalt mindig kilencz jobbal hoz helyre. Azonban mégis szerettük volna, ha Petőfi szigorúbb kritikával szerkeszti összes költeményeinek ezen kiadását, s nem hagyja meg köztük azokat, melyek a műbírálatot nem állják ki. — De a költő termékenysége nemcsak a számban nyilatkozik, hanem a változatosságban is, mert a kör, melyben képzelődése működik, elég tág; az alaphang ugyan, mint magyar fiatal költőhöz illik, hazafiság, bor, s főleg szerelem, boldogságában, habozásában s keservében; ezeken felül azonban meleg és élénk természetérzelmet, gyöngéd családi szeretetet, csipős gúnyt, melylyel a kor nevetségességeit ostorozza, s bölcselkedési kísérleteket, habár kifejtetlen világszemlélet mellett, találunk ezen költeményekben, melyekben egy vándor életnek tarka benyomásai egy érdekes egyéniségre, mintegy tükörben mutatkoznak oly tisztán, hogy ezen egyéniség hibái sem palástoltatnak. Ez alatt pedig nem értjük azon könnyelműséget, melyet szerző oly

őszintén bevall, hanem a beteges hiúságot és türelmetlenséget, mely mindig haragra lobban fel, ha valaki az új Amphion félistenségét tüstént elismerni vonakodik. Ezen hibát azonban sok jeles státusfőrfi osztja Petőfivel, sőt valljuk meg, ez mindnyájunknak nagyobb-kisebb mértékben nemzeti hibája. Mennyire szoktunk mi felindulni, ha bármily külföldi lap zuglevelezője hazánkat lehordja, s ha akad-azután, ki ezen megtámadások ellen kikéi, az mindjárt nagy ember előttünk, s népszerűsége állandó, mert nemzeti hiúságunkon alapul. Más országokban, hol az irodalmi s politikai élet nem oly kifejtetlen és ifjonti, mint minálunk, ilyesmi szintűgy a lehetlenségek közé tartozik, mint oly beteges érzékenységű írói viszketeg, mely egy hírlapi czikk ellen könyveket írni képes. Azonban térjünk vissza Petőfi költeményeihez.

«Petőfi múzsája,» így írtam 1846-ban, nem Anacreon és Sappho szabályos szépségű Eratója, nem Pindar nagyszerű Polyhymniája, nem azon élénk, takaros, csintalan lény, mely Béranger dalaiban hol mint istennő, hol mint grisette szól hozzánk, nem a kékszemű, halványarcú, mély kedélyű lantos német leány, mely Götlie és Uliland költeményeivel oly bűvös visszhangot ébreszt kebleinkben, hogy ezek még soká utánrezgenek, mikor e lant már régen elnémult, nem is az olaszok tündére, mely bűvös pálczájával az álmok csillogó országába varázsol bennünket. Petőfi múzsája a magyar köznép regéiben élő királyleány, mely mindamellet, hogy haja arany, könyűje gyöngy s mosolya rózsabimbó, mégis meztláb megyen le a patakra, hogy kedvesének ruháját mossa, s piros csizmát ölt vasárnap, midőn templomba készül; egyébiránt hétköznap reggeltől napestig mindig danol. Danol pedig jó és rossz kedvében, danol munkánál és tivornyánál, danol ha szeret, danol ha haragszik; mert Petőfi múzsája haragos és daczos egy kis lány ám, mely tudja azt, hogy szép, s hogy danolásának az egész vidék örül. Hogy ne haragudnék meg azután, ha valaki odaáll és figyelmezteti arra, hogy némely dala gyöngébb, hogy némelyikből kirí egy-egy hamis vagy durvább hang. Pedig a jámbor figyelmeztető, ki gáncot keres, nem ellensége a szép leánynak, hanem barátja, ki őt még hangzatosabbnak, még ízletesebb öltözetűnek szeretné látni. Ily baráti figyelmeztetésnek, és nem valami ellenséges zsémbelődésnek vegye Petőfi bírálatunkat is, mely múzsájánál éppen nem szükségtelen,

mert a bájos királyleány elhagyta apja királyságát, bejárta vándorolva nagy Magyarországot, sőt végtére meg is telepedett Pesten, s midőn tapasztalta, hogy dalai több figyelmet gerjesztenek Morálisnál, mint Plutusnál, a kincsek istenénél, még a világfájdalom divatos betegsége is ragadt rá. Ebből ugyan ép természeténél fogva csakugyan kigyógyult már, de «a gondolat betegeskedő halvány-szine letörülte a falusi királyleány arczáról az elhatározás bíborát», mert íme németek módjára philosophálásnak indult s vizsgálja a mindenségnek végcélzeit, az örökkévalóság titkait, a hír s dicsőség mibenlétét, s csak néha-néha felébred benne ismét a falusi természet, s pliantasiája a mély kérdésekre oly felületes sületlenséggel felel, hogy alig tudjuk, tréfa-e ez vagy komoly beszéd, s a gúnynak van-e több része ezekben vagy a dagálnak. Utolsó dalaiban pedig ismét más német ábránd szállja meg: a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, kiknek a hazáról s nemzetiségéről tisztá fogalmuk nincsen. Az összes emberiségért csak egy Isten vérezhetett el, míg az embernek legdicsőbb osztályrésze nem terjedhet tovább, mint a meddig hazájának s az emberiségnek hazájához kötött érdekei terjednek.»

VI.

Így írtam Petőfiről harminczhárom év előtt. Meg kell azonban jegyezmem, hogy ez időben Petőfinek költeményei közül alig fele volt megírva s hogy ő később a nagy reményeknek, melyek nevéhez voltak kötve, nemcsak megfelelt, hanem azokat nagyban túlhaladta. Ekkor nemzetének csak egy töredéke ismerte el lángészét. Ezóta hírneve az egész világon elterjedt s neve a világirodalom birtoka lett. E részben azonban — valljuk be — a legnagyobb érdem Petőfi régi barátjáé, Kertbenié, kivel a magyar kritika szintén rosszul bánt s ki élete egyik feladatául tűzte ki, hogy Petőfit honosítsa meg külföldön.

A közvetlenség, mely a lángész tulajdona, soha sem marad hatás nélkül a nagy közönségre, ezt a talentum nem éri utói, de épen ezért a lángész nem képes egészséges iskolát alapítani, mert utánzása mindig modorrá válik. Dante nem talál utódot, Homérié csak a tudóst érdeklik, Michel Angelo iskolája megrontotta a művészetet. Ne felejtse tehát el a fiatalabb nemzedék, hogy Petőfi költeményeit

elismerni, megszeretni, bámulni lehet, de a ki utánozni akarja, az előre lemondott a sikerről.

A magyar prózai irodalom ez időben még meglehetősen szegény volt, hírlap kevés jelent meg s nem dicsekedhetett az előfizetők sok ezerével; olvasni való nem sok termett, de olvasó még kevesebb, a kik olvasni szerettek, azok a külföld irodalmára voltak utalva. Ebből pedig angol könyv minél gyéribben jutott az országba, nem csak azért, mert akkor igen drága volt, Tauchnitz kiadás még nem létezett, de azért is, mert csak úgy mint most, nem igen tudtunk angolul; németül ellenben mindenki tudott, de a németeknél hanyatlóban volt az irodalom, hanyag, pongyola s unalmas irány harapódzott el, csak a költők, Freiligrath, Herwegh és Heine voltak képesek figyelmünket lekötni s különösen az utóbbi, kiben Aristophanes nagyszabású cynismusa francia választékos pajkossággal s a német kedély mélységével párosult, nem maradt hatás nélkül írónk fiatalabb nemzedékére. A francziákat jobban szerettük, retorikai tökélyök s a szónoklati elemnek erősebb kifejlése mint a költőié sokkal rokonszenvesebb a magyar jellemmel, mint a németek homályosan körvonalozott költői ábrándozása, és száraz tudományossága, mely a formai szépséget sokszor szándékosan kerüli ki. Szerettük Balzac lélektani regényeit, Soulié és Sue borzadalmas rejtelmét, Alexandre Dumas mulatságos csevegését, Georges Sand átértett s átélt epizódjainak női finomságát, s Victor Hugónak túlzásaiban is nagyszerű tragédiáit. Ismertük Mélámét és Gozlant, Sandeaut és Alfred de Vigny, de tanulmányoztuk a komolyabbakat is Nisardtól Louis Blancig. Olvastuk Thiers történelmét s Guizot bölcselkedő emelkedéseit, szóval Lajos-Fülöp kora minden fényes íróinak munkáit. Mind ezek közül azonban egynek sem volt oly lélekrázó hatása, mint Lamartine híres munkájának, a *Girondisták történelmének*. Az újabb nemzedékből mindenki olvasta e könyvet, melyet a forradalom szelleme átrezeg, s melyben az író mámora elkábítja az olvasót; ily munkát csak forradalmak előestéjén lehet írni, ilyenek készítik elő a forradalmakat. Deák haragudott miatta, hűvös felfogása nem szerette a szenvedélyek felkorbácsolását, restelte, hogy Lamartinet oly mohón olvassák s mértéken túl megbecsülik.

«Bele élitek magatokat ezen időkbe», így szólt ismételve, «mind-egyiktek választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom

tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine Girondistái veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.»

VII.

Az őszi nádor novemberben ünnepelte meg méltóságának ötven éves emlékét, de már gyengélkedő egészségben, új év után meghalt. Halála nem volt váratlan, erejét rég megtörte az agg kor, — az ország minden nádorai közül ő volt az egyetlen, ki hivatalának jubileumát elérte, — de eltűnével ismét megszakadt egy kapocs Bécs és Magyarország közt. Az öreg úr fiatal korában választatott nádornak, s minthogy ötven évig élt köztünk, magyarnak érezte magát, nem németnek mint a többi főherczegek; hiszen egészen csak öt évet töltött Bécsben, mert gyermekéveit Florenczben élte, a Pitti palotában és a Boboli kertben, itt szívtá magába a szépművészet s kertészet szeretetét s Macchiavelli hazájában reá ragadt a finom olasz politikai tapintat, melyre csakugyan sokszor szüksége volt, mert Mátyás törvénye oly magasra emelte a nádori állást, hogy az kevésbé féltékeny fejedelemmel is, mint Ferencz volt, könnyen gyanút ébreszthetett. Ahhoz járult még, hogy a foherczeg hamar népszerűvé lett nálunk, s érdekeit a hazáival kötötte össze, hiszen dotációja is kizárólag magyar jószágokból állt. Mind ezekenél fogva gyanakvó szemekkel követték Bécsből minden lépéit, s azon voltak, hogy befolyása a politikába minél csekélyebb legyen; szerintök feladata csak az lehetett, hogy a bécsi politikát végrehajtsa, melyet kizárólag a fejedelem intézett, nem miniszterei, még maga Metternich sem. Ferencz úr volt a házában, s az akart maradni mindig, pedig úgy beszélt s úgy tett, hogy látszatja legyen, mintha miniszterei kormányoznának s ő maga sem volna megelégedve a dolgok menetével. A nádor iránt mindig gyanúval viseltetett, sőt midőn ez 1807-ben bajszát meghagyta, egyáltalában nem bízott többé benne, s oly féltékenységet tanúsított, mintha bizony öcsce elszakadási eszméket táplálna s magyar dynastiát akarna alapítani. Még abban is talált gáncsot, hogy a nádor első fiát a családban szokatlan névvel Istvánnak, az első magyar király emlékére kereszteltette.

A magyar főherceg, így nevezték az udvarnál, érezte állásának ezen nehézségeit, s ugyanazért nem tartott udvart Budán, és visszavonult a gyakori érintkezéstől a nemzettel, de mint valóságos bürokrata szorgalmasan elnökölt a Helytartó Tanácsnál s országgyűlés alatt a főrendeknél, s igyekezett a Bécsből érkező utasítások szerint lelkiismeretesen eljárni, csak ritkán tett megjegyzéseket ellenök. Időfolytán Bécsben is hallgattak intéseire s néha ki is kérétek, habár nem mindig követték, tapasztalt tanácsát; ő pedig többször elvállalta a közvetítést az országgyűlés és a korona közt, utoljára az 1839-ki országgyűlésen. Hosszú tapasztalása s a közbizodalom, melylyel igazságszeretete iránt viseltettek, többször arra bírta a Karok és Rendek tábláját, hogy a régi elavult adókulcsnak, az úgynevezett portáknak igazságosabb elosztását a megyék közt, reá bízza; de minél inkább növekedett a nemzet bizodalma iránta, annál inkább fogyott a bizodalom az udvarnál. Ezen viszony Ferenc halála után sem változott, Lajos főherceg, Ferencnek szakasztott mása, soha sem bízott benne, Metternichnek pedig annyi baja volt ennek akadékoskodásával, hogy nem kívánta az úgy is nagyon mesterséges központi kormány gépezetét még egy új kerék beillesztésével megnehezíteni; a nádornak most sem lett tettleges befolyása a kormány politikájára. Az ország tudta ezt, és nem is tartotta felelősnek sem az 1823-diki alkotmányellenes rendeletekért, sem a Pálffy-féle reakcióért 1836-ban, sem az Apponyi Jósika-féle rendszerét. A nemzet őszintén gyászolta őt, megemlékezett minden hazafi szolgálatáról s érezte, hogy legjobb ügyvédje a bécsi kormánynál sírba szállt.

A nádor különösen pártfogolta a nemzeti múzeumot, sőt mondhatjuk, hogy ő adta meg gróf Széchenyi Ferencz alapítványának a múzeumi jelleget, intézkedései nélkül a felajánlott könyvtárnak s éremgyűjteménynek nem lett volna különb sorsa, mint a gróf Teleki Sámuel maros vásárhelyi, sokkal fényesebb alapítványának. A főherceg sokszor látogatta meg a zsenge intézetet, és folytonosan felszólította azokat, kiknél hazai műemlékek léteztek, hogy azokkal a nemzeti gyűjteményt gyarapítsák. A fővárosnak virágzása is szívéen feküdt, ő vezette a szépítési bizottságot, az ő nézetei szerint készült Pest kiterjedésének terve s az építészeti szabályzat, ő emeltette az 1838-iki árvíz után az egész város színvonalát, ő rendezte a város-

ligetet. Igaz, hogy nem gyanította, miként Pestből nagyszerű világ-város válhatik, ő azt oly csinos tartományi városnak tervezte, minő például Mannheim vagy Karlsruhe; nem is engedett három emeleteseknél magasb házakat, s ellenezte a fákat s a gypet a tereken, nézete szerint ezek ellenkeznek a város eszméjével, pedig különben nagy barátja volt a kertészetnek. Alcsúton folyvást ültetett fákat s a sportmen boszúságára irgalmatlanul üldözte a nyulakat, melyek csemetéit sokszor megrágták s eltiltotta a rókák kipusztítását, mert ezek természetes ellenségei a nyúlfiaknak. Külső megjelenésében a nádor is, úgy mint bátyja a király, polgári egyszerűséget szeretett, kerülte a katona-egyenruhát s kopott kék köpenyében s egyszerű kabátjában inkább hasonlított tanárhoz vagy titkárhoz, mint főherceghez.

Kimúltánál felmerült a kérdés, ki legyen utódja, beszéltek, hogy a nádor érezvén halála közeledését, írt volna levelet a királynak, melyben megkéri unokaöccsét, hogy fiát Istvánt nevezze helytartónak. Ezt kívánta az egész ország is, de úgy tudtuk, hogy Bécsben máskép gondolkodnak, hogy egy más főherceget szemeltek ki már régen nádornak, kit Magyarország nem ismért; s ki nem ismerte s nem is szerette a magyart: izgatva vártuk tehát az elhatározást s a helytartónak kinevezését, ki a nádorválasztásnál az országgyűlésen a kormány jelöltje leend.

Pesten lévén épen, én is beszéltem mindezekről, s midőn Széchenyivel találkoztam, félig tréfálva, félig komolyan elmondtam neki, hogy ha nem neveznék ki Istvánt helytartónak, a valószínűség az, hogy őt, mint az ország legérdemesebb mágnását választják meg nádornak, mert a jelöltségből nehéz volna őt kihagyni, más főherceg pedig, mint István, nem számíthat többségre. Széchenyi megütöközött ez ötleten, csakugyan hitte, hogy ez az ellenzék titkos terve, s tüstént írt Bécsbe, siessenek István főherceg kinevezésével. Pestmegye is hirdetett gyűlést, melyen Kossuth gyönyörű beszédet tartott a megye örökös főispánjának elhúnyta felett s indítványba hozta, hogy István főherceg választassák nádornak az országgyűlésen. A nagy néptribun beszédei közt kevés van, mely ennek szabatoságával s alaki tökélyével mérközhetnék.

Bécsben nem késtek István főherceg kinevezésével, s a helytartónak, mint Pestmegye főispánjának beiktatására lejött a király

nevében a fiatal főherceg Ferencz József, és tiszta magyarsággal, tisztabbal mint az István főhercege, elmondta a beiktató beszédet. Nyáry Pál, az alispán csakúgy bámulta a gyerekfőherceget s első volt, ki lázas éljenkiáltásba kitört. A gyűlés dynastikus ünnepeilyé vált, az ellenzék még élenkebben lelkesült, mint maga a kormánypárt.

VIII.

Kossuth leszorítva a hírlapírói pályáról, fáradhatlanul mozgott a társadalmi téren, különösen az ipar emelésére fordítva munkásságát; az iparegyesület és védegyelet évnegyedes üléseiben összehozta a táblabírókat a kereskedővel s iparossal; az megtanult súlyt fektetni az iparérdekekre s felvilágosodni a közbenső vámvonal káros hatására, ez érezni érdekeinek közgazdasági nevezetességét s megkívánni az őt megillető politikai befolyást. Az iparkiváltás, melyet Kossuth a múzeum előcsarnokában rendezett, magára vont az egész ország figyelmét, az öreg nádor is meglátogatta s kifejezte csudálkozását az ipar haladása felett az utolsó három évben, mit mi a védegyeletnek tulajdonítottunk, már annyiban is, hogy azok is, kik nem tartoztak egyletünkhöz, figyelmüket a honi készítményektől el nem vonták többé, s pártolták a hazai készítményeket. Mi azon időben nagy súlyt fektettünk a külföld véleményére, mely rólunk csak bécsi közvetítés útján szokott ítélni s jóformán barbárokra tartott. Éreztük, mennyire szükséges a művelti nyugati nemzetek rokonszenve, ugyanazért azon voltunk, hogy a külföld figyelmét magunkra vonjuk. Németre fordítottuk tehát gróf Batthyányi Kázmér azon beszédét, melylyel az iparkiváltást mint elnök megnyitotta, s Kossuthnak, mint igazgatónak, terjedelmes jelentését, melyben különösen a közbenső vámvonal iparölő viszonyait felderíté. A füzetet Lipcsében adtuk ki, az előszó írása reám volt bízva.

A kormány is átlátta, hogy reformok kikerülhetlenek s hogy az anyagi érdekek előmozdítását Magyarországon sem lehet tovább elhalasztani, erre egyrésztől szükséges volt, hogy az országgyűlésen többsége legyen, másrésztől pedig pénzalapról kellett gondoskodnia, mert a reformok drágák, s pénz nélkül nem lehet beruházásokat tenni, — még pedig oly pénzalapról, mely ne függjön az ország-

gyűlés határozataitól s ki legyen véve annak alkalmatlan ellenőrzése alól, ilyet pedig a dohány-egyedárúság behozatala által vélték nyerhetni. Azon ellenszenvnél fogva azonban, melylyel ily életbevágó finaciális rendszabály találkozik, csak lassan-lassan lehetett a nemzetet ezen eszmére előkészíteni. Szükséges volt főleg egy oly párt alakítása, melyre a kormány bizton támaszkodhatik, a conservatívek tehát novemberben Összejöttek s nyilvános gyűlést tartották, összesen százhuszonketten, főispánok és főispáni helyettesek, a helytartó tanács, a cúria és a kamara tagjai, sok mágnás, néhány volt megyei követ, és azok, kik magasabb hivatalra vágytak. Programmot is adtak ki, tizenkét oly hosszadalmas pontban, mintha csak német professorok készítettek volna azokat, de mind a tizenkettő oda lyukadt ki, hogy párttá alakulnak azért, hogy a kormányt támogassák, neki többséget szerezzenek, és megyéenként is szervezkedjenek arra, hogy mindent leszavazzanak, mit a szabadelvűek indítványoznak, mert a kezdeményezés csak a kormányt illeheti, nem pedig az ellenzékét. Ugyanazért a conservatív párt nem is állított fel részletes programmot, hanem kijelentette, hogy teljesen és tökéletesen kormánypárti.

Ez volt újabb időkbén az első politikai gyűlés a vái-megye kere-tén kívül, az első alkalom, melynél országos politikai párt alakult, minek természetes következése lön, hogy az ellenzék is országosan szervezte magát gróf Batthyányi Lajos termeiben, a hatvani útcza szegletházában, hol most a casino székel. Itt minden országos vásár alkalmával összejöttünk, s Deák, kinek egészségi állapota ez időben nem engedte meg az utazást, mert gégebajánál fogva csaknem tökéletesen elvesztette hangját, megírta az ellenzéki nyilatkozatot, melyet elfogadtunk. Ez előnyösen ütött el a conservatívek elmosó-dott, semmit nem mondó programjától s kiemelté azon pontokat, melyeket az ellenzék legközelebbi céljainak vélt, főleg a nemesek adófizetését, az úrbéri viszonyok megszüntetését, az ősiség eltörlé-sét s a városi képviselőt rendezését. Én e gyűlésekben élénk részt vettem s beszédeim elegendően sikerültek; különben is írtam egy-pár cikket az örökváltságról, s folytattam levelezésemet az *Augs-burgi Allgemeine Zeitung-gal*. A hírlapi polémia ez alatt mindinkább elmérgesedett, a conservatív lapok hangja mindennap hetykébb lett, félhivatalosságuk érzetében csakúgy lóhátról beszéltek rólunk,

míg Irinyi nem hívta ki Vidát párbajra s karját golyójával keresztül nem fürta. Ekkor a *Híradó* hangja is tisztességesebbé vált. Ellenben Széchenyi, «*Programmtöredék*» című röpiratában, oly keményen, oly dühösen támadta meg Kossuthot, s oly mérges nyilatkozat szórt az ellenzékre, hogy a közvélemény mindinkább elfordult a nagy gróftól, mert nálunk nem szeretik azokat, kik csalhatatlanságot követelnek magoknak, s minden eszmét, minden módozatot kárhoztatnak, mely az övékétől eltér. Széchenyi pedig lángoló hazafiségének érzetében, túlbecsülve tapasztalását, anathemát mondott minden különvéleményre, főleg pedig Kossuthra, kinek működését gúnyos megvetéssel lenézte.

Igaz, hogy ez időben Kossuth egyik intézete, a kereskedelmi társaság, bajba keveredett. Ifjabb Szabó Pál mint igazgató nem tagadhatta többé, hogy némely üzlete nem sikerült, egy tisztességes angol czég pert is indított a társaság ellen, melynek hitele ingadozni kezdett. Ily körülmények közt Batthyányi Kázmér leköszönt a társaság elnökségéről, mi Kossuthot zavarba hozta. Irt tehát nekem levelet, melyben megkért, fogadjam el a társaság elnökségét, vizsgáljam szigorúan Szabó eljárását, és tisztázzam az állapotot, mert a társaság szívéen fekszik, minthogy keletkezése nevével van összekötve. Én tehát kelleetlenül elfogadtam az elnökséget akkor, midőn mások a társaság választmányából kilépni igyekeztek és szigorúan megvizsgálva az üzletet, hamis könyvvitelt fedeztem fel, minek következtében Szabó megszökött s a társaság liquidált.

Gazdálkodásunknak nem kedveztek a csillagok, folytonos eső megrontotta 1846-ban az aratást, nemcsak Magyarországon, hanem jóformán egész Európában. Angolországban Sir Robert Peel, elhagyva Tory elveit, melyek alapján csak imént kormányra jutott, maga hozta indítványba a gabnatörvények megszüntetését, melyek a földbirtokosoknak védvámúl szolgáltak, s elfogadta a manchesteri párt elveit, a fenyegető éhség megtörte még a hagyományos párt-szervezetet is. Írnonon ez sem segített többé, rémítő éhség megtizedelte a lakókat, a megmaradottak százezereként vándoroltak ki Amerikába, a sziget elvesztette lakóinak egy negyedét. Nálunk, hol

már a megelőző évben is a felső megyékben silány volt a termés, szintén ínség állt be s a kormány nem volt képes rajta segíteni. Néhány vármegye ez alkalommal kezébe vette a segélyezést. Nógrád példával ment elő, a közgyűlés elhatározta a birtokosok megadóztatását, hogy közmunkák által alkalmat adjon az éhezőknek kenyérkeresetre s nem találkozott birtokos, ki a megye ezen túlkapása ellen szabadkozott volna, mely a nemesi kiváltságot gyökeresen megsértette, — mindenki megfizette a reá eső összeget. De mind ez nem volt elégséges a nyomor enyhítésére, mi is kötelességünknek tartottuk, először is jobbágyainkról gondoskodni, kik egyébiránt jobb karban voltak, mint felvidéki szomszédjaik. Asattam tehát árkokat a nedves réteken, hányattam gátakat, vágattam fát az erdőben, Teréz pedig főzetett mindennap több száz személyre, ő e tekintetben fáradhatatlan volt. A régi szécsényi vár egyik tornyát kórháznak rendezte be, a másik régóta magtár volt, a harmadikat lutheránus templomnak szereltük fel. Hónapokig láttuk a népnek borzasztó szenvedéseit, a többség szó nélkül tűrte a nyomort, de voltak olyak is, kik azt találták, hogy szerencsétlenebbek, mint hogy dolgozni tudnának, ezeket természetesen magokra hagytuk, ők koldulva barangolták be az országot.

Ez éhség, sőt még emlékezete is, mélyen hatott a nép kedélyére s fogékonyná tette a társadalmi kötelékek felbontására irányzott eszméknek fejtegetésére Európa nagy részében, sőt nálunk is.

Ugyanezen időben egy váratlan esemény izgatta fel a kedélyeket Olaszországban. XVI. Gergely pápa meghalt, s helyébe IX. Pius választott, ki az olasz nemzeti egység régi eszméjét felkarolta. Az egész félsziget forrongásba jött, a sárgafejér zászlók, a pápaság színei, lobogtak minden városban, a guelf érzület feltámadott ismét s a nemzet nem ok nélkül biztosan várta, hogy a pápa kimondja még egyszer II. Julius híres szavait: *«fuori i barbari»* («ki a barbárokkal»), s egyesíti Olaszországot a háromkoronás tiára alatt. A királyok s kormányok megijedtek, de senkit sem lepett meg ezen váratlan annyira, mint Metternich herceget, ki szűkebb körben nem titkolta balsejtelmeit; ő mindenre el volt készülve, így szólt a herceg, csak egyre nem: szabadelvű pápára, ki tönkre teszi a conservatív érzületet. Svájcban csakugyan meg is tört a béke. — A katólikus cantonok szövetekezése a szabadelvű cantonok ellen, melyek

többségre jutván, központosító irányban revideálták az alkotmányt, s megszorították a cantonok mindenhatóságát, beháborúra veyer tett. Guizot, a francia, s Metternich az osztrák miniszter ugyan- az éid fegyveres erővel is be akartak volna avatkozni, mert el kellett oltaniok azon szikrát, mely lobbot vetve átcshaphat a szomszédba is, s mindenütt felbátorítja az országháborítókat. De mielőtt még csak diplomatikai lépéseket is tehettek volna, Dufour, a svájci központi sereg vezére, reátört a különszövetségre, leverte a katolikus sereget s megszállta az ellentál ló cantonokat. A szabadelvűek rögtöni győzelme meghiúsította a beavatkozást, a rend helyre volt állítva s nem létezett ürügy a befejezett tények bolygatására, mert a sváj- cziak a központi hatalmat erősítették meg, s csak ugyanazt tet- ték, miben a kormány Magyarországon fáradozott, csakhogy ők szabadelvű irányban központosítottak, kormányunk a reakció szel- lemében.

Míg így egész Európában folyvást gyűlt a gyúanyag, s mindin- kább bonyolultak a viszonyok, a német szövetségi tanács Frank- furtban, a Bundestag, igen komolyan tanácskozott a felett, mi legyen a kellő cím, mely a kisebb német fejedelmeket megilleti.— Az angol királyné tudniillik, férjének Albert hercegnek számára megállapította udvaránál a *királyi Fenség* czímet. Erre több német uralkodó fejedelem, kiknek felfogása szerint Albert herceget, mint a szász királyi ház mellékágának másodszüllöttjét, csak a «Durch- laucht» illette meg, szintén megkövetelte udvaruktól s alattvalóik- tól a *királyi Fenség* czímet, a legkisebbek pedig a *Durchlaucht* helyett a *Hoheit*-ot. Ez nagy kérdéssé nőtte ki magát, a királyok s conservatív államférfiak azt tartották, hogy a királyi Fenség kizá- rólag a királyi családok tagjait, s a nagyhercegek személyét illeti, és szemtelen bitorlásnak vették, hogy ezt mások is követelik. Ezek ellenben közjogi tanáraik által azon elvet állították fel, hogy oly családok, melyeknek ősei a császári koronát viselték, megérdemlik a királyi Fenség czímét, mire ismét az volt a felelet, hogy a Schwarzburg-Sondershausen miniatűr hercegnek ily czíme képte- lenség, sőt a cím lealacsonyítása. Hosszú diplomatikai tárgyalás után végre Porosz- s Osztrákország megegyeztek abban, hogy a kis fejedelemnek czíme legyen ezentúl «*herzogliche Hoheit*». Shakes- peare drámáiban a Clown sokszor félben szakítja lapos élceivel a

nagyszerű költemény komolyságát, ily benyomást teszen a frankfurti szövetségtanácsnak komoly vitája a címek felett azon pillanatban, midőn a forradalom villámai a láthatáron fel-feltűnedeztek, s az ég távol zengésének moraja megütötte már a figyelő fülét.

X.

Az országgyűlés novemberre volt összehíva, szeptember végével már készültünk a követválasztásra. Gróf La Motte, a nógrádi főispán-helyettes maga is átlátta, hogy ily ellenzéki megyében nem képes conservativ utasításokat keresztül erőszakolni, s azért nem is egyveledett a választási mozgalmakba, sőt nagyban meglegedett avval, hogy Károlyi Muki, az alispán, ki a kormánynyal rokonszenvezett, minden esetre meg lesz választva az egyik követnek, mert Nógrádban emberemlékezetére az egyik alispánt s az egyik országgyűlési követet a pápisták közül választották, a másik hol kálvinista, hol lutheránus volt. Katholikus részről Károlyinak nem találtak vetélytársa, nekünk tehát ellene nem lehetett kifogásunk, de annál inkább meghasonlottunk a protestáns szabadelvű jelölt személye iránt. Kubinyi Ferencz, a veterán, már 1823 óta az ellenzék egyik merész tagja, s már kétszer követe dicső Nógrádnak (ez volt a megyének szokásos mellékneve a sújtásos beszédekben), most is fellépett. Bégész is volt, s boldogult Károly bátyámnak lelki-testi barátja, tehát hozzám is eljött: «Szeretném, ha még egyszer megválaszthanának, harmadszor, tudod: Consul tertium, tegyének most meg, többször nem alkalmatlankodom nektek.» Szívesen megígértem szavazatomat s befolyásomat, mely nyomott a latban, mert az uradalom közel kétszáz vokssal rendelkezett, s ő biztosnak tartotta győzelmét; de ez alatt meggyült a baj ott, honnét nem vártuk: Dessewffy Ottónak, ki bátyjával Jobbal: osztatlan állapotban igen takarékosan gazdálkodott, több év alatt meggyült a pénze, s ő azt találta, hogy nemesebb czélra nem fordíthatja, mint, ha a család becsületének érdekében, Jób bátyját meg választatja követnek. Igaz,

* A Desevffyék közt gyakran fordul elő a *Tamás* és a *Jób* keresztnév, egyik ősök végrendeletének értelmében, ki utódjainak meghagyta, Tamás legyen nevök, hogy ne higgyenek a németnek, s Jób, hogy tudjanak tűrni, mert szükségök lesz reá a németek alatt.

hogy Jób tisztességes, jóra való táblabíró volt, csak hogy nem tudott sem szónokolni, sem bölcs tanácsot adni, öcsce minden tekintetben fölülmúlta őt, de ki magyarázhatja meg az ember szeszélyeit. Jób csakugyan fellépett követjelöltnek, meglehet, hogy létezett valami neheztelés is a Dessewffyék és Kubinyiak közt, ámbár mind a két család lutheránus is, ellenzéki is volt, bizonyos minden esetre, hogy pusztán személyes tekinteteből a megye békéje meg lett zavarva, mert egyik jelölt sem akart engedni. A korteskedés tehát megkezdődött, a cigány húzta, a bor folyt, lakoma volt Henczidától Bonczidáig, s a kocsmárosok aratása megjött, mert a pénz mindkét részről pazarul dobatott ki. Én nem húzhattam ki magamat a mozgalomból, nálam is voltak Kubinyi pártgyűlések s ebédek, s Teréz egész lelkesedéssel korteskedett öreg barátunk mellett, de engem szomorúság fogott el, hogy nem elv, hanem kisszerű hiúság bontja fel a barátságos viszonyokat az egész megyében. Szontágh Pál, ki eddig mindennapos volt házamnál, most Dessewffy mellett izgatott, s azért ritkábban találkoztunk, s ilyenkor elpanaszoltuk egymásnak, hogy a népet demoralizáljuk, hogy az elpazarlott pénzből egynéhány iskolát lehetett volna alapítani a megyében, melyek minden esetre több hasznot hajtának a hazának, mint akár Kubinyi, akár Dessewffy jelenléte Pozsonyban. Hiába! a korteskedés, mely Nógrádban vette eredetét a század első negyedében, midőn Gyurcsánvi Muzslayt ütötte ki az alispáni székből a bocskoros nemesek voksaival, oly mély gyökeret vert a megyében, hogy az időről-időre mostanáig is mindig újra felburjánozik. Azon pénzzel, mely Nógrádban 1823 óta választásokra adatott ki, mely a milliomot jóval meghaladja, oly intézeteket lehetett volna megalapítani, melyek csakugyan érdemessé teheték volna a megyét a «dicső» melléknévre.

A választási izgatás idejében István főherczeg beutazta az egész országot, hogy bemutassa magát s ismerkedjék meg a különböző vidékekkel s megyei notabilitásokkal. Báró Vay Miklós, jurátus korom óta mindig jóakaróm, volt-a főherczeg mentora s vezetője e körutazás alatt. A megyék mindenütt mozsárdurrogással fogadták a fenséges vendéget, diadalívек alatt, üdvözlő beszédekkel, dísz-ebédekkel és czifra felkőszöntésekkel; a sallangos frázis járta s az üres hízélgés hazafi-köntösben.

Az egész eljárás annál émelygősebb volt, minél élesebben fejlett

ki napról-napra az ellentét kormány s a nemzet többsége közt. Midőn tehát Balassa-Gyarmaton a megye gyűlésén szóba jött, hogy a foherczeg minket is meglátogat, Nógráddal fejezven be országos körútját, s tisztelgő bizottság neveztetett ki, indítványba hoztam, hogy Nógrád bizottsága ne csak tisztelegjen, hanem mondja ki férfiasán a megye érzelmeit, hadd hallja a jövendőbeli nádor legalább egyszer az igazságot, s tudja, hogy itt hazafiak laknak, nem udvaroncok. Indítványomat lelkesedéssel fogadták, de az alispán vonakodott magára vállalni a szónoklatot s azt találta, hogy az indítványozó legjobban fogja kifejezni a megyének nézeteit. A főispáni helyettes mindjárt tudósította úgy a kancellárt mint a foherczeget a határozatról, s én nemsokára levelet kaptam Vay Miklóstól, melyben felszólít, közöljem vele beszédemet előlegesen, hogy a foherczeg a feleletre elkészülhessen. Megküldtem tehát beszédemet, s Vay figyelmeztetésére néhány élesebb kifejezést szívesen módosítottam, mert a szavakra ily beszédben nem fektettem oly súlyt mint a szellemére.

Időközben Szontágh Pállal írtunk egy pár tuczat epigrammot jó kedvünkben, a megye minden nevezetesebb embereire, magunkat sem véve ki, s az egész füzért Vaynak küldtük meg s Toldy Fereneznek, ki az olyakban gyönyörködött. Úgy emlékezem, hogy Szontághról körülbelül a következőket írtam:

Szolgabíránk hanyag, ezt panaszolja a szécsenyi járás,
Nem végez semmit, semmire nincs ideje,
Centralizálni akar s példájával bizonyítani,
Hogy mindenkép rossz a megye szerkezete.

Ő pedig rólam, a rövidlátóról:

Éles ugyan nyelved, de hiányzik az éle szemednek;
Élesb szem, sima nyelv, Pulszky, nem ártana meg.

Végre megjött a foherczeg s én a következő beszéddel fogadtam:

XI.

«Idvezelve fogadják Nógrád Rendei Fenségedet, midőn azon körútját befejezi, melyen az országot közelebbről ismerni kívánta,

mint az építész, ki mielőtt munkájához hozzáfogna, megvizsgálja í az alapot, melyre építeni készül. Fenséged bejárta így az országot Dévény sziklafokától a vaskapuig s a Tátra havasaitól addig, hol a tenger magyar partot mos, s látta hazánkat, melyet a természet legszebb áldásaival megajándékozott, termékeny földdel a völgyekben s a rónaságon, nemes borral s érczczel a hegyekben, langy éghajlattal mindenütt s hatalmas folyókkal, melyek a forgalmat közvetítik. A nép pedig, mely hazánkat lakja, büszkén megállhat azon nemzetek sorában, melyeknek századokon keresztül hatalmas védfalát képezte a keleti barbárság ellen. S ezen ország, mely hivatva van, hogy Európának virágzó kertje legyen, elhanyagolva terül el szemeink előtt, s ezen nép, melynek szíve mindenre feldobog a mi szép és nemes, műveletlenségében nem tudja felhasználni a természet gazdag ajándékait, mert nyelv, vallás és polgári állapot által szétválasztva, érdekegység nélkül még nemzetté nem fejlődhetett; azok pedig, kik kiváltságaik, birtokuk és mtívelődésök által a népnek élén állnak, a nemesség, pártokra szakadva, bizodalmatlansággal eltelve, ismeri ugyan a haza állapotát, s a veszélyeket, melyek fenyegetik, de ismeri egyszersmind elégtelenségét arra, hogy az ország újrászületését önmaga eszközölje; kiváltságai, melyek a néptől elkülönzék, csak arra szolgálnak, hogy élesebben tudja megmérni a távolságot, mely vágyainak teljesedésétől elválasztja, s mélyebben érezze állapotainknak ingatagságát.

Fenséged, e kép szomorú, de mi meg vagyunk győződve, hogy az ország ily szomorú állapota nem kizárólag a nemzet hibája. Azon sebek, melyeket a múlt századok viszontagságai hazánkon ejtettek, csak lassan hegednek be, s azok, mik azóta történtek, nem alkalmasak arra, hogy a bizalom gyökeret verhessen kebleinkben. A törvények iránti tiszteletlenség még mindig hivatkozhatik arra, hogy felülről sem hajtják végre a törvényeket, sőt hogy alkotmányosságunk főelve még mindig nincs annyira biztosítva, hogy azt félteni ne kellésék, hiszen megyei szerkezetünk, szabadságunk e palládiuma, legalább a mi meggyőződésünk szerint, még mindig ki van téve veszélyeknek s megtámadásoknak. A nemzet hiába keres azok közt, kik jövője felett intézkednek, oly férfit, kinek elméje elég éles, akarata elég szilárd, szabadságszeretete elég lángoló, népszerűsége elég terjedett volna, hogy képes legyen bajainkat felismerni és gyó-

javítani, a pártokat kibékíteni, a bizodalmát helyreállítani s Felséges királyunk szándékát végrehajtva, az ország anyagi és szellemi felvirágzását eszközölni.

A kényelmetlenség érzete tölti el a honpolgárok kebelét, nincs osztály, nincs felekezet, mely előtt egy szebb jövőnek álma nem tűnnék fel, mindnyájan sejtjük, hogy hazánk egy nagyobb jövő küszöbén áll, mely a nemzetnek vagy újjászületését vagy halálát rejti magában. A népek érzik ezt, ha oly férfiakkal találkoznak, kiknek szelleme jövőjüket átalakítani képes s ez oka, hogy Fenséged megjelenése megszüntetett minden osztály-, felekezet- s pártkülönbséget, s hogy a haza boldognak érezheti magát egy pillanatra, mert minden fiait ez egyszer egyesülve látja azon közlekedésben, mely-ivei Fenségedet fogadja; a magyarok átka, a meghasonlás, eltűnik, hol Fenséged megjelen. Ezen lelkesedés pedig nemcsak a múltnak búskomor emlékezetében gyökerezik, mert mi Fenségedben nemcsak dicső apjának nagyreményű fiát, nemcsak a boldogult nádornak, alkotmányosságunk és nemzetiségünk félszázadon át e hu órének, legdrágább hagyományát idvezeljük; hanem idvezeljük egyszersmind reményünket a jövőben, idvezeljük a haza jövő nagyságát, a honpolgárok szabadságát, a közjólétet, minthogy tudjuk, hogy azon kapcsolatok, melyek Fenségedet a hazához kötik, szintoly szentek, mint azok, melyek Felséges Urunkhoz fűzik; mert tudjuk, hogy közelléte a trónhoz nem távolítja el a nemzettől, mert tudjuk, hogy azon Méltóságnak, melyre az ország közakarata Fenségedet emelni fogja, legszebb hivatása: közbenjárónak lenni a nemzet s fejedelme közt. Hiszszük továbbá s reméljük, hogy úgy a mint Fenséged érzi azon feladatának nagyszerűségét, megtartani az emberiségnek és kifejleszteni egy nemzetet, úgy meg fogja találni magában a feladat nagyságában az erőt, mely szükséges e feladat kiviteléhez. Ugyanazért bátorsággal nézünk e kétes jövő elébe, miért bízunk Fenségedben, hogy hazánkat azon nyommozató állásából kiemelendi, melybe az idők viszontagságai, tulajdon hibáink s azoknak hibái súly észt ették, kik bennünket eddigelé kormányoztak.

Alig távozik el körünkből Fenséged, alig hangzanak el az összes törvényhatóságok idvezletei, s Fenséged ismét találkozni fog a közhaza szavával az országgyűlésen, melynek küszöbén állunk, s melytől Fenséged vezérlete alatt oly sokat várunk: a birtokviszo-

nyok rendezését nemesnél mint jobbágnál, a földhittel megalapítását, a jogoknak s terheknek igazságosabb elosztását, s a polgári szabadság törvényes kifejlesztését, főleg pedig alkotmányosságunk biztosítását. És hogy mind az nem alaptalan remény, nem hiú álom, arról kezeskedik nekünk mint szerencsés előjel, az ország rendéinek legelső teendője, hogy t. i. a haza közóhajtása Fenségedet azon székbe emelje, melyben Fenséged felejtethetlen apja a nemzet tiszteletét, nehéz idők viharában, ötven éven keresztül kivívta magának; azon lelkesedés pedig, mely Ível a honatyák a törvényhozást megkezdik, előmlik talán további munkájokra is, s lehetővé teszi, hogy a haza megelégedéssel tekinthessen azon első törvényekre, melyek Fenséged befolyása alatt hozatni fognak, s zálogai lesznek a közjóit közel felvirágzásának.

Ugyanazért meg vagyunk győződve, hogy ha Fenséged, hosszú évek múltával, ősz hajjal újra bejárja a hazát, akkor nem többé a reménynek, hanem a hálának lelkesedése fogja lépteit követni, hogy Fenséged akkor nem ismer többé azon vidékekre, melyeket most meglátogatott, mert a kietlen rónaság varázskertté virágzik fel, a földnépe kunyhóit kényelmes házak váltják fel, s a különböző népek büszke nemzetté ki lesznek fejlődve. Egy érzettel azonban ismét fog találkozni Fenséged, mely vissza fogja idézni akkor is a jelennek képét; azon lelkesedést értem, melylyel akkor is, mint most, minden honfi e szavakban fogja szívének érzelmeit kiönteni: «Éljen István főherczeg!»

A főherczeg igen ügyesen felelt, a mennyiben egészen kikerülte a politikát, dicsérte Nógrádot, magasztalta a magyar nemzet jellemét és avval végezte be fesztelen beszédét, hogy csak addig éljen, míg a honnak él. Ezután bemutattatta magának a megye notabilitásait s miután mind ezekkel egypár szót váltott, a mint szokás, mikor cerclét tartanak, visszavonult a főispáni szobába. Erre következett a díszvacsora kétszáz terítékre, a felköszöntések végtelen sora, melyek alatt a vigalom mindig lármásabb lett, főkép miután a főherczeg felkelt. Blaskovics korán reggel a maga híres lovain vilámbességgel bevitte Gyarmatról Pestre.

Kevés nappal a főherczeg látogatása után megejtettük a követválasztást; az izgalom leírhatatlan volt, csak a katona cordon, mely a pártokat elkülönözte, akadályoztatta meg a véres összeütközést;

a szavazás hajnalig tartott, reggel ki lett hirdetve, hogy Kubinyi Ferencz megbukott, Dessewffy Job lett Nógrád néma követe.

Pesten még nagyobb volt a mozgalom, a kormány minden áron meg akarta akadályozni Kossuth megválasztását, s a népszerű Patayt igyekezett tehát jelöltül felléptetni, de ez komolyan kinyilatkoztatta, hogy a követséget semmi esetre el nem fogadja, inkább kiköltözik a megyéből. Ekkor az öreg szabadelvű Balia, a pesti megyeház régi várnagy fiát vették rá, hogy lépjen fel Kossuth ellen, s korteskedtek mellette hallatlan mérvben, de az ellenzék bámulatos erélvlyel meg hiúsította a cselszövényt, Kossuth meg lett választva, s választása által oly biztos talapzatra emeltetett, melyről hatalmas egyéniségét legjobban érvényesíthette; ezt a két Batthyányi, Lajos és Kázmér vitték keresztül. A mint Széchenyi meghallotta, hogy Kossuth az országgyűlés tagja lesz, ő is meg akart választatni követnek, hogy szemtől szembe találkozzék régi ellenfelével. Sopronban megbukott, Mosony megválasztotta; világos volt most, hogy az országgyűlés két ellenséges táborra szakad, s mind a kettőnek meg van a méltó vezére, mi pedig elfogultsággal néztünk a kikerülhetetlen harcznak elébe, mert tudtuk, hogy ez az óriások harcza lesz.

A FORRADALOM ALATT.

Azon időkről írok, melyek emlékezeténél melegebben lüktet a vér ereinkben, melyeket a nemzeti dicsőség fénykoszorúja megvilágít. A magyar nemzet soha nem volt nagyszerűbb, mint azon két év alatt, melyekben a mindennap változó szenvedélyek feldúlták kebelét. A reménytelen parlamenti küzdés után bekövetkezett váratlanul a márcziusi napok fenséges mámora; alig volt időnk kijózanodni s már is fenyegetett a legmagasabb körökből a reakció még akkor is, midőn Bécs utcáiban az anarchia uralkodott. És beállott a szerb lázadás és sikertelen erőködésünk annak elnyomására; következett a horvát mozgalom, mely mindinkább elmérgesedve, Jellasicli betörésében találta tetőpontját. Minden kiegyezési törekvés meghiúsultával, a nádor kétségbeesve elhagyott; Pákozdnál megütköztünk kelleetlenül s alig tudtuk elhinni, hogy győztünk. Bécs fellázadt, de Schwechatmil elvesztettük a csatát, Erdélyben föltámadt az oláh, a szélrózsa minden pontjáról beütött az ellenség, Windischgrätz bevonult a fővárosba, a nemzet halálharangja megkondult.

S íme a rideg tél közepén felébredett a régi hősi szellem, seregeink keresztül törtek az ellenség vas körén, mely mindennap szűkebbre szorítá a nemzeti szabadság utolsó menhelyét, győzelem követte fegyvereinket a Dunától az erdélyi havasokig, s a májusi szellőkben felszabadult ország felett lengett Budavár füstölgő romjairól a nemzet diadalmas zászlója.

És ekkor következett az orosz beavatkozás, két császárság szövetkezett vesztünkre s miután óriási harcok után erőnk s kitartásunk kimerült és Görgey letette a fegyvert Világosnál, veszve volt mind az, miért fegyvert ragadtunk: a haza, a szabadság, a nemzeti-ség, de a catastropha végperceit is dicsőíté még a komáromi és

hegyesi győzedelére. *Vae victis* lett most a győzők jelszava, az eposzra rákövetkezett a tragédia, legjobbjaink vérpadja megszerezte még egyszer a magyarnak a világ rokonszenvét, mely mélyen meghatva, visszaborzadt a győzőnek vérbosszújától, elismerve, hogy a magyar meg tud küzdeni, győzelmet aratni s tud meghalni nemesen.

Ha Európa nemzetünket most megbecsüli, melyet az előtt ignorált, azt nemcsak az 1867-diki bölcs kiegyezésnek köszönhetjük, hanem főleg a forradalmi háború dicsőségének s gyászának. A magyar név akkor támadott föl Európában, midőn otthon eltemették.

Ez azon rövid időszak, melynek egyes mozzanatait a következő lapokban elő akarom adni, a mennyiben én is részt vettem bennök. A meglépés uralkodik ez időben, mert a viszontagságok fordulatán senki sem gyaníthatta előre, mintha a sors csak játszott volna az eseményekkel.

Ki is jósolhatta volna meg az 1848-diki forradalmat, három hónappal, mielőtt egész Európában kitört. Franciaországban a minisztériumnak többsége volt a kamarákban s a bölcs Guizot és a tapasztalt Lajos Fülöp igazgatták a kormányrudat; Németország tehetetlenül mély álomba merült; Lengyelországban le volt verve a fölkelés; Svájc békésen szervezte magát a rövid belháború után; az olasz izgalom csak szánakozást gerjesztett, nem reményt, vagy félelmet, s hazánkban többségben volt ugyan az ellenzék, de oly csekélyben, hogy a kormány mindennap remélhette, sőt remélte, hogy többségre jut, kénye-kedve szerint keresztül erőszakolja az új conservatív rendszert s vas kézzel megváltoztatja a régi közjogi viszonyokat, hogy a megyei autonómián nyugvó közigazgatás helyébe oly felvilágosodott rendőri állam lépjen, milyen a porosz; cseh nadrágot akartak szabni Magyarországnak.

Nálunk is összegyűlt a gványag, de kitörésről Széchenyit kivéve senki sem álmodott; Apponyi és Jósika, csakúgy mint maga Metternich, alkalmatlannak tartották ugyan a magyar ellenzéket, de veszélyesnek nem hitték, Wirkner meg volt győződve, hogy pár százezer forinttal meg lehet változtatni a többséget, a kancellária ezt is pazarlásnak tartotta; megteszi azt, ha kell, egy királyi leirat is, mely az országgyűlést feloszlatja, az új rendszer emberei majd kierőszakolják az új követválasztásnál a többséget, pedig az egész ország elégedetlen volt, az alsóbb rétegek az alig keresztülélt inség miatt, mely

az anyagi viszonyokat megzavarta, míg a kaputos osztály megütközött azon, hogy csaknem minden intelligentia elfordult a kormánytól, s ez oly sereghez hasonlított, melynek vannak ugyan közlegényei és fővezére, de nincsenek tisztjei. A kormány nézetei mindenben eltértek a nemzet nézeteitől, végcéljait nem ismertük s ugyanazért gyanúsítottuk, hogy azok a birodalomegységre irányozvák, horvát politikáját pedig mindenki kárhóztatta, mert a szláv elem erősítését látta benne, mely a magyar nemzetiségnek örökös ellensége. A magyar nem tudta eltűnni, hogy középszerűségek által kormányoztassék s restelte, hogy minden kitűnő s népszerű férfi az ellenzékhez tartozik. Ily viszonyok közt természetes, hogy az első szikra, mely külföldről hozzánk átrepült, fellobbantotta a régi államszervezetet, s hogy az első rengésnél a régi épület összedült, mert nem létezett odafent semmi ellentállási erő, Ferencz császár elbutító rendszere kitérjedett a kormány minden közegére is, erélyt csak az ellenzéki sorokban lehetett találni. A mostani elfásult prózai nemzedék nehezen tudja magát beléngondolni az akkori idők melegebb vérlük-tetéseibe, de neki sem ártana, ha megemlékeznek Schlegel szavairól, hogy a történetíró hátra fordított próféta.

S a mint a forradalmat senki előre nem látta, úgy nem gyanította annak következményeit sem. A nemzet nem halt meg a verekedés után, hanem erejében megnőtt, sem a Bach-féle absolutismus, sem Schmerling központosító álpárlamenti kormánya nem tudta Magyarországot megnémetesíteni s a bécsi udvar kényszerült végre a jogfolytonosság elvét elismerni. Kossuth időszakát felváltotta a Deák epochája, a nemzet nem fogyott ki nagy férfiakból, midőn azokra szüksége volt, legyen szabad remélni, hogy elő fognak tűnni ismét, midőn nagy idők bekövetkeznek.

De a forradalomnak nemcsak politikai oldala volt, hanem közigazgatás! is, melynek terhét még most is sínyli a nemzet. Az átmenet a termékgazdaságból a pénzgazdaságba kényszerüleg állt be az úrbéri viszonyok megszüntetésével s az ősiség eltörlésével, s általánossá vált a vasúthálózat részletes kiépítésével, mely bennünket a mívelt nyugati külfölddel összekötött; ez s az adó oly ijesztő felemelkedése, azon tributum következtében, melyet az államadósságnak részbeni elvállalása által szomszédjainknak fizetünk (kiknek különben is, mint minden földművelő nemzet az iparos nemzetnek,

tributáriusai vagyunk), megtámadta a könnyű patriarchalis élethez szokott kisebb- s középbirtokosok vagyonát; az élet folytonos harczzá lett, melyben már nem a jólétért, hanem a puszta létért küzdünk.

Mindezt nem hitte senki; a forradalom előtt közgazdászattal főleg csak Széchenyi foglalkozott gyakorlatilag. Ő és Kossuth voltak 1847-ben a magyar nemzet legbefolyásosabb férfiai, régóta ellenségek, kik most mindennap a régi országház terében szemtől szembe találkoztak s megütköztek. Mellettük ott voltak a másodrendű szereplők, Szentkirályi, Lónyay Menyhért, Szemere, gróf Andrássy Gyula, Somssich Pál, Babarczy; a főrendeknél gróf Batthyányi Lajos, gróf Teleki László s a conservatívek zöme, kik számukban találták súlyokat s a görög chórust képviselték ezen nagszerű drámában.

AZ 1847-IKI ORSZÁGGYŰLÉS

novembertől február végéig.

I.

Kossuth Lajos nem volt újoncz a politikában, midőn őt Pestmegye követül megválasztotta, nem megyei nagyság, mely Pozsonyban nyeri majd sarkantyúját, hanem régóta országos hírrel bíró államférfi. Mindenki tudta, hogy nemcsak követül küldi fel Pest, hanem az ellenzék vezéréül, mert ő volt akkor a legnépszerűbb férfi az országban. S ezen népszerűségének csakugyan volt állandó alapja, három évig börtönben szenvedett, oly politikai vétségért, melyet a nemzet hazafi erénynek tartott, ő lett a politikai hírlapirodalom megalapítója s a nagy izgató minden szabadelvű kérdésben; a kormány leszorította ugyan a hírlapírói pályáról, de most is legveszedelmesebb ellenét látta benne, a nemzet ugyanazért Messiásának üdvözölte; még Batthyányi Lajos is, ki senki előtt nem hajlott meg, meghajlott a lángész hatalma előtt. Az ifjúság, fellelkesedve gyűjtő szavain, eszményképét ismerte fel benne; az iparos, ki csendes időkben politikát nem űz, ragaszkodott hozzá, mint ahhoz, ki, az urak közt legelső, sorsával s érdekeivel foglalkozott, még a jobbágy is tudta, hogy ő volt az örökváltás legbuzgóbb apostola. Pe Pozsonyban más áramlat uralkodott, az országgyűlés a táblabíró politikusok küzdtere volt, azon osztály férfiaié, kik jószágaik jövedelméből hol szűkebben, hol kényelmesebben meg tudnak élni, kiknek rendes foglalkozása a mezőgazdaság. Ez pedig elfoglalhatja ugyan az embert hosszasan, de nem folytonosan s tehetségeit soha nem erőlteti. A földbirtokosnak van ideje, az idő nála nem pénz, ezt az időjárás adja meg neki, vagy eltagadja tőle, a régi táblabíró tehát szeretett bor, pipa s kártya mellett gazdaságáról, megyei viszonyokról s magas politikáról beszélgetni szomszédjaival s barátival, kiket mindig szí-

vesen látott, megfeszített folytonos munkához nem volt szokva s lenézte azokat, kiknek mulatságra nem maradt idejük. Kossuth nem tartozott ezen osztályhoz, ősrégi családból származott ugyan, Árpádkori királyok erősíték meg a Kossuthfalvai birtokot a Kossuthlioknak új adományképen, de azon ág, melytől Lajos származott, nem volt többé földbirtokos. Ő valódi képviselője volt a középrendnek, melynek tehetségein kívül egyéb tőkéje nincs, melynek a létért kell küzdenie, mely szorgalma és tehetsége által képes magának jövedelmet szerezni, talán nagyobbat, mint azok, kik gond nélkül élvezik az örökölt vagyon gyümölcsét s megelégszenek azzal, ha gyermekeik számára megőrzik azt, mit apáiktól örököltek. Kossuthot megedzette a létért való küzdelem, ő nemcsak megszokta, hanem meg is szerette a fáradságtalan munkásságot, ugyanazért nem kereste a társaságot, nem szerette mindennap adomákkal eltartani látogatóit és hosszadalmasen capacitálgatni a kevésbé művelteket. Modora eltért azoknak modorától, kik az országgyűlést eddigelé vezették, conferenciákban s ülésekben bízott logikájának hatalmában, eszméinek eredetiségében s azon tapintatában, melylyel mindig eltalálta a tárgyat s a hangot, mely a nemzetre hat. Szónoklata fényes volt és választékos s szavai e mellett meleg szívből ömlöttek s a meggyőző és bélyegét viselték magukon, úgy hogy állításait mindenki elhitte, j még mielőtt azokat bebizonyította volna. Fölénye társai felett abban állt, hogy minden kérdésnél magasabb szempontot talált, melyről váratlan fordulatokkal megvilágosítá a szőnyegen levő tárgyat. Ahhoz járult még kedves külseje s a gyönyörű mellhang, melynek varázsa a hallgatót megbájoalta. Ily szónoklat elhomályosította a régi országgyűlési követek szokott beszédeit, nem is szerették semmikép, eltűntek ugyan felsőbbségét, elismerték vezérszerepét, de mégis szerettek volna tőle menekülni; az enthusiasmus, melyet gerjesztett, alkalmatlan volt nemcsak a conservativeknek, hanem a szabadelvűeknek is; nem tartották biztos vezérnek, mert nem tudták, hova fogja őket vezetni, hiszen végcélját ő maga sem ismerte biztosan, csak annyit tudott, hogy a haza függetlenségének érdekében addig vezeti az országot, a meddig lehet, a határ a körülményektől s azoknak felhasználásától függ. Az ily bátorság, mely a veszélyt talán nem tudja elégségesen felismerni, tetszik ugyan a népnek, de az okoskodók s körültekintők nem bíznak az ily vezérben. Széchenyi, ki a bécsi

viszonyokat legjobban ismerte s féltékenységgel a legkisebb akadályt is a legnagyobb eszélyességgel inkább kikerülte, mint legyőzte, meg volt győződve, hogy Kossuth Magyarországot a vesztőhelyre viszi s a nemzetet megöli.

Kossuth vezérszerepét már a pestmegyei utasítás állapította meg, mert ez legnagyobb részt az Ő munkája volt s mintául szolgált az ellenzéki megyéknek. E szerint Kossuth adta ki már előre az országgyűlés programját, melynek a következők voltak főpontjai:

Az országgyűlésre nézve: a teljes nyilvánosság, tehát országgyűlési újság, melyben a beszédek minden megszorítás nélkül nyomban közzétételnek; továbbá három évi követválasztás mellett évenkénti országgyűlés Pesten, végre a városok rendezése s országgyűlési szavazatuk megállapítása. A reformok terén: a közteherviselés, úgy a házi, mint a hadi adóra nézve, s ezen felül adózás az országos befektetésekre; a házi adót a megye határozza el s ellenőrzi; a hadi adó a kormánynak ezentúl is számtétel nélkül fizetendő; az országos befektetésről számoljon a kormány az országgyűlésnek.

Nem kevésbé sürgetőnek tekintett az örökváltság s az úrbéri viszonyok teljes megszüntetése.

Kossuth mind ezek keresztülvitelének főakadályául Apponyi személyiségét nézte, szerinte az ellenzék főfeladata nem lehetett más, mint a kancellár megbuktatása az által, hogy az adminisztratori rendszer elítéltesék, mely ellen úgyis harmincz megye nyilatkozott s hogy a horvát sérelem, melyben szintén a kancellár politikája kárhoztattatik, a Felsőhöz terjesztessék fel.

Az utasításban nem foglaltatik ugyan még egy pont, de Kossuth legmélyebb meggyőződése szerint ez volt a legnevezetesebb, mert nézete szerint Magyarország legfőbb bajai onnét erednek, hogy oly országgal van kapcsolatban, melynek alkotmánya nincsen, s mint-hogy a bécsi államférfiak s mérvadó körök az absolutismusban nevelkedve a magyar alkotmányosság kényelmetlenségétől meg szeretnének menekedni, a magyar alkotmány legjobb biztosítékának tartotta az osztrák alkotmányt. E szerint a magyar országgyűlésnek egyik főfeladata, oda irányozni befolyását, hogy az örökös tartományok is alkotmányos kormányt nyerjenek. Ezt azonban nyíltan kimondani nem lehetett, ezt nemcsak a bécsi körök, de a magyar conservatívek is felségstíjjal határos törekvésnek tartották, Szé-

chenyi ebben a lajtántúli tartományok fellázítását látta, a táblabíró politikusok pedig mindig azt tartották, seperjen mindenki a maga háza előtt, mi közünk nekünk az osztrák tartományok alkotmányosságához, gondoljunk a magunkéval; mi meg tudtuk védni akkor, midőn azok a magokét elvesztették, megvédjük most is; szomszédjaink magok gondoskodjanak magokról, úgy, a mint mi gondoskodunk magunkról. Ezen kérdés tehát az országgyűlés eszmekörén kívül esett, de Kossuthnak s főleg Batthyányinak egyik vezérével maradt, mely az országgyűlés kezdetétől fogva beszédeikben, elébb leplezve és szerényen, később nyíltan s követelve, feltűnedezett s végső eredménykép csakugyan a bécsi forradalomra vezetett.

II.

Széchenyi is, már hús év óta a nemzet kedvencze, úgy mint Kossuth 1847-ben jelent meg először az országgyűlésen mint követ. A közönség szívesen megbocsátotta neki, hogy mindig porolt vele, mindig hibát talált benne és sohasem dicsérte meg, pedig minden nemzet szereti, ha megdicsérik. A gróf iratai s beszédei darabosak voltak, csak a bosszankodás és gyűlölet heve olvasztotta fel néha jéghidegségöket s mégis, ha vastag szemöldökét összehúzta, mely orra tövében össze volt nőve s nagy, fekete szemét mereven valakire szegezte, varázsának nem igen lehetett ellentállni; mindenki tudta, hogy soha nem ámit s a mit mond, az meggyőződésének leplezetlen kifejezése. Pártot nem tudott alkotni, nem is akart eddigelé, mert sok mindenféle vállalata volt s mindegyikhez más tényezőkre lett szüksége és csakugyan a siker mindig követte jól kiszámított terveit. Ő honosította meg a lóversenyt s ismét paripára ültette a mágnást, ki Ferencz idejében a karszékhez s hintóhoz szokott; minden megye székhelyén, minden városban keletkezett egy kaszinó, a pestinek példájára, mely a betyárságot kizárta a társalkodásból; a Duna-gőzhajózás mindig tovább terjedett, egyrésről már Ázsia partjait érte, más résről Tokajig ment fel a Tiszán s Károlyvárosig a Száván; sziklaútja a Dana-szorosokban túltett a római Traján úton; az akadémia központjává lett a magyar irodalomnak, a híd épült, a gőzmalom jövedelmezni kezdett; a mit Széchenyi kezdeményezett, az nem ment többé tönkre. De általános politikájában nem

volt oly szerencsés: Kossuth befolyását nem tudta megtörni, a kormányt nem bírta arra vinni, hogy benne bízzék, másrészt az ellenzékhez sem tartozott, melylyel sok szál kötötte össze. Jelenleg belső titkos tanácsos volt s közlekedési ügyekben királyi biztos; a Duna s Tiszaszabályozás feküdték szívében, de a kormány nem igen hajlott kérésére, hogy egy milliomot bocsásson rendelkezésére a legszükségesebb munkálatokra, holott a szakértelmet teljesen nélkülöző gróf Zichy Ferencznek éveken keresztül nagy összegeket utalványozott a Duna azon sarkantyúinak építésére, melyeknek haszna soha nem bizonyult be. Sőt Bécsben külön bizottság ellenőrizte Széchenyi javaslatait a kancelláriánál, s ennek főembere Szentiványi Vincze volt, ki Széchenyivel sokszor érezteté, hogy a végelhatározás tőlök függ. Ez bántotta a nagy grófot, mert hiú volt, nem annyiban, hogy kereste volna az ovátiókat s kitüntetésekét, sőt nem is gondolt sokat akár rendjelekkel, akár fáklyászenével, de mégis restelte, ha elmaradtak s nálánál érdemtelenebbekre pazaroltalak; boszankodott, ha az akadémia ülésében nem vették észre beléptét, vagy ha gyakori utazásaiban nem fogadták ünnepélyesen; neheztelni tudott, ha Apponyi vagy épen nem, vagy csak későn felelt leveleire, sőt még akkor is, ha Cziráky, vagy Keglevich ebédet adott és őt meg nem hívta; haragudott azokra, kik terveit nem pártolták s akadályokat gördítettek elébe; gyűlölte Batthyányi Lajost s Kossuthot, azt a rombolás démonának nevezte el, erről meg volt győződve, hogy Magyarországot forradalomba s végveszélybe sodorja.

A megnyíló országgyűlésen, melyre döntő befolyást gyakorolhatni remélt, feladatának tartotta oly középpártot alakítani, mely képes legyen egy részről Kossuthot vezérállásáról leszorítani, más részről a kormányt szabadelvű irányba téríteni. Széchenyi ugyanazért középállást foglalt mindjárt kezdetben, eljárta úgy az ellenzéki, mint a kormányparti conferentiákba s mégis csodálkozott, hogy sem itt, sem ott nem voltak őszinték vele, és sehol sem avatták be a pártitkokba. Természetesen nem bíztak benne, ő pedig folyvást töprenkedett, hogy elismerésre nem talál, hogy félreértik szándékát, hogy felül is, alól is kárhoztatják politikáját. Naplói tele vannak szemrehányásokkal, hol önmagára, hogy nem gondolkozik oly gyorsan mint Kossuth, s nyelvét nem tudja zabolázni; hol Apponyira s az összes kormányra, mely nem gondol vele, terveit s ajánlatait

nem tudja megbecsülni; hol az ellenzékre, mely az országot megromtja; hol azon egyesekre, kik Batthyányi s főleg Kossuth hálót nem tudják kikerülni.

Az országgyűlési üléstermet akarja előlegesen rendezni, hogy a hallgatóság a karzatra szoríttassék s hallgatásra szoktattassék, de nem veszi tekintetbe, hogy ezen újongó hallgatóság az országgyűlés valóságos tagja, hogy az éljenzök s pisszegők mind mágnások özvegyeinek, vagy távollevő főurak képviselői. Szónoklatával sincs mindig megelégedve s igaz, hogy ez sokszor túláradozó volt, szaggatott és formátlan, legjobban sikerültek még csipős adomái, melyeket ügyesen bele tudott szőni beszédeibe. Egyébiránt ismerte a közönséget s váratlanul is meg tudta nyerni helyeslését. Hunkár, a sebhelyes 1809-ki insurgens, megtámadta egyszer, mire Széchenyi oly kegyetlenül fordult az öreg úr ellen, hogy a hallgatóság, mely különben tisztelte a nagy grófot, pisszegni kezdett, de Széchenyi akkor maga is pisszegett, mire az ifjúság éljenekben tört ki; Széchenyi pedig felkelt, Hunkár helyére ment s kezet nyújtott, ez még nagyobb lelkesedést szült, látszott, hogy Széchenyi bármit mondjon, bármit tegyen, még sem tudja megromtani népszerűségét s megmarad a legnagyobb magyarnak. Kossuth adta neki ezen nevet, melyet az íröközönség elfogadott s terjesztett.

Midőn az administratori rendszer Apponyit a megyékben rendkívül népszerűtlenné tette, sokan Széchenyit szerették volna látni a kancellári bársonyszékben, meg voltak győződve, hogy ámbár a legegyszerűbb burokratikus formákat sem ismeri, mégis képes volna kibékíteni a nemzetet, de Bécsben csak nevetni tudták az ily combinatiót, a legutolsó fogalmazói gyakornok is genialis fantástának tartotta, talán épen azért, mert minden sikerült, a mit kezébe vett, holott a bécsi államférfinak már régóta az volt a jellege, hogy semmi sem sikerül neki s minden terve avval végződik, hogy gyűlölt ellenfeleivel paktál. Metternich folyvást érintkezett ugyan Széchenyivel, de Ő is, mint mind a miniszterek s államtanácsosok, benne látta a magyar kellemetlenségek s nehézségek igazi szerzőjét; könyveit s új meg új vállalatait okozták, mint az izgalom ébresztőit, öreg urak ültek a kormányon, kiknek kényelmes nyugodalmát csak ugyan Széchenyi tervei zavarták meg, mert Ő soha nem hagyott békét; a mint egy vállalata sikerült, mindjárt egy másikkal állott

elé; alig lett meg a híd, már is a Tisza szabályozását sürgette, a Dunánál pedig épen nem tudott nyugodni, még az ország határán túl is repeszteti akarta a sziklákat s mindig hol pénzt, hol támogatást követelt. Metternich megunta a «Steffarliádokat», környezete pedig, különösen az arisztokrata nők, szemébe is forradalmárnak neveztek s védelme ellenökben ilyenkor elég sánta volt, hogy csak azt prédikálta mindig: tatarozzuk házunkat, takarítsuk el a piszkot, mely körülte összegyűlt, de nem tehet arról, ha Batthyányi s Kossuth a házat felgyújtják. A szemrehányás azonban elevenére talált, maga is elhitte, hogy Ő költötte fel a nemzetet, hogy felelős a mozgalomért s annak minden következményeiért, sőtét színben látta a jövőt, kétségbeesett a haza sorsa iránt. Ez vitte Őt Döblingbe, ez gyötörte ott azon hosszú éveken keresztül, melyeket józan észszel a boldonházban töltött, de a pisztolyt mégis nem ez adta kezébe.

A kormány soha sem tudta felhasználni lázas tevékenységét s megtörhetlen népszerűségét, de egyénisége csakugyan nem illett bele a régi hagyományos kormányformákba, pedig ha valaki, bizonyosan ő volt az, ki képes lett volna gátot vetni a végzetes események rohamosságának.

III.

Deák, Klauzál, Beöthy, Bezerédj, az elébbi országgyűlések nagyjai, mind elmaradtak a mostanitól, a régiek közül Szentkirályi Móricz igényelhette az első helyet. Tolla tette híressé, mert kifogástalan logikával s a szörszálhasogatásig finom érveléssel adta elő a határozatokat, de szónoklata hideg volt és doctrinair, személyisége savanyú és akaratos, elvei a túlzásig szabadok. Szórazokottsága s a mindennapi dolgokban sokszor nyilvánuló élehetlensége sok tréfára adtak alkalmat, pedig, mint pestmegyei alispán, tényleges bizonyosságát adta, hogy nevezetes administratív tehetséggel bír. Széchenyi nem szerette rideg, visszataszító modorát, gúnyolta is, mint élelmelent, de most számított arra, hogy Kossuth vezérszerepét nem tűri soká, mely hiúságát sérteni fogja. A gróf ugyanezért többször közeledett hozzá, de Szentkirályi nem látta még át a középárt szükségességét s nem akart szakadást előidézni az ellenzékben, mind a mellett, hogy Kossuthot nem szerette, ki Őt árnyékba helyezte.

Szemere sem rokonszenvezett Kossuthtal, ő is nagy mestere

volt a szónak, rögtönzött beszéde is mindig szabatos volt, kimért s európai színű, de még sem gyújtott soha; az ember érezte, hogy a vita hevében sem mond soha többet, mint a mennyit mondani akart, holott Kossuth, elragadtatva szónoklatának árájától, néha olyakat is mondott, melyeket higgadtabb pillanataiban megbánt; de a nemzet könnyen megbocsátja s elfelejti az ily hibát, míg Szemere szabatosága idegenséget szült, a nép soha nem tudta magát azonosítani vele. Széchenyi csakhamar észrevette, hogy Szentkirályi még most, Szemere később sem, hagyja el Kossuthot, többet bízott tehát Pázmándyban, kinek furfangos esze s aristokratikusabb formái hajlandóbbá tették a conservatív álláspontnak és nézeteknek méltánylására s ki különben Somssicli Pállal, a pecsovicsook vezérével, barátságban állt. A nagy gróf még többet várt Lónyay Menyhért-től, ki személyesen is ragaszkodott hozzá s atyja, Lónyay János által összekötésben állt az Apponyi-körrel. Lónyay, ki minden beszédet prózai felfogással mérlegelt s a fellengző szónoklat hatalmának nem engedett, népszerűsége súlyt nem fektetett és szívósan ragaszkodva ahhoz, a mit jónak talált, az ellenkező ár közepében is meg tudta tartani állását.

A kormánypárt Somssich Pálban találta vezérét, maga ezen tény szolgálhatott annak bizonyosságául, hogy a kormány kivetkezett a régi conservatív csökönösödésből s csakugyan a reform terére akart lépni; mert Somssich ismerte a művelődés nyugat-európai követelményeit, csakhogy főfeladatának tartotta a kormány tekin-télyének fentartását, hogy bizonyuljon be, miként az ellenzék minden igyekezete terméketlen s az ország csak a kormány útján, nem pedig mellőzésével, vagy épen ellenére, érheti el kívánságait. Babar-czy még ridegebben képviselte ezen irányt, mely kimagyarazza, miért vették Bécsben Széchenyi támogatását s kormánypártiságát oly hidegen; hiszen kezdeményezésével nem hagyott fel soha, kereste a kormány támogatását, de azért mégis a maga fejével gondolkozott, holott Apponyi és Jósika, főleg pedig Metternich herczeg, a kezdeményezést kizárólag a kormánynak akarták fentartani, követőik intelligens részétől csak annyit kívántak, hogy a kormány terveinek részleteit s életbeléptetéseinek módját dolgozzák ki, azokat indokolják s védjék minél ügyesebben, s ha valami új s üdvös eszökbé jutna, azt senkivel mással ne tudassák, mint a kormánynyal.

A ki ezt nem teszi, az már félig-meddig ellenzéki, s ilyennek tartották Széchenyit is, annál inkább, mert nem volt Apponvi személynének híve s megmaradását nem tartotta a magyar politika Alpha s Omegájának.

A fiatalabb követek közt Fiáth Ferencz vállalkozott az aranyzott ifjúság (jeunesse dorée) szerepére, midőn nem annyira discussionban érvekkel, mint párbajban pisztolylyal védte a kormány nézeteit; mind a mellett jó pajtás volt és szívesen elégedett meg a szóbeli elégtétellel, politikai párbajaiban nem folyt vér.

Sokkal nevezetesebb volt egy fiatal követ, ki most jelent meg először a nagy közönség előtt s kire nagy jövő várt, gróf Andrassy Gyula. Tehetségeit lehetetlen volt fel nem ismerni, már a legközönbösebb társalgásnál is jelentkezett szellemes felfogása. Én a közönség figyelmét még az országgyűlés megnyitása előtt az *Augsb. Allgemeine-be* írt egyik cikkemben hívtam fel ezen nagyreményű mánásra, kit Széchenyi és Kossuth egyaránt karoltak fel; Széchenyi, mert lelke is örült, ha főúri születés mellett tehetséget fedezett fel, szerinte az aristokratia csak úgy tarthatja magát fenn, ha nem csak birtokával, hanem tehetségeivel is befolyást gyakorol a közéletre; ő tehát azon volt, hogy Andrassyt a maga nézeteinek hódítsa meg. Kossuth pedig előszeretettel viseltetett iránta, mert az öreg gróf Szapárynénál, Andrassy Gyula nagyanyjánál, kezdte el pályáját mint fiscális, ismerte tehát mostani collegáját gyermekségétől fogva, -ismerte minden családi viszonyait s nagyot várt tőle, annál is inkább, mert Zemplén vármegye fiatal követe ragaszkodott hozzá, minélfogva az ő lakásán találkoztak sokszor Kossuth, Szentkirályi, Pázmándy, néha Szent-Iványi Károly és Lónyay Gábor s megbeszélték előre a tárgyakat, melyek az ellenzéki conferentiában szóba hozandók voltak. Széchenyi nagyon restelte ezt, mert mindig haragudott, ha valódi tehetség Kossuth befolyásának varázkörébe került, mint-hogy társadalmilag is, úgy mint politikailag el akarta volna szigetelni ellenét, tudta is, hogy kitünőbb követek csakugyan nem szeretik mostani vezéröket, a talentumok nem igen férnek össze a lángészszel.

Nagy befolyással birt még az ellenzékre s az összes országgyűlésre gróf Batthyányi Lajos; szép, büszke alakjával, sas pillantásával, nagyúri modorával, éles felfogásával s bátor előadásával régóta

kedvence volt a közönségnek, Kossuthnak pedig együttesen pártfogója és követője; a bécsi körökkel is állt összeköttetésben, mind a mellett, hogy ezek által már előre ki volt jelölve legelső áldozatul, mihelyt a magyar mozgalmak erőszakos elnyomása szükségessé válnék.

Gróf Teleki László volt az ellenzék legjelesebb szónoka a felsőházban, indulatos, eszmegazdag és merész, különben mindig kész pisztolyval helyt állni elleneinek, gyakori párbajai mindig komolyak voltak és véresek, de a szerencse kedvezett neki, embert nem ölt soha.

Az országgyűlési szereplőket találóan jellemezte Kossuth, midőn mondá: Haladni akarunk mindnyájan, csakhogy a conservatively Bécs felé, mi pedig Budapest felé.

IV.

Az országgyűlés megnyitása jó benyomást tett. Magyar szó hangzott, háromszáz év óta először, a király ajkairól, mi ezt jelül vettük, hogy az udvar is valahára elismerte a magyar nemzetiség jogosultságát, s átlátta azon régi terve teljesezésének reménytelenségét, hogy a magyart megnémetesítse. Mily enthusiasmmal fogadta volna ezt mindenki, ha Ferdinánd trónralépténél történik, most jól esett, de nem-volt befolyással az ellenzéki hangulatra, csakis bizonyosságul szolgált, hogy sehol sem ismerték oly jól a mesterséget minden engedménnyel elkészni, mint Bécsben. Metternich politikájáról a magyar ügyekben a harminczas évek óta folytonosan el lehetett mondani: Trop tard. (Későn.)

A nádorválasztás jött mindjárt napirendre. István főherczeg egyhangúan s lelkesedve ki lett kiáltva nádornak. Megjelenése rokonszenves volt, beszélt magyarul folyékonyan, ha nem is szabatosan, karsú, magas alakja, hosszúkás halvány arcza, melyben hiányzott a Habsburgok vastag ajka, érdekessé tették; tudtuk, hogy szereti a népszerűséget; beszélték, hogy feltételeket mert szabni a bécsi kormánynak, mielőtt ráállt, hogy a helytartóságot elfogadja s így szívesen elhitették magunkkal, hogy erélyes is tudna lenni s ezen erélyességet a magyar nemzet érdekében érvényesíteni, mert magyarnak tartotta magát, mint József főherczeg egész családja. Nem akartuk elhinni,

hogy minden benyomást elfogadni kész, nem tudtuk, hogy jelleme engedékeny s hogy Lajos bátyjának ridegsége, Metternich tapasztaltsága s Kolowrat burokrata formái előtt mindig meghajlik, mint a nádszál; hogy a mire Pozsonyban elszánta magát, azt a minisztereknek csak habozva adja elő, hogy már első ellenvetéseikre feladja álláspontját s keres középutakat s módokat. Önállásra nem tudott emelkedni s a mint ezt észrevették, eszközül használták fel, úgy Pozsonyban, mint Bécsben. Rövid, zivataros nyilvános pályáján csakhamar kellett tapasztalnia, hogy a főherceg s a nádor sokszor ellentétbe jönnek egymással s nem lévén képes ezen ellentétet kiegyeztetni, egy rövid év után önként letűnt a politikai színpadról s nem hagyott semmi nyomot maga után.

Mint nádor Sárközyt nevezte ki alnádornak, nem Szent-Iványi Vinczét, a mint azt egyszer a kancelláriánál tervezték, ez tehát megmaradt közlekedési referensnek, Széchenyi reménysége, hogy megmenekszik lealázó ellenőrzése alól, most is meghúszult, pedig ellenségét látta a felfuvalkodott burokratában, ki szerette kimutatni, hogy a kormány, ha akarja, mindent meg tud akadályoztatni. Ghyczy Kálmán lett nádori ítélmester. A válaszfelirati vita november 22-dikén kezdődött meg a kerületi ülésben. Somssich, mint a kormánypárt vezére, csinos beszédben indítványt tett egy sima, semmit nem mondó válaszfeliratra, Kossuth érvelte az ellenindítványt fényes szónoklattal s már most megadta azon alaphangot, mely az országgyűlés egész lefolyása alatt hol gyengébben, hol erősebben mindig visszakerült s uralkodott Kossuth s Batthyányi beszédeiben, midőn említve a viszonyt, melyben az osztrák monarchia tartományaihoz állunk, így folytatja: «odajutottunk, hogy sokan ép e viszonyban keresik hazánk jogszerű igényeinek akadályait, mert tapasztalják, hogy az érdekek találkozásának esetében, hazánk érdekei az ausztriai örökös tartományok vélt érdekeinek gyakorta alárendeltetnek és igazságos kívánalmaink elmellőzése azon ürügy gyei mentegettetek, hogy teljesedésüket az ausztriai tartományokra való tekintet nem engedi».

Az eredmény előre volt látható, Kossuth indítványának biztosítva volt a nagy többség a Somssiché ellenében, hiszen hazafiltárságnak tartották még akkor a kormányt pártolni, de a helyzet megváltozott, midőn a vita ötödik napján Széchenyi lépett fel egy

közvetítő indítvánnyal, melyhez Somssich tüstént hozzáállt, a kísérlet meg volt tehát téve, hogy középpárt alakuljon, mely a kormányra is befolyással bírjon, de ezúttal még sikertelenül, mert a mint szavazásra került a kérdés, Pestre huszonhat voks esett, Mosonvra huszonhárom.

Szentkirályi szerkesztette tehát a feliratot, mely higgadt hangja mellett is bizodalmatlanságot fejezett ki a kormány iránt, nevezetes volt benne azon kikezdés, mely viszonyainkról az örökös tartományokhoz következőkép szól:

«Kijelentjük, hogy intézkedéseink által a szomszéd örökös tartományokkal érdektalálkozásainknak méltányos kiegyenlítésére, hazánk országos önállásának s törvényes jogainak megőrzése mellett, annál nagyobb készséggel nyújtandunk segédkezet, minél erősebben meg vagyunk győződve, hogy ezen kiegyenlítés nehézségei nem a közöttünk létező szövetséges viszony természetéből erednek.»

Divatba jött újabb időkbén említeni, hogy a forradalom előtti nemzedék nem gondolt a viszonyra, mely Magyarországot a monarchia többi országaihoz köti; a felirat ezen pontja mutatja, hogy éreztük ezen viszony körülményes megállapításának szükségét, de a kormány ezt agyrémnek, hallucinációknak tartotta, az adminisztratív rendszerrel gondolt, nem a közjogi kérdéssel.

V.

Faluhelyen voltam, s úgy mint az egész vidék intelligentiája, a legnagyobb figyelemmel kísértem a vitákat. Kossuth beszédei mellett Batthyányié volt reánk hatással, midőn a felirat a főrendeknél * vita alá került s különösen azon szavai, melyekben kérdi: «nem hasonló joggal kívánhatja-e a monarchia erősibik fele, hogy a kormány, mind kül-, mind belpolitikájában egyaránt, mellőzve az absolutismus utolsó consequentiáit, az összes monarchiára nézve modifikálja eljárását és dogmáját azon factor nagyságához, melynek sem sympathiái, sem érdekei nem egyeznek össze az absolutismussal», s ismét:

«Nem megy ki egyre, váljon a mutatkozó alkotmányos mozgalmak oda viszik-e a dolgot az örökös tartományokban, hogy ma-holnap az egyik tartomány alkotmánya biztosítékul szolgáljon a

másiknak, vagy hogy ezek ezentúl is elnyomatván, egyfelől az irigység, másfelől a lenézés tovább is függőben engedje maradni alkotmányos életünk felett a Damokles kardját.»

Még Batthyányi Lajos sem nyíltabban szólni a többi tartományok számára kívánatos alkotmányosságról s még ezen homályos érintéseket is veszedelmes izgatásnak tartották Bécsben. Midőn a Fő RR a felküldött válaszfeliratot visszaküldték, a KK és RR Kossuth indítványára nem folytatták a polémiát, de minden hagyományok ellenére egyszerűen letették a feliratot, a válasz elmaradása volt a felelet a királyi propositiókra. A kormánypárt dühöngött e miatt s nem is gondolt egyébbel, mint azzal, miként lehessen megtörni Kossuth hatalmát és vezérszerepét.

Mіндеzt gyanítottuk ugyan a vidéken, de nem tudtuk biztosan, karácson előtt felvittenerfeleségemet Bécsbe, ott azonban nem maradhattam, újévre ismét vissza kellett mennem Szécsénybe; ekkor meglátogattam Pozsonyban ismerőseimet, Kossuthot, Széchenyit, a követi casinót; szélcsend volt, de vihar készült. A közös teherviselés s az örökváltság el voltak elvben fogadva, a nyelvtörvény, a partium kérdése elintézve, mind ez a legszebb egyetértéssel; de a sor reá került most az adminisztrátori sérelemre, a kormány centralizáló törekvéseire s e vita kimenetelétől függött Apponyi állása. Ha Kossuthnak többsége van, kikerülhetetlen, hogy vagy a kancellár mondjon le, vagy az országgyűlés oszlat!assék fel. Az adminisztrátori sérelem volt tehát a nagy kérdés, melyre nézve megindult a valódi hadjárat. A megyék többségének utasítása erősen hangoztatta a sérelmet, néhol azonban már eddig sikerült a kormánynak az utasítás megváltoztatása s Pozsonyban nagyban folyt az ármánykodás és csábítgatás, oly követek megnyerésére, kik megyéikben személyes befolyással bírnak s készek utasításuk ignorálása által nevéket pelengérré állítani. — Wirkner ismerte mindenkinek gyenge oldalát s hatott arra, de a többség még mindig kormányellenes volt. Ekkor Lónyay János, a volt referendárius, most herczeg Grassalkovics sequestrumának gondnoka, ismerte a körülményeket, közvetítő politikát javasolt a nádornak. Tudta, hogy találkoznak az ellenzéki követek közt, kik kevesebbet gondolnak Apponyi bukásával, mint a reform-kérdések keresztülvitelével s meg volt győződve, hogy ezek, ha biztosítékot nyernek a közös teherviselés, az örökváltság és a

városok rendezésének keresztülvitele iránt a kormánynál, ha meggyőződnek arról, hogy mindezek csakugyan törvénynyé válnak, szívesen elejtik az Apponyi személye ellen intézett támadást. Hogy pedig erre alkalom nyíljk, declaratórium kibocsátása volna szükséges, melyben a felség kijelenti, hogy adminisztrátori kinevezéseivel nem szándékolta a régi megyei közigazgatás megváltoztatását s hogy ezentúl is tisztelni fogja a megye jogait, a mint azt mindig tette.

Az eszme tetszett a nádornak, s a bizodalmas tárgyalások megkezdődtek Kossuth mellőzésével, mert ha sikerül e kérdésben Kossuth ellen is többséget szerezni, vezérszerepe megszűnt s ezentúl Szentkirályira s barátaira száll. Szentkirályi némi ingadozás után, midőn írásban is megkapta a biztosítást, hogy a reformtörvények ellen a kormánynak nincs kifogása, csakugyan reáállt arra, hogy a kellő pillanatban Kossuth szavazatát ellenkező voksával megsemmisíti s tüstént lemegy Pestre, hogy a megye gyűlése határozzon, váljon ő mondjon-e le, vagy Kossuth. Pázmándy is hallgatott a csábító szóra és Lónyay Gábor s ezek mellett a bihari Reviczky s a soproni Simon, a szerepek is el lettek osztva, úgy, hogy Lónyay Menyhért tegye meg az indítványt, a többség meg lesz biztosan. Kérdés azonban fenmaradt még, váljon e terv a legfelsőbb jóváhagyással is találkozik, mert már a cancelláriánál is nyilvánultak ellenvetések az ellen, hogy a Felség a vita folyama alatt beleszóljon a kérdésekbe s féltő volt, hogy az államtanács s Metternich nem engedik meg a paktálást az ellenzékkel, de küleseménvek döntöttek ismét, mint már többször. Sziciliában t. i. január 12-dikén kiűtött a forradalom, mely Palermóból az egész szigetre terjedett ki, csak a messinai erőd állott még ellent a nemzeti fölkelésnek, Piemontban pedig Carlo Alberto gyanúsán nyilatkozott, míg Milanóban a népet csak a katonaság tartotta féken. Az osztrákellenes indulat kézzelfoghatólag nyilatkozott egész felső Olaszországban az által, hogy új év napjától mindenki megszűnt szivarozni. A kormány eltúrte volna a jövedék ezen megkárosítását, de a körülmény, hogy egy gazdag tartomány összes lakói képesek lemondani egy megszokott mindennapi élvezetről, csak azért, hogy a kormány ellen tüntessenek, eleendően jellemezte az állapot komolyságát. Párisban is napról napra kétesebb lett a politikai helyzet, és erősebb lett az ellenszenv Guizot

ellen. Ily körülmények közt szükséges volt Magyarországgal mielőbb kiegyezni, mert, a mint Metternich Széchenyinek meg is mondta, öt-hat hónap múlva komoly események állhatnak be Európában. A deklarátorium tehát elkészült s csakugyan feladta az adminisztratori kérdésben még magát az elvet is, ígérvé, hogy a főispáni helytartók kinevezése ezentúl csak kivételes esetekben fog alkalmaztatni.

De a várt siker elmaradt, mert időközben Szent-Iványi Károlyt és Szemerét is be akarták vonni a Kossuth ellen forralt cselszövévbe, hiszen sokak előtt az volt a főczél, hogy oly középpárt alakuljon, mely az által, hogy hatalmában áll hol a kormányt, hol az ellenzékét többségre juttatni, mind a kettőre döntő befolyást nyers az országgyűlést vezeti. Szent-Iványi azonban és Szemere visszautasították az ajánlatot, sőt azt Kossuthtal és híveivel közölték. Bónis, Bernáti, Vukovics és az Andrássyak most mind felzúdultak, mire Szentkirályi, Pázmándy, Lónyay Gábor megszeppentek s kijelentették, hogy el nem szakadnak az ellenzékétől, úgy látszott, hogy az egész terv meghiúsult. Lónyay Menyhért azonban, kit most számításba sem vettek, nem lépett vissza állásától, s midőn a deklarátorium február 5-dikén felvétellett és Szent-Iványi Károly megtette az indítványt, mely szerint a múltra nézve esetleg fentartatik e speciális sérelem tárgyalása, ő bátran Beregh vármegye részéről ellen-indítvánnyal lépett fel, melyben az országgyűlés háláját kívánta kifejezni a Felsőnek, hogy a nemzet aggodalmait megszüntette.

Ingerült vita következett erre, a szavazatok egyformán álltak, a veszprémi követek ellentmondtak egymásnak s megsemmisítették a megye voksát, a bihari Reviczky utasítása ellenében Bereglire szavazott, mire követársá, a beteges, megtört Papszász főlegyenesedett s lelkesedve kijelentette, hogy Bihar szelleme mindig alkotmány-szerető volt, hogy a demoralizáció öli meg a nemzeteket, hogy Ő Gömörrel szavaz, mert neki nem kell rang és hivatal, neki szabadság kell és haza.

A ház tombolt izgatottságában, Szent-Iványi indítványára már huszonhárom voks esett, Lónyayéra huszonkettő, az ellenzék többsége tehát biztosnak látszott, midőn Simon, a soproni követ, ismert világos utasítása ellenére, voksát Bereghre adta s így egyenlő lett a szavazatok száma a két feliratra, és csak Horvátország szavazata volt még hátra, mely a kormány számára biztos volt ugyan, de ki

tudott volna megbarátkozni azon eszmével, hogy magyar életkérdésben Horvátországé legyen a döntő szerep. Bujnik, a horvát követ, Bereghre szavazott, a kormánynak tehát többsége lett. Leírhatatlan zaj következett erre, mely csak akkor csillapodott le, midőn Kossuth felkelt, s élesen felkiáltott: Vessenek számot magokkal, kiknek tetszett a dolgot így élére állítani; e szavazat következtében az országgyűlésen béke többé nem lehet; legyen tehát harcz, miután az engesztelődés ajánlatát visszautasították! s lesz harcz az utolsó pillanatig! — Erre megtette az indítványt, hogy a választmányi munkálat az adminisztratori sérelem tárgyában vételessék fel.

Az elnök ki nem mondta a többséget, az ingerültség a tetőpontra hágott, a kerületi ülés a francia forradalmi ülések színét vette magára. Simon nyíltan bevallotta, hogy utasítása ellen szavazott, de biztos abban, hogy megyéje helyben hagyja vokeát, mire Szemere feleletében gúnyosan megjegyezte, hogy a megye adhat ugyan utasítást követének, de becsületet s hazafiságot nem adhat annak, a kinek nincs. Az ülés a legnagyobb ingerültségben eredmény nélkül oszlott szét.

Erre következtek a magántanácskozások. Széchenyi már január 29-dikén hja naplójában: «Apponyi, Ürményi, Széchen, Somssich, Dessewffv Co. eleget pancsoltak, világosan látom, mind incompetensek, magam veszem a dolgot kezembe, Bécsben is, Pozsonyban is, a conservativeknél s az ellenzéknél.»

De bizony neki sem sikerült a kiegyezés, február 10-dikén megjegyzi: Tout es perdu.

E napon Szemere terjesztette elő a választ, mely csak hangban különbözik Kossuthétól s ez heves vita után tizenhárom többséggel keresztülment a követi táblánál, de a vita még fokozta az ingerültséget, Lónyay kibékítő terve tehát csakugyan ellenkező eredményre vezetett, a középpárt alakítása végkép meghiúsult, az indulatok fel lettek zaklatva s Kossuth annyira megerősödött vezérszerepében, hogy azt ezentúl senki sem meide megtámadni.

A FORRADALOM BÉCSBEN S PESTEN

február 24-dikétől márczius 20-dikáig.

I.

Február végével ismét Pozsonyban voltam, Szontagh Pali, ki mint korponai követ néha fent volt, elbeszélte nekem a viták részleteit, este Szalay Istvánhoz akart bevezetni, ki a nádor magántitkára volt, de ez Őt szokatlan időben magához hívatta, úgy látszott, hogy valami nevezetes esemény juthatott tudomására, Szalay nem jött haza, nem találkozhattam vele, másnap reggel, márczius 1-jén, elmentem Bécsbe, s a gőzhajón hallottam, hogy Párisban felkelt a nép, hogy Lajos Fülöp lemondott s hogy az orleansi herczegno lett a régens. Bécsben azonban azzal fogadott feleségem, tudom-e már, hogy Franciaország kikiáltotta a köztársaságot.

«Ideje, hogy haza menjünk», volt a feleletem, «ez idén nem szántják többé a tavaszt robotba, az örökváltsági törvény nem elégséges már most, a franezia köztársaság múlhatatlanul eltörlí Magyarországbán a feudálismust.»

Széchenyi nem vette e kérdést oly komolyan, ő is márczius 1-jén hallja először a párisi forradalom híret Wirknertől s azt írja naplójába: *Jetzt wird es bald lustig hergehen. Mundus se expediet.*

A bécsi magas körök a párisi eseményeket máskép fogták fel mint mi, apósom estélyénél ugyanaz nap több magas állású hivatalnok volt jelen, azt beszéltek, hogy a franezia köztársaság szükségkép háborút kezd a monarchiákkal, s hogy coalitio fog keletkezni ellene, mely a rendet helyreállítja, én ellenben sokkal valószínűbbnek tartottam, hogy a köztársaság fenn fogja tartani a békét, de a német s olasz nép fog zavarogni, mire ők hitetlen mosolylyal más tárgyról kezdtek beszélni. A tőzsde azonban érzékenyebb mint a burokratia, s minthogy egy nappal előbb megtudta az eseményeket,

mint a kormány, az állampapirosok árfolyama csökkent, a közönség a bankhoz kezdett tódulni s a bankjegyeket beváltani, sokan már arról is beszéltek, hogy a bank be fogja szüntetni a beváltást s hogy a bankó cursust kap. Győr vármegye épen ekkor tartotta évnegyedes gyűlését, s a győri gabnakereskedők kezdeményezése folytán meghagyta követének, hozza fel tüstént e tárgyat a kerületi ülésben, s hasson oda, hogy a bank állása s eljárása iránt felvilágosítás adassék. Balogh Kornél meg is tette ez indítványt mind a mellett hogy pecsovies volt, márczius 3-dikán, s Kossuth azon tapintattal, melylyel mindig feltalálta a kellő időben a gyújtó szót, megragadta az alkalmat, hogy oly beszédet mondjon, melynek még viszhangja is Bécsben zendülést idézett elő.

II.

Pozsonyban tudva volt, hogy Kossuth nagyszabású beszéddel s indítványnyal fel fog lépni e tárgyban, már 2-án az egyik conferentia követte a másikat, a terem tehát s a galéria fuladásig telt meg, de a zsi bongás, mely a nagy gyülekezeteket kíséri, halálos csenddé változott, a mint az ünnepelt vezér szólni kezdett:

Említve, hogy a bank által magánúton néhány követtel közlött kimutatása, melynek hivatalos közzétételét követeli, világosan kimutatja, hogy az jelenben még alapos nyugtalanságot okozható veszélyben nincs, hanem, így folytatja, veszélybe csak az által jöhetne, ha a kormánypolitika tovább is folytattatnék, s ez által a státus, melynek finanziaí már rendes viszonyok között is folytonos deficitben vannak, napról-napra több áldozatba sodortatnék, melynek okvetlenül egy újabb banquerott lenne kikerülhetetlen következménye. Ha ezen politika gyökeresen megváltoztatatik, akkor, nézetem szerint, a bank iránt nyugodtak lehetünk és azért én azon szempontokra kívánom a KK és BR figyelmét intézni, melyek a közbajok veszélyének növekedését elháríthatják. Általában véve akként vagyok meggyőződve, hogy miután látjuk, miképen az ausztriai finanziaíal viszonyok pénz- és értékviszonyainkra minő hatást gyakorolhatnak, nekünk a bank kimutatásának kívánásánál nem lehet megállapodnunk, mert ez csak egy részlet, mely az egésznek következménye, hanem nekünk a magyar státusjövödelmek és státus-

szükségek számbavételét, az ország pénzügyiainak alkotmányos kezelés alá vételét, szóval önálló magyar pénzügyminiszteriumot kell kívánnunk, mert különben a rólunk nélkülünk intézkedő idegen hatalom pénz viszonyainkat végtelen zavarba bonyolíthatja, ha ellenben felelős pénzügyminiszteriumunk lesz, a királyi szék díszéről, hazánk szükségéről s minden jogszerű köteleseink teljesítéséről, okszerű gazdálkodással gondoskodhatunk, s polgártársaink pénzügyviszonyait minden veszélyes fluktuációk ellen biztosságra helyezhetjük. A bank viszonyokról tehát csak annyit akarok szólni, miként hiszem, hogy a nélkülözhetlen két lépésre a szükséges intézkedések már is megtétettek, melyeknek egyike az, hogy a közönség a bank állapota iránt hivatalosan megnyugtattassék, másika pedig, hogy a bankjegyeknek ezüstpénzre való beváltására az ország minden részében sikeres intézkedések tétessenek, és ha ehhez még a kormánypolitikának iránya is okszerűen megváltoztatatik, reményiem, hogy a bizalom helyreáll, melyet helyreállítani zsebeink érdeke, de a dynastia érdeke is múlthatatlanul megkívánja. És azért én a bajok kútfejének taglatára s a mentő szerek kijelölésére intézem előadásomat. Már midőn ez országgyűlés elején a válaszfeliratot indítványozám, köteleségemnek éreztem hazánk állapotának taglatába bocsájtkozni, úgy saját belügyeink, mint azon viszonyok tekintetében, melyek a *pragmatica sanctio* következtében köztünk és az ausztriai császári birodalom között fönforognak. Kimondottam meggyőződésemet, miként hazánk alkotmányos jövődjé iránt mindaddig tökéletesen nyugodtak nem lehetünk, valaméddig fölséges királyunkat minden egyéb uralkodó viszonyaiban is alkotmányos országglási formák nem környezendik. Kimondottam meggyőződésemet, miszerint én a nemzet által várt reformok tekintetében sem érezlietem hazánkat arra nézve biztosnak, hogy irányuk alkotmányos és eredményük a nemzeti szabadságnak kedvező leend, valaméddig a velünk egy fejedelmet uraló birodalom kormányrendszere az alkotmányossággal ellentétben áll. Kimondottam meggyőződésemet, hogy a köztünk és a császári birodalom szövetséges népei közt fönforgó érdektalálkozást önállásunk, szabadságunk, jólétünk kára nélkül csak a közös alkotmányosság érzelmekön alapján lehet kiegyenlíteni. Egy fájdalmas pillanatot veték a bürokratikus kormányrendszer eredetére és kifejlődésére, emlí-

tém, miként emelte fel hatalmának épületét és elszámálva e kormány-mechanizmus következményeit és tekintve az élet könyvébe, hol az események fatumszerű logikája revelatióját hirdeti, az uralkodó ház iránti igaz, hű ragaszkodásom meleg érzetében, jóslatot mondék: hogy az leszen a Habsburgház második alapítója, ki a birodalom kormányrendszerét alkotmányos irányban reformálandja, s felséges háza trónusát hű népeinek szabadságára fekte - tendi le rendíthetetlenül. E szavak óta híres bölcseséggel támogatott trónusok dőltek össze, s népek nyerték vissza szabadságaikat, miknek ily közel jövőjét három hónap előtt alig álmodák, mi pedig három hónapon át gördítjük fáradatlanul Sysiphus követ. S az én telkemre epesztő aggodalommal borul a mozdulatlanság fájdalma; vérvő szívvel látom, miként izzad annyi nemes erő, annyi hű tehetőség egy háladatlan munkában! mely a taposó malom kínjaihoz hasonlít. Igenis, t. Rendek, egy fojtó gőznek nehéz átka ül hazánkon, a bécsi kabinet csontházából egy sorvasztó szél fii reánk, mely idegeinket megmervíti, és lelkünk röptére zsibbasztólag hat. De ha akkorig csak azért aggódtam e felett, mivelhogy ama rendszer befolyása miatt kifejlődésünket, hazánk kipótolhatlan kárával, minden mértéken túl feltartóztatva látni fájlalom; s mert látom, hogy haladásunk alkotmányos iránya biztosítva nincs, és azt látom, hogy azon divergentia, mely a birodalmi kormányrendszer absolutistikus természete és a magyar nemzet alkotmányos iránya között három század óta fennáll, kiegyenlítve maiglan sincs és kiegyenlítve egyik vagy másik irány feladatása nélkül nem is lehet; most már, t. Rendek, nemcsak e miatt aggódom, hanem aggódom a felett, hogy a bürokratikus mozdulatlanság politikája a birodalmat dissolutióba sodorhatja; hazánkat pedig, melynek önmagában önmagával annyi teendője, melynek saját boldogsága végett minden ereje, minden nélkülözhetlen fillérjére szüksége van, sorvasztó áldozatokba, végtelen bajokba sodorhatja. Én a dolgokat ekképen látom és mivel ekkép látom, halaszthatatlan kötelességemnek tartom a t. RR-et tisztelettel fölkérni, hogy figyelmüket ezen állapotra és az e miatt hazánkat fenyegető bajok megelőzésére kiterjeszteni méltóztassanak. Nekünk, t. RR, kiket a nemzet azzal bízott meg, hogy jelene fölött őrködjünk és jövőjét biztosítsuk, nekünk nem szabad szembehunyva várni, míg hazánkat a bajok özöne elborítja; megelőzni a bajt, ez

hivatásunk s én akként vagyok meggyőződve, hogy ha ezt elmulasztanék, isten, világ és önelkiismeretünk előtt felelősekké válnánk mindazon szerencsétlenségeit, mely e mulasztásból következendik. Ha egyszer a politika fonáksága miatt a békés kiegyenlítésnek, a fatum megkérlelésének ideje lejárt s a koczka visszavehetlenül elvettetett, ha ennek megelőzésére a nemzet képviselőinek szabadon emelt loyális szavát mérlegbe vetni elmulasztottuk; ha odáig engedtük a bonyodalmakat vitetni, hogy csak áldozatok közt lehessen választanunk, melyeknek végét csak isten láthatja be, akkor a bánat későn leszen, a tétlenül elfecsérelt perczet a mindenható sem adhatja vissza. — Én legalább e késő bánatnak, ha mint hazafi következeiseiben osztozni kénytelen leszek is, mint követ felelősségében osztozni nem akarok. Méltóztassanak, t. RR, a francia háborúk idejére visszaemlékezni, mi közünk volt nekünk magyaroknak a francia nemzet belügyeivel? Országgyűlésünk együtt volt 1790-ben, de figyelmét az internationalis politikára ki nem térj észte, s mi volt a következes? az, hogy a nélkülünk, de rovásunkra elkövetett hibának átka huszonöt nehéz év tömérdek áldozatával súlyosodott hazánkra; a nemzet vére patakokban omlott, értéke, vagyona örvénybe hanyatott és e tömérdek áldozat között látták apáink hazánk földén a távol nyűgöt diadalmas fegyvereit, e várost magát, törvényhozásunk szokott székhelyét, a győző hatalmában, a monarchiát bomlásnak indulva, büszke triumphator kegyelmének fonalán függeni és láttak siralmas finanziaális zavarokat, melyek a birodalommal szoros kapcsolatuknál fogva két státusbanquerott irtózatos csapásaival nehezdedtek szegény ártatlan hazánkra. És e tömérdek szerencsétlenségben még csak azon vigasztalás is meg volt tőlünk tagadva, hogy mondiatnók, miként a fenyegető vész elhárítására tettünk a mit lehetett, midőn még ideje volt. Isten ne adja, hogy ez országgyűlésre is ily ítéletet mondjon egykor a história. Isten ne adja, hogy lelkünkre nehezdedjék a bánatos gondolat, miként láttuk közeledni a vést királyunk trónja, láttuk közeledni hazánk felé és nem léptünk fel férfias határozottsággal azt elhárítani, mindenesetre pedig emlékezetünket a kötelességmulasztás vádjától fölmenteni. Én hát arra szólítom fel a t. RR-t, emeljük föl politikánkat a körülmények színvonalára, merítsünk erőt a dynastia iránti hűség érzetéből, merítsünk erőt a rajtunk

fekvő felelősség és polgári kötelesség érzetéből, nagy körülményekhez illő nagyszerű határozottságra. Ezen körülményeket, miként a monarchián belül s a külföldön vannak, rajzolni nem akarom, mert közönségesen tudvák, de kimondom erős meggyőződésemet, miként a birodalombeli nyugalom bomladozásának és ebből eredhető minden balkövetkezéseknek valódi kútfeje a kormányrendszerben fekszik. Természetelleni politikai rendszerek is soká tartatják fenn magukat, mert a népek türelme s a kétségbeesés között hosszú út fekszik, de vannak politikai rendszerek, melyek az által, hogy sokáig tartottak, erőben nem nyertek, hanem vesztettek, s végre elkövetkezik a perez, midőn azokat tovább tartogatni akarni veszélyes volna, mert hosszú életük megérett arra, hogy meghalassanak. Halálban pedig osztozni lehet, azt kikerülni nem. Tudom n, hogy elvénhedt rendszernek, mint elvénhedett embernek, nehéz megválni egy hosszú élet eszméjétől, tudom, hogy fáj darabról-darabra összetörve látni, mit egy hosszú élet építgetett; de midőn az alap hibás, a dőlés fátuma kikerülhetlen; s mi előttünk, kikre a gondviselés egy nemzet sorsát bízta, halandó ember gyarlóságai befolyást nem gyakorolhatnak. A nép örök s öröknek kívánjuk e nép hazáját, s öröknek ama dynastia fényét, melyet uralkodónknak ismerünk. A múlt kor emberei egy-két nap után sírba szállnak, de a Habsburgház nagyreményű ivadékára, Ferencz József főherczegre, ki első fellépésével e nemzet szeretetét magáévá tette, egy fényes trónus öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti; ősi fényét megőrizni a mostani mechanizmussal bajosan lehet, s én félek, hogy ha a nemzetek loyális nyilatkozványai közbe nem jonek, ama politika az istenben boldogult szent szövetség egy újabb kiadásában keresend még tengődést, pedig a szent szövetség első kiadásakor sem ez mentette meg a trónokat, hanem a népek lelkesedése, egy oly lelkesedés, melynek alapja szabadságigéret volt. Dynastia iránt, mely népeinek szabadságaira támaszkodik, keletkezni mindig fog lelkesedés, meid szívből hű csak szabad ember lehet, de bürokratiák iránt lelkesedés nem keletkezhetik. Életet és vért adhatnak a népek szeretett dynastiájukért, de egy nyomasztó kormányrendszer-politikáért soha egy verébfiúnak sem lesz kedve meghalni. Igenis, t. RR, erős meggyőződésemet, hogy dynastiánk jövődjéje a birodalom különféle népeinek egy szívben-lélekben egyesüléséhez

van csatolva, — ezen egyesülést nemzetiségek respectálása mellett csak az alkotmányosság érzelmekonító forrasztéka teremtheti meg.

Bureau és bayonnet nyomorult kapocs. Én hát indítványomban, melyet tenni akarok, dynastiai szempontból indulok ki, és istennek hála, hogy ezen szempont hazánk érdekével kapcsolatban van.

Ki gondolhatna borzadás nélkül amaz eszmére, hogy a nép áldozatokba bonyolítatik, szellemi és anyagi kárpótlás nélkül? ha mi ez országgyűlésről szétoszlának, a nélkül, hogy megvinnók a népnek, mit e törvényhozástól annyi joggal és oly méltán vár. Ki merné magára vállalni a felelősséget? Ki merné magára vállalni a jótállást, hogy a lelkesedés és áldozatkészség, melylyel e ház falait megrengethetjük, az életben is visszhangra talál? A t. RR is érezni fogják a körülmények súlyát, azért e viszonyokat tovább nem fejtegetem, hanem általmegyek indítványomra, melyet ajkaimra a dynastia iránti hű ragaszkodás, hazánk s a nép iránti tartozás és felelősségem érzete ad. De mielőtt ezt előterjeszteném, még csak azon egyet jegyzem meg, hogy indítványomban az országgyűlés némely teendőit elszámálándván, sérelmeket, mint minők a részek kérdése, a vallásügyi viszonyok és különösen az oly fontos horvát ügy, azért nem említek, mert oly alapkivánatokot fogok előtejeszteni, melyek, ha — a mint joggal hiszem — teljesednek, egyszersmind ezen sérelmek orvoslásának biztosítékát is magukban foglalják. Indítványomban tehát ezen nagyfontosságú kérdéseket is, és különösen a horvát kérdést, melyet ez országgyűlésen megoldatlanul hagyni nem szabad, a biztos megoldás fokára akarom emelni, változlatlanul el lévén határozva, hogy ha a megoldás ez után, melyen egyszersmind a múltak sebeinek keserű fölszaggatása is elmellőzhető, nem sikerülne, legyen bár a múltak sebeinek fölszaggatásával, a horvát kérdést lelkem egész rokonszenvével minden részleteiben fölkarolni legsürgetősebb kötelességeink közé számítom, s hiszem, hogy a t. RR is hasonlóan vannak iránta lelkesítve. És most minden motiváció nélkül fölírást indítványozok a fölséghez, melynek tartalma következő:

Fölséges stb. A legújabb időkben kifejlett események mulaszt-hatatlan kötelességül teszik: figyelmünket azokra fordítani, miket

fölséged uralkodóháza iránti hűségünk az összes birodalom iránti törvényes viszonyaink és hazánk iránti kötelességünk megkíván.

Históriánkra visszatekintve, előttünk áll annak emlékezete, hogy három század óta alkotmányos életünket a kor igényeihez képest nem csak ki nem fejthettük, de sőt leginkább fentartására kelle minden gondjainkat fordítanunk.

Ennek oka: hogy fölséged birodalmi kormánya nem lévén alkotmányos irányú, úgy kormányunk önállásával, mint alkotmányos életünkkel összhangzásban nem lehetett.

Eddig ezen irány csak alkotmányosságunk kifejlődését hátráltatta, most úgy látjuk, hogy, ha tovább is folytattatik és a birodalmi kormány az alkotmányossággal összhangba nem hozatik, fölséged trónját és a *pragmatica sanctionál* fogva kedvelt kapcsolattal hozzánk kötött birodalmát ellátatlan következményekbe bonyolíthatja, hazánkra pedig kimondhatlan kárt áraszt.

Fölséged minket reformokra hitt össze, mi régi óhajtásunkat láttuk ez által teljesedve és buzgó készséggel fogtunk a munkához.

Elhatároztuk, hogy a közös teherviselés alapján a nép közterheiben, melyekkel a megyei közigazgatást eddig egyedül fedezi, osztozni fogunk, s az ország új szükségeinek pótolásáról is hasonló alapon gondoskodandunk.

Elhatároztuk, hogy az úrbéri viszonyokból kibontakozást kármentesítéssel összekötve eszközöljük s ez által a nép és nemesség közti érdekeket kiegyenlítve, hazánk boldogságának gyarapításával fölséged trónját megszilárdítjuk.

A katonai élelmezés és szállásolás terheinek megkönnyítése gondjaink főbbjei közé tartozik.

A királyi városok és szabad kerületek közigazgatási és politikai rendezését halaszthatlan tárgynak tekintjük és a népnek is politikai jogokban illő részesítésére az időt elérkezettnek véljük.

Hogy földművelésünk, műiparunk, kereskedésünk fölvirágzására sikeres lépések tétessenek, hazánk méltán várja.

De alkotmányos életünk is valódi képviselői irányban igényel fejlődést, — szellemi érdekeink a szabadság alapján ápolást követelnek. — Honvédelmi rendszerünk nemzeti jellemünknek s a honlakosok különböző osztályainak érdekessége alapján gyökeres átalakítást kíván, ez pedig úgy fölséged királyi széke, mint ha-

zánk bátorléte tekintetéből nem halasztható intézkedést tesz szükségessé.

A magyar közállomány jövedelmeinek és szükségégeinek számbavételét és felelős kezelés alá tételét tovább nem halaszthatjuk, mert csak így teljesíthetjük azon alkotmányos tiszttünket, hogy úgy fölséged királyi székének díszéről mint hazánk közszükségeinek és mindenjogszerű köteleességeknek fedezéséről sikeresen intézkedhessünk.

Sokban e kérdések közül az örökös tartományokkal! érdektalálkozás kiegyenlítésének szüksége forog fön, mire önálló nemzeti jogaink és érdekeink megóvása mellett Örömet nyújtunk segédkezett.

De arról is meg vagyunk győződve, hogy alkotmányos életünk kifejtésére s nemzetünk szellemi és anyagi javára hozandó törvényeink csak az által nyerneket életet és valóságot, ha végrehajtásukkal minden más befolyástól független nemzeti kormány lenne megbízva, mely a többség alkotmányos elvének legyen felelős kifolyása s ezért kollegiális kormányrendszerünknek magyar felelős minisztériummá átalakítását minden reformjaink alapföltételének és lényeges biztosítékának tekintjük.

Ekként fogtuk fel hivatásunkat.

Ezeket fölségeddel egyetértve az országgyűlésen szerencsésen megoldani elhatározott komoly szándékunk.

Ezt várja tőlünk a haza, ezt várják a nép milliói, ezt sugalja a hűség és ragaszkodás ösztöne, melyvel fölséged uralkodóháza iránt tántoríthatlanul viseltetünk, mert meg vagyunk győződve, hogy csak ez által fektethetjük hazánkban a békét, nyugalmat és bizalmas egyetértést oly szilárd alapra, miszerint azt váratlan esemény - viharok meg ne ingassák, s a békének és elégedésnek ily biztosításával szerezhetjük csak meg az erők azon lelkesült összhangzását és gyarapodását, melyre fölséged uralkodóháza minden viszonyok között nyugodtan támaszkodhassék.

Amde fölséged velünk együtt érezni fogja, miként ezeknek eszközésére béke kell és kellenek zavartalan nyugodt viszonyok.

És e tekintetben lehetetlen aggodalommal nem tapasztalnunk a nyugalom bomladozásának azon jeleit, melyek a pragmatica sanctiónál fogva velünk egyesült birodalom némely részeiben mutatkoznak, s melyeknek súlyát a legújabb külső események előreláthatatlan fejleményei sokszerűn növelhetik.

Nem akarjuk fölséged atyai szívét a bomladozás ama jeleinek részletes fölemlítésével szomorítani; nem a pénzviszonyok tekintetében már is érezhető hatást fejtegetni, de a hűség ösztöne s a rajtunk fekvő felelősség kényszerít kimondani, hogy mi, valamint a jelentkező bajok valódi kútfejét és saját elmaradásunk egyik főokát is a birodalmi kormányrendszer természetében találjuk, úgy erősen meg vagyunk győződve, hogy fölséged az elkövetkezhető balesemények legbiztosabb óvszerét, hű népeinek legbarátságosabb egyetértését, a monarchia különböző tartományainak legerősebb forrasztékát s mindezek által fölséges trónjának s az uralkodóháznak legrendíthetlenebb támaszát abban találandja föl, ha fejedelmi székét minden uralkodói viszonyaiban a kor szükségéi által múlhatlanul igényelt alkotmányos institutiókkal környezendi.

Azonban fölséges Úr! az események isten kezében vannak. Mi bízunk a gondviselés óalmában, de érezzük a kötelességet: gondoskodni, hogy fölséged hű Magyarországot a bizonytalan jövődő készületlenül ne lepje meg. E gondoskodás lialaszthatlan kellékéül tekintjük mi a fennemlített átalakulási kérdéseknek még ez országgyűlésen alkotmányos iránybani megoldását és aggódunk, hogy a szokásos országgyűlési alkudozások és kormányzékí tárgyalások kollegiális rendszerszülte hosszadalmassága a fölséged atyai szándékának és hazánk méltó várakozásának megfelelő sikert veszélyesen késleltetheti.

És azért a királyi szék iránti tántoríthatatlan hűségünk szilárd bizalmával esedezőnk felségednek, méltóztassék a fenforgó rendkívüli körülmények tekintetbe vételével, legkegyelmesebb királyi akaratának teljhatalmú orgánumai, egyszersmind a fennálló törvények szerint hazánk legfőbb kormányzékének, a magyar kir. helytartótanácsnak tagjai gyanánt, a közigazgatás külön ágainak megfelelő számban oly egyéneket az országgyűlésre utasítani, kik mint a végrehajtó hatalomnak a hozandó törvények szerinti alakban annak gyakorlatára fölséged kegyes bizalmával előlegesen kijelölt alkotmányos orgánumok, és kiknek, mint ilyeneknek személyes felelősségük alá leszen a hozandó törvények végrehajtása is helyezendő — országgyűlési tárgyalásainkban közvetlen részt vegyenek s fölséged királyi szándoka iránt az ország rendéit tájékozva s a kellő felvilágosításokat és kimutatásokat a kormány részéről, különösen a pénz-

viszonyok tekintetében is megadva, a fenforgó fontos kérdések megoldását oly sikerrel előmozdítsák, miszerint a hozandó üdvös törvények mihamarább fölséged kegyelmes helybenhagyása alá terjeszthessenek, s általuk a jelen körülmények bármí váratlan fordulatának esetére is biztosítva legyen hazánkban a béke, megszilárdítva a bizalmas nyugalom s ezeknek alapján kifejtethő azon szellemi erő és anyagi tehetség, melyben fölséged, tántoríthatlan hűségünk mellett, a bizonytalan jövődő minden eseményei között királyi székének legrendíthetlenebb támaszát fogja feltalálhatni.

Kik egyébiránt stb.

III.

Leírhatatlan lelkesedés s éljenzés követte e beszédet, melynek befolyása alatt a kerületi ülés elfogadta az indítványt. Másnap az országas ülés is elfogadta a feliratot, a kormánypárt szónokai hallgattak.

Én a beszédet már negyedikén este kaptam meg Bécsben; tüstént lefordítottam németre s közöltem ismerőseimmel, ezek, mint művelt okos emberek, meg tudták becsülni a beszéd szónoklati értékét, s valóságos élvezettel olvasták fordításomat, úgy mint akár O'Connell vagy Lamartine bármely szép előadását, el is vitték a juridisch-politische Leseverein-ba, s ez onnét más körökbe is átszivárgóit; merészsége merészségre buzdította az embereket s már is petitio készült a provinciális rendi alkotmány reformja, a sajtószabadság, s az igazságszolgáltatásnál a nyilvánosság érdekében, s ez rögtön a legtekintélyesebb aláírásokkal lett# elborítva; úgy látszott, hogy senki nem fél többé Szedniczkytől s a titkos policzjától, a szellem szabadabb röpte nem állapodott meg ezentúl a Morva lilájánál.

Márczius 9-én elhagytuk Bécset, meg nem állva Pozsonyban, Váczról egyenesen Szécsénybe mentünk, s egy pár napig nem halottunk semmit a világról.

A kormány egész élıhetlensége szembetűnőleg nyilatkozott azon napokban, melyek Kossuth híres beszédére közvetlenül következtek. A kormánypárt érezte a pillanat komolyságát, látta a napról-napra növekedő izgalmat, de ennek sem elejét venni, sem azt

megnyugtanni vagy elnyomni nem volt képes. Folyvást tanácskozott, de nem tudta magát elhatározni s időt engedett az események rohamos kifejlődésének. A mint Kossuth indítványa az országos ülésen elfogadtatott, a nádor tüstént Bécsbe ment utasításokért. Az alsó tábla harmadnapra sürgető üzenetet küldött át a mágnásokhoz, vegyék a feliratot tanácskozás alá, mire az országbíró azt izente, hogy meg kell várnia a nádort, s maga is Bécsbe indult, Széchenyi is oda ment és Eötvös Pepi, ki a francia forradalom hírére tüstént feljött Pozsonyba; ellenzéki követek is siettek Bécsbe, hogy megtudják, mi történik, de semmit sem tudtak meg, meid nem történt semmi. Konferenzia volt több helyütt, mindenki azt gondolta, teljhatalmú királyi biztost küldenek le Pozsonyba, szóba jött Széchenyi és Vay Miklós, azt hitték, hogy népszerű férfi képes eligazodni a zavarban, de a kormány biztost nem nevezett. Első pillanatban Kossuth beszéde s az alsó tábla határozata után szóba jött ugyan az országgyűlés eloszlátása, de Szögyény alkanczellár észrevételére, hogy ily végzetes elhatározás előtt meg kell hallgatni az országbíró s a fődnignitáriusokat, ezen ügy félj öttökig elhalasztott, s a mint ezek megjöttek, nem volt egyetértés köztök, nem akarták oly végsőségekre vinni a dolgot, a minőt különösen Jósika javasolt, sőt midőn Apponyi reá állt egy atyai dorgáló iratra, ha elhatároztatik az országgyűlés eloszlátása azon esetre, ha ez a leiratra nem hajlik, a konferenzia többsége megelégedett avval, hogy fenyegetni fognak eloszlátással; Széchenyi felajánlotta magát diktátornak, mellőzték. A leiratnak még leküldése is mindig késett, szerkezetére nézve többen próbálkoztak, ez alatt Milánó lázadásra készült, Prága forrongott, Németország állapota veszélylyel fenyegetett, a nádor s judex végre márczius 12-én Pozsonyba lejöttek, nem is sejtve mi történik Bécsben egy nappal elindulásuk után.

Széchenyi naplója oly élénk képét adja ezen napok izgatottságának s a kormány élhettelenségének, hogy kevés kihagyással ideiglatjuk jegyzeteit, melyeket napról-napra, néha óráról-óra oda-vetett.

IV.

Márczius 2-dikán. Conferentia Kossuthnál, hol ő famosus declarationját adta elő: Én magam, Bónis, Pázmándy, Andrassy Gyula

ellen. — Conferentia István főherczégnél, — hamar ebédelek. — Conferentiák, ellenzéki, eonservativ, aztán követi conferentia, Kossuth beszél, én keményen szólok ellene (Ich zerreisse milden Mund), felolvastatom Vidos által a Resumét, mit a főherczégnek tájékozásul kellene mondani. Szavam elhangzik, — Babarczy elnök, — Madarász: Bárcsak egység volna — Somssich paktál — Babarczy is — én megadom magam, hogy olajt ne öntsek a tűzre. A főherczeghez.

Márczius 3-án kerületi ülés, az ostobaság egyhangúlag elfogadva.

4- én országos ülés — a jó gondolatok későn jönnek — Wirknérnél hát ha én teljhatalommal? Feltételeim:

10,000 frt tüstént, 5000 minden hónapban.

Folyó kiadások, az ülések számlája, mint fűtés, világítás, papiros. Szt. István nagy kereszt.

Általam fogalmazott Handbillet, melyben teljhatalom és garantia. Kinevezhetek a kit akarok.

Mindnyájan engedelmeskedjenek nekem.

Minden adminiculum.

Katonaság.

Semmi ellenparancs (Contre-Ordre) mielőtt visszahívatom. Titok.

Hat hónapra országgyűlés.

Desavouálhatnak, biztosítékuk: fejem, családom, javaim.

Ellenzéki kör s minden politikai club feloszlatatik, ne legyen pressio.

5- én. Nem vagyok jól, ülés, később sincerizálok Szentkirályival és Somssichchal. A személynöknél, — dolgozom otthon, W. Béla nálam, akar s nem mer B. Lajos ellen.

6- án. Gyönyörű idő, Eötvös Pepi nálam, — velünk indul Kovács Lajos, Bécsben a Mehlgruben-ban eszünk — Apponyi nagy-úri módon (en grand seigneur) «Kübeknek igazsága volt, hogy nem adta meg a milliót a Tiszaszabályozásra; nem nyertünk volna vele politikai előnyt.» Metternichnél, odahagyja a többieket s csak velem szól. — Mélanie: «Bonjour citoyen!» én: «Merci delicieuse sansculotte!»

7- én. István főherczégnél, miután Eötvös és Kovács jól informálva elmentek, megmondom egész politikámat. — Megyek. — Riváli-

tás ellenem, beszélek Grünével, appreciálni látszik tervemet, «beszélj Apponyival». Bombellesnél, ez komoly intézkedéseket akar (er ist für Emst zeigend). Miként s mit? Végre: «csak Apponyi állását nem lelietetleníteni, inkább semmi conferentia». **Apponyinál**, nyíltan beszélek, de concertálva van, este Zsedénnel játszom és Zichy Manóval, Zsedényi maga akar lemenni. Casinoban körülvesznek mint jövődő cancellárt. **Bethlen:** »Kötelessége« «Nem akarok, nem leszek, helyem nem a palota s kényelem, fogjanak be a trágaszekérbe, ez dicsőségem; ha ki tudom huzni a mocsárból szívesen odaadom életet; ez illő hozzám!»

8-án. Gyanítom nem hívnak meg a Conferentiába. **Esterházy Pálnál**, nyíltan szólok vele, nem hiszem, hogy leküldenének, vagy csak akkor teszik midőn egy kicsi, de hatalmas szó elmondja hogy **késő**. Mosom kezeimet, becsületesen kínálkozom. **Sze'csen:** «kérdézzé Grünét mit gondol ő.» **Apponyinál** ebédelek. **Grünne:** «kérem jöjjön holnap a conferentiára a főherczeghez.» Este Pálnál whitezem. Fáradt vagyok mint a kutya.

9-én 11 óraker conferentia István főherczegnél. Judex, Apponyi, Szécsen, Zsedényi, Szögvény, Zarka s én. Vay nincs itt. **Apponyi** «országgyűlést fel kell oszlatni, — szigorúan elbánni,» — bal-fogásait akarja megboszulni! Szécsen is tüzeskedik (macht Mandeln). Mindnyájan ellene vagyunk. Zarka engem ajánl k. biztosnak, nyíltan szólok. Apponyinál ebédelek, ismét conferentia, határozat jóformán nincs, judex kér, menjek le Pozsonyba minél előbb.

10-én. Kovács Lajossal Pozsonyba, tanácskozom nehánvnyal, az ominosus izenet a mágnásoknál is keresztül fog menni. Mit tehetünk? Consultatio nálam.

11-én. Adóválasztmány, Kossuthé a nagy szó, enyém a kisebbik. Eötvös és Kemény Dénes nálam ebédelnék, izgatok becsületesen Kossuth iránya ellen. Wirkner nincs becsületesen mellettem, úgy fest engem mint neki tetszik. Sokan jönnek hozzám, készülünk holnapra. Egészen fáradtan és kimerülve.

12-én. Nagy conferentia nálam, meglehetősen szólok, Bernáth Zsiga és Bónis ellenem — Debreczeni bosszú! — Kossuth. — Kétszer, háromszor is szólok, kicsit élesen. Csaknem cserben

hagytak. Hunkár és Szentiványi Károly megöletik magokat Kossuthért. Úgy hiszem meglehetősen sikerült, hogy eredményre jussunk. Vay Miklós igen okosan, Majthényi Tóni is. Enfin nous allons voir, nagy az Isten, történjék bármi. Batthyányi Lajos és Teleki László soká nálam. «Bezárnak benneteket» stb. Wenkheim Béla nálam, beszélök fáradozásaimról s a köszönetről értök, hogy én akár Bécsben akár itt, mint csalott vagy mint csaló tűnök fel, vagy a mi még valószínűbb felül is alul is mint az, ki mindent elrontott; á la bonheur. Keglevich Gáborhoz conferentiába. — Végre én is szölok. Vay Miklós «ha azt Bécsben el nem fogadják, megyek s a tárnok is,» később Ürményi Józsi (kérdezem). ,Hát Bécsben elfogadják azt?« «Épen ellenkező hírek jönnek onnan.»

- 13-dik. A kis Majláth Gyuri, Szécsen és Kovács Lajos nálam, hogy a felirat szerkezetét kombináljuk, főherczeg hivat: Lajos foherczeg írja: semmi esetre fel nem bocsátani a feliratot, a mágnások vessék vissza; conferentiát tanácsiók, melyben herczeg Esterházy Pál és judex ugyanazon véleményben, Perényi Zsiga nincs szerkezetemmel megelégedve, szidom érte «elhajtanak, — felfordul minden —vasvillát (szúrnak) hasadba». **Pál herczegnél.** «Itt a pillanat, hol régi sejtelem szerint Magyarországnak a legnagyobb szolgálatot teheti,» Majláth Gyuri és Szécsen nálam ebédelnek, még egyszer a judexnél, Batthyány Lizinél is, hol Montenegro elbeszéli a bécsi kravalt nagyítva. — Később a főherczegnél; Bécsben csakugyan kiütött a lázadás. Kiszámíthatatlan most mi történhetik. Gőzhajó-conductor izgató beszédet tart. 300—400 fiatalember. «Le a kormánynyal! a judex, a tárnok mind gazember!» (engem kihagynak) «le az arisztokratákkal, le minden mágnással!»

V.

Míg a kormány tíz napot vesztett a magyar ügyek feletti tanácskozásban, Bécsben mindennap erősebb láz izgatta fel a kedélyeket. Pillersdorf az államtanácsos, Schmerling a feltörvényszéki ülnök, Doblhof a nagybirtokos, Bauernfeld az író, Hye az egyetemi tanár, Bach a híres ügyvéd minden titkolódzás nélkül, mindegyik a maga

körében, hirdették, hogy Ferencz császár rendszere többé fenn nem tartható, hogy Lajos főherczeg s Metternich lejárták magokat, hogy új emberek kelljenek az új viszonyok közt. Metternich mind ezt könnyedén vette. Az alsó-ausztriai rendi gyűlés megnyitásának előestéjén, midőn mindenki beszélte, hogy a bécsi nép fel akarja használni ez alkalmat egy nagyszerű tüntetésre, Metternichnél szóba jött a várt zavargás is, a nők kérdezték, honnét lehetne ezt legjobban látni. A herczeg intette Őket, ne menjenek az úri utca közelébe, mert meglehet, hogy a katonaság bele fog avatkozni, Szedniczky minden eshetőséget figyelembe vett s jót áll, hogy a rend fenn fog tartatni s minden tüntetés, ha kell, fegyveres erővel is elnyomatni.

Márczius 13-án reggel az úri utca és a Schenkenstrasse, melynek szegletét az alsó-ausztriai rendek palotája képezi, tisztességes öltözötű emberekkel megtelt, legnagyobb részben jómódú polgárokkal, egyetemi hallgatókkal, ügyvédsegédekkel, élükön néhány előbbkelő férfi állt, kik a petitiót be akarták nyújtani. A rendek tíz óra körül kezdtek gyülekezni, a sokaság velők együtt tódult be a palota udvarába, sürgetve, hogy a petitiót tüstént vegyék fel s küldjék át a Burgba a császárhoz. A rendek közt sokan voltak, kik a petitiót már előbb Írták alá, ugyanazért rövid volt a tanácskozás, nem sokára tudtul lett adva az alól türelmetlenkedő sokaságnak, hogy küldöttséget menesztettek a császárhoz a jóváhagyott petitióval. Óra múlt óra után, több és több nép tolult a rendek háza környékére, a mesterlegények a külvárosokból is becsődültek a körülfekvő piacokra, de a rend nem zavartatt meg; időről időre éljenztek a császárt, s csendet s rendet kiabáltak izgatottan, de türelmesen, el nem unták a várakozást. A palota udvarába tódult legtöbb ember, hol dr. Fischof lelkesült beszédet tartott, utána egy fiatal orvoshallgató, Spitzer felszökött a kútházra s dörgő hangon fel kezdte olvasni Kossuth beszédének német fordítását, mely sokkal többet követelt mint a bécsi petitió. Zajos helyeslés, taps és éljenzés hangzott fel erre, de egyszerre csendesség lett, a küldöttség visszajött a várból s a palota felső folyosójáról tudatta a néppel: Lajos főherczeg megígérte, hogy a kormány a petitiót figyelembe fogja venni, s hogy a kívánt reformokat tanulmányozni akarja. Roppant láрма következett e jelentésre, a halasztó válasz villámsebességgel

tudva volt kívül is, s rémítő ingerültséget szült, a tömeg nagyobb része a Kohlmarktra a Burg felé, a kisebbik a lapda-piaczra tódult. A külügyminisztérium előtt már katonaságot talált, a Burg bezárt kapuit is katonák őrizték mindenütt, a Kohlmarkt felé még egy ágyú-üteg is fel volt állítva. A tömeg megrohanta a katonaságot, ez tüzelt; a legközelebbiek halva vagy sebesülve estek el, köztök Spitzer, ki csak imént buzdította a népet, mely vissza kezdett szaladni az úri utca hosszában; egy sebesültet lóra ültettek; a vér látta még jobban felingerelte a sokaságot s a mint ez a Frevungra s a Hofra ért, egy hang hallatszott: «a polgári fegyvertárhoz». A nép oda özönlött most, betörte a termék ajtait s fogta a fegyvereket, régi alabárdokat, kardokat, kovás puskákat, mindent, a mi keze alá került, s így felfegyverkezve roppant tömegben visszatódult a Kohlmarkton a Burg felé. A vezénylő tábornok erre a mellette lévő pattantyúsnak megparancsolta: tüzeljen, s ez — Pollett volt a neve — megtagadta az engedelmességet, mert a katonaszabály szerint nem illetékes személytől kapta a parancsot, a mint azt később a hadi törvényszék előtt előadta, de e tény a Burgban páni rémülést idézett elő, azt hitték, a katonaságban sem lehet bízni többé. Ferdinánd császár kijelentette, hogy nem engedi a polgárvér ontását, inkább megadja mind azt, mit a petíció kíván. Azalatt a polgári militia is kirukkolt, hogy az összeütközést megakadályozza s a katonaság és nép közé állott. Mielőtt beesteledett, nagy falragaszok hirdették, hogy a sajtószabadság s a kormánynak ellenőrzése rendi tartományi gyűlések által megadatik, mire a nép örömittasan élje-nezte a császárt, de a külvárosokból most rémhírek jöttek, ott a nép a rendőrséggel kapott össze, lövések váltattak s emberhalál történt; a Rennwegen megrohanták Metternich villáját, Sechshausban gyáratok ostromoltak s felpörköltek, erre megadatott az engedély, hogy az egyetemi ifjúság s a polgárság fegyverrel láttassák el a fegyvertárból, a rend fentartása céljából meg lett ígérve a nemzetőrség felállítása, s midőn az egyetemi ifjúság küldöttsége most már Metternich eltávozását is követelte, a herceg beadta lemondását s éjjel elutazott. A forradalmi szellem Ferencz császár rendszerét, melyet ezen államférfi negyven évig oly ügyesen védett, kevés óra alatt mint egy kártyaházat elfújta.

Apponyi, ki egy pár nap óta beteg volt, felismerte az események

horderejét Magyarországra, ismerte személyes népszerűtlenségét s nem akarta, hogy személye útját állja a magyar bonyodalmak kiegyenlítésének, lemondott tehát magas állásáról. Szögyény, az alkanczellár, Lajos főherczeg felszólítására megmaradt a kancellária élén.

A forrongás kedden sem szűnt meg, mert feltűnt, hogy az udvar gondosan kikerülte az «alkotmány» szót, a nép nem nyughatott, inig e garantiát is el nem nyeri, a fegyveres polgárság pedig most hatalom volt, melynek kívánságát nem lehetett többé semmibe venni, az udvar tehát, félve még nagyobb zavaroktól, engedett ismét s falragaszok hirdették a legfelsőbb elhatározást, hogy alkotmány fog adatni, mely Magyarország s az olasz tartományok kivételével az egész birodalomra szól.

VI.

A képzeletet felülmúlja a kormánypárt zavara s megilletődése, midőn a bécsi hírek részletei kedden Pozsonyban tudomásra jöttek. A főherczeg tüstént Széchenyit s herczeg Esterházyt hívja meg értekezletre, elmondja, hogy Metternich leköszönt, hogy a deákok Bécsnek urai s kérdi, nem kellene-e Batthyányit s Kossuthot felkérni, hogy a csendet s rendet tartsák fenn. Kossuth a kerületi ülésben lángszavakkal adja elő a bécsi dolgokat, Madarász kívánja a sajtószabadságot s az ifjúság felfegyverkezését. Széchenyi kételkedve szól az eseményekről, nem tudja, kell-e örülni nekik, nem lappang-e veszély nemzetiségünkre abban, mi most ily lelkesedést szül, s gondolkozóvá teszi a közönséget, de a hangulat nem kedvező a kételyre; délután a mágnásoknál is keresztülmegy az izenet egyhangúlag, s elhatározatlik, hogy azt országgyűlési küldöttség viszi fel Bécsbe; este az ifjak s a polgárok óriási fáklýsmenetet rendeznek. Kossuth a zöldfa-fogadó erkélyéről, úri nőktől környezve, szól a népnek s bemutatja Batthyányi Lajost mint Magyarország leendő miniszterelnökét. Még Pozsonynak német lakossága is örömtias. Széchenyi följegyzi naplójába: «Már látom, hogy Magyarország tökéletes feloszlása felé indult, végem közel van. Szegény herczeg Metternich! Ferencz császár rendszere, mely szükségképen ad absurdum vitt és — itt egy név ki van törölve — okozták bukásodat.»

Másnap délután a főherczeg, a dignitáriusok, mágnások és követei, Kossuth, Battyhányi, Széchenyi, Eötvös, Rajacsics a szerb patriarcha s Horvátország képviselői gözhajón felmentek Bécsbe, kísérve kétszáz országgyűlési ifjútól. A bécsi nép zászlókkal s mozsárdurrogással fogadja a magyarokat, István főherczeg kocsijából kifogja a lovakat, s azt a Burgba vonja, Kossuthot virágokkal borítja el, a Jägerzeil minden ablakából szép nők lengetik üdvözlőtül kendőiket, mindenki éljenez, az emberek sírnak örömben, az ölekezésnek nincs hossza vége, a bevonulás diadalmeneté alakul, s ennek következtében a magyar conferentia elhatározza, hogy kevesebb nem elégszik meg többé, mint felelős minisztériummal, melyben Batthyányi az elnök.

Márczius 16-án a magyar küldöttség uralkodik Bécsben, Kossuth beszéddel tartja a fellelkessült népet, Esterházyval találkozik az utcán, ölelkeznek, a néptömeg felfogja s körülhordozza őket, Széchenyi megjegyzi naplójában, hogy ha Kossuth akajja, a Burgot is szétrombolják.

Az alatt a magyar ifjak Czapkát, évek óta Bécs pecsovics polgármesterét lemondásra kényszerítik, mindegyikök szónokol s talál lelkesedett hallgatókat; Ecsegi, Keglevich Miklósnak ripók mérnöke, a császár arczképét hordozza körül a külvárosi utcákban s éljeneket ordít, a nép, mely öt órák hosszat követi s vele ordít, végre felkéri, szóljon ő is, hiszen minden magyar született szónok, erre felmászik egy fiaker tetejére s magyaros németiséggel elmondja: «Bécsiek, ti boldogoknak érzitek magatokat, hogy alkotmányt kaptok s hogy Metternichet elűztétek, de ez mind nem elég, mondom nektek, hogy ha csak egy kályhafűtőt is meghagytok azok közül, kik benneteket eddig kormányoztak, a kályhalyukon is visszabúvik a reactio s elveszi alkotmánytokat s megboszulja magát rajtatok.»

Azalatt a pesti események híre feljutott Bécsbe, a conferentia a Burgban éjfélén túl elhúzódott, Lajos főherczeg, ki soká ellentállott, Ferencz Károly s Kollowrat végre mégis engednek a nádornak, a nálok egymást felváltó főuraknak s az események nyomásának, s bár kelletlenül, reáállnak mindenre. Hajnalban István főherczeg magához hivatja Batthyányit, Kossuthot, Esterházyt, Széchenyit s megmondja nekik, hogy megvan minden; ők a miniszterek.

Márczius 17-én a küldöttség délben visszamegy Pozsonyba, másnap ott volt már a pesti küldöttség is, mert a főváros szintén tényező akart lenni a mozgalomban s büszke volt arra, hogy, amint hitte, forradalmat csinált akkor, midőn az országgyűlés mindent elköve-tett, hogy a törvényes ösvényről semmi tekintetben le ne térjen, s a törvényes formákat a legnagyobb lelkiismeretességgel megtartsa.

VII.

A pesti ifjúság feszült figyelemmel kísérte úgy az európai eseményeket, mint különösen az országgyűlési vitákat, főleg pedig mindent, a mit Kossuth mondott és tett, mert ő volt a főváros bálványja. Ügyvédek, írók, színészek, megyei s városi politikusok az ellenzéki körben, az egyetemi hallgatók a Privorszky kávéházban, szorgalmasan olvasgatták a kül- s belföldi hírlapokat s azon leveleket, melyeket ismerőseiktől Pozsonyból kaptak. A francia mozgalmak vezénylő voltát különösen Petőfi s Irinyi ismerték fel, ez utóbbit, ki egy idő óta a pesti megyegyűléseken még Széchenyivel is szembe mert szállni, s azóta, hogy Vidával, a Budapesti Híradó főmunkatársával párbajt vívott, előharcosának tartotta az ifjúság. Látván, hogy a francia ellenzék reformpetíciókat szerkesztett, s miután Guizot a népgyűléseket meg nem engedte, reformbanketteket szervezett, melyeknél az izgató politikai beszédek toasz-tok alakjába bújtak, ők is utánozni akarták a francziákat, petícióval s bankettel, Petőfi különösen ez utolsót hangsúlyozta és sürgette a Rákoson tartandó lakomát, melyben harminczezer ember részt fog venni. Kossuth, beszéde még inkább felvillanyozta a közönséget Pesten, az ellenzéki kör s a Privorszky szónokai már látták magokat mint a Jakobinus Club vezéreit, kik az országgyűlésnek is irányt adnak. Midőn végre a bécsi sikerült felkelésnek híre a keddi gőzhajóval megjött, ugyanakkor, midőn Pozsonyban azon törekedtek, hogy a magyarok — ellentétben a bécsiekkel — a törvényes formákat meg ne sértsék, a pesti ifjúság nem volt többé visszatartható, forradalmat akart csinálni minden áron. A baj csak az volt, hogy itt sem udvar, sem országgyűlés nem székelt, a nádor, az ország-bíró, a tárnok, a kamaraelnök mind Pozsonyban voltak, nem volt tehát senki, kire pressiót lehetett volna gyakorolni, hanem forradal-

mat mégis kellett csinálni, a pesti ifjúság csak nem maradhatott hátra, midőn a bécsi felkelt s győzött, még a zord idő sem hűtötte le az ifjak lelkesültségét. Reggel tehát Petőfi elszavalta a Privorszkyban híressé vált «Talpra magyar» költeményét, melyet a bécsi hírek befolyása alatt rögtönzött, mire seregestül kivonultak a hatvani utczába, a Landerer-Heckenast nyomdájába s erőszakkal nyomtatták ki a censura mellőzésével Petőfi költeményét s a petitió tizenkét pontját, mely nekünk most elég jámbornak látszik. Sajtószabadságot követeltek, felelős minisztériumot, évenkénti országgyűlést, törvény előtti egyenlőséget, nemzetőséget, közös teherviselést, szabad földet, esküdtzéket, nemzeti bankot, a sereg megesketését az alkotmányra s territoriális elhelyezését, a politikai államfogyok szabadon bocsátását s az uniót Erdélylyel. Különös szeszélye a sorsnak, hogy a szabad sajtó első terméke hazánkban épen Landerernél, Szedlniczky hívénél, a titkos policzia tagjánál, jött ki! Míg a nyomtatás elkészült, beszédekkel tartották a mindig nagyobb számban az utcán összetóduló népséget.

Az ifjúság innét éljenzésekkel a városházára ment, hol a polgármester Szepesy Ferencz, a tanács nevében aláírta a petitiót, s hol Klauzál, Nyáry Pál, Rottenbiller és Csányi László a mozgalom élére álltak, s miután már meg kellett lenni a forradalomnak, azt úgy vezették, hogy a törvényes mederből minél kevésbé áradjon ki. Alkottak tehát tüstént egy bizottságot a közcsend s rend fentartására. A néptömeg Nyáry elnöklete alatt felment Budára a helytartótanácsához, mely a kormányt képviselte. A helytartósági tanácsnokok oda fenn, Zichy Ferencz ideiglenes elnöklete alatt, ügyefogyotlan hallották a pesti zajt, látták, hogy a szakadó esőben ezer meg ezer esernyő jön át a hajóhídon s félelmökben puskát, kardot, kaszát gyanítottak az esernyők alatt; az idomtalan lármából éljenzések kezdtek kiválni, a nagyságos urak szerettek volna menekülni, de végre elszánták magokat, hogy, mint a római senátorok a gallusok betörésénél, tanácsszékeiken várják be sorsukat. Rémülések, mely a közelgő zaj alatt tetőpontját érte, rögtön megszűnt, midőn az ajtók felnyíltak s ismeretes alakokat láttak belépni: Nyáryt, az alispánt, Rottenbillert, az alpolgármestert, s Klauzált a volt követet. Megjelenésük biztosítékul szolgált, hogy a betódult ifjúság sem forralgyilkos szándékot. Nyáry beadta a petitiót a nép nevében s köve-

telte a censura rögtöni eltörlését s a státus-fogyok szabadságát. A helytartótanács megadta mindjárt a nép kívánságát, mire Klauzál megjegyezte, hogy a sajtószabadság megadása mellett mégis szükséges bizonyos szabályzat a lehető kihágások korlátozására. A tanácsosok s a titkárok bámulva néztek egymásra, ki fogja majd e szabályzatot formulázni, s mit mond ezekhez a kancellária; ez alatt Klauzál közikbe ült, fogalmazott egy pár pontot, melyeket a tanács felolvastatott, vita nélkül tüstént elfogadott s a város és megye számára expediáltatott, egyszersmind parancsot adott a politikai fogyok felszabadítására. Ketten voltak, de a nép csak egyről tudott, az öreg Stancicsról, ki izgató iratok miatt volt bezárva, de ott volt Murgu is, jóraoláló oláh, ki később mint csodaorvos ismeretessé lett. Erre következett általános ölelkezés, mindenki nemzeti kokárdát tűzött kalapjára, a nők zászlókat varrtak, este az ablakok ki voltak világítva, a város örömben úszott. A közcsend-bizottság másnap küldöttséget menesztett Pozsonyba a petitió benyújtására, azon kéressel, hogy az országgyűlés jöjjön le Pestre.

VII.

Az országgyűlés ünnepélyesen fogadta a fővárosi küldöttséget s bebocsátotta az ülésterembe, de Kossuth mélyen érezte szükségességét annak, hogy a pressiónak még árnyéka is elháríthatassék az országgyűlés működéséről s hogy a forradalomnak még színe is elkerült essék. Méltósággal szólt tehát a küldöttséghez; két körülményt emelt ki; egyik, hogy a testvér-fővárosok lakossága hazafrai indulattal buzog ugyanazon nagy érdekek, közjó, közszabadság, közdicsőség mellett, miket az országgyűlés is jelen missiójához tartozónak tekint; másik: hogy ugyanazon testvér-fővárosi lakosság segédkezet nyújt a rendnek fentartására, melyre a szabadság kívánatai támaszkodnak, s mely nélkül bizonytalan a megkezdett munka sikere s azon dicsőség, hogy a mi másutt vérről, az nálunk békés átalakulás útján eszközöltetik. — E két magasztos hivatást látván Pest-Buda fővárosában egyesülni, megjegyzi, hogy teljes szívvel reméli, hogy azon hely, mely megyéjének köszöni követi székét, azon város, mely őt megválasztása alkalmakor a bizalom szavával üdvözölte, méltányolni fogja kijelentését, hogy ő Pestet az ország

szívének tartja ugyan, de mint törvényhozó utána nem indul; a magyar nemzet közös szabadságot, közös jogokat akar, s e nemzet a magyarnak tizenöt milliója, az ország egésze, nem pedig akár egy város, akár egy kaszta. Reméli, osztoznak azon érzetben is, hogy itt csak az összes nemzet az, melyet illet az ország sorsáról Ítélni, s hogy e nemzet elég erős és hatalmas eltiporni mindenkit, minden egyest, egyes kasztát s egyes municípiumot, melynek azon gondolata jöhetne, hogy ellene szegüljön. A petitiókat illetőleg, épen mivel rendkívüli körülményeinkben rendkívüli fontossággal bírnak és szükséges, hogy a birodalom kapcsa a törvényhozás és a főváros között minél erősebben álljon fenn, indítványozza, hogy azok a szokott formalitások alól kivételve a küldöttek jelenlétében azonnal olvastassanak fel. Maga a felolvasás fog mindenkit meggyőzni, hogy a törvényhozó test már találkozott a nemzet és a főváros kívánataival. Egyébiránt az országgyűlés csak addig érzi magát hivatala az együtt-maradásra, míg a nép'javára, az ország megnyugtatóására a legszükségesebb törvények alapelveit lerakta, azután helyet fog engedni az összes nép képviselőinek.

Eire Szentkirályi felolvasta a petitiókat s Kossuth ismét felkelt: «Ha valaha, úgy mond, most óhajtottam volna, hogy Isten adjon lelkem örömének megfelelő hangot (Kossuth ez alkalommal rekedt volt), kijelenteni azon hír feletti benső örömet, melyet épen most vettem, hogy t. i. *Ausztriában felelős minisztérium* van! Budapesti tisztelt barátaink és atyánkfiai pedig győződjenek meg, hogy jelenleg is épen azon tárgyakban munkálkodunk, melyek petitiójuk tartalmát teszik; több pont, mint a közteherviselés, úrbéri viszonyok megszüntetése stb. már itt el van határozva, más pontokra nézve pedig a részletes kidolgozás iránti intézkedés megtéve. A petitiók adassanak most át az illető választmánynak, mely a hátralévő pontok iránt véleményezzen s véleményét egy nap alatt adja be. — Tudtára esett, hogy Budapest közönsége óhajtva várja, miként az országgyűlés mielőbb az ország szívébe, Pestre menjen, s ez az, a mit mihamarább teljesíthetni magának az országgyűlésnek legnagyobb öröme szolgálna. De miután a RE maguk is elismerik, s már ki is mondták, hogy ezen országgyűlés a jelen komoly perczekben nem bírhat missióval aprólékos, részletes reformokra kiterjeszteni működését, és hogy a legszükségesebb és halaszt-

hatatlan intézkedések megtétele után le kell lépnie, hogy a nép képviselőinek engedjen helyet, természetesen, hogy ezen országgyűlés élete még csak néhány napig tarthat.»

Az országgyűlés, a mint látjuk, az úgynevezett márczius 15-diki forradalmat nem vette másnak, mint egy tekintélyes népgyűlésnek. Egészen igazsága volt, de később mégis átlátta, hogy nem lehet kicsinyelni a főváros befolyását, s hogy még szüksége lehet azon mozgalomra, mely Pestről az egész országra terjedt ki.

A KÖZCSEND-BIZOTTSÁG

márczius 16-tól ápril 13-ig.

I.

A vasutak s a távírda elkényeztettek bennünket a közlekedésre nézve, alig tudjuk magunkat beleképzelni azon közelmúlt időkbé, midőn a párisi forradalom híre csak ötödnapra érkezett Bécsbe. A posta akkor lassan járt, levél és hírlap vidéken csak négyszer egy hétben érkezett, s így mi is Szécsényben csendesén a gazdasággal foglalkoztunk s olvasással, míg Bécsben, Pozsonyban, Pesten az újkor özönvize elsodorta a régi intézményeket. Csütörtökön reggel azonban jelentették nekünk, hogy éjjel egy zsidó Szécsényen jött keresztül s beszélt, hogy egész Pest megbolondult, zászlókkal járnak az utczákon, mintha követválasztás volna, éljent kiabálnak s öllekeznek, még őt is megölelték az utcán az úrfiak, — mindenütt zene, zászló, kivilágítás s éljenzés, azt hitte bolondházban van. Nem tudtuk elgondolni mi történt, befogattam tehát és Szontagh Pali-val elhajtottunk Váczig. Innét meg volt már nyitva a vasút Pestig és Pestről Szolnokig, — az országnak nem volt egyéb vasútja, — de Vácrról is csak két vonat indult reggel s este, ezt tehát be kellett várunk az indóháznál, hol az állomási főnök már többet tudott elbeszélni; megmutatta a tizenkét pontot, Petőfi költeményét, s egy új falragaszt, mely ezen cím alatt: kit kíván a nemzet minisztereknek, meglepetésemre az én nevemet is hozta mint pénzügyérét. Volt itt bécsi újság is, melyből az ottani forradalom első két napjáról értesültem, de azt még nem tudjam, mi történt Pozsonyban. Nem tudtam magamat tájékozni, nem voltam képes elhinni, hogy Metternich és rendszere harcz nélkül tűnt volna le, veszedelmet sejtettem az udvar és a sereg részéről, s alig tudtam bevárni a vonat elindulását. Sötét volt, midőn Pestre érkeztünk, s már az utcán

megmondták, hogy a közcsend-bizottság permanentiában tart ülést a városházban. Oda siettem tehát, s csakugyan a hosszú zöld asztal körül ott találtam Klauzál Gábort és Nyáry Pált, Rottenbillert, Csányi Lászlót, s körülötök az írók fiatal nemzedékét. A mint bejöttem, éljennel fogadtak, én az asztal mellé álltam s az akkori napok páthoszával elmondtam, hogy első híre megjöttem osztozni a pestiek fáradalmaiban, s ha kell veszélyeiben. Tüstént beleválasztottak a közcsend-bizottságba, s Klauzál rekedt hangon felszólított, foglaljam el az elnöki széket, mert ők harminczhat óra óta folyvást lábon vannak, kifáradtak, s kimerültek az izgatásban és beszédben, rövid nyugalomra van szükségük. Én tehát beleültem az elnöki székbe, az emberek jöttek-mentek különböző jelentésekkel, a posta megjött a gőzhajóval, a politikai híreket fenszóval felolvastam a hírlapokból, a kinek levele jött Bécsből vagy Pozsonyból, az bejelentette, mit írnak neki; ez jelentette, hogy a kaszárnyában consignálva vannak a katonák, az, hogy sehol csendzavarás nem történt, éjjeltájban azonban mégis üresebb lett a terem, a közcsend-bizottság soros tagjai is szunyókáltak a karszékekben, de időről-időre mindig felverték valami jelentéssel. Így múlt el az éj. Másnap reggel bejött ismét Nyáry, Rottenbiller, Klauzál, elhatároztuk, hogy legfőbb feladatunk a nemzetőrséget szervezni, mert nem bízhatunk a katonaság csendes magaviseletében, katonatisztet nem lehetett látni sehol, azt hittük, parancsra várnak, hogy a városból a Neugebáuba vonuljanak s onnét megtámadják a várost. Arról is meg voltunk győződve, hogy mindenütt az országban követni fogják Pest példáját s anarchia áll be, ha az országgyűlés nem jó le Pestre; a helytartóság csak névben élt még, mert a miniszterek már ki voltak jelölve a nádor által, de a király még nem erősítette meg őket, kormány tehát még nincs, a réginek tekintélye megszűnt, az új nem alakult meg, ki fogja fentartani a közcsendet az átmeneti időben? Nyáry bízott az alispánokban, a népszerűtlen adminisztrátorok mind meg fognak ugrani, de azért a megyékben nem lesz baj, az autonóm törvényhatóságok úgy sem szokták meg a központi kormány beleszólását, csak a városokban lehet itt-ott rendetlenségtől félni, mert a magisztrátus nem a polgárság választásának kifolyása, egyébiránt fel kell használni a helytartó-tanácsot addig míg fennáll, arra, hogy a közcsend-bizottság határozatait megerősítse. S így is történt, fel-

szolgásunkra a helytartótanács helyettesítette minden aerárialis épületeken, a katonaiakat kivéve, a kétfejű sast és sárgafekete színeket a magyar három színnel, megszüntette a lutrit, behozta a kamara ügykezelésénél a magyar nyelvet, s bezáratta a kamarai dohánytrafikákat, melyeket a kormány a monopólium megkedvelésére több helyütt állíttatott, s hol a jó szivar elég olcsó volt; de mi szabad dohánynyal akartunk élni, habár drágább, azért a trafikákat be is zárattuk.

A közsend-bizottság tagjai közt kiválóbbak voltak Petőfi, Irinyi, Bulyovszky, Vasváry, Irányi s főleg Sükey, fiatal ember, az egyetemi tanulók közt nagy tekintély, szónoknak tartották, ámbár rettetes módon hebegett. Mindezek nagy szerepet akartak játszani, s minden órában új meg új indítványokkal léptek fel, szóval kellett tartani őket, a mi nagyon fárasztó volt. Ugyanazért megőrültünk, hogy Kazinczy Gábor is megjött közünkbe, ismertük kedves modorát, mérsékletét és szép szónoklatát. Ő is nyugtatta az ifjúságot, midőn a pozsonyi hírek rossz vért szültek, hogy még Kossuth sem ismeri el a pesti forradalmat, hogy a minisztérium nincs megerősítve, hogy az országgyűlés alig jó le pár nap alatt Pestre s hogy az udvarral sincs még minden tisztában. Kazinczy szép szavait figyelmesen hallgatták az ifjak, midőn Sükey egyszerre félbeszakította s ezen szavakat hebegte el: «Barátim, ne hallgassatok erre, ez okos ember, okos ember pedig nem csinál forradalmat.» Kazinczy erre elhallgatott s hozzám fordult: «Ez a bolond okosabb mint akár te, akár én, igaza van, Isten veletek,» s evvel elhagyott bennünket, s elhagyta Pestet.

Ledererhez is felmentünk Budára, a kommandírozóhoz, kit mindnyájan mint igen emberséges jóra való katonát ismertünk, s nyíltan megkérdeztük, mi a szándéka, figyelmeztetve az összeütközés véres következéseire s mégis kétes kimenetelére. Elmondta, hogy nincs eddig semmi parancsa, s megígérte, hogy bizodalmasan közli velünk, ha ilyet kap, de felkért, nyugtassuk meg a lakókat, s kerültsünk el velők mindent, a mi összeütközésre vezethetne, különösen pedig a katonaság insultálását, mert a tisztek azt nem fognák túrni, egyébiránt ugyanez okból napi parancsban eltiltotta, hogy közhelyeken jelenjenek meg.

II.

Visszatértével Becsből Batthyányi mindjárt minisztériuma szervezésével foglalkozott, érezte, hogy Kossuthot nem hagyhatja ki belőle, ámbár tudta, hogy ez alig fogja magát másnak alávetni, s vezére marad az országgyűlésnek s a nemzetnek, de ily férfi a minisztériumon kívül még veszedelmesebb volna mint a minisztertanácsban, Széchenyi pedig, kit szintén kihagyni nem lehetett, szenvedélyességével nem igen fér meg Kossuthal, azért Deákba vetette bizalmát, csakhogy ez távol volt Kehidán, Tolnay tehát, a zalai követ, tüstént lemondott követi mandátumáról s lement Zalába, hogy rögtön választassa meg maga helyett Deákat; Wenckheim Béla pedig lóhalálában Kehidára sietett rábírní őt, vállalja el a követséget s miniszterséget s jöjjön gyorsan Pozsonyba, hol szükség van szervező tehetségére s népszerűségére. Klauzált sem lehetett nélkülözni, ez mindig támogatni fogja Deákat, Eötvös Pepi neve is jól hangzott a nemzet fülében, ezeket szemelte ki Batthyányi a pénzügyi, közlekedési, igazságügyi, kereskedelmi s vallás- és közoktatási tárczákra; herczeg Esterházy Pál reá állott, hogy a király személye körül képviselje a minisztériumot, hadügyminiszternek Mészáros Lázár ezredest jelölte ki Batthyányi, ez évek óta Olaszországban szolgált Radeczky seregénél, de egy pár közgazdászati czikk által ismeretes lett, melyet a selyemtenyésztsérről a Hírlapba írt.

Kérdés volt, kit lehessen felterjeszteni belügyminiszternek, Nyáry Pál lett volna erre legalkalmasabb, de nem volt követ, és Kossuth sürgette Szemere kinevezését, ki hive maradt az ellene forralt Lónyay János-féle intrika alkalmával. Nézete győzött, legyen Nyáry az államtitkár, ez azonban alispáni állásánál s tapasztalásánál fogva megfordítva képzelte magának a viszonyt s elidegenedett a kormánytól.

Kossuth a hozandó törvényekkel foglalkozott, a jobbágyok fel szabadításával, a választási jog kiterjesztésével s az országgyűlés rendezésével. A városi kérdéssel Szentkirályi volt megbízva, a sajtószabadságával Szemere, s ez bele nem találta magát az új viszonyokba, s oly sajtó-törvényjavaslatot hozott be, mely mind a megtorló büntetések nagysága, mind a leteendő óvadék magassága által

a Lajos Fülöp által dívott francia törvényre emlékeztetett. A mint ezen javaslat 22-én este Pestre érkezett, újra felzúdultak a már csillapodó kedélyek, az ifjúság ünnepélyesen elégette a városházát, Szemere törvényét, s a közcsend-bizottság tüstént elhatározta, menjek másnap reggel fel Pozsonyba, sürgessem a javaslat megváltoztatását, mely az ideiglenes bécsinél is sokkal szigorúbb, s igyekezzem Batthyányit rábírní, hogy az országgyűlés jöjjön le Pestre, hol érintkezésben marad a néppel, csak ez tarthatja fenn a rendet az országban.

III.

A mint Pozsonyba értem, rögtön elmentem Batthyányihoz, ki maga is átlátta, hogy Szemere hibát követett el törvényjavaslatával, s arról is meggyőződött, hogy az ország nem maradhat hetekig kormány nélkül, mert az alkudozások Béccsel nem voltak még befejezve sem a tárgyakra, sem a személyekre nézve, várjam be a nádor határozatát, kivel értekeznie kell. Batthyányitól Deákhhoz mentem, ki már megérkezett volt és szokása szerint személyes befolyásával kiegyenlítette az; ellentéteket, s felajánlottam magamat neki, ha szüksége volna reám. «Volna bizony kedves barátom,» szólt ő, «szeretnék államtitkáromnak, de van még egy barátunk, kinek nagyobb szüksége lesz reád mint nekem, menj Kossuthhoz, erre nehezedik a legnagyobb teher, hogy behozza az adómentesek megadóztatását, hálátlan feladat, segíts neki.» Elmentem tehát Kossuthhoz, ki mindjárt felkért, fogadjam el a pénzügyi miniszteriumban az államtitkári állást; mondtam ugyan, hogy nem értek a pénzügyi dolgokhoz, de vele s alatta szívesen szolgállok. Másnapra Batthyányi közölte velem a nádor leiratát, melyben Szemere felterjesztett belügy, Klauzál kereskedelmi minisztereket, Nyáry Pál belügyminiszteri államtitkári s engem mint pénzügyi államtitkári kormánybiztosokul nevez ki a közcsend s rend fentartására az egész országban, azon meghagyással, hogy mindaddig, míg a miniszterek nincsenek megerősítve, minden hatóság engedelmeskedjék nekünk. — Evvel lementem Pestre, lehoztam a leiratot s azon megnyugtatót, hogy a sajtótörvényjavaslat visszavétetett és szabadabb elvűvel fog pótoltatni. A pestiek jól fogadtak, de Nyáry el nem fogadta

sem a biztosi, sem az államtitkári állást, s megmaradt Rottenbillerrel együtt a pesti közcsend-bizottság elnöke, melyet természetesen fel nem oszlattunk, éreztük, hogy szükségünk van reá. Szemere később érkezett. Hármasban constituáltuk magunkat, de nehezebb pillanatokban mindig meghívtuk Nyáryt és Csányit a tanácsba, titkárnak Kiss Nikit kértük el a helytartótanácsból, ki most mint a párisi Kiss ezredes ismeretes.

IV.

Bécsben ez alatt rosszabbra fordultak a dolgok, az udvar, mely első meglepetésében mindenre reáállt, természetesen azon nem is erősen titkolt szándékkal, hogy elébb-utóbb minden engedményt visszavegyen, azt kezdte tapasztalni, hogy minden kívánságnak nem tehet eleget, mert a prágaiak is követeltek Csehország számára külön minisztériumot csak úgy mint a magyarok, sőt a horvátok is, kik csak imént a magyarokkal együtt fent voltak Bécsben, most népgyűlést tartottak Zágrábban s ők is külön kormányt követeltek, végre még a szerbek is petícióval jöttek fel Bécsbe: congressust kérni és territóriumot. A hadseregben a tisztek fel voltak izgatva, szégyélték, hogy a nép mindenütt győz s a hadsereg semmibe sem vétetik, mert Milánóból az olasz nép kiverte az őrseget, a bevehetetlen Velenczéből pedig maga a főparancsnok, gróf Zichy Ferdinánd, kivonta a katonaságot. Windischgrätz herczeg eljött tehát az udvarhoz biztatni a főherczegeket, hogy a hadseregre támaszkodjanak, b. Jósika Sámuel pedig, az erdélyi kanczellár, a horvátokra utalt, a Magyarországból létező nemzetiségekre s Erdélyre, hol eddig semmi forradalmi tüntetés nem fordult elő. E szerint Batthyányi Lajos meghallgatása nélkül Jellasich ezredes, kiből az illyr párt Horvátországban bízott, s kit Kühner különösen ajánlott, mint oly megbízható katonát, ki az osztrák monarchia egységének érdekében mindenre kész, banná nevezetett ki s altábornagyvá, holott Mészáros ezredes, kit Batthyányi hadügyminiszternek terjesztett fel, csak tábornokká léptetett elő. Személye ellen nem volt pedig semmi kifogás, ismerték mint becsületes, loyális vitéz huszárt, ki a politikában a vizet nem fogja zavarni.

Jellasich kinevezése egyenesen a magyar mozgalom ellen volt

intézve. Szögyény érezte ezt, s hazafi indulattal Jósika és Wirkner ellenében gróf Gyulayt vagy gróf Lamberget ajánlta a báni méltóságra, loyaltásuk nem volt kétségbe vonható, de érzelmöket nem lehetett magyar elleniséggel gyanúsítani; az alkancellár azt is hangsúlyozta, hogy a horvát bán Magyarország zászlósa, hogy tehát egyetértésben a magyar miniszterelnökkel kinevezendő. Felszólalása sikertelen maradt.

Nagyobb kérdés is jött napirendre, mert mind a mellett, hogy Metternich eltávozása után az udvar ügy efogy ottan maradt a Burgban, Jósika s Windischgrätz biztatásai a horvátok hűségével, a határörvidék katonai fegyelmével, Erdély közönyösségével, a szerbek nemzeti aspirálóival s a hadsereg tisztjeinek rendülhetetlen loyaltásával megerősítették a főherczegek reactionair érzelmeit. Koiowrat, ki most osztrák miniszterelnök volt, Fiquelmont, Wirkner és Metternich régi bureaukatái is mind azt tanácsolták, hogy már most igyekezni kell azon hatalom visszaszerzésére, mely egy pár nap előtt az udvar kezeiből kisiklott. E szerint készült a leirat a magyar országgyűléshez, mely félremagyarázva a márczius 17-ki engedményeket, a magyar minisztérium hatását olyformán állapítja meg, hogy az csak a régi helytartótanácsot pótolja; a kancellária s természetesen az államtanács maradjon meg, a hadügy s pénzügy központossítsák Bécsben, hol a kereskedelmi szerződések is az összes monarchiára köttetnek.

Az ily értelemben készült leirat a kancellária kiadási formulája szerint alá volt írva: Ő cs. k. Fölsége parancsára Zsedényi Ede.

Pozsonyban alig lehetett hidegen szólni e felirathoz, Kossuth, mint a nemzeti jogok tribunusa, szólalt fel élesen s elhatározottan, a főherczeg ismét magára vállalta a közvetítést s felment Bécsbe.

Pesten már több nap óta oly hírek keringtek, hogy a német végtére mégis megcsalja a magyart, a katonaság magatartása is gyanút ébresztett, minélfogva a nemzetörséget folyvást gyakoroltattuk, sőt elrendeltük, hogy mindenütt, hol katonasör fel van állítva, állíttassék fel egy nemzetör is.

Batthyányit mindezekről folyvást értesítettük, a leirat megérkezével tehát félve, hogy az ifjúság Pesten képes volna a nádort királynak kikiáltani, egyik emberét leküldte a gőzhajón Vácra, hogy onnét különvonaton tüstént Pestre menjen hozzánk s mi fél-

órával elébb legyünk a történekről tudósítva, mint a közönség. A küldöncz együtt talált bennünket Nyárvval, Csányival, Rottenbillerrel, csak Szemere nem volt jelen s egész este nem került elő. Mi egyhangúlag elhatároztuk, hogy beszéddel tartjuk a népet, míg csak el nem fárad, s mást szóhoz nem juttatunk.

Egyébiránt nem volt veszteni való időnk, a gőzhajó ágyúja már is megdördült először, mert akkor a hajók megérkezésüket mindig három ágyúlövessel jelezték. Nyáry tehát elsietett a városháztérre, hová kevés percz múlva a nép zajongva özönlött, mert országgyűlési ifjak jöttek meg a hajón s felriasztották a pestieket a reakció rémképeivel. Mi is oda siettünk, Nyáryt már asztalon állva, szónokolva találtuk, felolvasta a leiratot, szidta a bécsi camarillát, hangsúlyozta, hogy az országgyűlésbe bízhatunk, hogy nem a mi feladatunk megzavarni működését, váljunk be egy pár napot stb. Utána Csányi szólt hasonló értelemben, Klauzál megmondta, hogy az országos biztosok tüstént felküldenek egy közeget, ki Pozsonyban előadja a miniszterelnöknek s nádornak a főváros törvényes izgatottságát s elhatározását. Utána én is szónokoltam a fáklyák fényénél s az ifjúság időről-időre megújuló zajongása közt. Ott volt Petőfi veres tollal kalapján, láttuk, hogy nem attól kell tartanunk, mintha Istvánt kiáltanák ki magyarok királyának, hanem attól, hogy ideiglenes kormányt akarnának alakítani, úgy mint Párisban történt, csakhogy erre kívülünk hiányzott az ismertebb nevű politikai egyéniség, mi pedig csillapítottuk az ifjúságot, s ez éjjel óta hitelt kezdtünk veszteni. Szavainknak nyugtató hatását erősen mozdította elő a távolból hallatszó lódobogás, sokan azt hitték, hogy a katonaság sorakozik valahol a szomszédban, pedig lovas csendőreink voltak, kik a hatvani utczában czirkáltak. Ejfél után magától eloszlott a népgyűlés, a kifáradt nép egyenként hazament, az ifjúság nem vitte szélsőségekre a dolgot, de mégis gyanúsított bennünket moderatizmussal, ámbár **nyíltan** még nem szólalt fel ellenünk.

Kies Miklóst küldtük fel reggel Pozsonyba, felkérni Batthyányit, bocsásson ki proclamatiót, mely a fővárost s az országot megnyugtassa, s ő küldött egy fehér lapot neve aláírásával, írjunk reá, mit legcélszerűbbnek tartunk.

Az ifjak is felküldték megbízottjukat, Degrét, hogy beszélje el

az országgyűlésnek Pestnek ingerült állapotát, csakugyan rekkenő hangulat. uralkodott itten, félni lehetett az összeütközéstől a katonasággal, a tisztek nem kerültek többé a káváházakat, a legénység nem volt többé consignálva, a nép pedig délutánonként most is összegyűlt a múzeum előtt, melynek akkor még nem volt rácskerítése, s hallgatta a népszónokokat, kik a lépcsőzet oldalfalának magas keskeny sarkáról tartották beszédeiket. Ez szédítő egy szószék volt ugyan, de azon napokban mástól szédült a fejünk, nem a magasságtól.

Végre megjöttek küldötteink s maga Eötvös Pepi, s meghozta a hírt, hogy a kancellária feloszlott, hogy a minisztérium meg van erősítve, a had- és pénzügy az ország kezében marad, meg van minden, a mit kívántunk.

Magánbeszélgetésben elmondta nekünk, mily nehezen engedtek a főherczegek, hogy az öreg Cziráky a minisztertanácsban letérdelt előttök s felkérte őket az ifjú Ferencz József érdekében, engedjenek most még egyszer; hogy István főherczeg állását kötötte a minisztérium megerősítéséhez s hatáskörének egész kitelj edésében való megmaradásához, s hogy emberül állt ellen Lajos főherczeg keserű szemrehányásainak. Mi pedig megkértük Eötvöst, eszközje, hogy a minisztérium mielébb jöjjön le Pestre, hol a felizgaltott ideges hangulatot csak Ő tudná a rendes kerékvágásba téríteni; megmondtuk neki, hogy működésünk a forradalommal határos, a népre kell támaszkodnunk, el kell tűrnünk a népgyűlések badar beszédeit s határozatait — az iparoslegények socialista követelményekkel lépnek fel, — mi pedig csak morális hatalommal bírunk, mely addig terjed, meddig a nemzet jóakarata, ugyanazért más igyekeztünk nem lehet, mint kikerülni az összeütközést, mit tegyünk, ha valahol megtagadják az engedelmességet, ha tettegeségekre kerül a dolog?

Eötvös biztatott, de tudatta velünk, hogy az országgyűlés nem végezte még be feladatát, az alaptörvények nincsenek szentesítve s a mindennapi érintkezés Pozsonyból Bécsben könnyíti a bonyodalmak feloldását, s hogy e szerint a minisztérium nem jöhet még le Pestre.

Mióta Szécsényt elhagytam, írtam ugyan minden nap feleségemnek, de ő nem tudta többé túrni a bizonytalanságot s bejött Pestre, hol biztostársaimmal izgatott napokat éltünk, mert minden nap szaporodtak a gyanús jelenségek, melyekből a bécsi kormány gonosz szándéka kitűnt. Az imperiális udvari kamara még folyton parancsokat adott ki minden aerariális hivatalokhoz, hogy minden pénzkészletet az utolsó krajczárig küldjenek fel Bécsbe, a bányavárosokból bekivánták az összes arany-, ezüst- és rézkészletet a raktárakból, hogy az új pénzügyminiszter csak üres pénztárt vehessen át. Nekünk csak kivételes esetekben sikerült ily küldeményeket megakadályozni. A katonaság magaviseleté még ennél is gyanusabb volt. Puskaopt kezdtek elszállítani Budáról, s míg a fegyvertárból a nemzetőrség számára kiadott puskák csaknem hasznavehetetlenek voltak, az ifjak egy új fegyverrel megrakott gőzhajtó állítottak meg a Dunán, s mi le is tartóztattuk, de az Eskeles-ház Bécsben tiltakozott ez ellen, sőt később be is mutatta a szerb kormány ez iránti megrendelését, a puskák pedig kétségtelenül a bécsi nagy fegyvertárból származtak. Mindennap volt kisebb-nagyobb bajunk, melyet elintéznünk sikerült, s a vidéken nem történt semmi rendbontás, a megyék és városok pontosan végrehajtották rendeleteinket; míg végre oly eset adta magát elő, mely tekintélyünket csakugyan próbára tette.

A városi polgárok, kik csak imént nyertek politikai jogokat, felzúdultak az ellen, hogy a zsidók is polgári jogokkal bírjanak, különösen oly városban, hol a lakók többsége német volt. Ők is azt tartották, mit az öreg gróf La Motte, a gömöri követ 1835-ben egyszer kifejtett, hogy a szabadságnak nincs értéke, ha minden ember szabad, s hogy a szabadság csak addig ér valamit, míg az kiváltság; s így csakugyan felzendültek Pozsonyban a zsidók ellen, midőn ezek a szomszéd Pálffy-féle Schlossberggről és Zuckermandliről, mely eddig mint egy Ghetto minden éjjel kapuval a várostól elzárattott, a fakapukat eltávolították. A rend hamar állítattott ugyan helyre, de az országgyűlés nem merte többé kimondani a zsidók egyenjogúságát, nehogy a német polgárok több városban is zavart csináljanak. De ezek épen a törvényhozás ezen hátralépésénél kap-

tak vérszemet, Győrben fel akarták perzselni a zsidók házait a szigeten, de a deákság Karvassy Ágoston lelkes vezénylete alatt fegyveres őrséggé alakult s fen tudta tartani a rendet s megfélemlíteni a zsidófaló nemeteket. Nagyobb mérveket öltött ezen üldözés Székes-Fejérvárott.

Április 2-án hozzánk jött egy zsidó küldöttség Fejérből, mely sok szóval és sírással elpanaszolta, hogy népgyűlés volt Fejérvártt, petitiót adott he a tanácshoz a zsidók ellen, s ez rögtön elhatározta, hogy a zsidók kiűzendők a város területéről, sőt tüstént becsukatta boltjaikat, őket pedig kikergetette. Mi erre haladéktalanul rendeletet menesztettünk a tanácshoz Fejérvára, adjon felvilágosítást, s ha csakugyan kiűzte volna a zsidókat, helyezze őket tüstént vissza elébbi állapotjukba. A tanács erre azt felelte, hogy ő csak a nép akaratát hajtotta végre, s ennek ellenében nekünk bizony nem engedelmeskedik.

Ez volt az első eset, melyben tekintélyünk meg volt támadva, Pesten a pecsovicso, a helytartótanácsosok, a septemvirek és tabularisták kíváncsi kárörömmel lesték eljárásunkat. Szemere felfogta az eset komolyságát, de rögtöni orvosságtól irtózott, hitte, hogy rendszeres vizsgálattal el lehet napolni a határozatot mindaddig, míg a minisztérium Pozsonyból leérkezik, Klauzál ellenben szükségesnek tartotta tekintélyünk rögtöni helyreállítását, én felajánlkoztam, hogy a dolgot jó móddal rendbe hozom, ha Fejérvára teljhatalommal leküldenek s rendelkezésemre egy század lovasságot bocsátanak. Felmentünk tehát Budára a főparancsnoksághoz, s Lederer tüstént kiadta a rendeletet, hogy a lovasság Mórról harmadnapra reggel Fejérvárott legyen, de megjegyezte, hogy szoros rendelete van, minden összeütközést a néppel kikerülni. Visszajövet Kiss Nikit bíztam meg, keressen fel biztos úri embert, ki tüstént Fejérvára indulhasson; ez rövid idő alatt előkerítette Kempelent, ki a bizottság rendeletét a városhoz átvette, hogy azt hivatalosan a polgármesternek kézbesítse, s e mellett meghagytam neki, beszélje el Fejérvártt, hogy én holnap érkezem, huszár helyett a hóhér ül a bakon, a lovasság útban van Mórról, a pattantyússal egy ágyúüteggel követ, s hogy én retteneteket forralok agyamban, olyakat, minőket Franciaországban a convent biztosai elkövettek, Fejérvár könnyen Lyon sorsára juthat. Kempelen jóízűt nevetett

s híven teljesítette megbízásomat, úgy hogy a fejevári polgárok már előre is megszeppentek.

Másnap déltájban a városba érkeztem, a megyeházhoz szálltam, hol a megyei tisztviselők illően fogadtak, a városiak a háttérben várták a történendőket. Én a polgármesternek s tanácsnak nem is engedtem meg, hogy szóljanak, hidegen rájok förmedtem, váljanak még előhívatom.

A megyei urakkal jókedvűen ebédeltünk, báró Horváth Józsiné, a háznagy leánya, vitte igen kedvesen a háziasszony szerepét, s én megtudtam, hogy a zsidóüldözés főapostola egy itteni kereskedő. Ebéd után egyenként kihallgattam a polgármestert s tanácsosokat, s mindjárt megláttam, hogy ezek közt csak a főjegyző, Lórody úti meg a mértéket, műveit, hazafi érzelmű fiatal ember, ki később a honvédekhez állt be, kitüntette magát, kimenekült, törökké lett, a krimi háborúban mint ezredes tolmácsul szolgált a török s angol táborokar közt, végre Bagdadban egy zendülés alkalmával hősi halált lelt.

Evvel beszéltem meg tervemet, s elhívtam az igazató kereskedőt, kinek hat óra hosszat kellett az előszobában várni. A polgármesternek kiadtam a rendeletet, hogy a megyeház terére hirdessen népgyűlést más napra, a nemzetőrség foglalja el a tér egyik oldalát. A befolyásosabb polgárokat egymásután magamhoz rendeltem, s rideg szavakkal komolyan figyelmeztettem, hogy a közösen-bizottság nem tűrheti az engedelmesség megtagadását, s hogy a legszigorúbb eszközöktől sem retten vissza, ha a holnapi népgyűlés nem semmisíti meg minden ellenmondás nélkül az előbbi népgyűlés határozatát, s vissza nem hívja a zsidókat. Bízom egyébiránt hazafiságukban, hogy ők is e célra közreműködnek s az ingerült kedélyeket lecsillapítják. Végre tíz óraker behívtam a már türelméből kifogyott főigazatót, valóságos német nyárspolgárt, ki ma talán évek óta először mulasztotta el rendszeres vacsora-óráját. Ennek szárazon megmondtam, tudom, hogy ő izgatta fel a népet a zsidók ellen, mire mentegőzni kezdett, hogy a zsidók márczius óta szemtelenebbek mint valaha, hogy csalják a népet, uzsorások stb.

Én e kérdéssel vágtam szavába:

— Van-e családja?

— Feleségem s három gyermekem.

— Sajnálom őket, mert látom, hogy önt sokáig fogják nélkülözni, önt nem sajnálom, de őket igen, meid önt elfogatom, vasra veretem s Pestre vitetem, mint ki az állam ellen feltámad, — se szavaknál felütöttem a corpus jurist s megmagyaráztam neki az 1723-ki felségsértési és hazaárulási törvényt, qui se contra statum publicum erigunt. A szegény kereskedő roppantul megijedt, arca elhalványult, fogai vaczogtak, egész testében remegett, mire említtem, hogy ha a népgyűlés megsemmisíti elébbi határozatát, ha jól viseli magát, ha visszahívja a zsidókat, meglehet, hogy a feledés fátyolát borítom az egész esetre. Megtörve távozott el.

Másnap reggel bejött a lovasság s elfoglalta a megyeháztér egyik oldalát, a másikra a nemzetőrséget állítottam fel. A megyeház elébe a nagy zöld asztalt tétettem ki, erre állítottam az alispán karszékét s elébe tegnapi háziasszonyunk toilette-asztalkáját. Tíz órakor ott volt már a város összes lakossága, én díszmagyar ruhában, kalpaggal fejemen, karddal oldalomon felhágtam az asztalra, hová Lórody követett, leültem s fenhangan meghagytam neki, olvassa fel megbízóleveletem. A mint ez olvasni kezdett:

«Mi Szemere Bertalan, Klauzál Gábor, Pulszky Ferencz, a királyi teljhatalommal felruházott nádor István főherczeg Ó fensége által a közcsend s rend fentartására kinevezett országos biztosok.» — Egy hang hallatszott: «Nem ismerjük el,» a nép mozogni kezdett, Lórody megijedt s leugrott az asztalról, én pedig előre lépván, dörgő hangon kérdeztem:

«Ki a merész, ki el nem ismeri az ország legfelsőbb törvényes hatóságát? álljon elő, nevezze meg magát, mutassa, hogy van bátorsága véleményéért szenvedni, meid lakolni fog, mint mindenki, a ki ellentállni mer a kormánynak; ez el tud s el fog tiporni mindenkít, ki a közrendet megzavarni merészkednék, — ne gondolják, hogy a szabadság időszaka a csendbontás aerája.»

Mély csend követte szavaimat, senki sem mert mocczanni.

Erre elmondtam nekik, hogy a szabadság nem kiváltság, hogy ez olyan, mint az égő gyertya, mely nem vesz semmit világából, ha más gyertyát gyűjtanak meg rajta, hogy a zsidók is úgy fiai hazánknak, mint mi magunk; előadtam, mily dicsőség az a magyar nemzetre, hogy mit más nemzetek vérök árán tudtak csak szerezni, mi azt békés úton vívtuk ki, s mily szégyen volna az, ha köztünk

meghasonlás állna be, ha rendbontás szennyezné be a nemzeti dicsőség napjait; figyelmeztettem végre arra is, hogy mi rendbontást nem tűrhetünk, s meg tudjuk azt torolni; említettem Székesfejérvár dicső múltját, felszólítottam a népet, ne homályosítsa azt el vallásos és nemzetiségi türelmetlenséggel, s így szónokoltam másfél óra hosszat mindig melegebben, de a nép hallgatott s csak a végén hallatszott néhány éljen-szó.

Feltettem most a kérdést, akajják-e megsemmisíteni előbbi határozatukat s visszahívni a zsidókat?

Egy pár szó hallatszott: Akarjuk.

Szóljanak azok, kik nem akarják!

Mély hallgatás — mire kimondtam a végzést, hogy az előbbi népgyűlés határozata, mely a zsidók kiűzetését követelte a tanácsától, egyhangúlag visszavétetett, s hogy én ennél fogva a tanács végzését megsemmisítem s hogy e végzés ne szennyezze be a jegyzőkönyvet, azt ünnepélyesen saját kezemmel a jegyzőkönyvből kitéptem, az egész eljárásról Lórody által készült jegyzőkönyvet felolvastattam, hitelesítettem, s a gyűlést feloszlattam. A nép csendesen ment haza, a polgármester pedig a megyeházba kísért, hogy a végzés végrehajtására nézve vegye rendeletemet. Meghagytam neki, közölje a határozatot hivatalosan a zsidó előjáróval, ki a szomszéd faluban várakozik, s hívja vissza a zsidókat, különben felelőssé teszem minden további zsidóüldözését.

A püspök nagy ebédet adott tiszteletemre, gratulált, hogy e csiklandós ügyet oly szerencséd en oldottam meg, a pezsgő folyt, körmönfont toasztok hangoztak, midőn a huszár jelentette, hogy egy polgárküldöttség szólni kíván velem.

Bevezettettem, elmondták, hogy a lakó. ság belenyugodik ugyan a végzésbe s rendeletembe; de mégis megkér, ne szegyenítsem meg a várost, ne hívassam a zsidókat hivatalosan vissza, ne kívánjam, hogy a polgármester a rabbinusnak írjon; a zsidók úgy is tudják már, mi történt a városban, térjenek vissza éjjel minden demonstráció nélkül, holnap reggel rendben lesz minden, ne követeljem, hogy a város szegyenben maradjon.

Természetes, hogy e kérelemnek engedtem, a zsidók éjjel visszatértek a városba, én pedig a közcsend- s rendbizottság tekintélyének békés úton történt ilyetén helyreállításával visszamentem Pestre.

Később, a minisztérium végleges megalakulására közvetlen következő napokban, még több helyütt ütött ki a zsidóüldözés, s komolyabb alakot öltött Pozsonyban és Vág-Ujhelyt, hol az iskolákat feldúlták s a zsidókat kirabolták. A német nem tudja elfojtani ellen-szenvét a zsidó ellen, mind a mellett, hogy ez a német nyelvhez ragaszkodik; az angolok, francziák, olaszok ritkán bántották a zsidókat, a magyarok, lengyelek s törökök menhelyet adtak nekik, s ők mégis nem azok nyelvét fogadták el anyanyelvökül, kik őket megvédték, hanem azokét, kit őket mindig üldözték: a spanyolokét s németekét, pedig ezek bántották őket mindig Szent Erzsébet és Szent Kapisztrán idejétől Wagnerig.

A forradalom zajában régen elfelejtetem már ezen fejevári epizódot, Angolhonban éltem mint menekült, midőn 1850-ben a londoni Jewish Cronicleben egy levél jelent meg Magyarországból, melyben egy névtelen zsidó elbeszélte az esetet s engem tengerentúli hitsorsosainak ajánlt. Ezen megemlékezés annál jobban esett, minél fájdalmasabban éreztem honn maradt barátimnak közönyös-ségét, kik egyetlenegynek, a nemeslelkű, melegszívű Zsivora György-nek kivételével egy árva szót sem írtak a száműzötteknek.

Még egy egész hétig bajlódunk Pesten közigazgatással, népgyűlésekkel s a nemzetőrség szervezetével, én is őrnagynak választattam egy czifra zászlóaljban, melybe főkép az írók, színészek és a zsidók álltak be, kik nehezen engedelmessé váltak és mindig okoskodtak, egy kiszolgált őrmester gyakorolta be őket nem nagy sikerrel. Wesselényi is megjött, tíz év óta nem láttuk; megtört alakja, ősz szakála s a vaknak tapogatózó mozdulatai a legnagyobb kegyeletet ébresztették iránta, kit az előtt mint a mozgalom legmerészebb vezérét ismertük. Kora s vaksága lecsillapították szenvedélyeit, mérsékelve szolt a néphez, s aggodalmait fejezte ki épen akkor, midőn ismét bízni kezdtünk, hiszen maga a király, trónörökös öcscsével s ennek fiával jött le Pozsonyba a törvények szentesítésére; nem kételkedtünk többé az udvar jóhiszeműségében, a miniszterek a szentesítés után tüstént lejöttek s roppant lelkesedéssel fogadtattak. A közcsend- s rendbizottság feladata nagy meglegedésünkre megszűnt.

Az 1848-ki törvények az akkori nemzedék minden aspirálóinak kifejezése; azon politikai eszmék, melyeket Széchenyi, Eötvös, Kossuth a sajtó útján, Kölcsey, Deák és barátai a megye s országgyűlésein évek óta kifejtettek, sokszor mint oly teoriákat, melyek megoldása egy boldogabb utókor feladata, mindez mint szentesített törvény egyszerre lépett életbe. Az eszmék s elvek nem voltak újak, nem Széchenyi, nem Deák, nem Kossuth, nem Eötvös felfedezései, régóta le voltak rakva az északamerikai államok alkotmányában s a francia forradalomszülte alaptörvényekben, régóta ezek határozták a nemzet jobbainak látkörét, de valahányszor eddigelé szóba jöttek, minden igyekvés létrehozásukra megtört a sérült anyagi érdekek s szellemi büszkeség sziklái. Most pedig egyszerre megszűnt minden ellent állás, a magyar nemesség képviselői minden külső kényszer s minden színpadi hatáskeresés nélkül lemondtak előjogaikról, megosztották kiváltságaikat az egész nemzettel, feladták a kilenczedet, a robotot s a hivataloskodás és törvényhozás egyedárusságát, elfogadták az adót s a törvény előtti egyenlőséget, magokhoz emelték az egész nemzetet, vallási és nemzetiségi tekintetek nélkül. A magyar derűs nem hagyta magát megelőzni a nemesség által s önkényt s kárpótlás nélkül lemondott az egyházi tizedről; a felsőbb osztályok Mzonyságát adták, hogy méltók azon szerepre, melyet nekik születésök adott. Ha most kérjük, ki volt az, ki ezen csodákat mívelte, ki volt az, ki elnémította a «nem adózunk» viharos lármáját, ki az, ki megpuhította a főurak szívós ellentállását s keresztültört a burocracia hálóin, melyek eddig minden szabadabb mozgalmat megakasztottak, azt kapjuk feleletül, hogy a kor szelleme, az eszmék hatalma, melyek a februáriusi párisi forradalom következtében mint egy orkán megingatták a trónusokat s elseperték az elavult, korhadat institutiókat. Ezen felelettel meg szoktak elégedni azok, kik nem szeretnek gondolkodni s örülnek, ha egy szóba, egy fogalomba kapaszkodhatnak. De ha megfordítjuk a kérdést, ha átgondoljuk mi történik, ha Kossuth megválasztása Pesten nem sikerül, ha Balla a központi megye egyik képviselője, midőn Párisban a köztársaság ki lett kiáltva, meghozattak volna-e akkor azon törvények, melyek megújult nem-

zeti életünk alapjai. Bizony, bizony a Szentkirályiak, a Szemerék, a Pázmányok, a Lónyaiak s a régi táblabírák egész tisztességes serege nem bírtak volna felemelkedni az események magasztosságának színvonalára, még a bécsi forradalomból sem merítették volna elég bátorságot a magyar alkotmány átváltoztatására, a feudalizmus bilincseinek megtörésére s azon örvény merész átszökésére, mely a régi Magyarország s a nyugati népek közélete közt tátongott. Bármennyire éles, de színetlen sérelmi szónoklataik hangja elhalt volna, mielőtt a Morva partját éri, a bécsi izgatottság nem nyer tápot s alapot a pozsonyi országgyűlésben, országos küldöttség nem megyen fel a felzendült Bécsbe, s nem hozza le a független magyar minisztériumot, a forradalom eltörpül utcai zendüléssé, lesz törvény az adminisztrátori kérdésben, lesz földhitelintézet, lesz horvát sérelmi hosszás vita, erősödik a pánszláv izgalom, nincs erdélyi unió s minden megmarad a régiben. Magyarország institúciói nem változnak meg rögtön s véglegesen, a nemzet nem jut erejének öntudatára, s ha végre a kor kívánalmai s külső események folytán Bécsben csakugyan ráállnak az alkotmány megadására, a magyar nemesség, elkülönözve a nemzet zömétől, nem képes ellentállani a központosító rendszernek, azok pedig, kiket Pozsonyban nem akartak kielégíteni, szívesen elfogadták volna a malasztot Bécsből.

Ha mindez másképp történt, ha Magyarország szerezhette volna magának a 48-ki törvényekben oly zászlót, mely körül a vész idejében az egész nemzet seregeltetett, ha a művelt nyugati népek sorába azon öntudattal léphetett, hogy méltó az ily társaságra, ez egy férfinek érdeme: Kossuthé. Ő volt az, ki nem csak a nemzet értelmére, de képzelődésére is hatva, emelkedettebb irányt adott az országgyűlési vitáknak — a tiszta ész hiába vív meg a korlátolt nézetű közepszerűséggel, azt csak az érzelem tudja legyőzni, vagy magával ragadni — ő fogta fel a párisi s bécsi mozgalmak egész horderejét s rögtön megértve a pillanat jelentőségét, kizsákmányolta minden előnyeit, éreztetve szellemi felsőbbségét nemcsak a bécsi kormánnyal, de a magyar főurakkal is, mind a kettőt úgy igézte meg, hogy csaknem öntudatlanul, nem is bátorkodtak neki ellentállani. Ha mindezt meggondoljuk, nem fogjuk tagadhatni, hogy az 1848-ki törvények Kossuth Lajosnak művei, az eszmék, melyek bennök ki voltak fejezve, az elvek, melyeket megtestesítenek, kizá-

rólág a koréi, de hogy ezen eszmék, hogy ezen elvek törvényben találtak kifejezést, hogy ezen törvényeket ellenmondás és küzdelem nélkül elfogadta az udvar és a nemzet, az Kossuth érdeme.

Ha hazánk történelmében körültekintünk, csak egy alakot találunk, mely hozzá hasonló: Verbőczy Istvánét. Ő is a középosztályt s a nemzeti aspirációkat képviselte a főurak s az udvar ellenében, hozzá is úgy ragaszkodott a nemzet, mint Kossuthhoz, s az ő művei, az Ulászló alatti közjogi törvények s a hármás könyv három százon keresztül megmaradtak a nemzet egységének alapjai. Midőn az ország háromfelé fel volt osztva, a törökök, erdélyi fejedelmek és magyar király közt, Verbőczy hármás könyve mind a három részben megmaradt törvénynek s egyedüli kapocsnak köztök, amint azt Salamon Ferencz egyetemi előadásában oly szépen ki szokta fejtetni. Az utókor igazságtalan volt Verbőczy és műve iránt, úgy amint mi is el szoktuk felejteni mindazt, mit Kossuth törvényeinek köszönhetünk. Az osztrák centralisatio sem türte volna soká a magyar nemesség kiváltságait, melyek a század szellemével ellentétben állanak, de az alsóbb osztályok felszabadulása akkor nemzetiségünk rovására német lett volna, nem magyar s a jogfolytonosság, melyhez ragaszkodtunk, nevetségessé válik, ha az a kiváltság folytonosságánál nem lett volna egyéb. József idejében lehetett még ragaszkodni Verbőczyhez, de az új jozefinus aerában, a Schmerling-féle alkotmányos központosítás idejében, szerencse volt, hogy törvénykönyvünk utolsó lapja tökéletesen megfelelt nemcsak a nemzet aspiratióinak, hanem az újabbkor, a nyugati mívelődés minden követelményeinek. S ez az, a miről megfejeltkeznünk vétek, ha azon időkről emlékeznünk, melyeknek nagyságát most felismerni nem szeretjük, nehogy törpeségünk érzete a szégyenpirt idézze fel arczainkra.

Megelégedéssel fogadtuk április közepén a törvényhozás munkáját, de izgatottságunkban türelmetlenül igényeltük egész közéletünk rögtöni átváltoztatását, nem elégedtünk meg a virággal, a gyümölcsöt is ízlelni akartuk, pedig rajtunk is beteljesedett a görög költő szava, hogy az ajak s a serleg közt sok a viszontagság.

PESTI ÉS BÉCSI VISZONYOK

április közepétől június végéig.

I.

Amint a miniszterek megérkeztek, első feladatuk volt a személyzet szervezése a minisztériumokban. Ez nagyjában jól sikerült, alig hallatszott kifogás a közönség részéről, a nepótismusnak kevés jelei mutatkoztak, s ezek is csak alárendelt állomásoknál; a kinevezések általán véve érdemeseket értek. Batthyányi Jászai Pált, a történetírót, választotta elnöki titkárává; Klauzál Trefortot államtitkárául, Lukács Móriczot elnöki titkárául; Széchenyi alatt gróf Zichy Ferencz lett államtitkár, a hő Kovács Lajos osztályfőnök; Szemere Házánt nevezte államtitkárnak; Eötvös, Szász Károlyt; Deák, Ghyczy Kálmánt, Szalay László lett osztályfőnök, Irányi Dániel titkár; a pénzügyminisztériumban én voltam az államtitkár s egyszersmind a minisztertanács tollvivője, Duschek Ferencz osztályfőnök államtitkári ranggal. Csengery Antal, Tóth Lőrincz, Havas Sándor, Korizmicz László, Bajner Pál, Horváth Lajos, Emódy, Bulyovszky, Ordódy, Weisz Bernát mindnyájan találtak illő helyet a minisztériumokban, mindez tetszett, a közönség csak Ghyczy kinevezéséért neheztelt. Akkor még szigorúbban ítélték meg az embereket mint most, el nem tudták felejteni, hogy Ghyczy 1841-ben mint ellenzéki követ csak azért buktatta meg a földhitelintézetet, minthogy a kormány magának tartotta fenn az elnök kinevezését, s mégis ugyanazon évben maga fogadta el a kanczelláriától az ítélőmesteri kinevezést, csak úgy mint most az alkotmányos kormánytól az államtitkári állást. Egy csoport ifjúság meg is támadott engem a Kristóf-téren, adjak számot, miért nevezték ki a pecsovicsot oly magas állásra. Felmásztam egy állványra, mert épen ott építettek akkor, s hosszú beszédben védtem Ghvczyt s

elmondtam, hogy az igazságszolgáltatásnak nincs semmi köze a politikához, hogy egyébiránt jó szabadelvű lesz ismét belőle. Húsz évvel később magam is csudálkoztam ezen látnoki ötletem felett.

Pestnek azon időben még elég forradalmi színe volt, a múzeum lépcsőfala megmaradt még mindig népgyűlési szószéknek, a vidékről jöttek-mentek a küldöttségek, Bécsből is, s a népgyűlések hősei eljártak bizottságkép a miniszterekhez panaszokkal, kérdésekkel, petíciókkal. Batthyányi véget vetett mindezeknek s kiadott egy rendeletet, mely a népgyűléseket szabályozta s csak kérelem mellett engedte meg esetről-esetre, a kérelmezők felelőssége mellett. A nemzetőrséget is újra szervezte városrészenként, holott eddig a századok úgy szervezkedtek, mint régen a czéhek, külön voltak az iparosok, a háziurak, az ügyvédek és mérnökök, az írók, színészek és zsidók. De a nyárspolgárok nem akarták túrni magok közt a zsidókat, s a mesterlegények csakugyan megtámadták a király-utczát. Nagy volt a zaj, mi Batthyányihoz siettünk, hogy a rend rögtön a legszigorúbb eszközökkel állíttassák helyre, de a minisztereket is megelőzte Perczel Mór, ki felsőbb parancs nélküli riadót veretett, a nemzetőrséggel tüstént szétkergette a garázdálkodó mesterlegényeket s megvédte a királyutczát, mire rögtön a rendőrség főnökének neveztetett ki. — De a nemzetőrség felfegyverkeztetése is sok bajjal járt, Lederer tagadta, hogy a fegyvertárban hasznavehető fegyverek léteznének, s különben is kijelentette, hogy csak a bécsi hadügyminisztertől fogad el parancsot, mert eddig nem értesült hivatalosan, hogy Magyarországon is van minisztérium, s mennyire terjed ennek hatásköre.

Legfőbb baja volt azonban Kossuthnak, ki volt merülve a parlamentáris küzdelem által, most pedig költségvetést kellett készítenie s a közigazgatás költségeit fedeznie, holott a pénztár mindenütt üres volt, meri a pénz mindenünnen fel volt küldve Bécsbe, úgy hogy az első évnegyvedben már több mint az évi jövedelem fele hiányzott, egyébként a miniszteri tanács gyakori ülései Budán a főherceg nádor elnöklete alatt, s a sok miniszteri értekezlet Pesten szintén igénybe vették idejét, hogy tehát idegeit megnyugtassa s időt nyerjen a munkához, lakást vett Budán a Krisztinavárosban, mely akkor még nem volt annyira beépítve mint most s fákban s kertekben bővelkedett.

A nádor mindjárt az első miniszteri tanácsban előhozta azon királyi kéziratot, melyben a felség felszólítja, gondoskodjék arról, hogy Magyarország méltányosság tekintetéből az államadósság egy részét vállalja el, kerüljék el a tíz milliót évenként. A miniszterek ismerték ezen leíratot már Pozsonyból, mert április 6-áról volt kelteztve, de minthogy nem volt ellenjegyezve, mint magánlevelet eddig ignorálták, most azonban égető kérdéssé vált, mert a német miniszterek a bécsi hivatalos újságban tették közzé, minden megjegyzés nélkül. Kíváncsi voltam a discussióra, éreztem, hogy a szabadságot áldozat nélkül nem lehet megnyerni, hogy azt vagy vérrel, vagy pénzzel kell megvásárolni, többnyire mind a kettővel, tudtam, hogy a bécsiek, főleg pedig a pénzvilág, kérlelhetetlen ellenünk lesz, ha e kérdést elejtjük, s magánbeszélgetésben mindezt ki is fejttem Kossuthnak, kinek ellenzését vártam, ő pedig a miniszteri tanácsban egy szót sem szólt ellene; Széchenyi támadta meg a felség kívánságát mint méltánytalant, hiszen Magyarország eddig a kormány mostoha gyermeke volt, állami beruházásokra nézve elmaradt a többi tartományok megett, most szüksége van minden jövedelmére oly befektetésekre, minők Lajthán túl magyar pénzen is rég megtörténtek. Deák is ellene nyilatkozott, s kifejtette, hogy Magyarország nem köteles oly adósságokban részt venni, melyek csinálásában országgyűlése nem vett részt, melyeknek szükségességéről, céljáról s kezeléséről soha nem értesült s ez lett a minisztertanács határozata.

II.

Szintén oly kényes volt egy második kérdés is, melyre az udvar még nagyobb súlyt fektetett, mint az államadósság megosztására. Az olasz fölkelés, Milánónak és Yelenczének, a két fővárosnak veszte, mélyen sértette a sereg önértetét, a főherczegek becsületkérdésnek tartották, hogy a két tartomány minél előbb hódíttassék vissza, különösen mióta Carlo Alberto, a kis Szárdinia nagyravágyó királya, Milanóba bevonult. A nagy hatalmi állás forgott veszélyben, ennek helyreállítására mindenre kész lett volna az udvar. Magyarországon ez időben nem volt több katona, mint 18,000, többnyire német, cseh, olasz, ellenben Radeckzy seregének tetemes része magyar ezredekéből állt, most tehát szó sem lehetett arról, hogy

fegyveres erő vonassék ki az országból, de előre látható volt, hogy a király meg fogja követelni a kormánytól, kérjen az országgyűléstől újonczokat, addig is a magyar ezredek depotjaiból Olaszországba rendeltetett minden fegyverfogható egyén, pedig Magyarországon népszerű volt az olasz mozgalom, azt találták, hogy az olaszoknak is van joga a szabadsághoz s minden transport, mely Lombardiába ment, felizgatta a fővárost. Emlékezem, hogy egyszer késő este miniszteri értekezleten voltunk épen, midőn egy néptömeg, az ifjúságtól vezéreltetve, be akart tolni a házba. A miniszterek kiküldtek az erkélyre, megkérdeztem, mit akarnak?

Felvilágosítást, váljon a kormány csakugyan küld-e katonát az olaszok ellen.

Erre szárazán megmondtam nekik, hogy a minisztereknek fontosabb dolguk van, mint bárkinek felvilágosítást szolgáltatni, hogy ők az országgyűlésnek és a felségnek felelősek, nem az utcának, ugyanazért jó éjszakát kívánok, menjenek haza. Természetes, hogy ily jelenetek nem tettek népszerűvé.

Széchenyivel sokszor találkoztam a Dunaparton, most is, mint mindig, mindent a legsötétebb színben látott, s kifejtette nézeteit, hogy a nép fel fog lázadni ellenünk még a fővárosban is, a proletáriusok meg fogják ölni a birtokosokat s kirabolni a várost. Éne megjegyeztem, hogy a közerkölcsiség még sohasem volt oly magas fokon, mint épen most, hogy a börtönök üresek, tolvajságnak nincs híre. Széchenyi összehúzta sötét szemöldökeit: Mikor a zsebmetzők erényesek lesznek, akkor a becsületes emberek feje van veszedelemben, jobb szeretem, ha meglopnak, mintha megölnék.

Este mindig Kossuthnál dolgoztunk az előirányzaton s megbeszéltük az adótörvényeket, melyeket az országgyűlésnek be kellend nyújtani. Itt ismerkedtem meg Dusliciek Ferenczczel, ki Kossuth bizalmát igen hamar megnyerte. Horvátországban született, nevelése német volt, az imperiális kamaránál szolgált, később a titkos cabinetben, utolsó időben magas állása volt a magyar kamaránál, éles ész, nagy pénzügyi tehetség, minden ízében hivatalnok, ki most Kossuthot szintoly híven s oly odaadással szolgálta, mint elébb Metternichet.

Megdöbbenve láttam itt, mit jelentsen az államhivatal! Láttam, hogy annak, ki abba belép, úgy kell lemondania minden

önállóságról, mint a jezsuitának. A sacrificium intellectus, a szabad gondolkodás áldozata megkívántatik tőle múlhatatlanul, neki csak a főnöke számára kell gondolkodnia, csak az ő értelmében dolgoznia, csak az ő nézeteit érvényesítenie, lelkiismeretének megnyugtatóására tehet ugyan észrevételeket, figyelmeztethet a nehézségekre, de ezek daczára, ha a kivitel reábizatik, meggyőződése ellen is el kell járnia, ellenértékül nyeri fizetését és a megszabadulást minden felelősségtől; ennek folytán ellustul értelme, megelégszik chablon szerint dolgozni, intelligens géppé válik, mely a miniszter terheit könnyíti, anteacták szerint gondolkodik s idegenné válik tulajdon hazájában, nem érti többé népét, hazája a bureau s ő megelégszik, ha főnökét érti meg. Ez csoportosítja a hivatalnokokat oly kaszttá, melyben minden, bárhogy változó kormány bátran bízhatik, mihelyt a hivatalnoki kar meggyőződött annak állandóságáról.

Duschek egyébiránt el volt ragadtatva Kossuth tervei és személyisége által, tudott még lelkesedni, hitt a szabadságban, s midőn egy este Kossuth kifejtette terveit, melyeknek számszerinti kivihetőségére nézve Duschek nézeteit kikérte, ez annyira fellelkesült, hogy kezemet megfogva felszólalt:

— Csak öt évig kormányozhassuk az országot, paradicsom lesz belőle.

Rossz kedvemben voltam, Bécsből s a határövidékről rossz híreket vettünk épen s feléje fordulva feleltem:

— Mit beszél öt évről, örüljünk, ha egy esztendő múlva nem vagyunk még felakasztva.

A miniszterek állása nem volt irigyelendő, egy sem ismerte közülrők az administratio mindennapi formáit, a fogalmazás apró kerekének forgását, az ellenőrzés lassító nehezékeit azon nehézkes óraműben, melyet kormánynak nevezünk, melyet semmi bankár meg nem ért, ki sokszor a hivatalnoki erők tíz százalékával csakis annyi vagyont kezel, mint egy kormány; de ezen complicált apparátus megóvja azután a nemzetet azon veszélytől, hogy ügyei rögtön intéztessenek el s érdekei haladéktalanul óvassanak meg. A miniszterek tudták ugyan, hogy az absolut kormányzatnál szükséges a hosszú tanulmányozás, sokféle véleményadás, többszörös ellenőrzés, de senki sem merte a közigazgatás ezen tekervényes eljárását egyszerűsíteni, erre nem volt sem idő, sem tehetség, át kellett venni

nagyjában a régi kormányzat formáit, melyekhez a hivatalnokok hozzá voltak szokva. Ezekben azonban még sem bíztak az új miniszterek s mindent a magok szemeivel akartak látni, mi sok időt követel s kifárasztja az elmét. A közönség ellenben természetes izgatottságában minden bajnak orvoslását, minden valódi vagy képzelt visszaélés gyors megszüntetését várta a kormánytól, melynek ezen felül a bécsi miniszterek folytonos nehézségeket gördítettek lábaik elé az országnak a Lajthántúli kormányval közös ügyeiben, melyek még nem voltak lebonyolítva, minők a posta, vámok, a ménések, az összes katonai ügy. A nemzet türelmetlenkedett, a minisztérium csak lassan járhatott el, s még Kossuth is meggyőződött, hogy a régi kamara gazdálkodása nem volt oly igen rossz, mint a minőnek hittük, sőt hogy a régi hivatalnokok sem nem hazaárulók, sem nem gazemberek, s hogy köztök is van ügyes, lelkes férfi, habár a közönség gyanúsította a pecsovics testviseletet s mindennap új reformot várt vagy legalább is valami jelt, mely bizonyítsa a kormány tevékenységét.

Ily körülmények közt keletkezett egy kis délutáni lap «Márctius tizenötödike»; főmunkatársa csak imént szabadult ki a bécsi fenyítő törvényszékkal volt kellemetlen érintkezésének következményeiből, de életre valóságát nem vesztette el a reá kényszerített magányban; ő megtudta mindjárt érteni a magyar közönséget, melytől két év alatt elszokott s élénken, kevés élczzel, sok szemtelenséggel s bizonyos magyar zamatú józansággal ostorozta mindennap a kormány lassúságát, élhettlenségét s hiszékenységét az udvari ármányok ellenében, melyeknek jeleit itt-ott felderítette s denuncziálta, annál inkább, minthogy a denuncziálásban különösen gyönyörködött. Sokszor neveltünk, többször bosszankodtunk e fürge lap felett, melyet még Deák is esténként, a színházterén a kioszk előtt ülve, fagylaltához a gyerkőczöktől megvett, kik azt még nedvesen, a mint a nyomdából kijött, nagy lármával kínálhatták. Ezen lapocska lett a radieálisok orgánuma s később valódi hatalommá növekedett, most jóformán az egyetlen ellenzéki lap volt, mert a pecsovics nézetek alig találtak képviselőre a magyar hírlapirodalomban, az egy német lap pedig, melyet Heller Izidor a régi bécsi szellemben szerkesztett, nem talált olvasókra, sőt szerkesztője is nem sokára elillant. A kormány soká vajúdott, míg a közlöny valahára megszülemlt, de ez

épen azért, mivel hivatalos volt, színetlen maradt nehogy Béccsel újabb complicatiókat idézzon elő. Kossuth tehát szintén alapított lapot, s azt «Kossuth hírlap»jának keresztelte el, talán azon utógondolattal, hogy legyen orgánuma, ha majd egyszer elhagyja miniszteri székét, mert addig, míg tárczáját vezette, ritkán volt ideje hírlapjával foglalkoznia. Azon tény azonban, hogy a «köz-lönyön» kívül van még egy félhivatalos lap, de nem a minisztériumé, hanem csak az egyik miniszteré, aggasztó bizonyosságul szol-gált, hogy nincs egység a kormányban és hogy abban legalább is két különböző áramlat létezik. Ezek ugyan csak később tértek el egymástól, jelenleg békésen folytak le egymás mellett, ugyanazon irányban; a közös ellenség ellen közös volt most még az eljárás.

A miniszterek csakugyan nem szerették Kossuthot; Széchenyi régóta gyűlölte, Batthyányinak visszatetszett korlátlan hatalma a közvélemény felett, Deák nem bízott tapintatában, hogy ezen hatalmat mindig józanul fogja felhasználni, Eötvös félt tőle, mindnyáján meg voltak győződve, hogy a németek jégre viszik őt, valahányszor akarják, sőt ezt bebizonyítottak hitték mindjárt kezdetben, pedig ők sülték fel, nem Kossuth.

Lamartine, ki Franciaországban, mint az ideiglenes kormány elnöke, a külügyekkel foglalkozott, mindamelltt hogy Bastide volt a külügyminiszter, Európa különböző országaiba titkos ügynököket küldött, hogy a nemzetek hangulatával ismerkedjék meg, midőn a követek az udvarokéiról tudósítják. Magyarországra s a keletre dr. Mandelt küldte, magyar születésű kitűnő orvost, aki évek óta Párisban lakott s mint az egyik színház orvosa összeköttetésben volt az irodalmi körökkel. Henszlmann, ki Őt régóta ismerte, elhozta hozzám, én Kossuthot és Deákot ajánlтам különös figyelmébe, s ő el is ment hozzájuk. Deák nem tudott francziául, Mandel tehát németül az itteni kiejtéssel beszélt volt, mire Deák tüstént gyanúba vette, hogy ez nem lehet franczia ügynök, hanem Szedniczkinek közege s midőn szavaiból megértette, hogy Kossuth nyíltan és bizodalmasan beszélt már vele, s elmondta néki a bécsi rosszakarato-t, az udvar ármányát s a bizalmat, melylyel a franczia köztársaság iránt viseltetünk, nagyon megütközött collegája könnyelmű vigyázatlanságán s elbeszélte ezen esetet a többi minisztereknek, később sok barátainak, bizonyosságául, hogy Kossuth fel szokott ülni,

bármilyen szédelőnek, még a bécsi titkos policziának is. Dr. Mandel pedig még most is nevet, hogy őt bécsi spiczlinek tartották.

III.

Rossz hírek érkeztek Bécsből. Esterházy nem tudta kivinni, hogy Mészáros a honvédelmi miniszter, elbocsáttassék az olasz seregtől, megjelenéséig pedig nem rendelkezhetünk katona-ügyekben, s a kommandírozókkal folyvást előkerült új meg új frictió. A herceg egyébiránt egész életében diplomata volt nem burokrata, a hivatal mindennapi chablon ügyeihez nem értett, ezeket Pazziazzira bízta, a feloszlott kancellária egyes titkárára. Ebben nem lehetett bízunk, meg is tudtuk, hogy a kancellária levéltárából egy egész kocsival vittek el irományokat, nem is kételkedtünk, hogy ezek a magyar titkos policzia jelentései. Ugyanazért a miniszteri értekezlet megegyezett abban, hogy engem küldjön fel Esterházyhoz államtitkáruul, mire szívesen reálltam, mert meg voltam győződve, hogy ott több szolgálatot tehetek a hazának mint Pesten. Elnöki titkáruul mellém Kossuth Warglia Istvánt ajánlta, én ezen embernek soha sem tudtam hinni, rendőrt gyanítottam benne, az is volt, — ő árulta el annak idejében a koronát, — de Kossuth szerette, mert tudósításait mindig megbízhatóknak találta. Hogy azonban nekem is legyen bizodalmas emberem Bécsben, megkértem Batthyányit, neveztesse ki mellém Henszlmann Imrét és Szontagh Palit, régi barátimat, fogalmazókul. A főherceg a miniszterek felterjesztésére aláírta a kinevezéseket s május első felében felmentem Bécsbe.

Az öreg herceg szívesen fogadott s mindjárt megkérdezett, régen ismerem-e a minisztereket. Megmondtam, hogy Batthyányit, Széchenyit, Kossuthot több év óta közelebről ismerem, s hogy szorosabb barátság fűz Eötvöshöz, Klauzálhoz, Deákhhoz.

Lássá, szolt ő, nekem nincs ez előnyöm, csak Széchenyit ismerem, külföldön éltem, nem lehetett alkalmam a többi collegáimmal megbarátkozni, ön e részben szerencsésebb, ismeri nézeteiket s intentióikat, s ezekről engem mindig informálhat. E szerint talán jobb lesz, ha nem is jövök mindennap a hivatalba, ön el fogja végezni a munkát nálam nélkül is, én hütteldorfi villámban töltöm majd a tavaszt, ha valamely nevezetesebb ügyben szüksége lesz

reám, kijő hozzám, vagy tudósít, hogy bejőjtek, szombatonként mindenestire itt leszek s aláírom az aláírandókat.

Megértettük egymást, minden csiklandósabb ügyben magam írtam alá az okmányt «a miniszter távollétében» s csak közönyös actákra kívántam meg a herczeg aláírását, nem akartam, hogy Ő a legrosszabb esetben is compromittálva legyen, mert voltak pillanatok, midőn Széchenyi pessimismusa reám is ragadt, midőn előre láttam az összeütközés kikerülhetetlenségét s a reactió lehető győzelmét.

A herczeg egyébiránt gyakrabban jött be a városba, s néha kedélyes társalgásban elbeszélgette nekem a régi dolgokat, a brüsseli congressust, az angol koronázás fényét s IV. György s Vilmos idejéből udvari pikáns eseményeket, sőt egy-két levélkét is írt, melyekben bizonyos személyekről szabadon nyilatkozott. Ezeket azután anyósom októberben egyéb irományaimmal elégette, mi nem jutott a herczeg tudomására, ő tehát miattok nyugtalankodott s Londonban egyik angol ismerőse által megkérdeztetek, hová lettek? Megnyugtattam, hogy nincs mitől félnie, nem léteznek többé.

Bartal és Platthy, a két köztisztelőben álló referendárius a régi kancelláriánál, kik most államtanácsosi czimmal a minisztérium jogi osztályában megmaradtak, mindjárt a mint megérkeztem, tisztelkedni jöttek új fiatal főnöküknél, némi elfogultsággal fogadtam Őket, s bocsánatot kértem, hiszen a körülmények hozták úgy magokkal, hogy én legyek elnöke oly régi tapasztalt férfiaknak, kiket már híres hazafiaknak tisztelt az ország, midőn én az iskola padjain tanulni kezdtem a latin grammatikát. Ballal felelt, hogy ő ennek örül, meil Magyarország most oly állapotba jutott, milyenbe már I. Ferdinánd trónra lépténél, háromszáz év előtt, jutnia kellett volna, az új viszonyok új emberek által képviselteknek, de azéil barátai lehetnek a régieknek, s felajánlotta nekem magyar módon a te s tu barátságot, mi engem az öreg úrtól valósággal meghatott. Megbeszéltük mindjárt teendőinket is. A halálos ítélettel befejeztek peret t. i. hozzánk küldettek fel, hogy felterjesztést tegyünk a felségnek, annak megerősítésére vagy megváltoztatására nézve. Megjegyeztem, hogy tudvalevőleg, mint a halálbüntetésnek ellene, a büntető-törvénykönyv bizottságnál is nyilatkoztam ellene, gyakor-

latban nem fogom tehát meghazudolni a teoriát, melynek híve vagyok. Mind Bartal, mind Platthy megjegyzték, hogy ők sem baráti a halálbüntetésnek, s csakugyan azon hónapok alatt, melyeket államtitkári hivatalomban Bécsben töltöttem, mindig megváltoztatni ajánltuk a legfőbb ítélőszék halálos ítéleteit.

Megvizsgáltam a kézi levéltárt is, akartam tudni, váljon igaz-e, hogy már a minisztérium megalakítása óta elvitték a titkosabb irományokat, s csakugyan reáakadtam egy kötet kéziratra, melyben a honti és bácsi megyegyűlésekről megvolt a legrészletesebb jelentés németül, ez az egy kötet ott volt még, pedig eredetileg bizonyosan nem hiányozhattak a többi megyék jelentései sem, de ezen egy kötet is elég bizonyosággal szolgálhatott, hogy a kancellária nem elégedett meg a főispáni jelentésekkel s hogy neki is voltak titkos tudósítói. Meglehet egyébiránt az is, hogy ezen kötet — hiszen német volt, nem deák — Szedlniczky ágenseinek jelentését tartalmazta, s csak kölcsönkép jutott a kancelláriálig, minden esetre a titkos policzia köréhez tartozott, bárki lett legyen ennek ura.

IV.

Midőn Pestet elhagytam, alig volt már a városnak forradalmi színe, a zászlók s kokárdák eltűntek, a népgyűlések zaja megszűnt, a testvéresülési dínom-dánomnak híre sem volt többé. Bécsben ellenben mindjárt első pillanatra feltűnt a forradalom jellege. A lakosság vagy nemzetőri egyenruhát viselt, vagy legalább nemzeti színű kokárdát; voltak, kik keskeny szalaggal díszítették fel magukat, sőt az öreg rusbaclii Maier három széles szalaggal felcziczomázva járt az utcán, nagynémettel, magyarral és osztrákkal, azt hittem, komédiát játszanak. Éjjelenként járta még a macskamuzsika, s Fiquelmont külügyminiszter ilyennek következtében mondott le tárczájáról. Az utcán nem láttam sem libériát, sem úri fogatot, félelmében az arisztokratia mind elhagyta Bécset, a kis lapok, melyeket az utcán árultak, tele voltak denuncziációkkal s trágársággal, a tisztességesebbek magyarfalókká lettek, mióta megtudták a magyar kormány vonakodását az államadosság megosztásának ügyében, s most mindennap felingerelték a bécsieket a magyarok ellen. Mindezen nem csudálkozhattam, nálunk az új

viszonyok rendezése új emberek kezébe került, a közönség remélt, s lassan-lassan megnyugodott; Bécsben ellenben alig történt személyváltozás, a régi gyűlölt emberek megmaradtak a kormányon, Kollowrat még mindig miniszter volt, Lajos főherczeg intézte még mindig az államügyeket, a régi tisztviselők nem változtak, az új bor a régi dobos bordókba volt szűrve, természetes tehát, hogy a forrongás nem sokára nyilván kitört.

Miután az udvar a márcziusi napokban végtére megígérte az alkotmányt, Kollowrat mint miniszterelnök meghagyta Pipitznek, mint legbizodalmasabb emberének, szerkeszsen constitutiót. Ez mintául vette a belga alkotmányt, csak hogy azt úgy módosította, hogy a hatalom inkább a minisztériumnál, mint a törvényhozás kezében maradjon. Ezen alkotmány a hivatalos lapban tétetett közzé, hogy ennek értelmében történjenek meg a választások. De ugyanazon időben a németek is, kik Frankfurtban minden törvényes megbízás nélkül egy úgynevezett Vorparlamentben gyűltek volt össze, választásra hívták fel az összes németséget, mely a szövetséghez tartozik, tehát az osztrákokat is, választásnak képviselőket a nagy német parlamentbe, hogy ez Németországot szervezesse s elkészítse a német alkotmányt. Két kamaráról itt nem volt szó, sem kész paragrafusokról, mert e parlamentet alkotmánykészítő gyűlésnek fogták fel. A bécsieknek, kikben hiányzik a kezdeményezés, de kik nagy érzékkel bírnak az utánzás iránt, most is megdetszett a német minta, e szerint felbőszültek a Pipitz-féle constitutio ellen, nekik nem kellett többé octroy ált alkotmány, csak választási törvényt követeltek az általános szavazatjog alapján, ők is alkotmánykészítő gyűlést kívántak, s különösen kikeltek a két kamarai rendszer, a főurak háza ellen.

Május 15-dikén már korán reggel nagy volt az izgatottság, a nemzetörség a Burg körül fel lett állítva, a főutcákban be kezdték zárni a boltokat, s krétával ráírták a táblákra «szent a tulajdon», a nép pedig mindig sűrűbben csoportosodott. Dél tájban megindult a néptömeg, kérvényt vittek a Burgba, egész Becs talpon állt, fegyver nélkül ugyan, de fenyegetően. Ablakunkból láttuk ezen vész-kérvényi járatot — Sturmpetitionnak nevezték magok az intézők — kik közt főszerepet játsztak Bach, Giskra és Schütte, a porosz-születésű nemzetközi izgató.

Csodálkoztam e jeleneten, mely előttünk elvonult, s Graffennek, ki nálunk ebédelt több bécsi ismerőssel együtt, elmondtam, hogy nem értem a bécsi népet, hiszen az általános szavazati jog mellett a többség multhatatlanul a szláv elemé lesz, a németiség érdekeit épen csak a főurak háza fogná megvédeni, sőt mindaddig, míg az alkotmány elkészül, csakugyan szabad keze volna a minisztereknek, kik akkor felelősségre nem vonathatók, midőn hatáskörük nincs még megszabva; ahol törvény nincs, ott törvényszegésről s felelősségről sem lehet szó. Okosabb volna elfogadni az alkotmányt, s a törvényes alapon megválasztott parlamentet meghatalmazni, hogy javítson azon, hol a javításnak helyét látja. Graffennek tetszett okoskodásom s felszólított, menjek a Burgba és súgjam meg ezt a minisztereknek. El is mentem, nem mintha hittem volna, hogy a miniszterekhez hozzáférhetnék, de a kíváncsiság elvezetett a Burg udvarába. Nehéz volt ugyan keresztülhatolni a néptömegben, de végre mégis sikerült, bejutottam a kapun, s az udvaron találtam a kétségbeesett Montecucculi grófot, a nemzetőrség parancsnokát, ki nekem elbeszélte, hogy sikerült ugyan a fölséget a Bellárián keresztül a hadügyminisztériumba átvinni, anélkül, hogy a nép észrevette volna, de a nemzetőrség nagy része a néppel tart s a deputáció csakugyan bennt van már a minisztertanács ülésteremében és sürgeti a kérvény tüsténti elfogadását. Doblhoff is odajött hozzánk, megkértem, menjen fel a minisztertanácsba, mondja meg a minisztereknek, hogy a nemzetőrség azon zászlóalja, mely az udvart s kaput őrzi, tökéletesen megbízható, mit sógoromtól Brédától tudtam meg, ki ott kapitány volt, ne engedjék, hogy rájok ijesszen a küldöttség.

— Nem vagyok miniszter.

— Mikor a lovak ragadnak, senki sem kérdezi, kitanult kocsis-e az, ki a lovat megállítja.

Csaknem rábeszéltem már, midőn az egyik ablak az emeleten megnyílt és Schütte örömtelt arczzal lekiáltott: A miniszterek lemondanak, az alkotmány visszavéteik, lesz alkotmányozó parlament, nincs többé urak háza, éljen a democratia! Erre Hoch! kiáltások s lelkesedés.

Sajnálkoztam, az utca uralkodott ezentúl, nem a miniszterek, a forradalom kapui újra megnyíltak.

Másnap nagy volt a bécsiek megdöbbenése, megtudták, hogy az udvar elhagyta Bécsset s Innsbruckba költözött. A bécsi nép nem tudott kibékülni azon eszmével, hogy az udvar távol van, a köztársasági eszme nem villant fel agyában, sőt a púpos Hafnert, ki piszkos lapjában köztársasági cikket írt, maga a nép fogta el s adta át a policziának.

Megtudtam, hogy az udvar pénzsűkében van, s megírtam tüstént a minisztériumnak, küldje Innsbruckba a civillista első félévi részét, uzsorakamatra kiadott pénz volna ez mostan, s az így nyilatkozó jóakarát Pestről talán rábírhathá az udvart, hogy Budára jöjjön, mire hír szerint a királynénak kedve volt s mi megszilárdítaná állapotainkat s véget vetne a szerbek, horvátok és határőrvidekiek reactionair törekvéseinek. — Batthyányi szívesen megküldte volna a pénzt, csakhogy a pénztárakban nem volt heverő millióm, az ország koldus volt, kiadásai mindennap szaporodtak, mert a nemesség nem fizetett még adót, hiányzott az adókulcs s az összeírás. A minisztérium csak azt határozta, menjen Esterházy Innsbruckba, ott a király személye körüli miniszternek a helye, s igyekezzék rábírní a felséget, hogy Magyarországba tegye át székhelyét.

Magam maradtam a minisztérium élén Bécsben, hol az erdélyi Unió is nagy izgatottságot okozott az értelmiség körében, még ipám is, a nyugodt, csendes bankár felhevülve kérdezett:

— Igaz-e, hogy már Erdélyt is elraboljátok tőlünk, dr. Sigmund beszélté ingerülten a juridisch-politische Lesevereinban.

— Nem raboljuk, hiszen az erdélyiek önkénytesen állnak hozzánk, s nem töletek vesszük el, mert Erdély sohasem volt a tietek, de oly önálló, mint akár Magyarország.

— Már pedig tőlünk veszitek, hiába prókátoroskodol, ti nem vállaljátok el az államadósságot, az olaszok szintén nem fizetik, a horvátoknak sem lesz annyi pénzők, hogy fizethessenek, ha Erdély is elesik tőlünk, az örökös tartományokra nehezedik az egész teher.

V.

Penzingben, Gerold könyvtáros csinos villáját vettem ki nyári lakásul, kertje nem volt ugyan terjedelmes, de a ház oly közel

feküdt a schönbrunni palotához, hogy ennek parkjában mindig élvezhettük a sétát. Reggel hat órakor bementem mindennap a városba, a Daum kávéházban reggeliztem, itt kerestek fel az Aula vezérei, mint a magyar kormány képviselőjét, itt olvastam a lapokat, melyeknek újdonságáról gyakran megkínóztak indiscretiójokkal, tíz órakor elmentem a kancellária palotájába s elvégeztem a hivatalos munkát, déltájban megírtam mindennapi jelentésemet Batthyányinak, melyet ő elolvasás után a papírkosárba dobott, honnét Jászay Pál kiszedte, — kár, hogy ezen irományok később elvesztek, mert azon nevezetes időknék élénkebb és hívebb képét adták, mint azt ma tehetem. Warglia Kossuthnak írt naponként, levelei rendszerint bejutottak a Kossuth hírlapjába, mint bécsi levelezés. Délután látogatásokat tettem, felkerestem s capacitálgattam az újságírókat, s miután láttam, hogy ezek mind magyarfalók, azon voltam, hogy nekünk is legyen organumunk. Batthyányi megadta a szükséges subventiót, nyolczszáz forintot havonként, s Orosz József szerkesztette a Völkerbundot. A lap jól volt írva, de nem botrányosan, nem is élesen, a bécsieknek pedig ez időben nem ízllett többé az édessavanyú limonádé, megszokta már a szeszes italt, a közönség tehát ritkán olvasta lapunkat, s nem vette meg soha, ingyen osztogattuk a kávéházaknak, hogy terjedjen. Öt órakor délután rendesen otthon voltam Penzingben, ebédeltünk, sétáltunk, fogadtuk a látogatókat, a magyarok, kik Bécsbe jöttek, mind megfordultak nálunk. Bemays, a francia követség hivatalnoka, gyakran volt vendégünk, mert szomszédságban lakott s szintoly figyelemmel kísérte a bécsi mozgalmakat, mint én.

Egész Ausztriában folytak most a választások, egyrésről a bécsi parlamentbe, másrésről a frankfurtiba, abba mindenki választott, ebbe csak azon kerületek, melyeknek kedve volt hozzá. A németek megtették mindenütt, még Csehország legnagyobb részében is, honnét Schuselkát és Kurandát küldték a Majnavárosba. Galiczia kormányzója, Stadion, harmincz rusznyák parasztot választatott meg a bécsi parlamentbe, oly piszkosakat, hogy még a zsebkendő használatát sem ismerték, németül egy szót sem értettek, de azért mégis voksolásnál mind felkeltek, vagy ülve maradtak, amint Stadion intett. Volt köztök Bukovinából egy magyar paraszt is, kit Wargha dohánynyal tartott, de tőle természetesen soha nem tudott meg

semmit, mert a szegény maga sem tudott semmit. Schmerling és Giskra nagy csudálkozásomra a frankfurti mandátumot fogadták el, az előbbi nyáron miniszterré lett ottan, Bach, az utczai agitátor, már májusban lett azzá Bécsben.

Széchenyi és Eötvös meglátogattak Penzingben, István főherczeggel Innsbruckba mentek. Visszajövet Eötvös nagy meglepéssel elbeszélte nekem, hogy az udvarnál nem találtak ellenkezésre az átköltözés ellen Budára, mihelyest az országgyűlés negyvenezer katonát szavaz meg az olasz sereghez. A miniszterek ellenben megkívánták, hogy az udvar szüntesse meg Jellasich fondorkodásait, s csakugyan május 29-ikén egy királyi kézirat Innsbruckba idézte a bánt, hová Batthyányit is meghívta, hogy minden kérdést a két ország közt megvitassanak, s elintézését készítsék elő. Batthyányi pontosan jelent meg azon elhatározással, hogy az ország függetlenségének fentartása mellett mindenre reááll a lehetőség határáig, mert nálunk kiűtött már a belliáború, a szerbek feltámadtak, határőrvidéki tisztek támogatták őket, midőn Szt.-Tamáson s a római sánczok megett védett állást foglaltak; kisebb ütközetben megverettek ugyan, de meg nem törettek, a határország hosszában a szerbek mindenütt üldözték a magyarokat és zsarolták a németeket.

Batthyányi nem találkozott Jellasich-csal Innsbruckban, a bán kikerülte a találkozást s daczolva a királyi nyílt parancscsal Zágrábban maradt mindaddig, míg meg nem tudta, hogy a miniszterelnök megúnva a várakozást visszament Pestre. Az udvar Batthyányit elég jól fogadta, a király ki is adta a parancsot a bécsi hadügyminiszternek, tudósítsa a magyarországi parancsnokságokat, hogy ezentúl a magyar hadügyminiszternek engedelmesskedjenek, sőt junius 10-ikén aláírta azon királyi rendeletet, melyben Jellasich ellenszegülését a magyar kormány ellen rosszalja s Hrabovszky fő hadiszertárnoknak meghagyja, hogy vizsgálja meg a tényeket, fogja perbe Jellasichot, s míg az magát nem igazolja, tegye ki úgy báni, mint katonai állásából.

Amint Batthyányi elment, Jellasich tüstént megjelent Innsbruckban, a király dorgálással fogadta ugyan a nyilvános audien-tiában, de a főherczegek szívesen és bizalmasan érintkeztek vele ismételve. Nem lehetett többé semmi kétség az udvar kétszínű eljárása iránt.

A bán Tirolisból Becsbe jött s itt olvasta a hivatalos újságban a sújtó rendeletet, panaszkodott is János főhercegnél, ki ez időben a királyt helyettesítette Bécsben. Eötvös is feljött. A főherceg jelenlétében fejezte ki neheztelését, úgy a magyar minisztérium indiscretiója felett, melylyel a királyi rendeletet közhírré tette, — mintha bizony annak titokban kellett volna maradnia, — mint az udvar felett, mely nem merte Jellasichnak Innsbruckban megmondani, hogy őt s eljárását manifestummal kárhoztatták.

A katonatisztek fáklyászenével tisztelték meg Jellasichot, de ő mégis duzzogva hagyta el Bécsset, boszankodott a manifestum felett, mely őt elítéli s állásától megfosztja, mindamellett, hogy tudta, mikép ennek semmi eredménye nem lesz; Zágrábba ment, hol őt diétátornak kiáltották ki.

A magyar minisztérium ekkor még egy kísérletet tett az ügyek kiegyenlítésére, felkérte János főherceget, vállalja el a közvetítést, menjen le Horvátországba, ne engedje, hogy nagymérvű belliáború támadjon. János erre reáállt elvben, de Becs anarchikus állapotával mentegetődzött, mely folytonos jelenlétét követeli. Junius vége felé meg lett választva birodalmi kezelőnek Frankfurtban (Reichsverweser) s nem sokára oda is ment, elutazása előtt azonban késznek nyilatkozott a közvetítésre, úgy, hogy Batthyányi és Jellasich Bécsben nála személyesen találkozhassanak.

VI.

Bécsben folyvást tartott az anarchia, népgyűléseknek, testvéresülési ünnepeknek, körjáratoknak nem volt hossza vége. Egyszer, még május végén, híre támadt, hogy Windischgrätz jó a sereggel, a bécsiek erre felszaggatták az utcák kövezetét s torlaszokat építettek a gránitkockákból. Az egész város rémülésbe esett, a nagyurak már akkor költöztek el, midőn az udvar elhagyta a Burgot, most a gazdag bankárok családjai is mind kivándoroltak, én az itt lakó magyaroknak s különösen Wirknernek megizentem, hogy a magyar kancellária palotája nyitva áll számokra, én őket ott meg tudom védeni, csak úgy, mint bármely nagyhatalmasság követe honfitársait. Ezentúl a boltok üresen álltak, a gyárak vesztegeltek, a munkások hiába kerestek napszámot, a minisztérium a Dunánál ásott

velük csatornát, de még ily szorultságában sem szűnt meg készülni Magyarország ellen, s kihívni a magyar kormányt, melytől szemtelenül még azt is követelte, fizessen meg másfélszázezer forintot azon összeg megtérítéséül, melyet a bécsi hadügyminiszter Jellasichnak küldött. Sok bajom volt mindezek miatt, főleg a hadügyminisztériummal, melylyel mindig tudatni kellett a magyar kormány nézeteit, követeléseit, panaszait.

Régi barátimmal, Steinbüchellel s Böhhmellel, csak ritkán találkoztam. Ez utóbbi a torlasznap után felkeresett, s megkért, vegyem meg azon gyönyörű egyiptomi bronzmacskáját, melytől eddig megválni nem akart, mert pénzre van rögtön szüksége, Angolországba akarja küldeni Farkas fiát, a festészt, ki most el van kábítva az egyetemi diákság mámorától s biztosan bajba fog keveredni, mert a forradalom véresebb phasisa kikerülhetetlen. Megvettem a bronzmacskát s magam is elhittem, hogy a bonyodalmaknak sem Bécsben, sem Magyarországon nem lehet békés vége, bár nem tudtam bizni fegyveres erőnkben, mely még a szerbeket sem képes megzabolázni, elhatároztam magamat, hogy megteszem kötelességemet a haza iránt s nem lépek le a politikai pályáról, bármi legyen a vége.

Midőn a politikai izgalom s a jövő bizonytalansága egészen elfoglalta lelkemet, oly gyász híj sújtott le, mely egy ideig egészen eltompította érzelmeimet. Midőn feleségem könnyezve lépett szobámba, mindjárt sejtettem szerencsétlenséget, anyám váratlanul, csaknem minden betegség nélkül meghalt, Fejérváry tudva, mily hön ragaszkodom hozzá, nem meide nekem egyszerre megírni, Terézt tudósította a gyászesetről. Szegény anyám! Harminczkét évig tette atyámat boldoggá, érte s két gyermeke nevelésének élt s büszke volt rájok, az első csapás, mely érte, néném halála volt, ezt ő annyira érezte, hogy belebetegedett s a lappangó láz másfél évig meg nem szünve, megtörte erejét. Később jobban lett, két unokáját gondozta, kik házunknál nevelkedtek, megszerette menyét, örült boldog házi életünknek, meglátogatott Szécsényben és Bécsben, sőt Fejérváryval Velenczébe is utazott, hogy a tengert lássa, mi azon időkben még minden művelt ember egyik nehezen valószínű kívánsága volt. Utolsó időben a szép öreg asszony annál inkább érdeklődött politikai mozgalmaink iránt, minthogy azokban

én is szerepeltem, kiben anyai érzelmei, szeretet és büszkeség központosultak. Voltak ugyan borús sejtelmei, nem tudta elhinni, hogy a sors folyton fog kedvezni nekünk, de mielőtt ezek teljesedtek, mielőtt lakhelyét az ellenség elől el kellett volna hagynia, mielőtt én földönfutóvá lettem és birtokom elkoboztatott, a halál fájdalomtalanul lezárta fáradt szemeit.

A REACTIO NYÍLTABB FELLÉPTE

júliustól szeptemberig.

I.

Az 1848-diki országgyűlés megnyitásánál nem voltam jelen, Bécsben kellett maradnom, pedig ez volt a nemzet első országgyűlése háromszáz év óta, melyben csaknem az egész ország képviselve volt. Ott voltak még a szlavón megyék képviselői, s ott már az erdélyiek, még a szászok is. Sajnáltam, hogy nem lehettem jelen azon magasztos jelenetnél, midőn Kossuth halványan s betegesen, nagyszerű beszédében felszólította a képviselőket a legterhesebb áldozatokra. «A haza veszedelemben van!» ezzel kezdette beszédét, s miután képét adta a kétséges állapotoknak s kifejtette, hogy hatvan millió adóra, kétszázezer katonára van szükség, akkor még a szélsőbali ellenzék is föllállott s «megadjuk» harsogott a teremben. Méltó ellenképe a híres *Moriamur pro rege nostro* jelenetnek.

Kevés nappal később kezdődtek a kormány nehézségei, midőn a felirati vita alkalmával nyilatkoznia kellett politikájáról, szemben az olasz forradalommal, mely most Carlo Alberto szárdinai király ügyévé vált, és a külháború jellegét viselte. — Az ország rokonszenvezett az olasz fölkeléssel, hiszen Milano sem kívánt egyebet, mint Pest és a pozsonyi országgyűlés, csak hogy nekik nem volt tehetőségök aspirációikat törvényes úton nyilatkoztatni; fegyverrel vívták ki szabadságukat s Bécsből azt követelték most tőlünk, hogy küldjünk Radeczkyhez katonát, hadd nyomja el a szabadság utolsó csiráját is az olasz földön. Ez volt az egyik felfogás. Másrésről a *sanctio pragmatica* világos szavai szerint kötelessége Magyarországnak hozzájárulni a monarchia védelméhez, és tagadni nem lehetett, hogy a fölkelt milánóiak Carlo Albertóval azonosították

ügyöket, midőn őt királyokul elfogadták, hogy rendes seregével jöjjön segítségökre.

A kormány, ily körülmények közt elismerte ugyan a sanctio pragmaticában kifejtett kötelességét s elvben megadandónak vélte a kívánt sereg szaporítását, azon kikötéssel, hogy ez ne szolgáljon a szabadság elnyomására. De azt is megjegyezte, hogy mindaddig, míg az ország déli határain dühöngő lázadást el nem nyomja, nem nélkülözhet egy szuronyt sem. Ez volt a minisztertanács körmönfont határozatának veleje; látszott rajta, hogy Kossuth fogalmazta a minisztertanácsban, mint egy hosszú vita eredményét s a két ellenkező iránynak közvetítését. «Nem adunk katonát Radeckynek, ki az olasz forradalom leverése után győztes seregével Magyarországon is visszaállítja majd a régi állapotot», ez lett volna a forradalmi, de mindenesetre férfias nyilatkozat; — «megadjuk a katonát, kiküldjük Olaszországba, a pragmatica sanctio értelmében, daczolja az ország közvéleményével és ez által megszerezzük talán az udvar jó akaratát», ez lett volna loyalis miniszterek felelete. De a kormány határozata igazi tojástartóknak látszott a minden oldalról feltűnő nehézségek közt, mely sem a közvéleményt, sem az udvart ki nem elégítette. Ez természetes következménye volt a minisztérium eredetének, mert ez mégis a nagy európai forradalom szülöttje maradt, habár alkotásánál a törvényes formák meg lettek tartva, s ezen eredetét el nem tagadhatta soha. Forradalminak tartotta az udvar és túrte ugyan, de nem hízott benne; forradalmi is volt, ámbár nem érezte magát annak, s folyvást igyekezett a törvényes alapon megmaradni, s a szakítást, a meddig csak lehet, elhalasztani. Egyébiránt Wessenberg és a bécsi külügyminiszter, kivel az olasz politika iránt értekeztünk, azt állította, hogy Lombardiának mindenesetre constitutiót kell adni, Venéciának provinciális közigazgatást a legnépszerűbb alapon; sőt Radecky parancsot is kapott, kössön fegyverszünetet, hogy alkalma legyen az alkudozásra; de a vén tábornagy félretette a parancsot és folytatta a háborút.

Nyáry, Teleki László, Perczel Mór, a Madarászok és pártjok, összesen harminczhatan, ki is zsákmányolták a kormány ezen önmagával ellentétben álló határozatának színtelenségét, s éles logikával, metsző szavakkal támadták meg politikáját, de a mellett

mindig elismertek, hogy nagyobb szerencsétlenség nem érhetné az országot, mint ha a kormánynak le kellene lépni. Ez szintén kétértelmű politika volt; ha fenn akarták tartani a minisztériumot, akkor bízának benne és szavazzák meg előterjesztését; ha többre becsülik az elvet, ha kockázatni akarnak mindent, a mit az ország eddig kivitt, akkor buktassák meg a minisztériumot; — de ők azt hitték, hogy képesek politikájukat a minisztériumra tukmálni. Ismerve az udvar s a német minisztérium cselszövényeit Jellasich támogatásában s a szerb zendülés legyezésében, a kormányt nyíltan a forradalmi térre akarták szorítani. E vitában én is vettem részt és élesebben elemeztem a kérdést, miért Teleki és Nvály meg is támadtak, de Kossuth csakugyan közeledett az ellenzék nézeteihez többszöri ingerült felszólamlásaiban, sőt ki is nyilatkozta, hogy a felségnek békét kellene kötni, habár az olasz birtokok nagy részének feláldozásával, de oly stratégiai határ megállapításával, mely védelemre elégséges, s hogy a megmaradt részt megilleti a képviseleti kormány. Ez túlmént a minisztertanács eredeti határozatán; az ellenzék kapott is rajta, és megkívánta, hogy Kossuth formulázza a válaszfelirat ezen részét, beszédje értelmében. A miniszterek boszankodtak társuknak ezen beszéde miatt, mely nem igen illett a felség miniszterének szájába, és Kossuth formulázása csakugyan óvatosabb is lett, mint a beszéd volt, nem is elégítette ki az ellenzékot, mert midőn a válaszfelirat névszerinti szavazásra került, a régi harminczhatan most is ellene szavaztak. A többség éljenzéssel, az ellenzék piszszegéssel fogadta az eredményt, mire Kossuth haragosan oda kiáltott: hallgasson a törpe minoritás. — Perczel Mór tüstént beadta lemondását mint rendőrségi főnök; Hajnik Pál lépett helyébe.

II.

A válaszfelirati vita két tényt bizonyított be, azt, hogy Kossuth a kormánynak valódi vezére, kit a többi miniszter akarva, nem akarva követ, és azt, hogy az ország már is azon lejtőre helyezkedett, mely múlhatatlanul forradalomra vezet. Batthyányi is érezte ezt, de el volt határozva mindent elkövetni a kibékülés érdekében és János főhercegnek, most a német birodalom kezelőjének fel-

szólítására Becsbe jött, hogy Jellasichcsal találkozzék és megbeszélje vele azon kérdéseket, melyek a horvátok és magyarok közt okozták a meghasonlást s melyeket mindeddig szabatosan meg nem tudhattunk. Batthyányi úgy képzelte, hogy a találkozás János főherczeg elnöklete alatt fog történni, ki részrehajlatlan ítéletével és azon szándékkal, hogy a belháború elkerültessek, közvetíteni fogja a nézeteket ott, hol valósággal ellentétben volnának egymással. János főherczeg azonban a közvetítő szerepet, melynek felvállalását hat hét előtt a magyar kormánynak megígérte volt, most igen könnyen vette; elégségesnek tartotta a magyar miniszterelnököt és a horvát bánt egy időben magához meghívni és őket felszólítani, egyezkedjenek a haza és a fejedelem érdekében, feledve minden személyes sértést; ő maga sajnálja, hogy ezen egyezkedésben részt nem vehet, mert kötelessége máshová, Frankfurtba hívja. Batthyányi ezen bevezetés után előre látta, hogy a találkozás nem fog eredményre vezetni, de kötelességének tartotta azt ki nem kerülni; el lett határozva, hogy másnap délben a magyar kancelláriában össze fognak jönni. Jellasich megjegyzésére, hogy ő Osegovich Metell kíséretében kíván megjelenni, ki neki a jogi adatokkal szolgálhat; Batthyányi kijelentette, hogy engemet fog hasonló okból meghívni.

Másnap összejöttünk a kancelláriában; Batthyányi jött előbb, azután Jellasich és Osegovich, s hidegen meghajtották magukat; mindnyájan az asztal körül ültünk le. Batthyányi megemlítette, hogy ez az utolsó pillanat, melyben a békés kiegyezés lehetősége fennáll, és kijelentette, hogy Horvátország kívánságainak kielégítése, a méltányosság teljes határáig, a magyar kormány szíven fekszik; fölkéri tehát ő excellentiáját, — bánnak sohasem nevezte — adná elő Horvátország kívánságait, melyeket eddig sohasem hallottuk, hogy legyen a tárgyalásnak alapja.

Erre Jellasich fesztelen nyíltsággal elmondta, hogy Horvátországnak első követelése az, hogy a birodalom hadügyének és pénzügyének központosítása maradjon Bécsben és hogy Magyarország az államadósság egy részét fogadja el, ez a két főpont; azután még, hogy a horvát nyelv egyenjogúsága a magyarral mondassák ki, hogy a magyarországi szerbek kívánságai nemzetiségökre és területiális kormányzatokra nézve elégitessenek ki, mert ők

szövetségesei, következésképp ezzel tartozik nekik, s ha e pontokban a magyar kormány enged, akkor mind a többi nehézségek Magyar- és Horvátország közt könnyen kiegyenlíthetők. Ezután beszélt a birodalom nagyhatalmi állásról, a szükségről, hogy fentartására Olaszországba katonák küldessenek, s érezette, hogy ily esetben a szerb kérdésben is kész volna engedni. Mindezt úgy mondta el, mintha ez jelentéktelen beszélgetés volna, s nem oly végzetes értekezlet, mely az ország sorsáról határoz.

E leplezetlen nyilatkozat, melyből kitűnt, hogy Jellasic horvát kérdésekre nem is gondol, sőt a nemzetiségi álláspontot elhagyni kész, ha a birodalmi kérdés a reactio értelmében megoldatik, meglepőleg hatott reám; szinte sajnáltam, hogy a horvát nemzetiség vezére egyszerre közönséges cs. kir. altábornagygyá törpült.

Batthyányi megjegyezte, hogy itt nem báró Jellasic és gróf Batthyányi Lajos nézeteiről és azok eltéréseiről vagy megjegyzéseiről lehet szó, hanem Horvátország kívánságairól s azon módról, melylyel Magyarország ezeknek megfelelhet; a mit ő eddig hallott, az nem horvát kérdés.

Jellasic erre komolyabb hangon ismételte, hogy a birodalom erejének és tekintélyének visszaállítása legfőbb kívánsága Horvátországnak, mely nem nézheti közönyösen, ha Magyarország megtöri a monarchia egységét; ő maga azt tartja, hogy minden törekvés, mely e célra volna intézve, nem egyéb, mint rebellio.

Osegovich Metell említette most a sanctio pragmaticát, melyet Horvátország egész kiterjedésében kíván fentartani. Erre én is megjegyeztem, hogy az államadósságban való részvét alig magyarázható ki a pragmatica sanctióból és hogy kötve hiszem, hogy Horvátország még a kard élén is követelné azt, hogy ő is résztvegyen az osztrák államadósságban.

Batthyányi kijelentette, hogy azon törvények megváltoztatása, melyeket a felség személyesen szentesített, melyek ellen az országgyűlésen még a horvát képviselők sem nyilatkoztak, nem lehet oly értekezlet tárgya, melynek hivatása eligazítani a Magyar- és Horvátország közti viszonyokat. Egyébiránt figyelmezteti ő nagyméltóságát a német birodalmi gyűlés határozatára Frankfurtban, hogy augusztus első vasárnapján a német szövetség hatalmasságai-

nak seregei föleskettessenek a német birodalom hűségére. Appellál Jellasich horvát hazafiságára, adja elő országának valóságos vagy képzelt sérelmeit és bármilyen kívánságait, beszéljük meg ezeket, ne tegye ki szűkebb hazáját a háború esélyeinek és veszélyeinek.

Jellasich fölkel székéről és némi gondolkodás után kijelentette, hogy a vasárnapot mindenesetre megvárja, ámbár nem hiheti a sereg ily megesketését, nem tehet föl ily gyávaságot; de még egyszer ismétli, hogy béke nem lesz Horvát- és Magyarország közt, míg a hadügy s pénzügy nincs Bécsben központosítva.

Batthyányi is fölkel és komolyan mondá: E szerint viszontlátásra a Drávánál.

A Dunánál, felelt Jellasich és felkötötte kardját, fölszedte keztyűit s kalapját, mialatt Batthyányi már kiment. A bán ekkor hozám fordult és érzékeny hangon mondta: Ön könnyen veheti a dolgokat, ha a magyar minisztérium megszűnik, visszamegy jószágára s csendesen gazdálkodhatik ottan, nincs kötelessége, nincs felelőssége! de én mindennel, a mi vagyok, a mim van, császáromnak tartozom, ő neveltetett, ez a ruha, mely rajtam van, az övé; bármilyen legyen a következés, kötelességem őt megmenteni.

Ezzel ő is elment.

Comediante! comediante! ez volt első gondolatom, ez tehát a szláv eszme nagy hőse, ki most mint egyszerű cs. kir. altábornagy jelenik meg; eszembe jutott, hogy ő azon szerencsétlen tábornok fia, ki a napóleoni háborúban capitulációja által lett hírhedtté, miért is Hoimayr tökfőjének nevezte el; eszembe jutott, hogy a mostani bán magyarnak érezte magát, midőn a Theresianumban polgári pályára nevelkedett, hogy később mint katona nagyon középszerű német verseket írt, pedig Horác szerint:

mediocribus esse poetas

Non Di, non homines, non concessere columnae.

Tudtam, hogy mint határőrvideki ezredes betört Boszniába, hogy a török rablókat megfenyítse, de Bihács mellett vereséget szenvedett, hogy később az illyr-párthoz állt, s most, íme a reakciónak fülig eladósodott előharczosa! Nem is kételkedtem, hogy ő az összes sereg nézeteit tolmácsolja, mely mögéje és a horvátok mögé búvik, hogy legyen alkalmunk minket leverni, kiket lelke

mélyéből gyűlöl. Jellasiché most az első szerep, míg majd Windischgrätz ideje megjő, ki nemcsak katona, de nagy úr is, mert a reakciót nemcsak a sereg tisztikara, de még inkább az aristocrazia kívánja, pedig ha ez győzelmeskedik, a horvátok s a nagy urak lesznek az elsők, kik azt megbánják s ellene panaszkodnak.

Másnap mind Batthyányi, mind Jellasich a bécsi birodalmi gyűlésterem karzatán jelentek meg, volt tehát alkalmam arcukat összehasonlítani. Jellasich kopasz volt, a hosszúkás koponyán megmaradt sötét haja lágy, homloka széles, szeme szelíd, orra fitos, katonásan borotvált álla széles, szláv fogalmak szerint szép köpczös tábornok; de arca inkább a bonvivant jó pajtásé volt, kiben az álnokság sem hiányzik, mint a jelentékeny férfié.

Batthyányi is kopasz volt, de magas homloka, éles tekintete, hegyes, görbült orra s szép szőke szakállá a saskeselyűre emlékeztetett; vonásaiban látszott a szenvedély és határozottság. Senki sem pillanthatta meg a nélkül, hogy eszébe ne jusson: Ez nevezetes ember!

Az ülés, melyen az ellenkező elvek ezen két képviselője utolszor látta egymást, elég nevezetes volt; a hadügyminiszter a vita közepette levéllel kezében lépett be s felolvasta a sürgönyt, hogy Radeczky Custozzánál fényes győzelmet aratott Carlo Alberto fölött. A lázadás le van verve. Erre nagy hoch! hangzott a csehek és conservatívek padjairól. A gyűlés egy pár percze föl lett függesztve.

Este a magyar gárdisták fáklyás zenét rendeztek Batthyányinak, melyben a Bécsben szállásoló huszár-ezred legénysége is részt vett; ellentüntetésül azon fáklyás zenének, melyet hat héttel előbb a sereg tisztjei rendeztek Jellasich számára. A bécsi nép nagy számmal jelent meg most és lelkesen éljenezte Batthyányit s a magyarokat; látszott, hogy a lapok magyarfaló czikkei nem hatottak a közönségre. Hozzám is eljöttek a kancellária elébe; elmondtam nekik, hogy a haza számot tart minden fiának áldozatkészségére, bárhol legyen az.

Vasárnap az összes helyőrség, körülbelül 25,000 katona, az akadémiai légió és nemzetőrség, összesen nyolczvanezeren, kivonultak a glacisra, hol a tábori mise után a zászlók az oltár elibe vitettek, még a sorkatonaságéi is, ott mindegyikre rákötöttek egy szalagot

a német birodalom színeivel; a birodalom iránti hódolat jelképéül, esküről nem volt szó, sőt a fekete-erős-arany szalag is mindjárt másnap eltűnt a katona-zászlókról.

Jellasichek meg volt nyugtatva, s miután több órát töltött a hadügyminisztériumban, elégedetten ment vissza Zágrábba, Batthyányi pedig Pestre. Készülni kellett a háborúra, mely most elkerülhetlenné vált.

III.

Azóta, hogy Radeckzy győzött s visszahódította Lombardiát, az áramlat visszafelé fordult, az ellenforradalom bátrabban lépett föl, a mint ezt mindenütt tapasztalnunk kellett. Bach ismételve hangsúlyozta a bécsi birodalmi gyűlésben a nemzetiségek egyenjogúságát, mint a minisztérium programjának egyik lényeges pontját, mely nem ismer el semmi nemzetiségi suprematiát. Latour küldött Jellasicheknek pénzt s fegyvert, egyszer elkoboztuk egyik küldeményét, mely pontonoknak volt ezímezve, pedig ágyúkat tartalmazott; reclamáltunk, s a bécsi miniszter csaknem gúnyolva mentette magát, hogy az ágyúk csak tévedésből mellékeltettek a küldeményhez. Mayerhofer, az osztrák konzul Belgrádban nyíltan toborzott legénységet a magyarországi szerbek táborához, sőt Knicsanint is hozzájuk küldte tábornokul, midőn Stratimirovics elégtelensége bebizonyult. Radeckzy visszaküldte az egyik határőrvidéki ezredet Horvátországba s midőn ezt a hadügyminiszternek előhoztam, azt felelte, hogy csudálkozik, mikép akadhatunk fel azon, ha oly hős zászlóalj, mely az olasz hadjáratban kitüntette magát, most jutalmul a családi tűzhelyhez hazaküldetik. A szerbek egy lengyel ágensénél, kinek száz aranyra menő játékosságát kifizettem, láttam a hadügyminisztériumtól leveleket a fölkelő szerbek vezéreihez, melyekben megküldi nekik a táborokari földabroszokat, szóval, a vak is láthatta, hogy minden oldalról készülnek ellenünk. Kossuth már régebben személyre vette ezen eshetőséget, azon arany s ezüst alapra, melyet a tehetősebb egyének, a mint szokás volt mondani, a haza oltárán letettek, kiadott egyforintos bankókat egy millió kétszázötvenezer forint erejéig, s midőn látta, hogy a fegyverszerződés, melyet Batthyányi egy osztrák

czéggel kötött, eredményre nem vezet, s a gyáros által szándékosan hosszú pórázra vonatik, vétetett fegyvert külföldön, mit én fizetem ki Bécsben. Batthyányi engem kezdett szidni, mikép merek én fegyvert vásároltatni Belgiumban s Angolországban az ő tudta nélkül.

— A pénzügyminiszter rendeleteit teljesítem, hogy tudjam én, hogy a miniszterelnökkel ellenkező nézetben van, pedig e fegyverekre aligha nem lesz szükségünk.

A nemzetőrség nem volt elég a szerb lázadás elnyomására, a rendes katonák parancsnoka, Berchtold, nem akart komolyan eljárni azok ellen, kiket a hadügyminiszter fegyvertársainak nevezet, szükséges volt tehát a honvédek szervezése.

Augusztus közepén visszajött a király Innsbruckból Bécsbe, s kíséretében Esterházy herczeg. Én tehát egy pár napra Szécsénybe mentem, hogy gazdaságom után lássak. Távollétemet felhasználta Zsedényi s ellenjegyeztette a herczeggel a király egy rendeletét, melyben a miniszterek tudtán kívül az István főherczegnek adott teljhatalmat visszavonja, evvel a magyar minisztérium úgy meg lett lepetve, mint annak idejében Jellasic a junius 10-iki rendelettel. Világos volt, hogy mind a márcziusi engedményeket, az áprilisi törvényeket vissza akarják vonni, pedig csak ezeknek fejében adta fel a magyar nemesség s klérus adómentességét és szívesen elvállalta a fizetést a független haza érdekében, most a régi függést vissza akarták állítani s megtartani az adózási alany egyenlőségét, készakarva rászorítottak minden tisztességes embert a forradalomra. Az udvar nem tanulta még meg, hogy élő törvényt csak más törvény által lehet módosítani, nem hatalomszóval, sem nem szuronnyal, s hogy nem az a forradalmár, ki a törvényszegésnek ellentáll, hanem az, a ki a törvényt erőszakosan fel akarja forgatni.

Bécsben sokszor változott a kormány márczius óta, Metternich távozta után Fiquelmont, Kollowrat, Kübeck, Taaffe a birodalmi kancellár iskolájából, Zannini s Pillersdorf voltak a miniszterek, az utóbbiak kivételével a régi férfiak. A májusi viharpetitio után Wessenberg, Pillersdorf, Sommaruga, Kraus, Latour, Baumgarten, Doblhof, mind új emberek foglalták el a régiek helyét, júniusban Bach lett igazságügyminiszter az öreg Sommaruga helyébe, Doblhof Pillersdorf helyett belügyminiszter, Schwarzer Baumgartenéba

közlekedési, Hombostl pedig kereskedelmi miniszter. Mindezek Metternich korában az ellenzékhez tartoztak, népszerű szabadelvű férfiak voltak, de bárhogy változtak a személyek, mind ellenségei maradtak a magyaroknak és Fiqnelmont elvét híven követték, hogy a magyarokat magokra kell hagyni, míg a különböző nemzetiségek zsuroródása őket megpuhítja s minden a bécsi kerékvágásba visszazökken, ugyanazért kerülték a vitatkozást és alkudozást velünk azon ügyekben, melyek köztünk még mindig le nem voltak bonyolítva. Egyébiránt közülök csak Latour, Bach és Kraus bírták az udvar teljes bizalmát, csak ezek ismerték terveit egész kitejedésekben, csak ők mozdították azokat elő tanácssal és tettel.

Batthyányi azonban látván, hogy Jellasicli háborúra készül és sereget szervez, azon volt, hogy legalább a bécsi kormánnyal szemben fennálló vitás ügyeink minél előbb rendeztessenek. El is mentem e tekintetben Dobbhohoz, a belügyminiszterhez, és sürgettem a függő kérdések elintézését, ő azt felelte, hogy a minisztérium épen most készít jelentést Ő Felsege számára, az egész magyar kérdés és azon viszony iránt, melynek a bécsi és pesti minisztérium közt létezni kell. Midőn megkértem, hogy ezt velünk is közölje, a közlést megígérte ugyan, de oly módon, hogy előre látam ígéretének meg nem tartását, felszólítottam tehát, legyen szíves főpontjait, vezérelveit nekem röviden megmondani, hogy a magyar kormány képes legyen, a netalán egyoldalú felfogást kiigazítani, mindenesetre szükséges, hogy tudja a magyar kormány, mikép képzeli magának a bécsi kormány ezen viszonyt, mire ő nagy bölcsen azt felelte, hogy Magyarországnak Ausztriával szemközt ugyanazon viszonyban kell állnia, melyben Ausztria a német birodalommal fog lenni. Nem tudván semmire menni Dobbhoffal, herczeg Esterházy Wessenberggel értekezett ugyan e tárgyban, de ő sem tudta kieszközölni, hogy a bécsi minisztérium államírata a magyarral közöltessék. Visszatérve az osztrák külügyminiszter-től a kancelláriába jött s két levelet írt, az egyiket a miniszterelnöknek, a másikat a Felsőnek, melyekben kijelentette lemondását tárczájáról, megbízott, hogy ezeket expedialjam, s szívélyesen búcsút vett tőlem.

Láttam, hogy ő nem kételkedik többé a kikerülhetetlen összeütkezésben s idejekorán visszalép a magánéletbe, melyet márczius-

ban főleg Széchenyi rábeszélésére hagyott el azon reményben, hogy közvetítő lehet a nemzet s fejedelem közt. Ezen remény most végkép meghiúsult. Ő tehát visszavonult azon öntudattal, hogy megtette hazafi kötelességét.

Ha Béccsel nem lehet alkudozni, lehet talán Frankfurttal, ez volt miniszteraink politikája, kik a frankfurti német parlamentnek már kezdetén oda küldték Pázmándyt és Szalay Lászlót, mint a magyar kormány képviselőit; Pázmándv visszajött az országgyűlésre, mely őt házelnökül választotta meg, Szalay utasítást kapott, kössön védszövetséget a német birodalommal, mely még ingadozóbb alapon állt, mint Magyarország. János főherceg, a birodalomkezelő, fogadta is ünnepélyesen a magyar képviseletet, de Gagern és Schmerling voltak miniszterei, ezeknél hiába kopogtatt Szalay. Kossuth ezalatt lázas tevékenységgel szervezte a honvédeket, ő is, Széchenyi is oly idegesek voltak már, s annyira gyanakodtak egymásra, hogy Kossuth komolyan „hitte, hogy Széchenyi őt egy szivarral meg akarta mérgezni, minthogy benne látta az ország megrontóját, Széchenyi pedig mindenütt beszélte, hogy Kossuth meg akarta löni.

IV.

Batthyányi és Deák feljöttek Bécsbe, hogy a megszavazott törvények szentesítését sürgessék, főleg a kétszázezer katona ajánlatot, s a budgetet. A felség nem volt megközelíthető, Ferencz Károly főherczeg Latourhoz utasította a miniszterelnököt, ki majd tudatni fogja velők a királyi akaratot. E szerint a miniszterelnök írt Latournak s megkérte, határozza meg az időt s helyet, hol e tekintetben találkozhatnak, de Latour azt felelte, ha a magyar miniszternek dolga van az osztrák kabinettel, forduljon Wessen-berghez a miniszterelnökhöz. — Batthyányi erre kevélyen kijelentette, nincs semmi dolga a kabinettel, a felség parancsából fordult gróf Latourhoz, kitől nem kér sem tanácsot, sem utasítást, hanem csak a felség nézeteinek közlését. Erre nem következett semmi további felelet, s Batthyányi és Deák elfogadása ő Felségénél mindig elnapoltaték. Kellemetlen napokat éltünk, midőn egyszerre minden oldalról jöttek a rossz hírek.

Gróf Erdődy János, a derék magyar hazafi, kit a magyar minisztérium Fiume kormányzójának nevezett ki, jelentette, hogy a horvátok szeptember 1-jén fegyveres erővel elfoglalták Fiúmét, s azt Horvátország kiegészítő részeként kiáltványal az osztrák császár s horvát király nevében Horvátországhoz csatolták. Csányi, a kormánybiztos, írt a Dráva mellől, hogy a horvát sereg a folyóhoz közeledik, s hogy a mi tábornokaink, Ottinger és gróf Teleki Ádám, nem megbízhatók; Klauzál pedig, ki Pesten Batthyányi távollétében a miniszterelnököt helyettesítette, közölte Batthyányival és Deákkal, hogy ő Felsege egy ellen nem jegyzett kézirattal átküldte István főhercegnek a bécsi minisztérium memorandumát, mely igazi vádirat a magyar kormány ellen, s hosszasan kifejti, hogy a felségnek nem volt joga az osztrák tartományok tudta és beleegyezése nélkül a márcziusi törvényeket szentesíteni, hogy ezek semmisen, s hogy a monarchia érdeke multhatatlanul megkívánja a hadügv, a pénzügy s kereskedelmi tárca központosítását Bécsben. A kézirat kijelenti, hogy ő Felsege osztja minisztereinek ezen nézeteit.

E tudósítások, melyeket Deáktól hallottam, erősen felizgattak engem, midőn Wargha jelentette, hogy Eötvös Pepi félóra előtt megérkezett s idegen név alatt a Leopoldstadt egyik szállodájában szobát vett ki. Oda akartam sietni, midőn ő hozzám belépett, alig isméidéin reá, annyira el volt változtatva arczkifejezése, és szárazon megkért, adjak neki útlevelet Svájcba, Lantosy névre, ő kivándorol s nem jön vissza többé soha. Megkérdeztem, beadta-e lemondását?

— Nem.

— Akkor nem adhatok útlevelet, nem nyújthatok segédkezet magyar miniszter megszökésében. Miért is hagyta el Pestet?

— Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédéivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az új épületet, Buda s Pest ezek hatalmában van, kirabolják, felgyújtják a várost, Kossuth hozatta Őket, Szemere velők tart, Széchenyi megbolondult.

Csak lassan-lassan tudtam megnyugtadni, csaknem magánkívül volt, megmondtam neki, beszéljen Deákkal, ki itt van s Batthyányival, s ne veszítse el fejét és bátorságát. Végre csakugyan hidegben nézte a dolgokat s fölkereste collegáit, megígérte, hogy visszamegy velők Pestre, de mégis megkért, állítsam ki számára és

családjáéra az útlevelet, ha most nincs is szükség rá, megjöhet az idő, mikor hasznát vehetik, s nekem talán nem lesz többé alkalmam azt kiállítani.

Megírtam az útleveleket.

Az alatt az országgyűlés elhatározta, hogy mint utolsó eszközt a béke fen tartás ár a Pázmány elnöklete alatt küldöttséget meneszt Becsbe a felséghez. Gőzhajóval jöttek meg ötödikén, a főudvarmesternél kieszközöltem, hogy a felség másnap fogadja Őket Schönbrunnban, hol most lakott, a tartandó beszédet közöljem azonban tüstént Wessenberggel. A kancelláriában gyűltünk össze, lefordítottam Pázmány beszédét, Wessenbergnek csak kevés kifogása volt ellene, el is fogadtuk ellenvetéseit, hatodikán reggel ismét a kancelláriában gyűltünk össze, hogy onnét mindnyájan egyszerre Schönbrunnba menjünk, a fiakkerek már vártak, midőn a hivatalos lapban megláttuk ő Felsége kéziratát 4-ikéről Jellasicsához, melyben hűségét elismeri s a junius 10-diki manifestumot visszavonja.

Én az újsággal kezemben Wessenberghez siettem, ki Frankfurt városában lakott, még ágyban volt, de berontottam hozzá s kérdeztem, mit tud e kéziratról?

Elolvasta és látszólag felindulva mondta: «hátam mögött történt, nem tudok felőle semmit, felvilágosítást nem tudok adni.»

Deák ezalatt Ferencz Károly főherceghez ment s ez neki nyíltan megmondta, hogy a Felség jónak látta a junius 10-diki manifestumot visszavonni. A csalfa játék tehát tovább is tartott. — Komolyan mentünk Schönbrunnba, a bécsiek csodálkoztak, hogy egy aranyos ruhát sem láttak, fekete attilában, egyszerű karddal jelentünk meg mindnyájan; a kastély előtt ott sétált komoly arccal Batthyányi, a belső udvarban Reviczky, a régi kancellár, ezek természetesen nem csatlakoztak hozzánk. Ferdinánd a trónon fogadott bennünket, Pázmány fenhangon s érzéssel olvasta fel a következő beszédet:

V.

«Felséges úr! Az Erdélyivel egybeolvadt Magyarhon nevében jövünk Felséged elébe, mely a felséges uralkodóház iránt százado-

kon át tanúsított tántoríthatatlan hűségének érzetében méltán megkívánja, hogy az ország jogainak sértetlen megtartásában koronázott királya által támogattassék. Ferdinánd volt Felséged uralkodóházából az első, kinek Magyarország, s Leopold, kinek Erdély önkéntesen, szabad akaratából tette fejére királyi szent koronáját.

«Magyarország nem fegyverrel meghódított tartomány, hanem egy oly szabad ország, melynek alkotmányos szabadságát, önállását és függetlenségét Felséged koronázási esküvel biztosítá s megpecsételé. Azon törvények által, melyeket Felséged f. évi ápril hó 11-én legfelsőbb királyi jóváhagyásával szentesített, *a nemzetnek régtől fogva hõn táplált kívánatai teljesítettek.* És ezen a nemzet megnyugodva, régi hűséggel s a szabadság kölcsönözte kettőztetett erővel készen állott, a több oldalról fenyegetett veszélyelmek közepette, Felséged trónjának fentartására.

«Most Magyarország több részén pártütés van, melynek vezérei folytonosan és nyíltan azt állítják, hogy az uralkodóház érdekében s Felséged nevében ütöttek pártot és zendültek föl a magyar nemzetnek Felséged által ismételve, törvényileg biztosított szabadsága s önállása ellen. A magyar hadsereg egyik része az ausztriai monarchia érdekében Olaszországban vérzik, s a csatatéren diadalbábérokat arat addig, míg ugyanazon sereg másik része arra izgattott, hogy az ország törvényes kormányának az engedelmisséget felmondja. Azon pártütésnek, mely Magyarország alvidékein a békés falvakat porrá égeti, ártatlan asszonyokat s gyermekeket a barbár népek szokásait túlhaladó kínzással végzi ki, mint szinte azon pártütésnek is, mely Magyarországot Horvátországból ellenséges beütéssel fenyegeti; sőt már Fiúmét, a magyar kikötőt és a szlavóniai megyéket minden legkisebb ok nélkül el is foglalta, — mozgató rugója nem más, mint azon reactionális törekvés, mely magának célul tűzte ki, Magyarország törvényes Önállását és a nép szabadságát megsemmisíteni, s a Felséged dicsőült ősei s magának Felségednek koronázási esküje következtében szentesített törvényeket széttépni.

«A magyar törvényhozás Felséged felszólítására a haza védelmévégett már két hónappal ezelőtt összegyűlt. És most *kívánja* e nemzet, hogy Felséged a törvényhozást nagy munkájában királyi méltóságának súlyával támogassa azon törekvésében, mely a haza

megmentésére lévén irányozva, Felséged királyi trónjának épségben tartásával ugyanazonos. Ennek következtében a magyar nemzet nevében kérjük Felségedet:

«Méltóztassék sikeresen rendelkezni, hogy az ellenség előtt jelenleg nem álló magyar hadseregek Magyarországra rögtön bevonuljanak, s a minisztérium rendelkezése szerint honvédelmi kötelességeiket vitézül és híven teljesítsék.

«Parancsolja meg Felséged, királyi kegyelme elvesztésének s a törvényes büntetésnek súlya alatt, hogy mindennemű hadsereg, mely Magyarorszában van, a magyar törvény fentartásának és az ország védelmének kötelességét a pártütők ellen — bár kinek nevét és zászlaját bitorolják is azok, — pontosan teljesítse.

«A magyar nemzetnek elhatározott szándéka, közte s a horvát nemzet között fenforgó nemzetiségi s beligazgatási kérdéseket még a jelen országgyűlésen az egyenlőség, testvériség, szabadság és közös alkotmányosság alapján megoldani és kiegyenlíteni. Horvátország jelenleg katonai zsarnokság alatt van; és ezáltal polgárai megakadályoztatnak törvényes kívánataiknak a magyar törvényhozás elébe juttatásában. Tegyen azért Felséged sikeres rendelkezéseket, hogy a horvát nemzet ezen zsarnokság alól felszabadítva, szabadon nyilatkozhassék. A pártütőleg elfoglalt szlavóniai megyék, Fiume, pedig azonnal visszaadassanak.

«A magyar nemzet nem kételkedik, hogy létezik egy reactio, mely célul csak önhasznát tűzte ki, és hogy ezt Felséged nemcsak eltávolítani, de a büntetendőket megbüntetni is fogja.

«Kívánja a magyar nemzet, méltóztassék a magyar országgyűlés által Felségednek már fölterjesztett törvényeket királyi jóváhagyásával szentesíteni; és a nemzet körébe, Budapestre azonnal lejönni; a törvényhozásnak és alkotmányos kormánynak működését királyi jelenlétével ön magas személyében gyámolítani és vezérleni.

«Felséges úr! A magyar nemzet életének jelen perczei annyira fontosak, hogy *a halogatások a hű nemzetre legkárosabban hatnak*. Alattvalói hűséggel kérjük azért Felségedet, hogy kívánatainkat teljesíteni, különösen pedig Magyarorszában haladéknélkül megjelenni, annál inkább méltóztassék, minél bizonyosabb az, hogy ezen kérésünk teljesítése nélkül *a bizalom megingat-*

tatván, a törvényes eszközök sikeres használatában elzsibbasztott magyar minisztérium a belbékét és rendet helyre nem állíthatja.

«Felségednek gyors elhatározásától függ, ezen megmérhetetlen veszélynek elhárítása. Járuljon Felséged királyi hatalmának mérlegbevetésével a haza megmentéséhez, és a magyar nemzet tántoríthatatlan hűséggel fogja támogatni Felséged trónját.»

A király az egész beszéd alatt idegesen fészkelődött királyi székén, látszott, hogy fél, alig tudta elolvasni a remegő kézben tartott lapról a következő szavakat:

«Nehezen esik szívemnek, hogy az országos választmány által kifejezett nemzeti kívánságnak lejövetelem iránt, elgyengült egészségi állapotom miatt eleget nem tehetek. A törvényjavaslatokat meg fogom vizsgálni és ha azokra nézve valami észrevételem lenne, azt senki se magyarázza úgy, mintha már a fennálló törvényeket félrevetni vagy megsérteni akarnám.

«Ismétlem, hogy eltökélt akaratom magyar koronám birodalmának törvényeit, integritását és jogait királyi hitem szerint fentartani.

«A mi az Önök által érintett többi pontokat illeti, ezek részint már a nemzet kívánata szerint elintéztettek, részint a legrövidebb idő alatt a minisztérium útján fogom irántok nyilvánítani szándékomat.»

Mély hallgatás követte szavait, nem hangzott egy árva éljen, a képviselők mélyen meghajtották magukat, érezték, hogy ez a nemzet búcsúja királyától. A gárdisták, kik a lépcsőn s előszobában két sorban fel voltak állítva, fenszóval mondták nekünk: Legközelebb mind lejövünk. A képviselők tömegesen oda hajtattak a Praterba a gőzhajóhoz, mely őket már várta, a Jägerzellben megálltak egy bolt előtt, veres tollat vettek s feltűzték kucsmáikra. A bécsiek meg voltak hatva, sokan kísérték ki s elmondták: Ezeket ugyan alig látjuk többé.

Az országgyűlési küldöttség távozta után Batthyányi még egy pár napig Bécsben maradt, reménye, hogy az ellentétet Bécs és Pest között kiegyenlíthesse, napról napra fogyott, érezte, hogy a magyar nem fogja magát bárány türelemmel alávetni a megutált horvát bán szláv seregének, megnyugodott azon önérzetében, hogy a törvényt szentül megtartotta, de átlátta, hogy Kossuth s az országgyűlés a nemzet megmentését fogják a legszentebb törvényi

nek tartani s vissza nem fognak retteni a forradalom sikamlós talajától. Batthyányi nézete szerint pedig ez volt a nemzet halála, a forradalom könnyen meg fog történni Jellasich serege által, még csak a nemzeti becsületet sem menthetjük meg, dicsőség nélkül el fogunk veszni örökre. Ily aggodalmakkal kínozza Széchenyi magát s Batthyányit már hónapok óta, ily aggodalmak vették most reá a miniszterelnököt, a mint azt később maga elmondta, hogy Latourtól két megbízható német ezredet kérjen Budapest őrségéül a közrend fentartása céljából s István főherczeg személyes biztonságául. A bécsi hadügyminiszter azonban nem hajlott Batthyányi szavára s Bécs anarchikus állapotára utalva, azt felelte, hogy egy katonát sem nélkülözhet.

Batthyányi szeptember 10-dikén érkezett meg Pesten, 11-dikén Jellasich betört az országba.

A FORRADALOM KEZDETE.

Szeptember.

I.

Harminczkét év múlt el ezen események óta, kevesen vagyunk még, kik azokban tényleges részt vettünk, azoknak is száma fogy, kik tanúi voltak nemzetünk nagy tragédiájának, de a történelem elég híven jegyezte fel a tényeket, csak egyes részletekre nézve lehetséges még a bővebb felvilágosítás, habár a személyek megítélésében nagy a vélemények elágazása. Nem szólok azokról, kik elvből minden forradalomnak ellenei, kik abban a társadalmi rend felbomlását látják, s még a muszka segítségét is üdvözölték, mint a társadalom megmentőjét; de még azok közt is, kik azon elvek hívei, melyek a forradalom által jutottak s csak ez által juthattak érvényre, Kossuthra nézve eltérő az ítélet, ámbár nincs senki, ki el ne ismerné, hogy ő volt az 1848—1849-dik évben történelmünk főtenyezője, hogy ő képviseli ezen idők egész jelentőségét, hogy övé a dicsőség, övé a felelősség.

Azon időkben, melyekben a reactió minden nemes hazafi érzelmű férfit ellentállásra készítetett, midőn a forradalmat minden becsületes emberre, akarata ellenére is rákényszerítette, ő volt a nemzet erkölcsi érzetének megtestesülése, őt választotta vezérének a nemzet, melylyel ő magát minden tekintetben azonosította. De a harc vereségünkkel végződött, nem lehet tehát csudálkozni, hogy sokan az ország tizennyolczévi rabsága alatt Kossuthot vádolták a nemzet szenvedéseinek okozójául, melyeket szokás volt túlzott felfogással ecsetelni, emlegetve a mártýrok véré, a hazafiak sanyargatását börtönben és számkivetésben, a háború anyagi kárait s a németek buta kormányát, mely az egész országot börtönné változtatta. Ezek mellett elfelejtették, hogy a nemzet megifjodott erővel kelt ki a

vérfürdőből, hogy a vértanúk pálmája a haza dicsőségére vált, hogy a börtön, a száműzés, a kínok a nemzet engesztelő áldozatává lettek, s hogy a nép ezen időkbén megbűnhődte a múltnak minden vétkeit.

A vád Kossuth ellen főleg az, hogy forradalmár volt a miniszteri bársonyszéken, hogy felkorbácsolta a nemzet szenvedélyeit s lehetlenné tette a kiegyezést.

A történetíró azonban el nem felejtheti, hogy azon időkbén a forradalom szelleme szállt Európán keresztül, s hogy épen a magyar országgyűlés, mely akkor Kossuthot vallotta urának, szigorúan ragaszkodott a törvényes formákhoz; hogy csak akkor tért el hagyományaitól, midőn az utasításokat tetteleg eltörölte s a városi követeknek rögtön megadta a teljes szavazatot; mind e két megváltozott institutió azonban nem törvényen alapult, hanem a szokáson s azért megváltoztatását nem lehet forradalmi ténynek elkeresztelni. Ellenben az áprilisi törvények alakilág nem eshetnek kifogás alá, megvitattattak mind a két tábla által, felterjesztettek a felséghez, s csak némi alkudozás után hagyattak helyben és végre személyesen szentesítettk, a trónörökösökkel Pozsonyba lejtött király által. Háromszáz év óta nem volt törvény, mely oly ünnepélyes szentesítést nyert volna, mint az 1848-diki törvények.

He a tőzsde, a bécsi burocratia, a tábornoki kar nem szentesítettk e törvényeket s nem is ismerték el Őket soha; izgattak, ármánykodtak, fellázadtak ellenök, s az udvar szívesen beleegyezett a cselszövénybe, mely az elvesztett absolut hatalmat helyreállítani ígérte, hiszen ennek korlátozásába csak kelleltenül nyugodott bele, az európai forradalom ellenállhatatlan pressiója alatt. Hiliet-e valaki, hogy még akkor is, ha Kossuth ezentúl hallgat, az udvar beleegyezett volna a pénzügy, kereskedelmi s közlekedési ügy független magyar kezelésébe, még ha befolyásunkat a külügyek s liadügy vezetésében is feladtuk volna egészen. Pedig e kérdésben még a szabadelvű német miniszterek is gyakoroltak pressiót az udvarra, nem is tudták máskép képzelni az osztrák monarchiát mint egységnek, Magyarországnak legfelebb belügyét, igazság s nevelés ügyét hagytták volna befolyásukon kívül, szóval provinciális, coloniális életre kárhoztatták a magyar nemzetet. Ebbe pedig senki nem egyezett belé az országban, ha talán néhány Metternich iskolájából kikerült conservatívot és burocratát kiveszünk, kik soha teljes magya-

roknak nem érezték magokat, s csak Bécsben voltak otthonosak; ez ellen lázadt fel minden hazafi érzelme, mert a magyar eltűrhette ugyan, hogy addig, míg Bécsben az absolutismus uralkodott, ügyeinek eldöntése királya s annak tanácsosai kezében központosítottassék, de abba bele nem nyugodhatott soha, hogy az ország az osztrák parlament gyámsága és ellenőrzése alá kerüljön, pedig ez volt az udvar megmásíthatatlan szándéka, ezt hangsúlyozták a főherczegek a márcziusi alkudozások idején, ezt követelték a német miniszterek az augusztusi memorandumban, ezért lázadott fel Jellasich szeptemberben, sőt maga a király is kijelentette, hogy bécsi minisztereinek nézeteit jóváhagyja. Magyarország törvényes függetlenségének elnyomása volt az udvar, a sereg, a német miniszterek végcélja, ennek pedig a nemzet kész volt fegyveresen is ellentállani. Kossuth a nemzeti elhatározás szószólója lett, de nem volt kezdeményezője, mert ezt a hazafiság sugallta mindenkinek s a háromszáz éves hagyomány; ki gáncsolhatja tehát a nemzet vezérét, midőn azon volt, hogy eszközöket is teremtsen a nemzet elhatározásának keresztülvitelére, pénzt, fegyvert, sereget; ezért csak az vádolhatja őt, ki nem tartja tisztességesebbnek a halált a csatatéren, mint a megfulladást a mocsár piszkában. Batthyány s az országgyűlés többsége remélt ugyan soká s fel nem hagyott a kiegyezési kísérletekkel, de Kossuth ellenei sem tagadhatják, hogy ő e kísérleteknek soha útjában nem állt, ha nem is bízott bennök s ugyanazért fel nem hagyott lázas tevékenységgel előkészíteni a nemzetet a végzetes halálharczra.

Sok évvel később az én nézeteim is eltértek a Kossuthéitól, egészen különböző kérdésben, de ez soha nem változtatta meg azon hazafi érzelmeimet, melyekkel Kossuth nagyságát s lángeszének hatalmát őszintén csodálom.

II.

Csak két ország volt Európában, melyben az arisztokratia megtartotta politikai kiváltságait és a törvényhozásnak született tagja maradott, Angol- s Magyarország. Az angol lord nemcsak társadalmilag, de politikailag is a nemzet élén áll s azt vezérli, nem zárkózik el tudományos és művészeti mozgalmaitól, és megőrzi az összeköttetést a nyilvános élet minden jelenségeivel. Az Eton-i,

Harrow-i, Rugby-i iskolában tölti gyermekéveit, Oxfordban és Cambridgeben végzi tanulmányait, barátságokat fűz ott Commonerekkel, és megismerkedik kortársainak legjelesebbjeivel, ők később, midőn politikai térre lépett, hatnak reá, mint ő reájok. Ez magyarázza meg az angol arisztokratia szerepét, nem pedig a majorátus, hiszen az elsőszülöttségi jog a földbirtokra nézve általános törvény Angolországban, nem a főúr kiváltsága. Mánásaink irigyelték az angol arisztokratia kiváló szerepét a közéletben, de az angol nevelési rendszert nem utánozták. Nálunk a fiatal főurat, úgy mint a francziáknál a forradalom előtt szokásban volt, egy papnak nevelésére bízták, ki maga elzárva az élettől a seminánumban nevelkedett, az életet s a felsőbb körök társalgási szokásait nem ismerte s ritkán volt jártas a nyugat nyelveiben. Növendéke, ki már a bonnetól megtanult francziáól s anyjától hallotta, hogy e nyelv a jó nevelés bizonyítványa, megvetéssel nézett papi nevelőjére; hogy is tisztelhetne oly férfit, ki nem ért sem lovashoz, sem vívásához, sem finom udvarláshoz; ki nem tud beszélni színésznőkről, párbajokról, s a nagyvilág pletykáiról, s kinek csak a kártyaasztalnál lehet társaságban hasznát venni. Az úrfi nem ragaszkodik hozzá, kineveti szegletességét, nem gondol komoly intéseivel, tanul, mikor kedve van, nem szokik hozzá a fegyelmezett gondolkozáshoz, a rendszeres folytonos munkához, s nem tanulja fékezni szenvedélyeit. Félig gyerek, már is eljár estélyekre s bálókra, tánczol, udvarol, lenézi azokat, kik tudományal komolyan foglalkoznak s élvezi a hízelgés édes szavait, melyek minden oldalról fülébe hangzanak. Vagyonánál fogva minden szeszélyeinek eleget tehet, mértéket tartani nem tanult. Katonai szolgálat és utazás adják meg nevelésének a szükséges utolsó csi-szolást, néhány tiszteletbeli fogalmazói állásban megtanulja a burokratia formáit, melyeknek titka: hosszasan dolgozni és keveset végezni. Ezekből válogatták később a főispánokat, a dicasteriumok elnökeit, a királyi biztosokat. A többség Bécsben németesedett el, és elvesztette a német és cseh főurak közt nemzeti bélyegét, politikai befolyását; néhányan jószágaikon maradtak, jól gazdálkodtak, de hozzá szokva az európai művelt társadalmi formákhoz, kerültek középbirtokos szomszédjaik lármásabb társaságát. Csak ritka tehetség tört keresztül az eltévesztett nevelés hálóján, mely számtalan észrevétlen szálaival megkötötte a mánás szellemét, de

ezek közt is kevés volt, ki rendkívüli időkben megfelelt azon magas állásnak, melyet a törvénytől nyert. Midőn 1848-ban komolyabbra fordultak ügyeink, főuraink legnagyobb része visszavonult, a régi ellenzék hősei megjuhászodtak, kevesen voltak, kik élveikhez híven éltöket s birtokaikat koczkáztatva zászlónknál maradtak. Ezek közt kitűnt az erdélyi mágnások legnagyobb része.

Gróf Batthyányi Lajos minden ízében magyar mágnás volt, elhanyagolt nevelése szeszélyes anyja mellett, ki őt nem szerette s örökségéből ki akarta vetkeztetni, felizgatta szenvedélyeit, elégedetlenséget szült a fennálló intézményekkel, s ellenzékivé tette. Büszke, nagyravágyó lelke megvetette a Metternich korszak férfiai, kik kevés észszel s nagy elbizottsággal kormányozták az országot. Ott voltak ők a kormányon s ott akartak maradni, s aki őket kényelmes helyeikről el kívánta mozdítani, az természetesen, nézetük szerint, a társadalom felforgatását tervezte. Batthyányi erős akarattal s kitarással alkotta meg ellenök az ellenzéket a felső táblánál, szavazásra le tudta a mágnásokat csábítani a bécsi salonokból, a színházak színpalaitól, a casino kártya-asztalai mellől, sőt arra megtanítani, hogy tört magyarsággal daczoljanak az öreg nádor tekintélyének, az országnagyok s a püspöki kar hagyományos súlyának. Batthyányi minden ellenzékkel szövetkezett, hogy a fennálló rendet megdöntse, azon meggyőződésben, hogy széles látkörénél fogva, melyet külföldön utazásaiban nyert, képes lesz az eseményeket vezérleni. A pesti választásnál melegen pártfogolta Kossuthot, kire személyességével hatott; tőle származott azon vezéreszme, hogy Magyarország függetlenségének legjobb garantiája a német tartományok alkotmányosságára; de a hatalom épen azon pillanatban siklott ki kezeiből, midőn elve az európai események nyomása alatt győzelemre, ő maga a kormány élére jutott. Montesquieuból tanulta, hogy a monarchia alapelve a becsület s bízva a királyi szó szentségében, semmiképen nem akarta elhinni, hogy azon ármány, mely mindenütt körülfonta az országot, a régi I. Lipótféle tervek valósítását venné célba; nem foghatta fel azon elvetemedést, mely a polgárháborút mesterségesen idézné fel az országban, s mindig bízott, hogy sikerülni fog oly tisztességes kibékülés, mely az ország önállóságát meg nem sérti; nézete szerint szigorú ragaszkodásunk a törvényes alaphoz sérthetlenné tesz. Kossuth ellenben készült arra is, hogy az erőszaknak

tolta és Batthyányi kapkodásaiban nem tudott megnyugodni. Mit is használt a junius 10-diki manifestum, melyet Jellasicsznak szíves fogadtatása az udvarnál tüstént paralyzált, mit használtak a felség kéziratai a bánhoz, ha azalatt a hadügyminiszter ágyút s katonát küldött rendelkezésére. Mit használt János főherczeg kikért közbenjárása, melyet az elfogadott s kijátszott; mit a frankfurti értekezletek a német parlamenttel, melynek még annyi törvényes alapja s hatalma sem volt, mint a magyarnak? Pedig a reactió kevesebbel nem érte be, mint a külügynek, hadügynek, pénzügynek központosításával Bécsben, mi természetesen a kereskedelmi és közlekedési ügyet is odatértette, Battyányi ellenben ebbe soha bele nem egyezhetett, hogy Magyarországot provinciális helyzetbe lealáztassa. Egyezkedési törekvései tehát természetesen mindig sikertelenek maradtak, a harcz kikerülhetetlen volt. Ettől azonban Batthyányi yisszaborzadt, nem bízott a nemzet erejében, ellent állhatatlannak tartotta az ellenséget s biztosnak a nemzet dicstelen elesét, holott Kossuth meg volt győződve, hogy a magyar képes is, akar is ellentállani, hogy szabadságát, legalább becsületét megmentse; a mit Vörösmarty, Petőfi verseikben kimondták, mi százezer hazafi ajkairól zengett, ez volt személyesítve benne; azon hit lelkesité, mely hegyeket képes megmozgatni, holott Batthyányi kételkedett, pedig a kétely megdermeszti az erőt. Szeptember havában küzdött még egymással e két ellenkező nézet, a kétely s a hit, Batthyányi és Kossuth. A nemzet Kossuth zászlaja alá sorakozott, magok az események oda kényszerítették, éreztük, hogy forradalmárokká váltunk, s nem egy volt köztünk, ki csudálkozott, miként válhatott azzá, pedig nem tehetett egyebet.

III.

Azoknak, kik az osztrák monarchiát máskép nem tudták képviselni mint egységesnek s kik a régi állapotokat minden áron vissza akarták állítani, semmi sem állt annyira útjukban, mint a királyi szó szentsége, az 1848-iki törvények ünnepélyes szentesítése. A régi burokraták, a tábornokok, az udvar meg voltak győződve, hogy Magyarország különállása a korona fényének elhomályosítása, de

éreztek azt is, hogy ezt szószegéssel nem lehet helyreállítani. A sereg tisztjeinek nem is volt hőbb óhajtása, mint azon prókátorokat, doctorokat, professzorokat és újságírókat, kik az egész baj valódi okai, a bécsi országházból kikardlapozni s Pesten a magyarok büszke önérzetét megalázni; de a sereg nem mozdulhat a fejedelem parancsa nélkül, pronunciamentókat csak a spanyolok ismernek, kiknél a korona már régen a sárba esett, a fejedelem pedig nem izenhet háborút tulajdon népeinek, kik szavába bíznak. A magyarok nem tudták ugyan a szerb lázadást elnyomni, melyet a szerb fejedelemiség s az osztrák hadügyminiszter kéz alatt segedelmezett, de ezen nehézség nem puhította meg a magyar kormányt, s a fölkelés nem is tejedett messze túl a határörvidéken. A magyarok megtörésére tehát másféle eszközökről s férfiakról kellett gondoskodni, ország ellen országot felállítani, nemzet ellen nemzetet, történelmi jogok ellen történelmi praetensiókat, szóval Horvátországot s horvát nemzeti követeléseket, Magyarország s törvényei ellen. A bécsi kormány és maga az udvar ezen vitában a semleges nézőnek, legfelebb a harczbirónak szerepét veszi magára, habár minden rokonszenve sőt kéz alatti pártfogása az egyik felé.

Ez volt a terv, ez az ok, miért Jellasich, kinek vezéri tulajdonosságait mindenki gyarlóknak ismerte — a kudarcz, mely bosnyák rablóktól Bihács mellett érte, ezen véleményt eléggé indokolta — választatott a reactió katonai vezéréül. Ezen szerep megtetszett kalandos regényes tendenciáinak; maga kezére háborút viselni mint egy fejedelem, nem függni semmi felsőbb hatalomtól, megmenteni a társadalmi rendet, helyreállítani a korona fényét, mind ez lebegett szeme előtt; már látta magát mint egy új Szent Györgyöt, a déli szlávok kegyurát, a mint a forradalom sarkányát leszújja s megmenti a monarchia egységét. Mind ezt pedig mint a déli szlávtság előharczosa teszi, mint a mesés királyfi Markó örököse, ki helyreállítja a szláv név dicsőségét s előre számíthat minden szlávok rokonszenvére Pétervártól a görög tengerig. A reactió nem is választhatott alkalmasabb eszközt mint a bánt, kinek hiúságát még az is csiklandozta, hogy merényletével a magyar király egyenes parancsainak daczol. Az udvarnál még vezéri tehetetlenségével sem gondoltak sokat s eszközeinek elégtelenségével, ő maga és minden tiszte meg voltak győződve, hogy csaknem kardcsapás nélkül heve-

hetik Budát s lenyűgözik Magyarországot; nem is aggódással, hanem reménnyel néztek elébe egy Pest előtt bekövetkezhető ellenállásra a fegyelmezetlen magyar népfölkelésnek, hogy legyen alkalom büntetésre és sarczra. Jellasic tudta, hogy azon tábornokok, kik a magyar kormány parancsára vezérlik a magyar ezredeket, nem akarnak összeütközni bajtársaikkal; remélte, hogy átmennek hozzá, Kossuth önkéntesei pedig nem képesek ellentállani a rendes katonaságnak. Derékhada az Olaszországban harczedett határvidéki zászlóaljából állt, tüzérsége ugyanazon tüzérezred fele volt, melynek másik fele a magyaroknál szolgált, lovasságát maga is gyengének tartotta, mert a horvát nem termett lóra, s hegyi lova nem harczmén, de a Dunán túl elszállásolt vasas németekre és Chevaux-legérekre számított, kik csakugyan lelkesedve csatlakoztak hozzája. Maga sem bízván tábornoki tehetségeibe, ügyes főtábornokra tett szert, Zeisberg, Weiden, Kempen régi tábornokok reááltak, hogy vele induljanak, Fligelly ezredes volt tábornoki segédje, Theodorovics vezényelte a fegyelmezetlen, rosszul felfegyverezett népfölkelést. Tartalékseregét, mely a derékhadnál is rosszabbul volt felszerelve, Roth és Philippovics tábornokok vezérelték s egy külön csapattal Nugent tört be, a tábornagy fia, apja után írlandi lord, anyja után nápolyi herczeg, érzelmeiben az egységes császárság híve; tetőtől talpig délszláv.

Ilyen volt azon sereg, mely szeptember első napjaiban a Dráván átjött, hogy Magyarországot meghódítsa. A külföld lapjai, melyekben a magyar nem költött még semmi rokonszenvet, a németek, a francziák, az angolok nem is kételkedtek, hogy a horvát bán s a vitéz horvát sereg könnyen leverik a büszke magyart, kinek vezérfia nem is katona, hanem ékesen szónokló prókátor, s véget vet azon turáni népfaj uralkodásának, mely a középkort képviseli a continensen s hirdették a magyar függetlenségi mámor végét. A magyar úgy fog jární, mint a lengyel, ez volt szójárásuk, de halála a lengyel nemzet halálának dicsőségét nem éri el.

S csakugyan úgy látszott, hogy ezen baljósatok teljesülnek. Teleki Adám s a magyar tábornokok nem akartak megütközni a benyomuló horvátokkal, a magyar sereg tisztjei nagyrészben idegenek voltak, s azon pillanatban, midőn az ellenség már a haza földjét taposta, egyenlenség uralkodott a kormánynál. Széchenyit

megtörte a hazafi fájdalom, Batthyányi még mindig kiegyezésről álmódott s gyűlölni kezdte Kossuthot, ki az ellentállást szervezte, a hadügyminiszter, szegény Mészáros Lázár, még Jellasicnál is ügyetlenebb vezér, a megbízhatatlan sorkatonasággal s tapasztalatlan önkéntesekkel nem hitt a nemzet jövőjében, Eszterházy már elébb köszönt le, Eötvös kész volt kivándorolni, Deák és Klauzál, a békés fejlődés emberei, el akarták hagyni a bársonyszéket. Kormányválság állt be, midőn az ellenség kényelmesen a fővároshoz közelgett. A dunántúli nép közönyösen nézte kezdetben a horvát sereg előhaladását, de midőn a nyomorult tótság, mely népfölkelés neve alatt Jellasic zászlói alatt bejött, rabolni kezdett oly szemtelenül, hogy magok a tiszték is megsokalták, nemcsak a magyar, de a német és horvát földnép is felbőszült s tulajdonának védelmére kelt.

A várak közül sikerült Komáromban és Péterváradon a megbízhatatlan parancsnokokat elmozdítani s nemzetőrökkel s önkéntesekkel szaporítani a helyőrséget, ez Komáromban Kosztolányi és Besze, Péterváradon Hollán érdeme volt, Eszék csak egy darabig tartotta, később megadta magát, Arad és Temesvár a császáriak kezében maradt.

Seregünk tisztjei nem tudták, mittevők legyenek, küldöttséget menesztettek Jellasichhoz, mutassa meg a császári parancsot, melynél fogva Magyarországra betört; ha van ily parancs, ők is engedelmeskednek neki, ha nincs, kötelesek megverekedni. A bán szíves szavakkal el akarta őket is csábítani, s midőn ők ismételve kívánták a császári parancs előmutatását, Jellasic elvesztette türelmét e szavakkal: mit akarnak a császárral? csak én teszem meg császárrá, most nem az.

IV.

Jellasic s azok, kik terveibe be voltak avatva s azokat előmozdították, biztosan számítottak arra, hogy Pesten a kormányválság következtében felbomlik a rend, úgy hogy a horvát sereg csakugyan mint a társadalom megmentője vonul be a fővárosba. Ez volt az ok, miért Latour nem akart német ezredeket kölcsönözni Batthyányinak, melyekkel a forradalmat megakadályozza. Az irány tadó körökben kívánták a kétségbeesett magyarság fölkelését, hogy avval

egyszerre leszámolhassanak, s utólagosan okadatolhassák Jellasich betörését s ezen terv csakugyan sikerülni látszott, mert a miniszterelnök a betörés hallatára összehívta a minisztereket s előadta nekik, hogy mindnyájoknak le kell mondaniok, s hogy új minisztériumot kell alakítani. Ebbe mindnyájan beleegyeztek s ezt másnap az országgyűlésnek és a nádornak be is jelentették, letették tárczáikat az egy Szemere kivételével, ki mint belügyminiszter a rend fentartása végett most még le nem mondott már azért sem, hogy legyen illetékes személy, ki az új miniszterek kinevezését ellenjegyezhesse. E szerint Magyarország a legválságosabb perczben csakugyan alkotmányos kormány nélkül volt.

A főherczeg elfogadta a lemondást s az országgyűlésnek tudtára adta leiratában, hogy a kormányt addig, míg az új minisztereket ki nem nevezik Bécsben, ő maga veszi át. Kossuth érezte a pillanat végzeteljes voltát, bízott a nemzet erejében, csak szégyenpírral gondolhatott arra, hogy 25,000 rosszul szervezett s fölfegyverzett horvát meghódíthatná Magyarországot, el volt határozva, hogy az erőnek erővel álljon ellen. Ő volt most az országgyűlés vezére s azon meggyőződésben, hogy a hatalom, ha azt a kormány kezéből kiejti, nem szállhat a nádorra, hanem az országgyűlésre, a meg hasonlást kikerülni igyekeztén, mesterileg vitte honmentő szerepét. Az országgyűlés törvénytelennek jelentette ki a főherczeg leiratát, minthogy ellenjegyezve nem volt s bizottságot küldött hozzá azon kérelemmel, vegye azt vissza, erősítse meg az új kormány megalakulásáig Szemerét s Kossuthot, s nevezze ki a személyt, kire a minisztérium alkotását bizza. Addig is Kossuth az országgyűlés lelkesedett éljenzése közt visszaült a veres bársonyszékbe s megszavaztatta magának a felhatalmazást, hogy a törvényeket, melyek szentesítés végett fel voltak küldve a királyhoz, nevezetesen az ujonczok állítása s az ötforintos bankók kibocsájtása iránt hajtsa végre; az idegen katonaság pedig tüstént utasíttassék ki a fővárosból s az országból. Azalatt Bécsből lejöttek a gárdisták s egy csapat fiatal ember, kiket Szeredy toborzott az osztrák fővárosban; önkéntesek seregestül jelentkeztek honvédekül s a Turszky ezred itt tanyázó katonái vörös zsinórt varrtak egyenruháikra s beléptek honvédeknek. Makk az egyetemi ifjúságból s a mérnökökből alakított tüzérséget s azt szorgalmasan gyakorolta be. Kossuth tetteleg dictator volt.

A főherceg erre kijelentette, hogy az országgyűlés félreértette szándékát, mely mindig a legalkotmányosabb volt, de figyelmeztette az országgyűlést, hogy sem mint nádor, sem mint főherceg a forradalmi térre nem lép s kéri a képviselőket is, ne lépjenek ezen térre.

Batthyányi ezalatt meggyőződött, hogy ő nem ura többé a helyzetnek, ámbár az indítvány, hogy az országgyűlés addig, míg a kormány megalakulhat, permanentiába jelentse ki magát, Deák, Klauzál, Wesselényi capaeitációja folytán visszavonatott.

Minthogy a főherceg a miniszteri kérdésre nézve feleletet nem adott, másnap a képviselőház kijelenteni határozta, hogy bízik a főhercegbe hogy az országot a ház által kijelölt egyének hozzájárultával erélyesen fogja igazgatni, s biztosítja a nádort, hogy a nemzet képviselőinek közremunkálására annál inkább számíthat, mivel el vannak határozva a királyi széket s a hazát, kerüljön bármily áldozatba, minden ármány és árulások daczára megmenteni. A határozatot maga Kossuth vitte fel küldöttség élén a nádorhoz.

Az esti ülésben Kossuth kiemelve a nádor érdemeit, indítványba hozta, hogy a ház küldöttség által kéije meg, vessen véget a bizonytalan állapotnak s alakítson kormányt.

A ház ezt elfogadta s kinevezte a küldöttséget.

Ekkor Batthyányi kijelentette, hogy a nádor őt a kormány alkotásával már megbízta, mire következett nagy éljenzés, de voltak, kik Kossuth nevét hangoztatták, mire ez felszólalt s kifejezte örömet, hogy a kijelölés oly férfiúra esett, ki mint Magyarország első felelős minisztere történelmi nevét, becsületét a haza állásával azonosította, ki István főherceg után legtöbbet tett a magyar minisztérium létrehozásában. Magyarország önállása iránt nem kétségeskedik többé, az új minisztérium útja, eszközei különbözhetnek talán az övétől, de célja nem lehet más, mint a haza szabadságának biztosítása s azért ígéretet tesz, hogy bár más úton járna el a minisztérium, mint melyen ő járna, Batthyányi egyénisége a jó szándékról kezeskedik, s ő mindaddig egész erejéből pártolja, míg meg nem győződik, hogy eszközei a jó szándék mellett is veszélybe döntik az országot.

Általános lelkesedéssel fogadta a ház e beszédet s kijelentette bizalmát Batthyányihoz s leendő minisztériumához.

Ez volt az első bizalmi szavazat a magyar országgyűlésen, őszintén adatott a pillanat fölhevülésében, mint azóta ismételt hasonló bizalomsvavazat, s ez mindig előjele volt a bukásnak; nálunk a bizalmi kérdés mindig annak részére dől el, ki azt kéri s mindig búcsút jelent tőle.

Batthyányi a régi miniszterek közül csak Mészárost s Eötvöst akarta megtartani, Szentkirályira, Ghyczyre, báró Yay Miklóstra, gróf Erdődy Sándorra s báró Kemény Dénesre kívánta bízni a többi tárczákat.

V.

Dolgaink lehetőleg legrosszabbul álltak, Jellasich kardcsapás nélkül hatolt be az országba, seregünk folyvást visszavonult, tábornokaink nem akartak megütközni, tisztikarunk küldöttséggel járt az ellenség táborába, kérdezősködni, mi jogczímen kezdte meg a horvát a háborút, a vasas németek s könnyű lovasok nem hozzánk, hanem az ellenséghez csatlakoztak. Nyitra-vármegyében Hurbán, Stúr, Hodzsa lutheránus papok tót nemzeti gyűlést tartottak s fegyveres csapattal nyomultak előre. Bácskában és Torontálban dühöngött a szerb lázadás s Pesten nem volt kormány, csak miniszterelnökjelölt, kinek nézetei nem egyeztek meg az országgyűléséivel, Bécsben pedig nem erősítették meg a fölterjesztett miniszterjegyzéket. A helyzet kétségbeejtő volt, a képviselőház tehát bizottságot nevezett ki, mely Batthyányit támogassa s közte s a ház közt közvetítőtől szolgáljon; ez volt a később híressé s hatalmassá lett honvédelmi bizottság. Batthyányi s a főherczeg mindenre készek voltak, hogy Jellasichchal a végzetes összeütközést kikerüljék, de felülről nem támogatták Őket. Batthyányi feltételül tűzte ki az új engedékenyebb minisztérium megalakulásának, hogy Jellasich ne csak viszaparancsoltassék Horvátországba, hanem tetteleg vissza is menjen, de Bécsben az alkudozást Batthyányival s a magyarokkal már túlhaladott álláspontnak nézték, hitték, hogy megjött az idő, midőn parancsolhatnak, sőt még avval sem gondoltak, ha anarchia áll be egy pár napra, hiszen azt könnyen leveretik a sereggel.

Azalatt önkénteseink az egész országban szervezkedtek, kevés nap alatt néhány ezerre ment a számuk, Kossuth mindennap buzdította a nemzetet lángszavakkal, olyakkal, minők hallásától a

mai nemzedék fülei elszoktak. Ezek hírlapjában jelentek meg, hangjok jobban festi az akkori idők izgatottságát mint én tehetném, álljanak itten tanúságául a nemzet akkori aggodalmainak s reményeinek.

«Jóslatot mondok, hazámfiai! szegény elárult magyarok! Hét év óta sok jóslatot mondék, és szinte borzadok, látván, hogy minden, de minden oly borzasztón hamar teljesedett.

Minden, de minden szavam teljesedett, még az is teljesedett, hogy egy férfiúnak irtózatosságot megijósolám, kinek emlékezetéhez sok érdem csatlakozik, s kinek szellemi halála mély fájdalommal illeti az emberkebelt.

A mit a birodalomról, a mit a magyar arisztokratiáról, a mit Horvátországról jósolék, minden, de minden teljesedett, és az is teljesedő félben van, mit a dynastiáról jósolék.

Szinte megborzadok magamtól. Úgy vagyok, mintha nyitva volna szemeim előtt a fatum könyve, s hiába hunyom be előtte szememeimet, a világosság átczikáz lelkemen, mint villám a sötétségben.

Es én a kényszerűség ösztönének hódolva, ismét jóslatot mondok.

Hallgassatok meg hazámfiai!

Az örökkévaló Isten nem egyes csodákban, hanem általános törvényekben nyilatkozik.

Isten örök törvénye, hogy a ki magát elhagyja, az az istentől is elhagyatik.

Örök törvény, hogy a ki magán segít, azt az isten is megsegíti.

Isten törvénye, hogy a hitszegés végeredményében maga magát bünteti meg.

Isten törvénye, hogy aki a hitszegésnek, az igazságtalanságnak szolgál, az igazságnak diadalát készíti elő akaratlanul.

A mindenség ezen örök törvényeire támaszkodva esküszöm, hogy jóslatom teljesedni fog. És jóslatom ez:

Jellasich beütéséből Magyarországba, Magyarország szabadsága fog következni.

Szegény, hitszegően elárult magyar hazánk szent nevére kérek, higgyetek a jóslatnak; ha hisztek, teljesülni fog.

Miből áll ennek a Jellasicznak hatalma?

Egy kis anyagi erő, 50—60—70 ezer ember, pillanatnyilag hatal-

masnak látszó, mert a határőrvidéki szerkezetnél fogva mintegy 30 ezer kész fegyverest talált.

De mi van a háta megett? mire támaszkodhatik? hol van a nemzet, mely az igazság lelkesedésével támogassa őt? mely kipótolja seregének csak azon hiányát is, melyet nem is a szíve mélyében megsértett magyar engesztelhetlen karja, hanem maga az út fáradalma, s a mohón hörpölt magyar bor kidönt?

Nincs sehol — sehol.

Egy ilyen sereg csak pusztítani képes. Hódítani, vagy épen hódítását megtartani nem.

Batu kán százezrekkel szállotta meg hazánkat. — Pusztított, de kiment.

Az ilyen Jellasich-féle expedíció legfőlebb sáskajárás. A sáskasereg mindig előre nyomul, de mindig fogy, végtére kivész.

Minél belebb nyomuland Jellasich az országba, annál bizonyosabb, hogy egy embere se látja többé a Száva vizét.

Mi magyarok, csak akarnunk kell, elegen vagyunk, hogy csak kövel is agyonverjük.

Hogy aztán mi történik? arról majd akkor szólunk. A magyar nem érdemelné meg, hogy isten napvilága reá süssön, ha reggel első s este utolsó gondolata nem volna az ocsmány hitszegésnek, a rút árulásnak eleven emlékezete, melylyel a magyarnak az élők sorából kiirtására oly példátlan alávalósággal összeesküdtek.

A magyarnak tehát most csak két teendője van. Egyik: feldlani tömegben a ham földét megszállott ellenség agyonngomdsara. A másik: «emlékezni».

Ha a magyar e kettőt nem teszi, akkor oly gyáva, nyomorult nép, melynek neve a világ históriájában ugyanazonossá lesz a szégyen s gyalázat névvel; akkor a magyar oly gyáva nyomorult nép, mely megfertőztette ősei szent emlékét, melyre maga az örökké való isten azt fogja mondani: *«Bánom, hogy teremtettem»*, akkor a magyar oly istentől elátkozott nép, melytől a levegő meg fogja tagadni éltető erejét, melynek kezei alatt a tele vény búzaföld sivatag homokká fog változni, melynek közelítésekor kiaszik a szomjat enyhítő forrás, ki hontalanul bujdosandik a föld hátán, hiában kéri az irgalomtól az alamizsnának száraz kenyerét, kit alamizsna helyett arczul csapand az idegen faj, mely őt saját hazájában vándor koldussá teendi, kit

mint a gazdátlan ebet, büntetlenül verend agyon bármely gazember; olyanná lesz, mint a bélpoklos, kit minden ember kerül, mint az indus pária, kire az ebeket uszítják. Hiában forduland a vallás malasztjához, neki nem adand az vigasztalást. Isten, kinek teremtési mívét gyávasága által meggyalázta, nem boesájtandja meg bűneit sem ezen a világon, sem a másikon; a leány, kihez szemeit fölemelel, seprővel hajtandja el a küszöbről, mint a rühes állatot, neje utálattal köpend gyáva szemei közé, s gyermekének első szava az lesz, hogy apját megátkozza.

Borzasztó! Borzasztó! de így lesz. Az átok kérélhetlen esküjével esküszöm a szabadság istenére, e hont vérrel szerzett őseink meggyalázott emlékezetére esküszöm, hogy így lesz, ha a magyar faj oly gyáva, hogy tömegestül fel nem kel Jellasich szolga poroszlót, s a szerb rablókat és minden árulót, ki a magyar ellen karját emelni meri, összezúzni, mint zúzza a fergeteg az útjába vetett kötetlen szalmakévé, s ha oly gyáva lesz a magyar faj, hogy szétzútván ellenségeit, megtudna bocsátani, vagy egy perczig is elfelejteni az árulókat és az árulást.

Nem, nem! ezt a magyar nem teheti! és legyen átkozott, ha megteszi. Azért mondom én, hogy Jellasich beütéséből Magyarország szabadsága fog következni.

Először győzni, azután leszámolni. Ez a feladat.

Fegyverre tehát, a ki férfú!

Az asszonyok pedig Veszprém és Fejérvár között ássanak egy irtózatot sírt, melybe vagy a magyar nevet, magyar becsületet, a magyar nemzetet — vagy ellenségeinket eltemessük; s melyen vagy a magyar név szégyenoszlopa álland ily felírással: *«**így bünteti isten a gyávaságot**», vagy* álland a szabadság örökzöld fája, melynek lombjai közül isten szava szóland, mint szólott Mózeshez az égő tuskébokorból: *«**A hely, melyen állasz, szent, így jutalmazom a bátorságot! szabadság, dicsőség, jólét és boldogság a magyarnak.**»*

Fegyverre tehát magyar! életedért, becsületedért, házadért, ősi tűzhelyedért, a földért, mely táplál, melyet véres verejtékeddel míveltél, s melyet most a hitszegők, szabadságod megdöntésének béréül akarnak a szerbeknek, illyreknek kezére játszani, s téged saját hazádban földönfutóvá tenni, mint tették már a temerini szegény magyarokat.

Fel, fel, fegyverre magyar! A ki a törvénynek nem engedelmeskedik, melyre a király is megesküdütt, az áruló; a ki pedig áruló, azt el kell fogni, s a törvénynek kezébe kell szolgáltatni.

Hazánk mindenünk! a hazát megmenteni első kötelesség! a hazát mentve magunkat mentjük.

A kinek egy faluban, a kinek egy megyében legkisebb hatása van, ragadjon zászlót! Ne halljunk más zenét Magyarhon téréin, mint Rákóczynak búskomor indulóját; gyűjtsön maga körül 10—20—50—100—1000 embert, ki mennyit tud, s vigye Veszprém felé; Veszprém táján gyűljön össze az egész magyar nép, mint öszszegyülend ítélet napjakor a feltámadott emberiség, s rajta az ellenségre!

Énekeljétek ama szent éneket, melyet ismertek:

«Tartsd meg isten országunkat,
Mi magyar hazánkat;
Rontsd meg ellenségeinket,
A kik üldöznek bennünket.»

Fel! fel! Fegyverre! velünk van isten és az igazság!»

VI.

Roppant volt a benyomás, melyet e felszólítás a nemzetre tett, az ifjúság az ör ülésig fel volt izgatva. Ekkor Kossuth eg}⁷ másik cikkben képét adta helyzetünknek, röviden összefoglalva a történeteket, márczius óta a válságos pillanatig, hogy mindenki megértse állapotainkat s különösen Kossuth eddigi politikáját. Egyénisége e cikkben, mint egy tükörképben áll élőkbe, jellemzi a pillanat válságát, s őt magát, önérzetében, reményeiben és aggodásaiban. A közvetlenség, melylyel ez mindenkire hatott, oly maradó becsüt ad ezen hírlapi cikknek, hogy a késő történetíró sem mellözheti.

Lemondásom s a mi utána következett.

Kötelességnek érzem, röviden számot adni polgártársaimnak.

A márcziusi napok nem ember míve. Az örökkévaló istené. Nekem csak annyi részem volt benne, hogy határozottan megragadám az események fonalát.

Mielőtt Becsbe menénk, az országgyűlés küldöttei, Batthyányi Lajost leendő első magyar miniszterelnöknek kiáltám ki a pozsonyi erkélyről a nép ezereinek, s isten azt mondá «Amen».

Úgy lón.

Egy perczig Bécsben magában oly hatalom állott kezemben, melynek emlékezetére is borzadok.

Intésemről függött, mi történjék a bécsi «Burg»-gal.

És én azt mondom az ausztriai háznak: «Híved vagyok, nekem nem kell semmi, én nem ismerek nagyravágyást eddig. Adja meg a király Magyarországnak, a mihez ennek régi joga van, a mire tizen-négy király megesküdt, s esküjét egy sem tartotta meg, adja meg neki önálló független kormányzatát *«und ich werde Ruhe schaffen dem Hause Oesterreich in Wien»*.

Úgy Ion.

És mi loyális magyarok beértük a legszorosabb igazsággal, kevessebbel, mint az igazsággal; midőn minden kezünkben volt.

Elég kábák voltunk azt hinni, hálásak lesznek a magyar nemzet iránt! még csak seregeinket sem hívták vissza a külföldről. A pragmatica sanctio iránti gyöngédségből hagytuk künn, támogatni a roskadozó ház oszlopait; benn pedig megszenvedtük az idegen tiszteket, idegen zsoldosokat, s ettünk saját kenyérünkkel, fizettük keserves véres verejtékünkkel.

S mi lett belőle? miként hálálták meg? Seregeink vérével győzelmet víttak ki Olaszországban, s díjul a magyar szabadságot akarják eltiporni; — az idegen seregek pedig összeesküdtek az őket tápláló hazánk ellen.

Bécsből megjövénk, a mint nevezének: «magyar argonauták». Kértem a miniszterelnököt, hagyjon ki engem miniszteri combinatiójából, gyomromból utálom a hivatalt.

Azt mondák: nem lehet; nélkülem nem alakulhat minisztérium; nem meri senki a pénzügytárczát elvállalni.

Engednem kellett. Meglíozám az áldozatot, a legnagyobbat életemben. Miniszterré lettem, — s a sok kegymosoly csak úgy özönlött reám le a magasból.

S én megborzadtam önmagamtól, midőn a sanctio napján a trónus lépcsőzetéhez kellett állanom. — És mondom magamban: «Mindenható Isten! miért mérted reám e pohárt.»

Elkövetkeztek a kezdődő vésznek napjai. — Elvem volt: igazság, de az igazság mellett kérlelhetlen szigor a kigyófaj ellen, a hol csak fejét fölemeli.

Azt mondták: diplomataizáljunk, ne kísértsük energiával a fatumot. Hiszen lehetetlen, hogy elhagyjanak; lehetetlen, hogy ne támogassanak királyi esküvel szentesített törvény s igazság mellett.

És diplomataizáltunk. És megcsalták szegény hazánkat, rútul, iszonyatosan.

Midőn világos volt, hogy megcsaltak, mondtam: «Az idő ugyan veszve van, most tízezer ember kell, hol kétezer elég volt volna.» Azonban bátorság, energia; még veszve nincsen semmi.

És mondták: igen energia, de a «törvényes formák között», azon túl nem lehet lépni, akármilyen történik.

No mondtam: formák miatt elvesz a haza. — De biz az csak úgy ment, hogy ha valamely parancsnok elárult, írtak neki híres lőcsei fői-mára: «Herr N. N. soll sich äussern, miért árulta el az országot?»

Jellasich nem úgy bánt a dologgal, akasztófát állított annak számára, a ki nem akart párttűt lenni, s mikor elég erős volt, azt mondtá a pétervárad-i főhadikormányzónak, a nálánál öregebb, rendjelekkel rakott, érdem s nem párttűtés által emelkedett Feldmarschall-Lieutenant Hrabovszkynak: «kendet a császár tette ide, én pedig leteszem, menjen kend pokolba!»

És elment — mondván: «satisfactiót kér a császártól», a császár pedig azt mondtá: «Mein lieber Jellasich, ön derék, hű, loyális pártfogóm; biztosítom önt magas császári kegyelmemről.»

És mi mindig «törvényes formákról» és «diplomatiáról» és «Militair-Reglement»-ről és «Aeusserungok»-ról beszélgettünk.

Százsor mondtam: «resignálok»; az felelték: «Az istenért ne, szétbomlik a minisztérium, soha sem lesz többé magyar finansz-miniszter. Én leszek felelős a haza szabadságáért.»

Kínos egy helyzet volt. Öt hónapon át soha egy nyugodt pillanat, soha egy, melyben magammal elégedett lehettem volna.

Időközben a császár megszökött Becsből. Más nemzet azt mondta volna, a mit a nemzetek mondani szoktak, midőn fejedelmök megszökik.

Mi, mindig hű, mindig loyális magyarok, kettőztettük hűségün-

két. A «Márctzius» szerkesztője perbe fogatott, mert azt hírlé, hogy István főherczeg ideiglenesen kezébe vévé az országglást.

Könyörögünk, hogy jöjjön a király hű körünkbe, s elég naivok voltunk hinni, hogy megteszi, annyival inkább, mert meg is ígérte, miként előtte tizennégy ősei ezerszer megígérték, és háromszáz esztendőn át alig töltöttek háromszáz napot Magyarországon.

Ekkor a vezérpolitika az volt: «Budapest nyugodt legyen minden áron, különben a király el nem jó», és Budapesten e nyugalom végett annyi katona vesztegelt, mennyivel Kis Ernő kiirtotta volna a rabló szerbeket.

Majd mindinkább világosságra jöttek a reactió ármányai; a katonai parancsnokok részint haboztak, részint nem engedelmeskedtek; a bécsi «Hofkriegsrath» épületének személyzete mindenütt bemártotta kezét a magyarországi katonaság dolgaiba; Jellasich nyíltan revoltált; külföldről a magyar katonát nem adták ide, hermetice elzárták a magyar kormányval való közlekedéstől, ha valamely magyar ezrednek magyar honba való bejövetelét megengedték is, a végrehajtás elmaradt. Maga a király is parancsolt, még sem lett semmi sikere; s azt mondák Bécsből: «mi mindent megtevénk, de — ez s ez ezredes, ez s ez parancsnok nem engedelmeskedik.»

Általában Ő Felsége a király kevés kivétellel, mindaddig, míg Olaszországban Radeczky nem győzött, mindig kiadta a törvényes parancsokat, Jellasichot párt ütőnek nyilatkoztatta, a hadi főparancsnokságoknak, határőröknek megparancsolta, hogy a magyar hadügyminiszternek engedelmeskedjenek. Ámde parancsainak ritkán engedelmeskedett valaki, s az ellenséges szellemű főtiszteknél azon maxima uralkodott, hogy nem az a fejedelem akarátja, a mit ír, hanem az, a mit *«mások a fejedelem legközelebbi körében mondanak»*.

Így üzte a camarilla velünk s a király nevével a legrútább játékot.

János főherczeg nem ment Horvátországba a fejedelem törvényes akarátát tudtul adni a népnek s határőröknek. Jellasich ellenben, kit a király pártütőnek nyilatkoztattott, Bécsben a legnagyobb kitüntetéssel fogadtattott. Bécsből, mint mondák, *«tévedésből»* ágyúkat, lőszert, puskát, fegyvereket küldöttek neki; küldöttek pénzt, nehogy a szegény határőrök szükségét szenvedjenek; a közös harminczadi hivataloknak megparancsolták, hogy a magyar jövedel-

meket Jellasicznak adják ki nyugtatvány mellett; a Fiume védelmére rendelt magyar gránátosokat «tévedésből» Radeczkyhez küldék; *Dreyhahn* alezredest, ki Fejértemplomot oly rutul elárulá, «*tévedésből*» ezredessé tették; Mayerhoffer, ausztriai consul és tábornok, «nehogy polgárvér ontassék», a határőrezredeket fellázította, s a rabló szerbekkel czimborált, miután először Bécsben, onnan Zágrábban megfordult; Szt.-Tamás körül árulás tette semmivé igazságos reményeinket. A magyar hadügyminiszter rendeleti ellen minden ember «alázatos remonstrációkat tett», és senki sem engedelmeskedett; a bécsi minisztérium a horvátok részére felmondta a neutralitást ellenünk a birodalmi országgyűlés előtt, a fellázadt rabló szerbeket «Waffenbrüdereknék», az ellenök viselt háborút «természetelleninek» nevezte, a tót-, oláh-vidékiek Bécsből lázadásra izgattattak, Erdély az unió megtörésére bujtogattatt; szóval mindenütt pártütés, árulás, lázadás és mindenütt a fejedelem iránti hűség és loyális névben, a törvény ellen!

Ez alatt hűtelen vezéreink bácsi táborunkat, mely jól vezetve elég volt volna a szerbeket akár kiirtani, kéthónapi tétlenségben, szabad ég alatt örökösen nyugtalanított állásban elkínózva, elkedvetlenítették, jobb felét betegségnek adák martalékul, végre csatába vezették; a hadi tanácsban megállapított dispositiókat éjjel megváltoztatták a nélkül, hogy a hű és becsületes csapatvezéreket a változásról értesítették volna, s midőn Bakonyi mindezeknek ellenére már a sánczot meghágtá, a győzelem perczében hátrálót hivattak.

Irtózatoss!

Majd ismét Temerin és Járek esett áldozatul, mit a szerb gyűjtogatóknak egy kardvágás nélkül feladtak; s visszafoglalni nem is próbálták. Előbb pedig Földvárt elfoglalák, s elfoglalván visszavonultak, átadták a szerbeknek, s három héten át nézték egy puska lövéseiről, miként csinálnak ellenünk egy újabb erősséget.

Végre pedig főtisztek s egész seregek — az idegenek közül — nyíltan kijelentették, hogy a határőrök ellen nem fognak küzdeni.

Elvették pénzünket s elárulták törvényünket — és ezt katonai becsületnek keresztelték!

Tényeket mondtam el. Ügykeztem, lelkem s minden tehetőségem szerint, a vést ellensúlyozni, de a hadi tárcza nem volt

kezemben, én csak szólhattam, tennem nem lehetett — lemondásomat pedig a legfőbb veszélynek monda mindenki, s én hónapokon át azon kínos helyzetben valék, hogy együtt kellett egy oly politika felelősségének színét viselnem, mely vagy nem egyezett az én nézettemmel, vagy későn fogadtatt el, vagy a foganatbavételnél megtörtött.

Végre a bajok annyira nőttek, ugyanazon egy fejedelemnek egyik minisztériuma velünk oly ellenséges lábra tette magát, hogy a dolog már tovább így nem maradhatott.

Tisztába kellett elvégre jönni, akar-e a király magyar koronája épségének, Im magyar nemzete törvényes önállásának s a király által esküvel erősített törvényeinek megvédésében minket gyámoltani vagy pedig nem?

Mert ezen irtózatos állapot tovább nem húzható, halasztható, hogy a pártütők, lázadók, de még a rablók is, a fejedelem nevében borítsák vérbe, lángba az országot, irtó háborút viseljenek a magyar faj ellen, a fejedelem közvetlen köréből szőjék Magyarország ellen az összeesküvést, ha a fejedelem a törvény érdekében parancsol valamit, azt a királyi udvarból tegyék semmivé, a pártütők pedig azzal lázítsák a népet, hogy akkor tesz a királynak kedves dolgot, ha a király törvényes rendeleteinek ellene szegül.

Azért hát — mert ezen borzasztó játék tovább nem tűrhető — a minisztérium elvégre belátta, hogy a diplomatizálásnak véget kell vetni, s a király akaratjával tisztába jönni.

Felment tehát két miniszter Bécsbe a királyhoz következő törvényes kívánatokkal:

1. Jöjjön le az országba.
2. Összehitta az országgyűlést a végett, hogy a hon védelmére pénzről és katonáról gondoskodják. Meg van a két törvény, tehát sanctionálja.
3. Ha a magyar katona vérzik érette Olaszországban, tegye kötelességévé a magyarországbani idegen katonának, hogy engedelmessékedjék a kormánynak s védje a törvényt a pártütés ellen s nyilatkoztassa becstelennek, a ki azt nem teszi.
4. Tiltsa meg Jellasicznak, hogy Magyarországot ne merje megtámadni.

Ha e szó: «Királyi eskü» szent, lehet-e ezeket megtagadni?

Azonban mi történt? Minisztereink oda voltak tíz napig, s komolyan senki még csak szóba sem állott velök.

Hanem időközben minisztereink ottlételet teljesen ignorálva, Ő Felsége aláírása alatt kelt kézirat kíséretében a bécsi minisztérium az ismeretes emlékiratot küldötte le Budára, mely emlékiratnál nagyobb politikai bünt nem mutathat a história.

Hazánk vérben, lángban van a király nevének bitorlása mellett izgatott pártütés által, mi arra kérjük a királyt, segítsen minket királyi tekintélyével a hazát, a királyi széket s a törvényt megvédeni; s nekünk egy emlékirattal felelnek, melynek tartalma: «a törvény, melyre a király megesküdött, semmit sem ér, Magyarország szűnjék meg önálló ország lenni, s a német minisztérium által Bécsből kormányoztassék, miszerint pénzünkről jövődöben se számoljanak, mint ekkorig nem számoltak; magyar vitézeink tovább is a népek szabadságának elnyomására fordíthassanak, mint ekkorig fordítottak; minket pedig idegen zsoldosok tartsanak igában, mint eddig tartottak; és legyünk továbbá is egy gyarmattartomány, szükségre, nyomorúságra kárhozthatva, mint eddig valánk.

Ez volt a felelet igazságos kívánatunkra; ez volt a hála hűsége; ez volt a köszönet a dynastiához ragaszkodásunkért.

De még ez sem volt elég; minisztériumunk küldöttei ott vesztegeltek Bécsben eredmény nélkül. Velök e dolgról nem is szólták. — Az országgyűlés látván a camarilla taktikáját, miszerint halogatással akarja hazánkat elveszteni, küldöttséget küldött Bécsbe a minisztérium kívánatainak teljesítését a nemzet nevében követelni.

És minő választ kapott?

Azt, hogy Ő Felsége beteg, tehát nem jöhet az országba. A törvények sanctiójáról majd gondoskodni fog, s ha volna is ellenök észrevétele, senki arra ne magyarázza, mintha a törvényeket nem akarná megtartani; a többi kívánatok iránt pedig részint már intézkedett, részint majd a minisztérium útján kiadandja határozatát.

Szóval a küldöttség is egészen hiában járt, de mégis ... nem járt hiában, mert magával hozá újság gyanánt Ő Felségének neve alatt kelt egy kéziratot Jellasicshoz, melyben Őt, ki a törvény ellen fellázadt, ki Ő Felsége törvényes rendeleteinek fegyveres kézzel ellene szegült, kit Ő Felsége pártütőnek nyilatkoztatott — most

minden miniszteri ellenjegyzés nélkül, tehát a törvény ellenére, hivatalaiba, melyekről *gyanúsítások alapján* függesztette fel, visszahelyezi, ötöt eddigi eljárásáért (t. i. hogy a törvény s törvényes kormány ellen fellázadt) megdicséri, s azon várakozását jelenti ki, hogy tovább is *az összes birodalom érdekében* oly hű! loyális! ember lesz, mint eddig volt.

Valóban ily rettenetes dolgok csak onnan magyarázhatók, hogy a király, mint maga is mondja, beteg; — de már az csakugyan tűrhetetlen állapot, hogy a király betegségével a titkos camarilla, a nem felelős udvari tanácsadók annyira visszaéljenek, hogy szegény hazánknak szabadságát, alkotmányát, nemzeti léteit semmivé tegyék; s a király és törvény elleni pártütésre a beteg királynak mintegy helyeslését függeszszék reá.

Az ország ekként el lévén árulva, a királytól, kinek miniszterei valánk, elgyengült egészsége miatt így el lévén hagyatva, s a pártütés ellenünk a királyi név tekintélvélvel gyámolítva, a minisztériumnak természetesen resignálni kellett.

István nádor már a lemondást elfogadta, de más miniszterelnököt mindjárt nem nevezett, az ország tehát felelős kormány nélkül volt.

Azon ponton állottunk, hogy a mire a bécsi cselszövények működtek, a mi végett Jellasich fellázadt, t. i. hogy ne legyen magyar minisztérium, csakugyan teljesedni fog, s visszaesünk a bécsi camarilla járma alá.

Ezt nem engedhettük. A képviselőház kötelezte a lelépett minisztériumot, folytassa hivatalát addig, míg más minisztérium alakítatik; — a többiek nem akarták, én és *Szemere* kötelességünket véltük megtenni; s a ház osztatlan bizalommal kíséré cselekvésünket, melyet arra használtunk, hogy letegyük a magyar hadseregnek alapját s pénzerőt biztosítsunk az ország védelmére.

Fent nagyon haragudtak; de mi azt mondók: itt az országban miniszteri ellenjegyzés nélkül senki sem parancsolhat, tessék miniszterelnököt nevezni, annak kezébe leteszszük a hatalmat, de másnak nem.

Használt — mi lehetetlenné tettük magunkat, de a miniszteri kormányformát s vele Magyarország önállását megmentettük.

Gróf Batthyányi Lajos miniszterelnökké neveztetvén, új minisztérium alakításával bízott meg.

Egyszersmind megérkezett a hír, hogy a párttűtő Jellasih beütött az országba.

Batthyányi a minisztérium alakítására feltételül kötötte, hogy ezen párttűtőt Ő Felsege az országból kiharancsolja.

Három napig vártunk a válaszra. Ez alatt érkezett híre Teleki Adám borzasztó árulásának. Ez alatt szólítottatott fel a nádor, hogy mint az ország főkapitánya, nádon kötelessége szerint menjen személyesen védeni az országot. Mit ő teljesített is.

Végre megérkezett a király válasza. Batthyányi miniszterelnök elfogadtatott, de a párttűtőnek az országbéli kiharancsoltatása iránt Ő Felsege azt mondá, hadd lássa először, minő egyéneket teend Batthyányi javaslatba miniszterekké, s neheztelőleg szólt — miért toborzunk katonát, s miért bocsátunk ki papirospénzt.

Értsétek jól meg hazámfiak.

A beteg király nevében az adatik tudunkra, hogy az, váljon Ő Felsege kiharancsolja-e a vétkes párt ütőt, ki hazánkat jogtalanul megtámadá, s Budának elfoglalásával fenyegetődzék, attól függ, Péter vagy Pál lesz-e miniszteri candidátus?

S a beteg király nevében rosszalják, hogy védeni akarjuk az országot, védeni a királyi széket, a párttűtés ellen, melylyel udvari cselszövény hazánkat megszállotta.

Tehát sanctio nélkül szabad volt pártot ütni, de mi védelem nélkül görbüljünk meg a járom alá! s adjuk fel hazánkat gyáván, hűtlenül!

Irtózatos! minő játékot űznek a beteg király esküjével.

Sokan rosszalják talán, hogy ezen elválasztó perczben azon bizalomnál fogva, mely a legközelebbi napokban csekély személyem iránt nyilvánult, nem ragadtam kezeimbe a hatalom gyeplőjét a haza megmentésére.

Nem — hazámfiak — én ezt nem tevém, sőt minden erőmmel oda dolgoztam, hogy gróf Batthyányit reá bírjuk, alakítson minisztériumot, még pedig akként alakítva: hogy én, s minden oly név mellözve legyen, mely ürügyül szolgálhatna a királyi helybenhagyást megtagadni.

Istenemre esküszöm, csak így lehetett a haza megmentésére időt nyerni.

Elmondom röviden okaimat:

A nemzet elibe vetett kelepce nagyon is világos volt.

Bármi borzasztó tömege nehezedett is hazánkra az árulásnak — mégis van a jogban s igazságban annyi erő, hogy nem mernék a beteg király nevében Jellasicznak az országbai beütését világosan megparancsolni; nem mernék a katonaságot a törvény iránti engedtlenségre túlagosan utasítani.

Ám de most azt gondolák: Batthyányi feltétele nem lévén elfogadva, ő le fog mondani az elnökségről, új elnököt rögtön nem lehet nevezni, mert a beteg király Bécsben van, a nádor a táborba ment, kormány nélkül azonban az ország egy perczig sem lehet, azt hitték tehát, hogy a sok hitszegés által méltán felingerlett országgyűlés ragadja kezébe a végrehajtó hatalmat, s vagy dictaturát, vagy provisorius kormányt állítand.

És ekkor készen van az árulás által annyira óhajtott ürügy — a beteg király nevében azt mondani: imhol Kossuth, Nyáry, vagy nem tudom ki — kezökbe ragadták jogtalanul a kormányt, kivették a nádort törvényes hatóságából, kivették a király kezéből a kormánynevezési jogot, most tehát már a király parancsolja, hogy Jellasic nyomuljon előre Budáig, űzze el a király jogait bitorló kormányt, s helyezze be ez s ez minisztereket, kik között pénz- és hadügyi, kereskedési s külügyi miniszterek nem lettek volna, a többiek pedig azon vétkes camarillának tagjai voltak volna, mely hónapok óta ármánykodik hazánk szabadsága ellen, s kész vért ontani, az országot lángba borítani, a királyi széket a hitszegés útján veszélybe dönteni, csakhogy elveszett hatalmát minden áron viszszerítse.

Ehhez járult még, hogy a nádor a helyett, hogy most az ország védelmében vezérekedik, itt hagyta volna az országot, s jöttek volna parancsok királyi névvel, hogy a katonaság ne meijen a provisorius kormánynak engedelmeskedni, Jellasic ellen ne merjen senki liarcolni, ne merjen senki önkéntesnek beállani, ne a magyar banknotát elfogadni, szóval lesve lesték az ürügyet, hogy az ország védelmi ereje elzsibbasztatván, a szegény magyar nemzet, védtelenül semmisüljön meg, s kitöröltessék a nemzetek sorából.

S most ítéljen minden igaz hazafi. — Nem követtem volna-e el a hazát veszélyeztető bünt, ha az irántam nyilatkozó bizalomtól elszédítettve, s engedve azon méltó indignationak, mely minden igaz

magyar kebelt elfoglal, megadtam volna az árulásnak azon ürügyet, melyre oly régen hiában várakozik.

Nem, én azt mondom, ha van egy mákszemnyi érdem életemben, ha van, a miért hazámfiái szíves hajlandóságát megérdemlem, az által érdemelttem meg, hogy ezt nem tevém.

A képviselőház pedig, mert egyhangú nyilatkozatával Batthyányit minisztérium alakítására reá bírta, s Batthyányi, hogy azt elvállalta, a nemzet köszönetére érdemesek.

Most csak az minden hazafi teendője, hogy készülünk a védelemre addig, míg a nagy bajjal tartogatott törvényességi formák megbuktatására az ármány és árulás újabb ürügyet nem talál.

Keresend és találand kétségtelenül, mint a farkas Aesopus meséjében a bárány ellen talált. De már csak holnap is készültebbek leszünk, mint tegnap valánk, s a farkas nem bárányokra fog bennünk találni.

Gondolkozatok, lelkesüljetek s fegyverre, fegyverre!! az elárult hon védelmében, a hazánkat megszállott ellenség ellen. Ot megbuktatva, megbuktatjuk a gyalázatos camarillát, s a szegény beteg király, s a szegény elárult hon mentve leszen. — ***Kossuth Lajos.***

VII.

Míg Kossuth lángszavai a nemzet hazafiségához fordultak, a külföld rokonszenvét sem hagyta figyelmen kívül. Gróf Teleki László már szeptember elején jött Bécsbe útlevelért; Párisba ment, hogy az ottani ideiglenes kormányt s közvéleményt a magyar ügyek iránt felvilágosítsa. Midőn pedig a Batthyányi által fölterjesztett minisztérium még mindig meg nem erősítettett, Kossuth indítványozta, menesszen a törvényhozás küldöttséget a bécsi országgyűléshez, szóljon a nemzethez, barátságosan, mondja meg neki, hogy a sűrűlódás kiegyenlítésére mi, nemzet, velők, nemzettel, akarunk intézkedni s végezni, nem pedig a camarillával, sem a minisztériummal, mely mind a kettőnk ellensége.

Kossuth szava, mint mindig, irányadó volt, a hús tagból álló küldöttség feljött Bécsbe szeptember 18-ikán. Eötvös velők volt s az öreg vak Wesselényi Miklós.

A bécsi nép lelkesedéssel fogadta a magyarokat. Wesselényit

felismerte s felkérte, szóljon. A megtört, világtalan hazafit fölemeltek az utcán egy hordóra, e szószekről elmondta nekik, hogy szabadságuk végzetesen a magyar szabadsághoz van fűzve; bármit szóljanak nekik az érdekek összeütközéséről, Bécs soha szabad s virágzó nem lesz, ha Pest el van nyomatva; egyesült erejük elégséges arra, hogy az absolutismusnak ellentállhassanak; ha egymást elhagyják, elszigetelve, mindegyik szabadsága elvész. Beszéde rajongó tetszéssel fogadtatott, Tausenau népgyűlést hirdetett az Odeonba, tízezer ember töltötte meg a roppant termet. A néptribun, kinek szónoklata csak a Kossuthé mellett halaványodott el, a magyar ügy szentségét hirdette a bécsi népnek, mert ha ez megdől, beáll a reactió, nemcsak Pesten, nemcsak Bécsben, de egész Európában s prédikálta a népek solidaritásának evangéliomát.

Este elláthatatlan fáklyásmenet tisztelte meg a magyar országgyűlés küldöttjeit, a bécsi nép meg volt nyerve a magyar ügynek, s a bécsi országgyűlés is érezte a pillanat fontosságát; az ülés reggeli 9 órától esteli 9 óráig tartott, végre Rieger esetijeivel, kik Jellasich - ban látták a szlávság előharezosát, Stadion ruthenjeivel s a minisztérium híveivel keresztül vitték, hogy a magyar országgyűlés küldöttsége ne fogadtassák, hanem adja be kívánságait írásban az elnökségnek. Erre a küldöttség a bécsi országgyűlés elnökének felelte, hogy az országgyűléshez küldetett azon czélból, hogy vele értekezzenek, nem azért, hogy annak elnökével iratokat váltson, megviszi küldőinek a ház határozatát. Evvel a küldöttség visszament Pestre.

A bécsi nép nem helyeselte az osztrák országgyűlés eljárását, a lapok is újra rokonszenvet nyilatkoztattak a magyarokkal, s az izgatás még inkább nőtt egy új váratlan esemény által. Somogyi kanászok felfogták a Jellasich tábori postáját, Jellasich, Kempen s a horvát tisztek leveleit, melyeknek másolatait Szemere hozzám felküldte. Én ezeket mind egy roppant falragaszban kinyomattam s elosztogattam. Ott voltak Jellasich levelei Latourhoz, Kempeni feleségéhez, a tisztekéi atyokfiaihoz s barátaikhoz, melyekből világosan kisült, hogy a bécsi ministerek folyvást segítették a horvát fölkelést és hadjáratot, hogy Jellasich serege nem tart fegyelmet, hogy a bának nincs pénze, s hogy a tisztek nemcsak Pesten, de

Bécsben is meg akarják fékezni a szabadságot, s helyreállítani a régi absolutismus rendét.

A bécsi nép, sőt az országgyűlési képviselők is, nagy illetődéssel s megütközéssel olvasták e levelezést, mely az ügy is felizgatott kedélyeket még nagyobb forrongásba hozta, mindennap volt népgyűlés az Odeonban s az utcái zavargások ismét megkezdődtek helyi kérdések következtében.

Swoboda, egy politizáló iparos, már hónapok óta pengette az újságokban egy népbank felállítását, melynél a kisipar olcsó kölcsönt kaphatna, mert márczius óta nyomott viszonyokban élt, mint-hogy az arisztokratia elhagyta Bécsset, a bankárok üzlete csaknem egészen megszűnt, válság s nyomor uralkodott minden eontinentális tőzsdén. A terv természetesen népszerű volt, sokan is találkoztak, kik létesítése esetére alapjához hozzájárulni ígérektek, de a pénzvilág nem pártolta, egészségteleneknek tartotta Swoboda nézeteit, a mint azok az alapszabályokban formulázva voltak, Dobbllhof tehát, a belügyminiszter, nem akarta azokat helybenhagyni, sőt Swobodának, ki azokat sürgette, nyíltan megmondta, hogy a bécsi kisipar nem érdemel hitelt. Erre nagy volt a felháborodás, volt népgyűlés, volt kravall, betörték a belügyminisztérium ablakait, Bach megjijedt s megugrott, Dobbllhof épen az nap jószágán volt s kikerülte a felbőszült iparosok dühét, kik ellen a nemzetőrség nem akart fegyvert használni.

Ugyanazon napokban a szlávok, látván, hogy mi magyarok Bécsben is toborzunk önkénteseket Jellasich ellen, s hogy újra néhány száz bécsi fiatal ember, köztök túlnyomóan egyetemi hallgatók, egy úgynevezett akadémiai légió, Pestre ment, a horvát bán számára is íoborzani kezdtek. Mindenütt ki voltak ragasztva a felszólítások, hogy tisztességes felpénz mellett önkéntesek fogadtatnak fel a Jellasich seregéhez. Engemet ez roppantul bosszantott, elmentem tehát Dobbllhofhoz a belügyminisztériumba s magán a minisztérium falán látván ily falragaszt, leszakasztottam azt s evvel kezemben felhívtam a belügyminisztert, tiltsa ezt el. Nem bánom, ha a magyar toborzást is eltiltja, de azt, hogy bécsi ifjak karöltve sétálva a glacis-n s ott az egyik a horvát, a másik a magyar irodába tévedve csak a csatatéren találkozassanak ismét, ezt megengedni erkölcstelenség. Dobbllhof meg volt zavarodva, azt tartotta, hogy a horvát-magyar

háborúnál az osztrák minisztérium semleges, mert e háború kizárólag magyar-horvát beltígy, melybe beleszólások nincs. S evvel, amint rosszelkiismeretűek tenni szokták, recriminációkra fakadt, szememre vetette, hogy itt felizgatom a népet, kravallokat csináltak, íme még most is betörvék a külső ablakok, ez a magyarok műve.

Felháborodtam s haragosan oda mondtam neki: a magyarok nem szoktak kravallokat csinálni, ilyenre nem vesztegetik erejüket, de ha rákényszerítenek — reményilem nem teszik — csinálunk majd forradalmat Bécsben, s ha Excellentiádat s társait a lámpára akasztják, akkor mondhatja: ez Pulszky Ferencz saját keze.

E szavakkal távoztam.

VIII.

Pesten nőtt a zavar, minisztérium még mindig nem létezett, Teleki Adám s a tisztek egy része pedig kijelentették, hogy Jellasich ellen nem szolgálnak, az országgyűlés felszólította tehát a nádort, vegye át a sereg vezényletét, s Ő csakugyan lement a sereghöz s megtette az utolsó kísérletet a kiegyezkedésre, alighanem az udvar tudtával, mert három napig időzött Alcsuthon, mielőtt lement volna, megvolt tehát a szükséges idő, hogy Bécsbe írjon s megkapja az utasítást. Ekkor felkérte Jellasichot, találkozzék vele személyesen a Balaton közepén a gőzhajón, hol mind a ketten kíséret nélkül fognának megjelenni. Ezt a bán megígérte, de midőn jött a sajka, hogy őt a tó közepén álló gőzhajóra vigye, egy új komédiát játszott, a parton összesereglett tiszti karához fordult s fenszóval kérdezte, megengedi-e, hogy a gőzhajóra menjen, mire természetesen lelkesegett «nem engedjük» harsogott. A bán tehát kikerülte a találkozást, a nádor visszajött Budára s másnap Bécsbe utazott el. Wargha, ki mindig legjobban volt értesülve, bejött hozzám, hogy a főherczeg épen most behajtatott a Burgba. Tüstént oda siettem, a főherczeg már benn volt Ferencz Károly főherczegnél, az előszobában csak Pillért találtam, a hadsegédjét, s utánam bejött Zsedényi. Pillér hosszasan elmondta nekünk, hogy seregünk gyenge, csak a huszárok érnek valamit, hogy Jellasich túl fogja szárnyalni s felsodorni seregünket, mint egy ív papirost, a győzelem lehetetlen, tábornokaink nem bíznak a legénységbe, a huszárok vitézül fognak verekedni, de mi haszna

Fél óra múlva megnyílt az ajtó, a főherczeg izgatottan, felhevülten jött ki, jelentetem, hogy parancsára várok.

— Nincs többé parancsra alkalom, nem vagyok többé nádor, el kell hagynom hazámat, fáj, hogy nem fogom többé látni, de megmondtam odabenn, hogy nem Kossuth a forradalmár, hanem ők, hogy ők ássák alá a monarchikus érzelmet. Mondja meg a magyaroknak, hogy mindig szerettem a hazámat, ne ítéljenek el, kötelességemet meglettem, míg csak lehetett.

Evvel meghajtotta magát, kimentünk, ő még ugyanazon este elutazott rajnai jószágára s nem látta többé Magyarországot.

Midőn a nádor elhagyta Pestet, Kossuth bejelentette a képviselőháznak, hogy Batthyányi felhatalmazásával elmegy a fővárosból a keresztháborút prédikálni, s csakugyan mindenünnen küldte az önkénteseket a táborba. A conservatívek örültek, azt hitték, hogy menekülni készül s távol akar lenni azon pillanatban, midőn a horvátok bevonulnak Pestre.

IX.

István főherczeg találkozása nagybátyjával rövid volt ugyan, de nem maradt eredmény nélkül. Úgy látszik, azon körülmény, hogy Jellasich nem akart vele találkozni, aggodalmat gerjesztett; az udvar átlátta, hogy a bán, ha Budapestet elfoglalja, oly állásra tesz szert, minőt alattvalónál eltérni nem lehet, hogy akkor vele, mint hatalmassággal kelletik paktálni, mert megszokta már, hogy a királyi parancsokat semmibe ne vegye. Másrésztől a magyar nemzet fellobbanó hazafisága, azon ezerei az önkénteseknek, melyek a háromszínű zászló alá siettek, szintén gondolkodóvá tették azokat, kik még megemlékeztek az elsőfrancia forradalom mezítlábas seregeiről. Módot kellett tehát keresni, hogy az összeütközés kikerültessek s a magyar alkotmány mégis megtőressék.

Dél volt, midőn báró Huszár, a volt államkancellária öreg udvari tanácsosa, hozzám belépett, izgatottan, idegesen, s elmondta, hogy egy magyar szedő, ki egykor nála szolgált, az állami nyomdából kiáltványt hozott, melyet mostan oly titkosan nyomnak, hogy midőn a munkások ebédre mentek, a kész példányokat mind megszámlálták, nehogy közülök egy is avatatlan kézbe kerüljön, másoltassam le mindjárt, két óra előtt oda kell azt adni a szedőnek, hogy vissza-

csempészsze. Leültettem mindjárt Szontágh Palit és Wargha Istvánt s magam dictáltam nekik, hogy két példányban legyen meg. A magyar nemzethez szólt, s tudtára adja, hogy gróf Lamberg altábornagy fel van hatalmazva a király nevében mind a két sereg vezényletét, a horvátét és a magyarét átvenni, az országgyűlést eloszlatni s a közrendet és csendet helyreállítani. A manifestum nem lévén ellenjegyezve, előre láttam, hogy véres következése lesz. Tüstént fölkerestem tehát Orosz Józsefet s elküldtem lóhalálában Pozsonyba gróf Lamberghez, kit ő régóta közelebbről ismert, figyelmeztesse őt, hogy mielőtt kinevezése s utasításai nincsenek ellenjegyezve, ne mutassa magát Pesten, azután elmentem a Burgba s kihallgatást kértem Ferencz Károly főhercegtől, ki tüstént fogadott. Elmondtam neki, hogy biztos tudomásom van, miként gróf Lamberg le lesz küldve, nem lehet beleszólásom abba, mit a felség jönak tart, de figyelmeztetem Ő fenségét, ne feledkezzenek meg a törvényes formákról, mellőzésök biztosan szerencsétlenséget okoz. A főherczeg felelt, hogy rosszul vagyok értesítve, Ő Felsége mindig tisztab a törvényt, nem történik semmi, mi a törvénybe ütköznék, a békét, a közrendet akarják csak fentartani s helyreállítani oly módon, hogy mindenki meg lesz elégedve. Innét a hadügyminisztériumba siettem, gróf Latourral a lépcsőn találkoztam, egy pár percznyi kihallgatást kértem.

Nincs ideje.

Tehát itt a lépcsőn esedezem, ne engedje, hogy gróf Lamberg ellennemjegyzett parancsokkal s utasításokkal menjen Pestre.

A miniszter menésközben megvetőleg megjegyezte, hogy az innsbrucki manifestum, mely a horvát bánt méltóságától megfosztotta, szintén nem volt ellenjegyezve.

Ekkor visszamentem a kancelláriába, Szontágh Palira bíztam a kiáltvány két példányát, vigye le Pestre, az egyiket Batthyányinak, a másikat Kossuthnak, ha az nem volna Pesten, keresse fel, bárhol legyen.

Szontágh nem találta Batthyányit Pesten, ő eg^y pár órával elébb tudósítást kapott az udvartól, hogy Lamberg jő s egy kéziratot, hogy ezen missiót segítse elő. Nem is kételkedve, hogy az altábornagy egyenesen a két sereghez indul, melyek Fejérváron túl már is egymással szemközt álltak, úgy, hogy az összeütközés minden pillanat-

ban félhető volt, ő is lement Pákozdra, de Lamberget nem találta ott, átküldött a horvátokhoz is, ott sem tudtak semmit az új királyi biztosról, Szontágh tehát az egyik példányt Nyáry Pálnak adta át, a másikkal Kossuthot kereste fel Szolnok táján, ki is tüstént visszajött a fővárosba.

A képviselőház rögtön esti ülést tartott, elhatározta, hogy Lamberg ellennemjegyzett kinevezése törvényellenes, s hogy mindenki áruló, ki a törvénytelen királyi biztosnak engedelmeskedik.

Midőn gróf Lamberg éjjel Pestre jött, falragaszok hirdették már minden utczában a ház határozatát. Az öreg országbíró, a köztisztviselő Majláth Györgyöt kereste fel legelőbb, mert utasítása szerint ő lett volna megbízva az ország ^Vj szervezésével, de az országbíró szintén megütközött az altábornagy ellennemjegyzett utasításában és felkérte, menjen haladék nélkül a sereghez, ott találja majd gróf Batthyányit is, tegye magát vele érintkezésbe, ellenjegyeztesse általa az utasításokat, s ne kockáztassa életét itt a fővárosban. De Lamberg nem hajtott a bölcs tanácsra, délelőtt felment Budára, hol a nemzetőrség már riadót veretett s elfoglalva tartotta a kapukat s piaczkokat, mert Lamberg megérkezése tudva volt, Ő tehát visszasietett a bérkocsin polgári felöltönyben az egyenruha fölött, a hídon fegyveres néppel találkozott, felismerték, szétdarabolták, zsebében találták utasításait, azokat az országgyűlésbe bevitték.

A képviselők elborzadtak, ez volt az első vér, mely a forradalomban a nép által ontatott, a francia forradalom rémjelenetei jutottak eszökbe, rosszalták a tettet, s küldöttséget menesztettek a sereghez, hogy a tábornokok s tiszték, kik Lamberget mind ismerték s tisztelték, el ne hagyják a zászlót azon-pillanatban, midőn azt Jellasichek megtámadja.

Eötvös erre rémulően családjával együtt elhagyta Magyarországot, útban Batthyányival találkozott, kivel elhitették, hogy Kossuth gyilkosokat küldött utána, együtt érkeztek Bécsbe. Amint a Frankfurt városához czimzett szállodában hozzá beléptem, Batthyányi haragosan kérdezett, mit keresek nála, Kossuth embere vagyok, nem az övé.

— Sem Méltóságodat nem szolgálom, sem Kossuthot, hanem a hazát, ha nincs szüksége reám, ajánlom magamat.

Másnap hozzám küldött, mi hír Pestről.

A magyar posta elmaradt, nem volt semmi hír, semmi tudósítás,

csak a bécsi hivatalos lapban egy rövid sürgöny: «A bán megverte a magyarokat s mesteri szármozdulattal Győrbe érkezett.»

Érteni kezdtük, miért maradt el a pesti posta, Jellasich azt elfoglalta Győrött, de miért ment oda, ha győzött? mit keres ő Győrben? Elküldtem tehát Warghát, menjen Pest felé a meddig lehet, s tudja meg, mi történt.

Éjjel visszajött, Magyar-Óvár közelében találkozott a horvátokkal, nem úgy néztek ki, mintha győztek volna, vert sereg ez bizonyára.

Október 3-dikán végre megtudtuk, hogy Pákozdnál találkoztak a seregek, hogy a megelőző este elfogtuk Fligellyt, Jellasich tábornoki tisztjét, midőn a kémszemlénél nagyon is előre ment, hogy ellenben a horvátok Ivánka Imrét fogták el, hogy reggel megkezdődött a csatározás, hogy tüzérségünk praecisiója döntötte el az ütközetet, Jellasich segédje, Aldershausen, a bán oldala mellett vesztette el lábát egy ügyes ágyúlövés által, hogy Móga nem akarta üldözni a vert sereget, hogy Jellasich késő este parlamentairet küldött hozzá, kicserélte Fligellyt Ivánkáért; s háromnapig fegyverszünetet kért, de ezt arra használta fel, hogy Győrbe s onnan az osztrák határ felé menekedjék.

Amint ezt Batthyányinak elbeszéltem, vége volt minden haragjának, remélni kezdett, soká beszélgettünk egymással, kisétáltunk a glacisra, említettem, jobb volna, ha Párisba menne, ott többet fog Magyarországnak használni, mint Pesten, hol népszerűsége megfogyott s Kossuth lett a helyzet ura. Maga is így gondolkozott, de le akart elébb menni Sopronba családjához, hogy elrendezze magánügyeit.

Másnap reggel gróf Zichy Edmuddal találkoztam, könyezve beszélt, hogy Görgey bátyját a Csepel-szigeten felakasztatta. Megdöbbenem; ez politikai, nem hadi tény, Görgey tehát nemcsak vezérnek, de államférfinak készül, neve a radikálisok közt Kossuthéval fog versenyezni.

Ötödikén reggel a hivatalos újság gróf Récsey kinevezését hozta magyar miniszternek, eddig csak mint eladósodott másodrendű tábornokot ismertük, Batthyányi találkozott vele s megmagyarázta neki, mi az, mire vállalkozott, midőn a miniszterséget elvállalta, de Récsey azt felelte, hogy ő katona, a parancsnak engedelmese-

dik feltétlenül, a Felségnek hálával tartozik, most is kifizette adósságát.

Én ez alatt Bartallal beszéltem s tanácskoztam feleségemmel, kinek helyes tapintatát kényes viszonyok közt nagyra tartottam, mit tévő legyek, beadjam-e lemondásomat tüstént, vagy várjam be, hogy elcsapjanak; mind a ketten azt tartották, várjam be. Nem is kellett soká várni, délben sétáltunk a glacis-n, dr. Almási Balogh Pál csatlakozott hozzánk, ki Széchenyit kísérte fel, hogy saját kívánságára Döblingbe vigye, dr. Görgen tébolydájába; amint hazajöttem, legfelsőbb kéziratot találtam asztalomon, melyben Ő Felsége engem *a saját kérelmemre*» hivatalomtól felment. Batthyányi még az nap este Sopronba utazott, feleségemmel abban állapotunk meg, hogy amint dolgainkat rendbe szedjük, Pestre megyünk, ott van a helyem a képviselőházban.

Másnap kiűtött a bécsi fölkelés.

A BÉCSI FORRADALOM.

Október.

I.

Az akkori osztrák sereg különbözött minden egyéb seregtől annyiban, hogy nem volt sem nemzetisége, sem győzelmi tradíciója, s mindemellett mégis Grillparzer, a bécsi költő, nézetei szerint ez volt az osztrák monarchia eszményképe. Magyar, oláh, német, lengyel, cseh, olasz, határőrvidéki s egyéb tót ezredek, melyeket egymáshoz semmi rokonszenv, semmi közös ösztörtörténet nem fűzött, kik nem értették egymás nyelvét, sőt azt s a nemzeti szokásaikat kölcsönösen kigúnyolták; az egyetlen kötelék köztök a katonai eskü és fegyelem volt, a német vezényszó, s az osztrák tisztikar. Ezen tisztikarnál két elv uralkodott, a pajtáság minden egyes tagjai közt, mely közszellemet fejlesztett ki és a ragaszkodás a fejedelelemhez, ki sorsukat intézi. Igaz, hogy más országokban is a sereg nem az országé, hanem az uralkodóé, de a legény és tisztje mindnyájan egy hazának fiai, melyet egyaránt szeretnek, nyelvök ugyanaz, megértik egymást s a vezényszót, ugyanazon érzelmek lelkesítik mind a kettőt, s a fegyelem szigorúsága mellett is a közlegény tisztjében csak felsőbbiségét látja, nem mint ez nálunk volt, idegen urát; mert az osztrák sereg úgy volt szervezte, hogy a tiszt idegenné lett, s nem volt egyéb hazája mint a sereg. Katholikus irlandiak, kik Angolhonban nem számíthattak tiszt állásra, a régi német birodalom főnemességének ifjabb tagjai, azon udvari családok saljai, melyek, midőn az osztrák ház Spanyolországot és Belgiumot elvesztette, a fejedelem személyéhez, nem a hazához kötődtek sorsukat, francia emigránsok, főleg pedig a sereg fiai, kiknek apjuk és nagyapjuk is katonatiszt volt, kik katona-intézetekben nevelkedtek s ott nyertek szakképzettséget, ezek képezték a tiszt-

karnak túlnyomó többségét. A német szó volt mindnyájoknak közös nyelve, mely azon bizonyos szójárású alakult, melyet az igazi németek Armeedeutschnak csúfoltak, s mely az egész monarchiában a művelt osztályok társalkodási nyelve, a bécsi lapok többsége s a pesti németek mind, még most is e nyelven szerkesztvék, mert magyar-német íróink még most is azt hiszik, hogy ez a szabatos német nyelv. A tiszteknél a szakképzettség egyoldalú kifejlesztése s minden önálló gondolkodás elnyomása volt célul véve s a sereg e szerint bámulatos géppé vált, csakhogy rendeltetésének mégsem felelt meg, mert csaknem mindig hiányzott a kitűnő gépvezető. A tisztek közül, kiket a beléjük oltott vak engedelmesség független gondolkodástól egészen elszoktatott, ki nem váltak lángeszű vezérek, s e szerint egy egész század óta nem voltak az osztrák sereg történelmének olyan lapjai, melyekre büszkeséggel lehetett volna hivatkozni, mindenki elismerte, hogy az osztrák sereg kitűnő katonai elemekből áll, hogy mindig vitézül verekszik, s hogy sohasem győz. Az asperni csata babérjai kevés héttel később Wagramnál elszáradtak, s a lipcei koszorúban megosztottak a poroszok és oroszok. Még az egyes ezredeknek vitéz hagyományai sem maradhattak fenn, meri neveik a tulajdonossági rendszer következtében folyvást változnak, a legény az ezrednek csak mostani nevét ismeri s nem is tudja, hogy annak talán lelkesítő történelme volna.

Ilyen volt a sereg szerkezete 1848-ban, midőn az udvar benne látta a reakció egyetlen eszközét, de nem merte ezt egyenesen bevalítani. A fejedelem parancsolt, de nyílt parancsaival dacolt a horvát bán, sőt kérkedett, hogy a császári parancsokat tuczat számára figyelembe nem veszi s a tisztek látták, hogy a hadügyminiszter mégis a bánnak pénzt, fegyvert, ágyút küld. A határőrvidék a magyar minisztérium alá rendeltetett, de Mayerhofer őrnagy, a belgrádi osztrák követ, buzdította a tiszteket, kik a felkelt szerb lázadókat fegyverben gyakorolták, és csatákban vezényelték. Mindezek miatt a német tisztek azon magyar ezredeknel, melyek Magyarországon voltak elhelyezve, kényelmetlenül érezték magokat s kicserélésöket keresték német ezredekbe, sőt a területiális elhelyezés elve még a német minisztérium által is el lévén ismerve, több osztrák ezred kivonatott Magyarországból s magyar ezred jött be helyökbe. Az osztrák hadügyminiszter rendelkezései és Jellasich magaviselete, ki

dicsekedett, hogy a császár parancsolatai ellenére is, mint látszólagos rebellis megmenti őt a magyaroktól, kik látszólag miniszterei, valósággal rebelligek, s helyreállítja a császári korona fényét s egy-ségét, kényszerítették az osztrák sereg tisztikarát, hogy elhatározza magát vagy jobbra vagy balra; hogy necsak vakon engedelmesked-jék, hanem felelősséget is vállaljon; szóval, hogy szűnjék meg a gép kerekének lenni, mely úgy forog s úgy akad meg, a mint azt a ve-zető igazgatja s tanuljon önfejjével gondolkodni. A tisztek most ezredeseiktől nemcsak parancsokat kaptak, de tanakodtak is velők, midőn Sedlmayer vasas német ezredével felsőbb parancs nélkül a Balaton paliján Jellasich rongyos seregéhez csatlakozott, Bécsben a hadügyminisztériumban örültek, hogy megértette titkos intentió-jukat, de arra nem gondoltak, hogy a seregnél ezután nemcsak a tisztet, hanem a legényt is számba kell venni, hogy mihelyt a tiszt politizál, a közlegény is politizálni fog, hogy a fegyelmet nem lehet megtörni a nélkül, hogy az alól is megszűnjék, hogy, ha a porle d'épée gondolkozni kezd, a panganét is gondolkozni fog, s hogy akkor nem elégséges többé a száraz parancs, mert a szenvedélyek is megkövetelik lielyöket, s vannak pillanatok, midőn ezek közt a leghatalmasabb a szabadságvágy és hazaszeretet.

II.

Midőn a magyarok s horvátok Pákozdnál összeütköztek, vezé-reink a csatát csak kénytelenségből fogadták el, hogy a fővárost mentsek meg, s azért csak a védelemmel gondoltak, nem is üldöz-ték Jellasich visszavonuló seregét, sőt szívesen ráálltak az ajánlott fegyverszünetre, kicserélve Ivánka Imrét Fligelly ezredessel, bár az kitűnő vezérkari tiszt hírében állt. Senki sem gyanította nálunk, hogy tüzeink jól kimért lövései tökéletesen megtörték Jellasich-nak és seregének önbizalmát, s hogy a horvát lienczegő győzelmi mámort, mely még a bécsi intéző köröket is oly aggodalomba hozta, hogy Lamberg küldetését szükségesnek tartották, oly hamar kövei ni fogja a kijózanodás levertsége. Pesten mindenki csodálkozott, midőn a csata utónapján hült helyét találták a bánnak, s harmadnapra híre jött, hogy a horvátok Győrött vannak, de ott sem maradtak meg, hanem egyenesen az osztrák határ felé tartanak, mint egy

vert sereg. A bán veresége az irányadó köröket Bécsben váratlanul lepte meg s még inkább felbőszítette a magyarok ellen, kiknek szemtelensége már annyira növekedett, hogy ugyanazok, kik a ráczok fegyelmetlen felkelésével nem tudtak bírni, most egy cs. k. altábornagyot s tábornokjait s vezérkarát és sorkatonáit megmérték verni. Hogy a szégyent elpalástolják, azt hirdették, hogy a magyarok ágyúit francziák kezelik. Most azonban szükséges lett a rögtöni intézkedés; Lamberg meggyilkoltatása s Jellasicli veresége után nagy csapást kellett mérni a magyarokra s megbo szülni az erkölcsi vereséget, mely még nagyobb volt, mint az anyagi, mivel az osztrák sereg becsületét és tekintélyét tette tönkre. Elhatározták tehát, hogy felhagyva az eddig folytatott neutralitással, Bécs helyőrségének egy részét tüstént segítségül küldik a bán táborába, hogy ez erejét szervezhesse s képes legyen a magyar ellentállást győzelmesen leverni. A parancsolat ki volt adva, hogy másnap reggel öt zászlóalj Jellasicshoz induljon, ki egy manifestum által az ostromállapotba helyezett Magyarországbán teljhatalmú kir. biztosnak neveztetett. Egyúttal Magyarországnak Erdélyből, Galicziából, Morvából, Horvátországból megtámadtatása rendeltetett el.

A bécsi nép most ismét magyarbarát lett, különösen mióta a Jellasic elfogott tábori postájával kezünkbe került levelezést közhírré tettem. Az alsóbb osztályok ismerték és szerették a jószívű, könnyelmű magyarokat, kik pénzüket oly szívesen pazarolták el Bécsben, gazdag horvát főnemest pedig nem ismertek s a szlávok iránt sohasem viseltettek bizalommal és rokonszenvvel. A bécsi középosztály szintén meggyőződött már a bécsi miniszteriumléttségéről és igen jól értette, hogy azon egypár zászlóalj küldetése Jellasicshoz nem egyéb, mint háborúizenet Magyarország ellen s az értelmiség épen nem osztozott a hadügyminiszteri körök azon képzelődésében, hogy a háború rövid lesz s a győzelem biztos. De még azon esetre is, ha a magyarok gyorsan leveretnének, féltette politikai vívmányait a győztes sereg tekintélyétől, mely majd visszahozza az absolutismust, úgy mint az márczius előtt dívott, sőt megboszúlja az udvar s bureaueratia kudarczát. Tausenau mindezt lángszavakkal adta elő az Odeonban, ezerekre menő népcsoport előtt, kik mind utálták azon új politikát, mely nyíltan hadat üzen a magyaroknak. Nem akarunk háborút Magyarország ellen! a magyarok

testvéreink! le Jellasiclichal s a horvátokkal! ez volt az általános felkiáltás. A népség pedig már hónapok óta szívélyesebben társalkodott a katonákkal, mint azelőtt, gyakori volt az úgynevezett testvéresülés velők, a nemzetőrök szívesen fizették a csapszékekben a legények borát és szivarját s a legénység bor és szivar mellett csak úgy politizált, mint a nyárspolgár, ki őt megvendégelte. Jellasic veresége, melyet kezdetben eltagadtak, nem maradhatott soká titokban, közeledése Bécshez mélyen hatott a lakosság képzelődésére, s magyar képviselők s pesti politikusok most egyszerre itt termettek, még nagyítva a horvát vereséget s lelkesülten elbeszélve a magyar sereg győzelmét, melyben már a bécsi légió is szerepelt. Az akadémiai légió kivétel nélkül a magyarok pártját fogta, október 5-én minden korcsmában, minden csapszékekben s lebujszárban ott voltak a deákok, s itt-ott egy magyar katonák közt, kik ez egyszer mind vendégeik voltak s elszántan itták a kínált bort s hallgatták a szép beszédet, hogy a magyar nem ellenség, s hogy bűn ellene harcolni csak azért, mert a horvát bánt verték meg, kit maga a császár egyszer árulónak jelentett ki. A pákozdi csata után több magyar jött fel Bécsbe, képviselő, író, a radikális kör tagja; engemet nem kerestek fel, tudták, hogy a kormányt képviselem, de felkeresték az egyetemi ifjúságot, s izgatták Jellasic és a bécsi kormány ellen.

Hatodikán korán reggel szokásom szerint besétáltam Bernays-vaal Penzingből a városba. Magyar ruhám még a kancelláriában volt, azt el kellett onnan vitetnem, el is akartam búcsúzni volt hivatalnokaimtól, átadni a számadásokat és a hivatalos irományokat utódomnak Melczemek, s egyéb ismerőseimet felkeresni. A glacis-n Eötvössel találkoztam, ki csudálkozva beszélt el nekem, hogy a katonák, szállása előtt a Taborlud felé marsírozva, semmi rendet nem tartottak, puskáikat felfordítva vitték vállaikon, s hogy tömérdek népség kísérte őket kiabálva, hogy a magyarok testvéreik, ők nem akarják a háborút Magyarországgal. Beszélgetésünket távol sortűz ropogása a Práter felől szakította félbe, Pepi megrezzent s a Lipótvárosba sietett, nem láttam többé tizennyolcz évig. — Családját kereste fel s avval együtt a legnagyobb sietséggel elutazott. Én szokásom szerint a Daum kávéházba mentem, hol mindennap reggelizni szoktam, s hol majd mindig ott találtam Henszlmannt, Szon-

tágh Palit s Warghát, a bécsi egyetemi hallgatók főbjeivel s az újságreporterekkel. Ma nagy volt a sürgés-forgás a kávéház rendes látogatói közt, beszéltek, hogy u nép felszedte a Taborhidat a Dunán s nem engedi, hogy a katonák Jellasichhoz küldessenek, hogy két zászlóalj megtagadta az engedelmességet, hogy ennek következtében egy battéria ment le a Práterbe. Kevés pillanattal később jött a hír, hogy az akadémiai légió néhány százada is ott van s fegyveresen állt ellen a seregnek, hogy Braidá tábornok elesett, a csata folyik, s csakugyan sortűzropogás ütötte meg időnként füleinket. Felszaladtam a kancelláriába, ott Kécseynek, Melczernek hire-hamva sem volt. Visszasiettem ipámhoz, útban hallottam, hogy a katonák egy része nem akar a népre tüzelni, s hogy mindnyájan hátrálnak; az István-piaczot a belvárosi nemzetőrség foglalta el, de a nép itt sem tágitott, felerőszakolta magát a Szt.-István tornyára, s félre kezdte verni a nagy harangot. Megrendítő volt az érczóriás mely zúgása, mely a csatatűz dörgésébe, a többi templomok egymásután félrevert harangjainak fülszaggató morajába, a riadó pergésébe, a nép lármájába időről-időre összevegyült. Mindenütt felszaggatták a kövezetét s torlaszokat építettek, tizenkét-tizenöt éves suhanczok hordozták a köveket, a boltok mind be voltak csukva, kaszás munkások kezdtek feltűnni csoportosan, fegyveres nemzetőrök sorakoztak, az izgatottság a legmagasabb forrópontot érte el. Ipámmal lakása előtt találkoztam, sietett irodájába, megkértem, menjen el Sinához s Rothschildhoz, vegye rá a pénzfejedelmeket, szóljanak ez utolsó pillanatban a miniszterekkel s vegyék őket rá, hogy a végzetes határozatokat vegyék vissza s nyomják el csirájában a belháborút, — mindez késő volt már, a közlekedés meg volt szakítva. Már a Lipótvárosból hallatszott a puska lövés, a sereg hátrált. Két óra volt délután, én tehát visszamentem Penzingbe feleségemhez, nehéz volt kijutni a karinthiai kapun, csak mellékutczákon mentem keresztül a külvárosokon, Bécsnek minden férfinépe kitódult a főutcákra a belváros felé. Feleségem örömmel borult nyakamba, a mint meglátott, a vészharang zúgása, s a kósza hírek, melyek a szomszéd schönbrunni császári lakból az udvari cselédség által Penzingbe is áthatottak, felizgatták őt, féltette biztonságomat. Most nyugodtabb volt mindamelllett, hogy a vészharang zúgása meg nem szűnt, Bécsből semmi bizonyost nem lehetett megtudni.

Alkonyatkor végre betoppant hozzánk szomszédunk Bernays, ki francia követségi szolgálatban állt, ezen szavakkal:

— Mindennek vége.

— Tehát ostromállapot? a nép le van verve?

— Sőt inkább, a katonaság ki van verve a városból, az akadémiai légió egész századokat kergetett az utczákon keresztül vad futásban, a helyőrség a Schwarzenberg-kertbe menekedett, Latour hadügyminisztert felakasztották. A polgárok küldöttségileg, országgyűlési követekkel élükön, felmentek liozzá s kérték, adjon parancsot a tüzelés megszüntetésére; megígérte, jelenlétükben leküldte evvel hadsegédét, s a mint a küldöttség leérkezett, sortűz fogadta őket; a nép felbőszülve betört a palotába, megtalálta s felkoncizolta a bujdosó minisztert s tetemét a minisztérium előtt a lámpásra akasztotta. Csak a fegyvertárt védelmezik a katonák, különben megszünt a harc, az országgyűlés összeült, s felkéri a Felséget, hogy Löhnert, Boroscht s a szabadelvűeket nevezze ki minisztereknek.

— Október hatodika! a versaillesi jelenetek megújulnak ismét! menjünk ki az országúira, Bécs lakossága tömegesen ki fog jönni Schönbrunnba, a forradalom győz!

Evvel lementünk a schönbrunni palota közelébe, vártunk, vártunk, végre jött hat fiaker s bennök a kinevezendő miniszterek. Rajok ismertünk a mint kiszálltak, én Bernayshoz fordultam, «menjünk vissza, a bécsiek nem értenek forradalmakhoz, a mai napnak nincs egyéb jelentősége, mint, hogy időt ad nekünk magyaroknak, hogy védelmünket szervezzük».

Theára voltunk öreg háziasszonyunkhoz meghíva, hogy ily félelmes időkben legyen férfi a háznál; egy kisasszony lakott nála, távol atyafia, két év óta Orosz nyugalmazott őrnagy jegyese. Ez öcsese volt Orosz Józsefnek, újságszerkesztőnknek, s a menyegző azon időre volt halasztva, midőn azon udvari hivatalt elnyeri, melyet régóta ígérgettek neki. A napi eseményekről beszélünk, midőn a kisasszony, kit a szobalány épen kihítt volt, halványan belépett s engem megkért, jöjjek a másik szobába, fontos hírt akar közleni velem. Feleségem megijedt s felkérte, mondja meg nyíltan, mi a baj, akarja tudni. Vonakodott, végre megmondta, hogy Orosz egy pillanatra átjött Scliönbrunnból, s megkérte, figyelmeztessen engemet, hogy tüstént meneküljek, mert az udvarnál fel vannak bősztülve

ellenem, s arról szólnak, jó volna, ha a loyális penzingi nép, mely az udvartól él, Latour halála megtorlásául engemet akasztana fel.

Feleségem felugrott, tüstént elküldte a cselédet a fiakerért, ki másnap reggelre úgyszólván fel volt fogadva, és sürgette, hogy siessünk. Hiába mondtam neki, hogy éjjel utazni veszélyes, hogy Jellasic seregének valamely osztályával találkozhatunk, hogy a schonbrunni pletykára ne adjon semmit, az udvarnak elég egyéb gondja van, mint az akasztásom, mert ha ez éjjel meg nem szökik, akkor még kevesebbet ismeri a forradalom történetét, mint a bécsi nép.

Tíz óra tájban a kapu előtt állt a bérkocsi, két kis gyermekünket a háziasszony gondjaira híztuk, addig, míg azokat anyósomnak átadhatja s elindultunk Kis-Marton felé.

Éjfél lehetett, midőn kocsinkat megállították, az éj oly sötét volt, hogy senkit sem lehetett megismerni, katonai vezényszót hallottam, egy tiszt jött a kocsiajtóhoz, kérdezte, kik vagyunk, honnét jövünk, hová megyünk?

Megmondtam nevemet, s hogy államtitkár voltam a magyar minisztériumnál, elbocsáttatván megyek Magyarországra.

— Hát bécsi testvéreink hogy vannak? hallottuk a vészharangot, megyünk segítségökre.

— Nincs többé szükség erre, a bécsiek győztek.

Erre el kellett beszélnem, a mit tudtam, a szomszéd városkák nemzetőrei voltak, láttam, hogy Bécs nem áll egyedül, nem tudtam még, hogy a szalmatüzet nedves ronggyal is el lehet fojtani.

III.

Reggel Kis-Martonba értünk, a bérkocsi itt etetett, azalatt elmentünk a barátzárdába s felkerestük Albachot, ki azóta, hogy a szószéktől eltiltották, visszavonulva fűvészzel foglalkozott, még hírlap is ritkán került kezébe. Schiller szavaival léptem be czellájába: «Hie Weltgeschichte ist das Weltgericht.»

— «Ne legyen oly keserű, — szolt a barát, — a magyar nemeseknek volt sok szép oldala is, nem érdemli meg, hogy a horvátok járma alá kerüljön.» Azt hitte, hogy a bécsi minisztérium segéd-serege megnyerésével Jellasic újra Pestnek tart. Midőn a bécsi eseményeket, a sereg kudarcát elbeszéltem neki, Albach arca örömtől

ragyogott, ő is, úgy mint én, azt hitte, hogy megjött az ideje egy becsületes kiegyezésnek, most midőn elleneink is meggyőződhettek a magyar nemzet lelkesedéséről s ellentállási erejéről. Nem tudtuk elhinni, hogy az udvar tovább is viselhetne háborút loyalis alattvalói ellen.

Sopronban Batthyányi Lajossal találkoztam, ki éppen Ikervárra indult, hogy magát felszerelje, mert lelépven a politikai térről, mint honvéd akarta szolgálni a haza ügyét, felszólított, kíséljem el. Feleségemet ideiglenesen elhelyeztem a soproni papnál Kolbenheyer-nél, ki azelőtt Eperjesen volt pap, s nekem kedves ismerősöm; régi időkben sokat voltunk együtt, mert ő előszeretettel foglalkozott a magyar irodalommal, s fordítgatta Garay, Vörösmarty és Petőfi költeményeit. Itt tudtuk meg, hogy a bécs-soproni vasúton még nem szűnt meg a közlekedés, feleségem tehát még azon éjjel visszament Penzingbe gyermekeinkért, én Batthyányi Lajossal Iker-vár felé.

Lövön Vidossal találkoztunk aranygalléros nemzetőri egyenruhában, nem volt többé alispán, hanem tábornokká változott át, de serege, a vasmegyei nemzetőrök, éppen most széledtek el nagy boszúságára, mert a hat hét, melyre ki voltak rendelve, éppen ezen napon telt ki, s mindamelllett, hogy Nugent horvát csapatjait meg-i szalasztották Kanizsa alól, semmi rábeszélésnek nem engedtek s nem akartak még további két hétig fegyver alatt maradni, pedig Tlicodorovich horvát tábornok erre tartott a horvát népfelkeléssel, valami tízezer főre menő rosszul felfegyverkezett fegyvelmezetlen sereggel, melyet Jellasich a könnyű győzelem reményében kivitt Horvátországból, s mely most mozdulatait nehezítette, s miután rendes zsoldot nem kapott, rablásból élt. Ezt kellett volna a Fertő keleti végén megállítani, s a Hanságba visszavetni. Pustelnik, Vidos ügyes dalmata vezérkari tisztje, már elkészítette a tervet, mely szerint Theodorovich nyomorult csoportjának elvágja útját, mert ez valószínűleg Jellasichnak Both és Philippovich vezérlete alatt álló utóhadával fogja keresni az összeköttetést, s alig tudhatja, hogy ezen nyolczezer ember Ozoráig hátrált s ott Perczel Mór és Görgey által körülvéve, fegyverét letette. Mindez hiába való munka volt, mert a nemzetőrök zöme csakugyan hazament, Vidos azonban mégis pár száz embert rábírt a maradásra s önkénytesek

is kezdtek jelentkezni. Ott hagytuk őket azon ígérettel, hogy másnap visszatérünk. Ikervárott háltunk, Batthyányi itt felfegyverkezett, paripáit előreküldte, nekem egy pár Kuchenreiter pisztolyt s övnek szép török selyemkendőt ajándékozott emlékül. Másnap reggel ismét felkerestük Vidost, Batthyányi vele maradt, én Győr felé Pestre siettem. Vidos nem volt ugyan képes rögtön tekintélyes népfelkelést szervezni, de annak hírére, hogy itt is van fegyveres erő, s hogy Görgey zászlóalja észak felé fordult, Theodorovich biztosabbnak tartotta kikerülni az összeütközést s előle a styriai határra menekülni; magyar földön nem mert visszamenni Horvátországba.

IV.

Este érkeztem Pestre, Kossuth nem volt a fővárosban, de a honvédelmi bizottság Nyáry elnöklete alatt a színházépületben, a Bedoute-teremben, hol az országgyűlés székelt, tartotta folytonos üléseit. Oda siettem, bemutattam a kir. kéziratot, mely szerint saját kérelmemre hivatalom alól felmentettem s kértem a honvédelmi bizottság rendeletét. Megkérdezték, kértem-e felmentésemet, s midőn hallották, hogy ezt nem tettem, elhatározták, hogy miután bebizonyult a felség szándékos félrevezettetése, Bécsey ellenjegyzése pedig mint törvénytelen miniszterelnöké nem bír érvénnyel, a kézirat semmisnek tekintendő, s hogy én tüstént menjek vissza Bécsbe, hogy ott Magyarország érdekeit mint külügyi államtitkár képviseljem; névszerint eszközöljem ki, hogy a birodalmi gyűlés, vagy a tetteges kormány hívja meg a magyar sereget segítségül, mert a magyar sereg tisztjei Jellasichot csak a határig követték, s a határt átlépni nem akarják, ők esküjök és a magyar hadügyminiszter parancsa szerint köteleseknek érzik magokat a hazát megvédeni, de osztrák földön nem honvédek többé, oda csak úgy mennek, ha az illető hatóság vagy kormány által meghívotnak. Továbbá követeljem azon fegyvereink kiadatását, melyeket Angolhonban vásároltunk, de melyeket az osztrák kormány szeptember végnapjaiban Bécsben letartóztatott. Végre sürgessem, hogy adjanak nekünk seregünk számára hadi készleteket, melyekben bővelkednek, mióta a fegyvertárt elfoglalták.

Hajnalban tehát ismét Pozsonyba siettem, este érkeztem oda s egyenesen elébb a vármegye, úgy a városházára mentem, megtudni, mi történik Bécsben s mikép lehet oda jutni? Mind a két helyütt a legborzasztóbb híreket hallottam, hogy Bécsben anarchia uralkodik, hogy a sárgafeketéket öldösis, s hogy a közlekedés Bécsnél már két nap óta tökéletesen megszűnt, még posta sem érkezett. A dolog valószínűtlennek látszott, meghagytam a bérszolgánkat, kerítsen elő valami tisztességes vagyonos mézáróst. Ez fél óra múlva meg is jött, s mondta, hogy maga is ma érkezett Bécsből, hogy ott nincs semmi baj, sőt hogy az északi vasúton a rendszeres közlekedés egy napra sem szűnt meg. E szerint másnap Gänserndorfba mentem, bevártam a brünni vonatot s korán délután Bécsbe érkeztem. Egyenesen a Burgba mentem, hol a birodalmi tanács a lovardában székelt. Állandó bizottságát együtt találtam, sok ismerősömet köztök, mindnyájan megörültek, hogy megláttak s kérdezték, mikor jó a magyar sereg?

— A mikor kívánják, volt a fejeletem, írjanak a magyar honvédelmi bizottságnak, hogy védelmökre meghívják, én tüstént magam viszem le a felszólítást, vezéreink erre minden bizonynyal átlépik a határt s harmadnapra Bécsben vannak.

Ez nem tetszett a bizottságnak, megemlítették, hogy a birodalmi gyűlés az összes örökös tartományokat képviseli, nem Bécsét magát, ők hatáskörükön túllépnének, ha a mindenesetre kivételes magyar kormányt elismernék, ők nem kormány s ugyanazért nem avatkoznak a kormányzásba.

— Hát ki a kormány?

— Erre nehéz a fejelet, a régi miniszterek közül október hetediké óta csak Kraust, a pénzügyért látták, Latourt felakasztották, a többi megszökött, újak nincsenek kinevezve, vájiják a birodalmi gyűlés küldöttségének visszatérését, mely a császárhoz ment. Bécs városát a bécsi városi tanács kormányozza.

Elmentem tehát a városházára, együtt találtam a tanács állandó bizottságát a tanácsteremben, az asztalon egy ágyúgolyó feküdt. A tagok közül csak Stifet ismertem, Ferencz császár hírhedt egykori udvari orvosának fiát s nagyon megörültem, hogy itt találom, mert ő a demokraták közt szerepelt s az udvar előtt egyik főizgató hírében állt. Benne bíztam leginkább, midőn felkértem a város

atyáit, hívják fel a magyar honvédelmi bizottságot, hogy a magyar sereget Bécs segítségére küldje.

Nagy csudálkozásra Stift kérte a szót s indítványba hozta, hogy a városi tanács ezt ne tegye, s ne compromittálja magát azáltal, hogy idegen sereget hívjon be az országba.

Elhültem . . .

— Hát nem akarják, hogy seregünk jöjjön?

— Sőt inkább megvárjuk, hogy megteszi, ez kötelessége, a magyarok miatt keveredtünk bajba és elveszünk, ha nem jönnek, mert nemzetőrségünk nem képes Bécs ostromát soká kiállani.

— Tehát hívjanak fel arra, hogy jöjjünk.

— Már ezt nem tehetjük, a forradalom daczára is Bécs híve a császárnak, csak félreértés és ármány hozta ellentétbe a császári sereggel.

Bosszankodtam, pedig mi magyarok sem voltunk különbek, mi is irtóztunk a rebellió színétől, mi is fentartottuk a loyálisitást külszínét s királyunk nevében vertük meg királyunk Yijonnan elismert bánját és seregét, de a Lajtliát nem mertük átlépni a nélkül, hogy szomszédjaink meghívjanak, ezek pedig nem mernek meghívni, nehogy rebelligessék tartásuk őket. Loyális, hű alattvalóknak tartották magokat, pedig egy minisztert öltek meg, a sereget pedig megugrasztották. Igaz, hogy midőn ez a Schwarzenberg' kertbe menekült, könnyű lett volna azt kiéheztetni, s megadásra kényszeríteni, de a bécsiek jószívűek, már hetedikén reggel ellátták a körülkerített katonákat élelmi szerekkel s nem is akadályozták kivonulásukat a városból. A birodalmi gyűlés küldöttséget is menesztett Olmützbe, hová az udvar menekült, hogy kiegyenlítsen mindent, s hozzon amnestiát, békét s minisztériumot.

Mind ez keresztülvillant eszemen, nem tudtam mit tevő legyek, végre felszólítottam őket, nyilatkoztassák ki, hogy Jellasic s a vezénylete alatt álló sereg, minden félreértések mellett is, csakugyan Bécsnek ellensége.

— Hát bizony ellenség, íme itt fekszik az első golyó, melyet Bécs ellen ellőtt, tegnap éjjel tüzelt nemzetőrségünkre.

— Tehát kérek határozatot ily értelemben.

— Ezt sem tehetjük, a város védelmét egyenesen a nemzetőrségre bíztuk, s ebbe semmi szín alatt nem avatkozunk.

- S ki a parancsnok s hol van a parancsnokság?
- Messenhauser a Burgban.

V.

Az alatt beesteledett, sötét volt már, midőn a Burgban feltaláltam a bécsi nemzetőrség főhadi szállását. Egy nagy teremben sűrögtek-forogtak a rézgalléros tisztek, kisebb asztaloknál írtak egyenruhás hadsegédek, az akadémiai légió is több tag által volt képviselve, a terem egyik végén ült Messenhauser s vezérkara, hallgatták az egymást felváltó jelentéseket s kiadták a parancsokat.

Messenhauser mindjárt észrevett, előmbe jött és szíves kézzel üdvözölve szintén azon kérdéssel fogadott, hol van seregünk, minő állapotban van és miért nem jó segítségökre?

Megmondtam neki, hogy munitió dolgában nagyon szűkén vagyunk, kérem, küldene le Pozsonyba puskaport, s azon tizenkétezer fegyverünket, mely a vámháznál le van tartóztatva.

Puskaport adott Messenhauser száz mázsát, s azt tüstént két légionárius által a gőzösön leküldte Pozsonyba, fegyvereinket azonban nem adhatja ki, mert a bécsiek azt mondanák, hogy áruló, ha oly városból, mely félig-meddig már ostromzár alatt áll, fegyvert engedne kivitetni. Midőn bosszankodva megjegyeztem, hogy a mit kormányunknak küld, az nem adatik az ellenségnek, hanem Bécsnek védelmére fog szolgálni, megkért, ne beszéljek oly fenhangon, vannak segédjei közt is olyanok, kikben nem lehet bízni.

— «Lövesse őket agyon», volta fejeletem, vagy legalább ne engedje, hogy kémkedve itt lábatlankodjanak. Hát a vasutat miért nem szaggatja fel, hiszen azon a vonaton is, melyen érkeztem, katonát szállítottak Bécs felé.

— A nép háborúja nem olyan mint a fejedelmeké, mi tiszteljük a tulajdont s nem viselünk háborút a kereskedés ellen.

— Tán bizony a távírdadrótokat sem vágják el?

— Bizony nem, a forradalom nem szünteti meg a kereskedés közlekedési eszközeit.

Ezt már sokaltam, oda hívtam egy légionáriust s megmondtam neki, hogy a parancsnok nevében tüstént menjen a távírdahivatalhoz, kobozza el a távírdakészüléket s vágja el a drótokat; azt csak

nem tűrhetem, hogy minden parancs, mely adatik, minden szó, mely itt hallik, mindjárt Olmützbe táviratoztathassék. Messenhauser is átlátta ezt, s helybenhagyta rendeletemet. A távirda csakugyan megszűnt működni Bécsben, de már Florisdorfból csak úgy táviratoztak, mint azelőtt.

Felszólítottam most, hogy mint a bécsi nemzetőrség parancsnoka, kire a város védelme bízva van, szólítsa fel a honvédelmi bizottságot arra, hogy a sereg Bécs védelmére siessen.

Nagy csodálkozásomra még Messenhauser is szabadkozott, barátival meg akarta ezt még beszélni, mert ez fontos kérdés, ennek nemcsak katonai, hanem politikai jelentősége is van s korderejét nem tudja rögtön megítélni.

Hiába mondtam neki, hogy mi már nem compromittálhatjuk magunkat erősebben, mint eddig tettük; ha az osztrák kezére kerülünk, úgysis felakasztanak, de Messenhauser nem tudott azon eszmétől megválni, hogy ő nem rebellis, hanem hű alattvaló s Bécsnek sorsát nem akarta azonosítani a magyarok rebelliójával.

Kiküldetésem ez egyszer nem sikerült, mindenki kívánta, hogy jöjjünk, de senki sem akart meghívni, a mi tábornokaink pedig hívatlanul nem akartak Bécsnek menni. Sem Bécs, sem Magyarország nem tudták még, mi a forradalom s jobban szerettek volna bármi silány, de alakjában tisztességes kiegyezést, mint a háború esélyeit. Be az udvar nem akart paktálni; akár akartuk, akár nem, forradalmároknak kellett lennünk s forradalmár okkal nem egyezkedhetik a korona.

Minderről tudósítottam a honvédelmi bizottmányt biztos futárok által, sok volt itt a magyar, ki szívesen lement Pestre, mások jöttek fel helyökbe, a közlekedés még nyitva állott. Kossuthot magánlevélben is megkértem, biija rá a sereget, hogy Bécsbe induljon, most még biztos a siker, a bécsi nemzetőrséggel együtt Jellasic s Auersperg csapatjait könnyen szétveri, mielőtt Windischgrätz derék-hada megérkezik, s ha a főváros hatalmában van, ő dictálja a békét, ellenkező esetben Bécs megadja magát, mihelyest tökéletesen körül van fogva, oly nagy város nem áll ki hosszú ostromzárt.

Szirmay Pál, sárosmegyei ellenzéki pajtásom, most országos képviselő, ki bolondos élcei s kalandjai által a felsőmagyarországi társaságban nagyon ismeretes volt, betoppant hozzám a kanczelláriába, hogy ő Karlsbadban Bem lengyel forradalmi tábornokkal találkozott s őt felszólította, hogy magyar szolgálatba lépjen. Megíjedtem, mert mindamelllett, hogy a lengyel vezérek közt alig volt jobb hírű, mint ezen tüzértábornok, mégis, ismerve tisztjeink ellenszenvét minden idegen s különösen minden forradalmi notabilitás ellen, előre láttam, hogy Bommel meggyúl a bajom. Ő azonban csak este felé jelentkezett nálam, s említette, hogy Messenhauser felszólította, vegye által Bécs védelmét, ő pedig már lekötve érzi magát a magyar kormány irányában s csak azon esetre fogadja el a bécsi megbízást, ha én azt mint a magyar kormány itteni képviselője megengedem. Természetes, hogy az engedelmet tüstént megadtam, hiszen Bécs védelme a legnagyobb szolgálat, melyet Magyarországnak tehet.

Ekkor láttam először azon nevezetes hadvezért, kicsi volt és zömök, egyik lábán biczegő, azon seb következtében, melyet csipőjén portugali szolgálatban kapott; ez, és gömbölyű arczának szabálytalan, csaknem lapos vonásai, sötét arcszíné s őszülő haja, kopott condottiérére emlékeztetett; nem mondhatom, hogy az első benyomás vonzó lett volna, csak később, midőn táborkara közt láttam, éreztem, hogy tud parancsolni s bizodalját ébreszteni tisztjeiben.

Mindennap jött most képviselő, hírlapíró, futár Pestről, hogy magokat tájékozzák, még a nehézkes Gorove is felérkezett. A honvédelmi bizottság megbízott engem, kézbesítem Récseynek az országgyűlés határozatát, melyben hazaárulónak nyilatkoztatott s a felsőház elébe idéztetett. A szegény ember, kinek minisztersége valóságos pünkösdi királyság volt, most nagyon megörült, hogy az akadémiai légió kezébe került, midőn Bécsből menekedni készült, mely őt az Aulában tisztességes fogságban tartotta, volt tehát ürügy, hogy Magyarországra ne menjen, meg is kérte a deákokat, ne bocsássák el és semmiképen ne adják ki a magyaroknak.

Kormányunk nem tudta rávenni a sereget, hogy a császári sereg

ellen, mely Bécs ostromára készült, s időnként a külvárosokat lövette, a Lajthán átmenjen. Bécs állapota azonban egész Németországban a legnagyobb figyelmet és rokonszenvet ébresztette, a frankfurti birodalmi gyűlés is kiküldte két tagját, hogy, ha lehet és kell, közbenjárjanak. A frankfurti ellenzékéből erre szintén három tag készült Bécsbe, Blum, a híres lipcsei szónok. Trampusch és Fröbel, hozzájuk csatlakozott még Hartmann Mór is, a költő.

A kormánypárti biztosak már útban megijedtek, s nem érkeztek meg Bécsbe, az ellenzékietek mindennap várták, én is ezekben bíztam, hogy a bécsiekben felköltsék az erélyt. Kifejtését akadályozta a birodalmi gyűlés, mely rendesen tartotta üléseit, mintha teljes béke uralkodnék, s hol Stadion, gácsországi és bukovinai parasztvoksaival, Kieger pedig csehjeivel a magyarellenes áramlatnak mindig többséget szereztek, s pusztá jelenlétök által a fővárosi képviselőkkel és tanácscsal elhittették, hogy az udvar bízik a bécsiek loyálisában, mint kiknek nagy többsége csak egy kis fractió rebellisek által terrorizáltak. Az ily nézetek a nemzetországban is elharapóztak, tudva volt, hogy a belvárosi zászlóaljok egészen sárgafekete conservative, csak a külvárosiak demokraták, úgymint az egész napi sajtó, ámbár legkitűnőbb írói, mint Becher és Jelűnek, sokkal nagyobb tudományos német műveltséggel bírtak, mint, hogy a lapok mindennapi durva, aljas kifakadásait helyeselnék, ők is mint Messenhauser becületből voltak forradalmárok, kiegyezést reméltek inkább, habár Stadion és Rieger útján, mint győzelmet. Alkalmilag találkoztam velők, meghallgattam transcendentalis bölcsekedésöket, s időről-időre felvillanó forradalmi beszédeiket, de lágyemeleg magokviseletét nem tudtam felvillanyozni. Tausenau volt még a legradikálisabb s Haug Ernő a táborkar parancsnoka. Mindnyájan kimutatták személyes bátorságukat, s részt vettek azon előörsi csetepatékban, melyek a külvárosokon túl mindennapiak voltak, de politikailag a mérsékelték maradtak túlnyomók Bécsben.

Végre megjöttek Blum és társai, kikhez még Auerbach is csatlakozott, ki paraszt regényeivel nagy híre tett szert. Bécsét már csaknem egészen ostromzár alatt találták, harmadnapra megjövötelök után nagy volt az ijedtség a kávéházakban, a vendégek mind roppant le voltak hangolva, még a legvéresebb szájhősök is szomorúan hallgattak.

Kérdeztem, mi a rossz hír, mi annyira lehangolja a hős bécsi népet; azt felelték, hogy a tej kifogyott, Erdberg s azon külvárosok, melyekben legtöbb tehenet tartanak, az ellenség által meg vannak szállva, fehér kávé nem lehet többé kapni, még kapuczinert sem, feketével kell reggelizni.

Láttam, ez nem tréfa dolog többé, s hogy megjött az idő, midőn érélyesebben kell fellépni, ha kudarcot vallani nem akarunk, elmentem tehát a fogadóba, hol Messenhauser a frankfurti képviselőkkel ebédelni szokott s csakugyan ott találtam őket, és Bechert és Pasqualati bárónét és Schüttét, a berlini agitátort, szóval a bécsi forradalom irányadó vezérszemélyeit.

Megbeszéltük a politikai helyzetet, mindnyájan panaszkodtak a félrendszabályok felett s a birodalmi gyűlést okozták, mely erejüket zsbbasztja, annyira, hogy már csak az akadémiái légióban lehet teljesen bízni, csak ebben van még lelkesedés és önzéstelen szabadságszeretet.

Ennek folytán felszólítottam Blumot, hivassunk össze népgyűlést az Aulába, az ő neve oda csődíti az egész világot, adja elő a helyzetet, úgy, a mint most tette, utána majd szólok én is, élére állok a deákoknak, elmegyünk a birodalmi gyűlésterembe, kidobjuk Stadionékat, Biegeréket az ablakon, felállítunk ideiglenes kormányt, behívjuk a magyarokat, s győzünk vagy veszünk becsülettel. Vele együtt megteszem, magam nem tehetem, mert azt fogják mondani, hogy a magyar veszélybe akarja dönteni Bécset, hazája érdekében.

Blum kereken megtagadta közreműködését; ő német, sem nem osztrák, sem nem bécsi, tanúnak jelent meg, nem szereplőnek, aztán bűnnek tartaná egy alkotmányos törvényhozási testületet szétugrasztani; hiszen ez oly praecedens alkotna, melyen mohón kapnának a zsarnokok, ők is szétugrasztanák a frankfurti parlamentet, mihelyest elég erejük volna ily államcsinyra.

Hiába mondtam neki, hogy ezt úgy is megteszik minden precedens nélkül, hiába bizonyítottam, hogy solidaritás áll fenn az európai nemzetek szabadsága közt, hogy Németországot, Frankfurtot és Berlint, Ausztriát és Magyarországot Bécsben védjük meg. Blum nem állt reá tervemre, sőt még arra sem, hogy a bécsi városi tanácsot, Stifetet, doctrinairjait és nyárspolgárait ugraszszuk meg s

legalább városi kormányt alkossunk radikális elemekből. Messenhauser Blum nézeteit pártolta, Becher hallgatott, el voltam kedvetlenedve, felugrottam székemről.

— Eszerint nekem itt többé semmi dolgom nincs, búcsút veszek Önöktől, még ma éjjel visszamegyek a magyar táborba, nem vagyok oly fából faragva, minőből oly nagy embereket készítenek, mint Önök, mert ha győznek, Önök a hősök, Európát mentették meg a zsarnokságtól, ha leveretnek, mátyrokká válnak, mert fel fognak akasztatni, én kis ember vagyok, nem történelmi személy.

Messenhauser kapacitálni akart, hogy a legnagyobb veszedelemben rohanok, Bécs körül van zárva, a sereg kezébe jutok, ki tudja, mi sors vár reám. Végre adott passirscheint, hogy az előőrsök ne tartóztassanak fel, elbúcsúztam.

Siettem a kancelláriába, ott voltak már a magyarok, kik itt vendégszerepeitek, megmondtam nekik, hogy a sereghez megyek még ma, talán rábírhatom, hogy jöjjön Bécs segítségére, megvagyok győződve, hogy minden baj nélkül eljutok Magyarországba, egy személyt elvihetek ugyan magammal; a ki legerősebben van compromittálva, az jöjjön velem, úgy tudom, hogy az Szirmay, ki Bemet hozta ide.

Szirmay azt felelte, hogy ő marad, teljes biztonságban érzi magát, eszembe jutott sógora Zeisberg tábornok, Jellasich főtáborkari parancsnoka, — de Gorove szólalt fel, hogy ő akar visszatérni* csakhogy ő nem tud inas nélkül utazni, vigyem el Jánost is.

Láttam, hogy a táblabíró, még akkor is, midőn nagy veszélyben képzeli magát, nem tudja elfelejteni uraságát, megkértem tehát inasával s nem több podgyászszal, mint egy kis útitáskával legyen itt este. Nagyon compromittálnak érezte magát, igaz is, hogy általa kézbesítettem egy bécsi parlamenti tagnak azon pár száz forintot, melylyel a deákok néhány még fizetetlen számlája a korcsmában ki lett fizetve, mely a katonák megvendégléséből október 5-dik estéjén fenmaradt volt.

Wargha már ekkor is összeköttetésben állt az udvari körök alárendelt közegeivel s ez úton oly útlevéltre tett szert, melyet, a mint mondá, a katonák is respectálnák, nekem adta, a mint Becsbe jöttem, most magamhoz vettem, de nem volt szükség rá.

Elrendeztem dolgaimat, Gorovéval és inasával bérkocsiba ültünk,

kértem őket, bármi történjék, ne szóljanak egy szót sem, de figyeljenek reám, s tegyék ugyanazt, amit én.

Az előőrsök megtisztelték Messenhauser czéduláját, azokon túl az északi indóházba vágattunk, három második helyet váltottam Olmützbe. Gorove csudálkozott s szólni akart, jelt adtam neki, hallgasson. A vonat elbogott, a császári sereg nem állította meg s nem vizsgálta a személyek útleveleit, igaz, hogy a legközelebbi állomásokon nem álltak meg, azokon nem is lehetett jegyeket váltani. Az angemi állomásnál panaszkodni kezdtem, hogy rosszul érzem magamat, s kértem szomszédaimat, nyissák ki a kocsiajtót, leugrottam a töltésre, Gorove és inasa utánam, a töltésről pedig, koromsötétben, mert az ég borúit volt, az árokba. A vonat tovább ment, mi pedig gyalogúton a Morva felé siettünk. — Találkoztunk ugyan egy katonáőrrel, ezt tótul szólítottam meg, kértem, merre visz az út a folyóhoz.

— Egyenesen le, volt a felelet, újoncz volt, ki még nem tudta a szabályt. A mint a parthoz értünk, két jajveszékkelő zsidót találtunk, panaszkodtak, hogy nekik sürgősen át kell menniök, a híd le van szedve, a révészek pedig nem akarják átvinni, ott alszanak a kunyhóban.

Bementem, ott feküdtek a földön, megingtam az egyiket. Felugrott.

— Mit parancsol a ténsúr? — a rúgáson megismerte, hogy urakkal van dolga.

— Vigy át a magyar partra.

Erre lefeküdt ismét.

— A tiszt urak eltiltották, hogy bárkit is átvigyünk.

Ismét megingtam, megint felugrott.

— Elvették-e a csónakot?

— Nem.

— Hát át fogsz vinni.

— Még ha egy ezüst húszast is fizetnének személyenként, nem teszem.

— Szamar! három húszast kapsz minden személyért s még egyet borralalónak.

— Már az más; társa is felugrott, leoldották a csónakot, átevezünk s egy pozsonyi tót falu mellett kötöttünk ki.

A korcsmában még pislogott a mécs, az asztal körül tót parasz-
tok ültek s nagyban politizáltak, mi volna jobb, az-e, ha Jellasich,
vagy az, ha Kossuth győz. A fiatalabbak azt tartották, jobb ha Jella-
sich győz, hiszen ő is tót, de egy éltesebb, s a mint látszott tekin-
télyes parasztgazda, ki eddig hallgatott, felhajtotta pálinkáját s azt
mondta:

— Marhák! ha Jellasich győz, visszahozzák a robotot, s a
kilenczedet és tizedet, mi magyarok vagyunk, ha tótul is be-
szélünk.

Ez felbátorított, megszólítottam, nem akarna-e befogatni s
minket Pozsonyba vinni. Szívesen megtette. Reggel Pozsonyba
értünk.

A SCHWECHATI CSATA.

I.

Pozsonyban a zöldfához szálltam, s mindjárt a vármegyeházba siettem, hol Újházy László bátyám mint kormánybiztos székelt. Nem volt a városban, Parndorfba utazott, a magyar sereg főhadiszállására, mert Kossuthot várták ott, ki most Pestről maga készült a táborba, hogy tábornokainkat s tiszteinket, kiknek többsége nem volt magyar születésű, rábíjja a bécsi hadjáratra. A vármegyeházán magam vettem át a kormánybiztosi teendőök vezetését, felnyitottam a Pestről érkezett sürgönyöket, azok értelmében rovincsoltam a hadi készleteket és kimentem vizsgálni, mennyire haladtak már a Pozsony védelmére építtetni kezdett sánczolások. Itt találkoztam először Klapkával, ki az erődítések kivitelével volt megbízva. A szép fiatal törzstiszt igen jó benyomást tett reám intelligenciája által, melylyel nekem az itteni erődítési rendszert bemutatta. Itt láttam egy erős, vastag tisztet is, ki a sánczolási munkákra felügyelt; láttam mindjárt, hogy nem született s kitanult katona; professzor volt, benzés barát, későbbi jó barátom Rómer Flóris, útaszi egyenruhában. Visszatérve az irodába, itt vártak már a forradalom fattyúkinövésői is: a feladók, kik hol ezt, hol amazt gyanúsították, a postatiszt, ki a gyanús leveleket hozta, melyeket nézete szerint föl kell bontani és esetleg lefoglalni; ő ehhez, a mint mondá, igen jól ért, hiszen évek óta kellett az országgyűlések tartama alatt Ferstel bécsi udvari tanácsos vezetése alatt ilyenekkel foglalkoznia, s mosolyogva emhité, hogy nem egyszer nyitotta fel a nekem szóló leveleket is, azokkal együtt, melyeket én írtam; ismeri a kézírásomat.

Kérdeztem, minő leveleket tart ő gyanúsaknak?

— Azokat, melyek a régi időkben nem voltak olyanok, például melyek katonatisztekhez vannak címezve, vagy mágnási címerrel pecsételvek.

Fel is nyitotta, egyet-kettőt ezek közül elolvastam; az egyik szerelmes levél volt, egy másik családi dolgokról szólt, egy harmadik adósságokról. Megfíltottam, hogy a többieket felnyissa, azokat pedig, melyek már nyitva voltak, magam pecsételtem le s ráírtam:

«Gyanúsnak látszott; feltörtetted s bepecsételtetted a kormánybiztos helyettes által.»

Így telt el a nappal. Este magam is leutaztam Parndorfba, hová reggel felé érkeztem meg, s egyenesen Kossuth lakására siettem, a ki este Pestről érkezett volt. Hadseregünk tisztjei voltak nála, köztük egy komoly, hideg kifejezésű, elhanyagolt külsejű, rövid hajú főtiszt: Görgey Arthur. Kossuth azzal fogadott, hogy mit csinállok én itt, miért hagytam el Bécsset?

— Mert szükségesebb vagyok itt, mint ott, hol többé nem használhatok semmit; a város körül van zárva, az ostrom folyik, s ha mi nem segítünk, s nyílt csatában fel nem oldjuk az ostromzárt, nem is jutunk többé Bécsbe. A bécsiek védik magukat hősiesen, de annyi politikai bátorságuk nem volt, hogy annak idején bennünket meghíjanak. Elmondtam neki az egész kétségbeejtő állapotot, mire Kossuth meghagyta, maradjak kíséretében. Lóra ült, a sereg elvonult előtte; ő minden egyes ezredet rövid beszéddel buzdított, később összehívta a főtiszteket haditanácsra azon kérdés fölött, kell-e Bécs segítségére megtámadni az ostromló osztrák sereget? Nehány főtiszt erre kijelentette, hogy ily körülmények közt kötelessége kilépni a szolgálatból, mert osztrák sereg ellen osztrák földön nem harcol; Magyarország védelmében Jellasic törvénytelen betörése ellen háborút viselve, meg nem szegte katonai esküjét, most megszegné azt. Móga, a fővezér, egy nappal előbb parancsot vett Windischgrätzről, melyben ez hivatkozva egy Wessenberg által ellenjegyzett császári kézíratra, azt rendeli, hogy minden császári tiszt tüstént hagyja el a magyar sereget s haladéktalanul jelentse magát táborában, különben rebellisnek tekintik. Móga felolvasta a parancsot a tiszteknek, de Kossuth lelkesítő beszéde után csaknem mindnyájan, Móga is, azt jelentették ki, hogy megmaradnak. A mi az előnyomulást Bécs alá illeti, a fővezér

a stratégiai nehézségeket hangsúlyozta leginkább, hogy seregünk tapasztalatlan, hogy a komáromi nemzetőrség rosszul felfegyverzett egész tömege, melyet Kossuth magával hozott, inkább akadály, mint erőszaporítás, hogy Windischgrätz serege túlerőt képez a miénkhez képest, szóval ellene nyilatkozott a támadásnak. Görgey sem mellette, sem ellene nem szólt, de megemlítette, hogy minden esetre szükséges oly vezér, kibe a sereg tökéletesen bízzék, mert a legnagyobb akadály a legénység gyanúja, hogy elárulják. Oly vezér kell, kiről tudják, hogy az osztrák kormánynál nincs pardon számára. Szavaiból elég világosan lehetett látni, hogy a fővezérségre vágyik, s hogy gróf Zichy Ödön halálát használja fel eszközül, céljainak elérésére. Felszólítva, hogy a bécsi állapotokat adjam elő, elmondtam, hogy a bécsiek akkor lázadtak fel, midőn Jellasich seregének erősítésére Magyarország ellen a bécsi helyőrség egy része hozzá parancsoltat ott. Morális s politikai tekinteteből kötelességünk azoknak segíteni, kik miattunk keveredtek bajba s megmutatni, hogy akarunk segíteni barátainkon. A honvédtisztek a támadás mellett szóltak. Kossuth bízott a seregben s szavainak és személyiségének befolyásában reá, különösen, midőn egyenes felszólítására Görgey kijelentette, hogy vereség esetében is a sereg visszavonulása biztosítva van. Kossuth szükségesnek tartotta azonban még egyszer parlamentaireket küldeni az ellenség táborába. Ivánka ezredes mindjárt ajánkozott a küldetésre, minthogy Windischgrätznek egy időben segédtszjtje volt s megvinni Windischgrätznek, feleletül a tisztekhez intézett parancsára, egy államiratot, melyben parancsának törvénytelenége ki volt mutatva; sem neki, sem Wessenbergnek nem lehet semmi köze Magyarországhoz és a magyar sereghöz, s melyben végre föl lett szólítva, hogy Jellasichot és seregét, ki veresége után az osztrák semleges földre menekedett, fegyverkeztesse le, a nemzetjog szabályai szerint, különben a magyar sereg őt is meg fogja támadni. Ezen államiratot, mely akkori felfogásainkat jellemzi, Kossuth írta alá, mint a honvédelmi bizottság elnöke, Pázmándy Dénes, mint a képviselőház elnöke, és Csányi László, mint kormánybiztos. Kérdés volt, kit kelljen parlamentairnak az osztrák táborba küldeni? Megjegyeztem, hogy ez Ivánkára nézve, mint volt osztrák katonatisztre, mégis veszedelmes lehetne. De ő kijelentette, hogy a veszedelem

nem ijeszti el; benne jobban bízhatnak, mint külföldi születésű tiszten. Vele küldötték Dobayt, a pozsonyi gyógyszerészt, most nemzetőrségi őrnagyot. Harmadnapra Dobay maga jött vissza azon jelentéssel, hogy Ivánkát visszatartották s a felszólításra nem is hederítettek. Windisofcgráz szárazán azt mondta, hogy rebellisekkel nem alkudozik.

Ivánka Imrét csakugyan üldözte a sors, már a pákozdi csata kezdetén is szerencsétlenül elfogatott Jellasicli serege által, s csak a csata után került vissza, most ismét a csata előtt fogságba esett, s nem vehetett részt az egész szabadságharcban. Katonai pályája véget ért, puskaport nem szagolt, golyót nem hallott füttyülni, s osztrák várfogságban szenvedett, midőn társai babért arattak.

Kossuth ream bírta, hogy bármi módon adjam tudtára Bemnek s Messenhauernek, hogy seregünk közeledik, ha lehet, küldjenek egy tábornoki tisztet hozzánk; Kollman ezredes, a mi tábornoki tisztünk, várni fogja a kismartoni hegynek azon pontján, hol az osztrák határ kezdődik, hogy megbeszélhessék a közös akciót. En a leveleket elkészítettem, s Veszter Sándor, az ismeretes magyar tánczos, bevarratta azokat csizmatalpába s felvitte Bécsbe, a hova nagyneliezen még belopózhatott. Át is adta a leveleket, de Messenhauser már lemondott volt a védelem folytat hatásának reményéről, alkudozásba lépett Windisehgrätzsel. A fegyvernugvási meg volt kötve, ugyanazért leveleimet zsebre dugta s nem közölte senkivel; nála találták Bécs bevétele után, s így hiába vártuk a bécsi tábornoki tisztet, hírt onnét nem vettünk többé.

II.

A sereg 28-án reggel indult meg. Görgey vezette az előcsapatot; haladásunk minden nehézség nélkül történt, ellenséget nem láttunk sehol, mielőtt Fischamentbe érkeztünk; csak ott láttuk a távolban az osztrák sereg előőrseit. Éjjel Görgey nagy tüzetek gyújtott, hogy a bécsiek lássák közeledtünket, s tudomást nyerjenek hollétünkről; mert tervünk főleg arra volt alapítva, hogy midőn mi az osztrákokat megtámadjuk elől, a bécsiek kirohanása az ellenség nagyobb részét visszatartsa s a csata folytán talán két tűz közé kerítse. Csodálkoztunk, hogy egész éjjel Bécs felől ágyú-

szót nem hallottunk, pedig egy héttel előbb, midőn még Bécsben voltam, nagyon is hozzászoktam már az éjjeli ágyübömböléshez.

Egy domb oldalán terebélyes fa alatt háltunk meg Kossuthal, a földön, Neusiedel szomszédságában; a híres papírgyárnak, mely a bankópapírt gyártja, tulajdonosa néhány palaczk bort s legjobb kívánatait küldte nekünk; mi vígan, a legjobb reményben költöttük el az egyszerű vacsorát s a szép őszi éjt beszélgetés, tervezgetés és rövid, de jó ízű alvás közt töltöttük. Másnap reggel, már hajnalban sorakozott a sereg s előrehaladott egész Schwechat alá, hol végre az ellenség seregére akadtunk. Jobb szárnyunk a Dunára támaszkodott, a derékhad a magaslatokon foglalt helyet, a bal sereg on volt a lovasság nagyobb része, a szállóhegyek mentében elhelyezve. Általellenben a völgyöntúli magaslatokon álltak az osztrákok. Hét óra tájban a jobb szárny parancsot kapott a támadásra. Köd fedte arra a vidéket, melyet egy csürnek lángja megvilágított. Bövid küzdelem után az ellenség vissza volt vetve Mannswörth házai közé, melyekből Guyon azt tíz óra tájban szuronyszegezve űzte ki. Most a jobb szárny annyira előre haladt, hogy a derékhadnak s a bal-szárnyak is haladni kellett volna, nehogy a jobbszárny elvágathassék. Itt azonban ágyú-párbaj folyt minden látszó siker nélkül, órákig dördültek a battériák, hol a mi részünkről, hol az osztrákoké-ról, a nélkül, hogy egymásban nagyobb kárt tettünk volna. Bépássy a balszárnyon meg kísértette kerülni az osztrák jobb szárnyat, de akkor ez is továbbra húzódott fel. Igazi chassécroisé volt, látszott, hogy a vezénylő tiszték mindkét oldalról vagy nem bíznak seregükben, vagy nem akarnak támadni. Kossuth, ki Mógával egy magaslatról nézte a csata ezen határozatlan lefolyását, roppantál rostéite, hogy minden merész támadás elmaradt. Móga azonban világosan kijelentette neki, hogy ha a bécsiek nem támadnak hátról, kilátásunk nincsen az ellenséget megverhetni. Bécs felől pedig nem hallatszott ágyúszó, nem tudtuk magunknak megfejtetni, mi történhetett ottan, nem is gyanítottuk, hogy lemondva a föl mentés reményéről, már fegyvernyugvást kötöttek. En is Kossuth közelében ott voltam, átnyargaltunk a másik dombra is, de ott sem láttunk egyebet. Pázmándy a jobbszárnyánál volt, hol a csatározásban élénken füttyültek a golyók. Igéiben futár érkezett pesti tudósítással Kossuthhoz, ott álltunk szemközt a battériákkal, melyek

golyói fejünk fölött repültek el. Én is kaptam nagy örömemre levelet feleségemtől, kinek hollétét már nem tudtam kipuhatolni. Sopronban volt s gyanította, hogy levele a seregnél fog találni. Délután négy óra tájban egy jobban irányzott battéria golyói épen a komáromi kaszás nemzetőrök közé csaptak le, egy pár ember elesett s a nemzetőrök futni kezdtek. A gömöriek Schwechat megroliánásánál kitüntették magukat bátorságuk által, a budaiak a balszámyon jól állták a tüzet, de a komáromiak egy percnyi ingadozás után, páni félelem által megszállva, vad futásnak eredtek. Elejökbe vágattunk, tartóztatni akartuk, hiába! a futást nem bírtuk meggátolni, s ez rendetlenségbe hozta a tartalékot is. Az ellenség észrevette a zavart a központban s előre nyomult, nem maradt tehát egyéb hátra, mint általános visszavonulásra kiadni a parancsot, mely nagy rendetlenségben történt meg. A Répássy lovasága azonban fedezte a hátrálást. De csodálkozásomra, az ellenség nem üldözött bennünket. Tudom, hogy később bulletinjeiben nagy győzelemnek írta le a schwechati csatát, nagyította az elestek számát, mely alig rúgott százra, de a foglyok számát sohasem említette, mert a rendetlen, később valósággal gyalázatos szaladás daczára senki sem esett foglyul a mi részünkről. Fischament mellett az utócsapatnál volt a sereg kasszája Luzsinszkyval, a ki mellette lassan biczegett sánta lábával, fedezve a székely határőrök által, ha az osztrákok erélyesen üldöztek volna, senki sem menthette volna meg.

Épen úgy, mint mi a pákozdi csata után nem mertük üldözni a megvert horvátokat, Windischgrätz serege sem üldözött bennünket futásunkban. A két sereg nem volt még szoktatva a háborúhoz s természetellenesnek tartották mindkét részről azon állapotot, melyben a régi pajtások most egyszerre ellenségül álltak egymással szemközt.

Fischamentben nagynehezen helyreállítottuk a rendet, örülve, hogy a komáromiak, kik eddig is csak akadályul szolgáltak, még ott sem álltak meg, de Hamburgig szaladtak. A sereg nagynehezen csatarendbe állítatott fel, mert nem is tudtuk elképzelni, hogy az ellenség meg ne támadna, látva, hogy az önbizalom nálunk megszűnt, s tudva, hogy vert sereg nem tud ellentállni többé. Alig voltunk itten egy óráig, midőn újra páni félelem ragadta meg a

sereget, s a zavarban senki sem tudta többé, mi a parancs. Én a balszárnyon voltam épen, az abaúji és zempléni nemzetőröknél, midőn a parancs a visszavonulásra oda is érkezett; azt hittük, hogy az ellenség támad. Mezőssy oly szíves volt, nekem lovát kölcsönözni s én az országút felé nyargaltam, hol a legnagyobb zavart találtam elő, élelmi társzekereket, gyalogságot, nemzetőröket, minden rend nélkül vad futásban, lovasság is vágatott előre, megismertem a Sándor-huszárokat s odakiáltottam:

— Bárczay, te vagy?

Az alezredes megállította lovát s kérdezte:

— Ki vagy?

— Pulszky.

— Mit csinálsz?

— Lépdelve nyargalok, mert senki sem üldöz.

Erre ő is megállította huszárjait, melléje fellovagoltam a töltesre, de egy pár pillanat múlva ismét vágattunk, nem lehetett többé megállítani senkit, csak Hainburg alatt lehetett némi rendet csinálni, mert az út az ódonszerű városkán visz keresztül, ez még középkori fallal és árokkal van körbezárva, s ijedtében bezárta előtünk a kapukat. Itt tehát akaratlanul meg kellett állni, s volt idő helyreállítani a rendet. Itt találtam elő Kossuthot is, ki már a csatamezőn Görgévt nevezte ki tábornoknak s vezérnek Móga helyébe, vele együtt mentünk vissza Pozsonyba.

Reggel beállott a valóságos őszi idő, lelki állapotunk összliangzásban volt a szürke éggel, a meg nem szűnő esővel. Reményeink, melyek a pákozdi csata óta folyvást növekedtek, most egyszerre lelohadtak, seregünk lelkesedésébe vetett bizalmunk megrendült. Kossuth érezte ezt, s a schwecliai csapást minden áron győzelemmel igyekezte kipótolni. Ugyanazért Guyont, ki Mannswörthnél kitüntette magát, a vert sereg legjobb részével Nagyszombat felé küldte, melyet Simunich tábornok fenyegetett. De ezen expedíció sem sikerült, Simunich visszaverte a magyar zászlóaljokat, melyek itt nagyobb veszteséget szenvedtek, mint Schwechatnál, de még sem mert előrehaladni, s Morvába vonult vissza.

Görgey főleg a sereg újjászervezésével foglalkozott. A nemzetőröket hazaküldte, mindamellett, hogy sokaknak tisztjei rábeszéléstől, álljanak be testületestül honvédeknek; a vezér szigorúsága s

pontossága bizalmat gerjesztett a tiszteknél, s gyors előléptetése sem okozott semmi irigységet. Tudtuk, hogy csak Perczel Mór fogja röstelni Görgey kinevezését, s csakugyan hirdette is, hogy kár bízni ezen emberben, ki most sem magyar, s előbb-utóbb el fog árulni.

Bécsből lassan-lassan tudósításokat kaptunk a seregünknel megérkező akadémiái légió tagjai által, kik nekünk elbeszélték, hogy a városi tanács már több nappal előbb alkudozásba lépett Windischgrätzzel, ki túszul 12 személy kiadatását követelte, azokat, kiket ő legveszedelmesebb forradalmároknak tekintett: Bemét, Messenhauserét, az envimet, Blumét és a németországi parlamenti tagokét, Schütteeét, a porosz agitátorét, Haugét, a vezérkari főnökét, s egynéhány hírlapíróét. — Mindezeket puskaporra s ólomra szánta, s meg is lövette azokat közülök, kik kézre kerültek. — Elmondták, hogy közeledtünkrol a lakóknak nem volt semmi tudomása, hogy a fegyvernyugvás az alkudozások folytatása következtében már meg volt kötve, de mikor a schwechati csata ágyúzása Bécsben hallatszott, s egész délutánig folytatva tartott, az izgatottság annyira növekedett, hogy felsőbb parancs ellenére is a nemzetőrök nagy, lelkesebb része kirohant, épen akkor, mikor mi futásnak eredtünk. Windischgrätz megboszulandó a megtölt fegyvernyugvást, másnap fegyveres erővel betölt a városba, s nagy rombolások közt az elővárosokban, ura lett Becsnek. Rémuralom uralkodik most ottan, kivégzésekről szólnak, a ki menekülni tud, menekszik, az egyetem hallgatóit mind be akarják sorozni.

Lelkesítő epizód volt ezen sötét napokban egy század nádorliuszárnak megjelenése, kik Sréter kapitány és Dessewffy hadnagy vezetése alatt Csehországból szöktek meg és hegyen-völgyön, kikerülve a lakott helyeket vagy keresztülzágulva azokon, haza siettek, hogy a haza védelmében részt vehessenek.

A württemberg-huszárok voltak az elsők, kik már a nyáron példát adtak és Fiáth Pompéjus vezérlete alatt Galicziából elindulva, a Dniszteren keresztüliszva, a Kárpátok felől hozzánk jöttek, Mészáros hadügyminiszter nem kis meglepetésére és bajára, mert az ily fegyelmetlen hazafiságot jóvá nem hagyhatta, midőn bécsi kollégája e részben panaszt emelt nála, holott az egész ország ropogant lelkesedéssel fogadta e vitézeket. Mészáros tehát bünte-

téstil kiküldte őket első sorban a rácz fölkelők ellen, mit ők természetesen igen kedvesen fogadtak, hiszen épen azért szöktek meg Galicziából, hogy a háborúban vehessenek részt. Később, novemberben, a Coburg-huszárok is jelentek meg, ezek azonban ló és fegyver nélkül, semmi tisztnem vezette őket, osztrák tisztjeik nem tudtak többé velük boldogulni. Mióta Jellasich támadásának híre Galieziába eljutott, semmi büntetések nem használtak, végre lefegyverkeztették az egész ezredet s kijelentették nekik, hogy kapitulációjuknak vége, menjenek haza. Ők azonban kettőnek kivételével, ki családjához sietett, de később szintén visszajött, az altisztek vezénylete alatt, szoros fegyellemmel, teljes számban megjelentek Pesten és jelentkeztek a honvédelmi bizottságnál. Természetesen tüstént újra szerveztelek s az egész hadjárat alatt kitüntették magukat.

III.

Éjjel fölverték, egy idegent hoztak hozzám, Csányi küldte: ismerem-e? mert Bemnek adja ki magát. A kormánybiztos zsidónak tartotta a bizsgő kis köpczös urat, s nem ismert rá a lengyel forradalom hőisére. A mint megláttam, megöleltem, megkérdeztem, mikép jutott ki Bécsből? Röviden elbeszélte, hogy Szontágh Pál fogalmazóm mentette meg. Másnap reggel Kossuth lement Komáromba, megvizsgálta ott a még mindig be nem fejezett erődítéseket, s kiadta a parancsot, hogy a mit az osztrák kormány annyi esztendő alatt be nem végzett, az gyorsan fejeztessék be, onnét Pestre sietett, hol az országgyűlésnek számot adott a történetekről, s buzdította a képviselőket, kiknek buzdításra csakugyan szükségök volt, mert nem igen bíztak a jövőben, hitték, hogy nem sokára mindennek vége lesz, s csak azt kívánták, hogy Magyarországbukása ne legyen szégyenletes; ha veszünk kell, veszünk nemesen, s védelmünknek legyen némi fénypontja is. Ez volt az általános hangulat. — Én Szécsénybe siettem, még egyszer bejártam jószágomat s kedves parkomat azon előérzettel, hogy ezt többé ez életben alig fogom látni. Feleségemmel együtt Pestre költözöktem végkép, tele sötét sejtésekkel, mert Bécsből mindig gyászosabb hírek érkeztek. Messenhausert, Blumot, Bechert, Jellineket

s még egy tuzat ismerőseimet agyonlőtték. Schütte, a ki Bemmel s velem együtt azok közé tartozott, kiknek kiadatását Windischgrätz követelte, s kiket Bécsben nyomoztak, szerencsésen megmenekült; Fröbel, a frankfurti parlamenti tag, azzal mentette meg életét, hogy be tudta bizonyítani, miképen Ausztriáról kedvezőleg írt volt a nagy német hírlapokba. Az akadémiai légió tagjai mindennap szaporodtak Pesten, hol külön zászlóaljja alakultak, a lengyelek is meg kezdtek jelenni csoportosan.

Bem menekülését Bécsből Scherr és Helfert regényes, egymástól eltérő módon adják elő. Szontágh Pál, jelenleg a ház alelnöke, így beszélt el nekem:

B. Huszár, az államkancellária tanácsosa, mindjárt Bécs ostromának kezdetén hat oly útlevelet adott át Wargának, melyeken a személyleírás nem volt kitöltve, az egyiket, mely Herr Johann Schneider, gräflich Széchenyischer Wirthschaftsbeamter-re szölt, én vettem magamhoz, midőn Bécsset elhagytam, nem volt szükségem reá, visszaküldtem Veszter Sándor által Parndorfból, így került ismét a kancelláriába Szontághhoz, a többi ötöt is szétosztották, a mint Windischgrätz a bécsi kapituláció szerint Messenhauser, Bem, Fenneberg, Schütte, a német parlament tagjainak kiadatását, s az enyimet követelte. Messenhauser a neki adott útlevelet eltépte s maga adta fel magát, Fenneberg felhasználta a magáét s szerencsésen menekült.

Bécs bevétele napján Szontágh és Wargha a kancelláriában voltak, este bejött Messenhauser s megkérte őket, segítsék Bemet megmenteni, rejtsék el a kancelláriában. Wargha a kancellária épületét erre alkalmatlannak találta, hiszen itt lesz az első házmozgás, más helyről kellene gondoskodni; de Messenhauser megjegyezte: «Er folgt mir auf dem Fuss», s Bem csakugyan benyitotta az ajtót, az akadémiai légió egyenruhájában, oldalán megsebesülve. Zsulavszkyval Ő volt az utolsó, ki a Präterben az úgynevezett csillagtorlaszt hagyta el, s azon pillanatban egy vadászgolyó által meghorzsolgatott. Panaszkodott, hogy a nemzetőrök elhagyták, «ils ont eu peur» féltek. Szontághnak nagyobb lakása lévén, elhatározták, hogy a tábornokot oda vigyék. Henszlmann fiakkerért ment, Szontágh haza vitte azon a nélkül, hogy észrevették volna, Bemnek holmija egy kocsiládába volt pakkolva, minek nehezebb

volt az elszállítása. Szontágh elébb inasát kereste föl, de ez elbújt feleségénél, egy bécsi kofánál, mert a mobilgárdához volt beírva, és félt, hogy ahhoz keresik; a magyar kancellária portása mentetgetőzött, hogy öreg; az erdélyi kancellária portását ismertük mint schwarzgelbet, de ez mégis elvitte a podgyászt Szontágh lakására, gyanította, hogy Bemet rejtik el, említette azért, s Szontágh csakugyan azt mondta: «ezen kellene segítenünk».

Lakásán legegőbb is Bem sebéről akart gondoskodni, de ez megjegyezte: «Ich hab' eine gute Leib», s egy szerűen angol tapaszt ragasztott reá, azután átpakolták a holmit egy új bőröndbe, Szontágli felső ruhát és cylindert szerzett Bemnek s fiakkeren elkísérte a kácsához a Wiedenen, hol egy szobát tartottunk. Bem nem akart elválni kardjától, Szontágh azt a Burg-istállók egyik nyílt ablakán bevetette, a hol több évvel később meg is találták. Bem elment a Johann Schneider-féle útlevéllal, fiakkeren ájtott a lineán s minden további akadály nélkül Pozsonyba érkezett. — Szontághot néhány nappal később elfogták s egy évi vizsgálati fogság után vasra verve két évi várfogságra ítélték el azért, hogy Bemet megszöktette.

IV.

A márcziusi napok után általános amnestia hirdettetett ki a monarchia minden tartományaiban, e szerint a lengyel menekültek vissza kezdtek szállingózni Galicziába, s itt különösen Potoczky gróf jószágain gyűltek össze, mert ez azon időben nagyon fitogtatta lengyel hazafiságát. Roppant gazdagságát anyai ágon részben Branyiczkyknak, a nagy árulónak köszönte, ki a múlt században az orosz politika egyik főtenyezője volt Varsóban, s kinek fia Potemkinnek, Katalin híres kedvencének, unokahúgát s egyetlen örökösét vette el. Gróf Potoczky azon szégyenfoltot, mely ősatyjára ragadt, le akarta mosni, s ő lett a lengyel remények egyik főhorgonya. A sok ingyenélő azonban, a ki mostan nála gyülekezett össze, csakhamar igen alkalmatlanná lett neki, s szeretett volna tőlük megmenekülni, úgy hogy azok szervezve legyenek, s az orosz háborúban, a mint az kiüt, mert kiütéséről meg voltak győződve, mindjárt résztvehessenek. Potoczky e részben többször szólt velem Bécsben, s le is jött Pestre, felajánlani a lengyel légiót, melyet mi

igen szívesen elfogadtunk volna, midőn a fölívelt ráczokkal s később Jellasichsal háborúba keveredtünk, de ők világosan kikötötték, hogy szlávok ellen nem hadakoznak, hiszen tudták, hogy a párisi lengyel menekültek a fölkelte szerbekkel összekötetésben állottak.

Természetes, hogy gróf Potoczky ajánlatait eddig mindig vizsautasítottuk, most azonban megfordult a koczka, nemcsak fölkelő szlávokkal és horvátokkal folyt már a háború, lianem az osztrák császár seregével. Most a lengyelek nem kötöttek többé ki semmit, csak fegyvert kértek és zsoldot, hogy szolgálatunkba lépjenek. Érdeklükben itt volt gróf Cseszkofszky Lembergő, Viszoczky a demokrata párisi menekültek egyik vezére, ki a tábornokságot követelte, Tohorszniczky s egyéb mások, kiknek neve később a szabadságliarcz alatt ismeretessé lett. Mindezek roppantul gyűlöltek Bemet, ki azon egész idő alatt, melyet a lengyelek száműzésben töltöttek, semmi politikai párthoz nem csatlakozott, sem Czartoriszky arisztokratával nem kaczerkodott, sem nem szerepelt gróf Vorcel, Mieroszlavszky és társaik demokrata összeesküvéseiben, s most, hogy Pesten megjelent, s mindenki nem is képzelt magának egyéb lengyel légiót, mint olyat, mely Bemnek vezénylete alatt áll, egy fanatikus fiatal lengyel a szállodában, Bem lakásában, elsütötte rá pisztolyát. A lövés a tábornoknak csak pofáját sértette meg s ő kevés nap múlva helyreállott, meg is kérte a honvédelmi bizottságot, ne bántsák azon szerencsétlen fiatal embert, ki pusztán politikai fanatismusból lőtt reá, holott ő már előbb kijelentette, hogy szolgálatait a magyar kormánynak felajánlja ugyan, de csak azon kikötéssel, hogy parancsnoksága alá soha lengyeleket ne adjanak. Egyébiránt Bemnek külseje s egész föllépése nem tetszett semmiképen Nyárynak és a honvédelmi bizottságnak. Pesten maradt, de alkalmazást nem nyert, rám járt csaknem mindennap, vigyem ki, hogy valamely sereg bizassák reá, hiszen szükségünk van tábornokokra, mert mindennap rosszabbnál rosszabb hír érkezett az alföldről, Erdélyből, Galicziából, Becsből. Világos volt, hogy a mint az idő megengedi, minden oldalról meg fognak támadni.

A háború mindig nagy szerencsétlenség s a vérontáson kívül a pénz és kereskedelmi viszonyokat a legnagyobb zavarba hozza. De más országoknak van tengerük, vagy oly szomszédjok, melylyel békében élnek, a közlekedés a világgal nincs egészen megakasztva, a nemzet nincs elszigetelve. Nálunk ez máskép volt, a határvidék csak annyira osztrák provincia lévén, mint Bukovina, Galiczia, Morvaország, Ausztria és Stiria, seholsem érintkezhattunk a külfölddel. A postaközlekedés és a kereskedés megszakadt, Magyarország sehova sem vihette ki terményeit, sehonnan sem kaphatta meg a szükséges árucikkeket, kizárólag magára s belső kútforrásaira volt utálva, nem volt sem pénz, sem fegyver, sem a puska-porhoz szükséges kén, sem chinin a betegek számára. A honvédelmi bizottság s élükön Kossuth, ki azt nemcsak irányozta, hanem a munka legnagyobb részét maga végezte, bámulatos tevékenységet fejtett ki; rám bízta a kereskedelmi ügyek vezetését, mert Klauzál miniszter szeptemberben történt lemondása és Trefort államtitkár eltűnte után, csak az elnöki titkár — igaz, hogy ez Lukács Móríz volt — állt ideiglenesen az ügyek élén. Kossuth azon volt, hogy a sereg minél gyorsabban és sikeresebben szereztethessék, küldte az újonczokat Pozsonyba Görgey alá, s Erdélybe, honnan rémhírek érkeztek mindennap az oláhok lázadásáról, pusztításaikról s kegyetlenségeikről. Az alföldön a temesvári és aradi erőd az osztrákok mellett nyilatkozott, ezt ostromzár alá kellett venni. A horvátországi határt Perczel Mór tartotta hatalmában győzelmesen, Görgey Pozsonyban liarczképessé tette a sereget, Eperjes felé Pulszky Sándor unokabátyám küldetett az újonnan felállított lengyel légióval, az erdélyi csapatok Katona Miklósrá és Baldácsyra voltak bízva; mindezeket el kellett látni a szükségességekkel, különösen pénzzel. Duschek tehát nyomatta a Kossuth-bankókat, már most nemcsak egyeseket és ötösöket, de nagyobb elnevezésű darabokat is, melyek alapjokat nem annyira érczkészletben, mint a nemzet hazafiségában találták. A nép mindamellett szívesen megadta ilyenekért a megkívánt élelmet és szekeret, fiai minden vonakodás nélkül beálltak honvédeknek, s nem csüggedtek el, de a művelt osztályok s az országgyűlés a legnagyobb aggodalmakkal néztek a

jövő elébe. A mágnások legnagyobb része vagy kiment az országból, vagy jószágaira vonult vissza, csak az ifjabbak fogtak fegyvert. Egészen véve, csak kevesen voltak közülök, kik egész lelkesedéssel nyilatkoztak a nemzeti ügy mellett, köztük kitűnt Károlyi István gróf, ki saját költségén állított ki egy lovas ezredet. En Rombauer osztálytanácsos tervei szerint a kénkőt, mely a puszkaporhoz szükséges, a felső-magyarországi pyritből készítettem, mi ötannyiba került, mint a közönséges szicíliai kénkő, de ez most semmi áron nem volt megszerezhető. Báró Vay Miklós gyára állította elő a salétromot, s miután a chinin fogytában volt, száz arany díjat tettem az első font chininre, mely Magyarországra becsempésztetik, ötvenet a másodikra, s a költségek megtérítését ígértem minden további fontért. Ez használt. Rövid idő alatt megvolt a szükséges, orvosi szer, magából Bécsből be tudták hozni a szemes zsidók.

Mindennap összesültünk a honvédelmi bizottságban, mely a kormány összes teendőit magában pontosította össze. A burokrata formák mind elmaradtak, s magunk is csodálkoztunk, mily kevés ember elégséges arra, hogy a kormány teendőit mind pontosan elvégezze, ha ezekben megvan a felelősség érzete s a hazafi akarat. Az ország intelligentiája ezen nehéz napokban megtette kötelességét, a mi annál inkább elismerésre érdemes, minthogy nem csinált magának semmi illúsiót a jövő iránt; tudta, hogy lia csak valami csoda be nem áll — csodákban hinni pedig régen elszoktunk — az egyesült osztrák erőnek ellent nem tudunk állani, csak a magyar nemzet becsületét akartuk fentartani, csak azon eszme aggasztott, hogy az ország eleste nyomorult lehetne s dicsőség nélküli.

Az István főherczeg szállodában ebédeltünk rendesen, ott volt Beák is, ki hideg észjárásával számítgatta az esélyeket, s különösen azóta elvesztette reményét, hogy deczember kezdetén megjött a királyi manifestum, mely szerint Ferdinánd lemondott a koronáról s utána öcsce Ferencz Károly is, s hogy a korona most a 18 éves Ferencz Józsefre szállott, a ki a magyaroktól megkívánja az engedelmességet s föltétien megadást. Mindenki tudhatta, hogy e szerint a kormány kizárólag a reactió vezetőinek kezébe kerül, kik nem ismernek kegyelmet. Az országgyűlés ezen manifestumot s az egész trónváltozást, mely a constitutionális formák mellözésével

történt, Kossuth indítványára egyhangúlag törvénytelennek s el nem ismerendőnek jelentette ki, királyunk ezentúl is Ferdinánd maradt. Csak egy fiatal mágnás, báró Sennyey Pál, tiltakozott az ülésben ezen határozat ellen, s letette képviselői mandátumát. Ezt barátai később nagy hősi tettnek akarták kereszteni, pedig akkor nem okozott sem izgalmat, sem elkeseredést; sokan azt találták, hogy ügyesen használta fel az alkalmat, a jogszerűség és loyaltás feltüntetésével lelépni a veszedelmes pályáról. A többség tudta, hogy az udvari párt irányában már erősebben compromittálva van, mint hogy teljes bntelenséget remélhetne, ha a katasztrófa beáll, s most kényszerülve folytatta azon szerepet, melyet az udvari körökben rebellióknak jelentettek ki.

VI.

A körülmények mindennap jobban és jobban komorodtak. Erdélyből rossz hírek jöttek. Urbán megverte Katona Miklós seregét Deésnél, Baldácsy lemondott a vezérségről, az oláhok öldösték volt földesuraikat, s katonailag szervezkedtek, Erdély el volt veszve, csak Csúcsán állt meg seregünk maradéka. Már a nagybányai polgárok is menesztettek küldöttséget a város kulcsaival az ellenség elé, melyet három napig kerestek, de meg nem találtak. A felföldön pedig Schlick Budamér mellett megverte Pulszky Sándor nemzetőreit, kik közt csak a lengyel légió verekedett igazi vitézséggel, sőt el is fogta Schlick vezérkari tisztjét, Scudiért. Bécs felől is mozogni kezdett Windischgrätz, s mindennap várhattuk Görgey seregének megtámadását. Itt volt az ellenség legnagyobb ereje, ez ellen kellett összpontosítani a magunkét, feladni az ország alsóbb részét s minden seregünket Görgey alá vonni. Perczel is megkapta a rendeletet: siessen fölfelé. Az országgyűlés érezte, hogy soká Pesten nem maradhat, külföldről nem jött semmi remény, semmi biztatás, a francziák megválasztották december 10-kén Napoleon herceget köztársasági elnökké, nem Ledru Rollint, a mint mi Teleki tudósítása nyomán reméltük. A reakció tehát mindenütt áradóban volt. Erdély sorsa aggasztott bennünket leginkább, mert nem találtunk embert, kire az ottani hadjáratot bízhattuk volna, pedig ott minden esetre szükséges volt a rögtöni segítség, nehogy

Puchner és Urbán előbb legyenek Nagyváradon és Debreczenben, mint az országgyűlés. Még Blasovici sem akarta a neki ajánlott vezérletet elfogadni, Bembe nem bízott Nvály, én folyvást sürgettem Kossuthot, szóljon egyszer komolyan a lengyel vezérrel, kinek nagyobb tapasztalása és híresebb neve van, mint mindazoknak, kikre eddig figyelmét fordította. Végre egy este rám bízta, küldjem be lengyelemet. Megmondtam Bemnek, hogy sorsa ezen találkozástól függ, ha meg tudja nyerni Kossuth bizodalmát, övé a vezénylet. Kossuth higgadtan előadta Erdély kétségbeejtő állapotát, hogy ott van Csúcsánál a vert sereg, melyben csak a német légióra lehet számítani, de oda küld egy harczviselt székely ezredet is, és újoncz zászlóaljakat, melyek csak épen most kaptak először életökben fegyvert kezökbe, s megkérdezte, elfogadná-e ily körülmények közt a vezényletet, s mi volna a hadi terv? Bem vizsgálva a térképet, azt felelte, hogy átveszi a sereget s először is Urbán ellen fordul, kinek fegyelmezetlen csapatait visszaveri, azután Kolozsvárra vonúl be. Kossuth erre megjegyezte, hogy mindenestre Deésnél ott találja az osztrák sereget.

«Megverem s Kolozsvárba bevonulok, szavamat adom, új esztendő napjára.»

«A vezénylet öné» — szólta Kossuth. Bem ragyogó arczczal jött ki az elnök szobájából, hozzám sietett, megköszönte közbenjárásomat, s megkért, legyek azon, hogy hozzá semmi lengyel csapatot, semmi lengyel tisztet ne küldjenek, az egy Jordánon kívül, ez unokaöcscse, ki Párisból nemsokára meg fog jönni. Kitűnő opera-látcsövet adtam neki még emlékül, nem volt idő, hogy tábori látcsövet vehessenek, már beesteledett, s ő még éjjel elindult Erdélybe.

VII.

Sürgönyt vettünk, hogy Windiscligrätz végre átlépte a határi s Görgey kiűrtette Pozsonyt, melyet nem tartott védelemképesnek s csata elfogadására alkalmasnak, a mi Kossuthnak nem tetszett, miután ezen vidéket egy hónap óta folyvást erődítették. Elküldött tehát engem, nézzem meg a sereget s jelentsem neki, mily karban van s mily szellem uralkodik a tisztek közt. Elindultam s a Csallóközben ráakadtam Görgeyre, beszélgettem a tisztekkel, ebédnél

találkoztam a tábornokkal is, ki marasztott, mert csata lesz Óvár körül, de én visszasiettem, hogy a tapasztaltakat elmondhassam, s jelentettem Kossuthnak, hogy a sereg nem az övé s nem az országgyűlésé, hanem kizárólag Görgeyé, a tisztek ragaszkodnak hozzá s híznak benne, csak a becsületét; harcolnak, nem a hazáét, s azzal végeztem jelentésemet: «Löved Görgeyt agyon, mert az nem fog engedelmeskedni sem neked, sem az országgyűlésnek, ez lesz valódi ellenségünk.» Kossuth mosolygott, pedig ezen időkből ritkán jött mosoly ajkaira és szidta gyanakodásomat, halvány volt s kimerült.

Ő maga sem bízott többé Görgeyben, ki túlcsigázott reményeinek meg nem felelt. A honvédelmi bizottság elnöke már azon időben sokat foglalkozott hadi tervekkel s azt hitte, hogy sajátlag hadvezérnek született. Azon ellentét, mely később közte és Görgey közt oly erősen fejlett ki, már ezen időben létezett csirájában, a mint azt Görgeynek egy magánlevele Bikkesyhez bizonyítja, mely e napokban eredetiben került kezemhez. Bicskéből írja december 30-án:

«A bábolnai baj (moori csata) bosszantott ugyan, de egyáltalában kétségbe nem ejtett, de kétségbeejethetnek az elnök úrnak sértő, szarkasztikus levelei, ha még rosszabbra is nem volnék már elkészülve. Ilyen levelek iránt állandó nézetem, hogy mind tartalmuk, mind alakjuk méltatlan marad. Nem méltó azon álláshoz, melyben az elnök úr az országban, én a seregnél állunk.

Csinálj ezen nézetemből orvosságot és add be módjával az elnök úrnak.

Mire való is ezen tartalom nélküli levelezési viszketegség, mely egyébre nem vezet, mint animozitásokra mind a két oldalról. Úgy hiszem, ha a magyar tábornok főnöke, (nem Kollmann) két szót ír nekem, ez többet fog használni, mint száz ív tele tartalmatlan, szarkasztikus polémiával, mely Ível egy részeg ulilanust sem lehet lováról leütni.

Nézetem szerint feladatom: bevárni az ellenséget és Őt visszaverni; minél mélyebben az országban, annál jobb, természetesen tekintettel arra, hogy ez ne történjék közvetlenül a főváros előtt.

Más részről a kormány tiszte volna adatokat szerezni arról, mi történik az ellenség főhadiszállásában, a mi nálatok némi ügyességgel a kormányférfiak részéről igen könnyen történhetnék, míg

nálam s Csányi fő kormánybiztos úrnál erre minden elem hiányzik.

Továbbá azt hiszem, hogy ideje volna engem állásomról letenni, ha azt hiszik, hogy bennem nem bízhatnak; de ha engem meghagynak vezérnek, akkor ne bántsanak, s hagyjanak a magam esze szerint intézkednem. Nekem sohasem jutott eszembe Bánhidát, szabatosabban a galváni vidéket feladni, hanem nagyszerű ellenmondást látok abban, hogy Neszmélyt, Agostyánt, Bánhidát, Környét, Ondódot és Sárkányt tartsam, s ugyanazon időben koncentráljam magamat.

Ha lehetlenné lettem mint a sereg fővezére, arra vagyok bátor figyelmeztetni, hogy akkor csak Vetter tábornok úr kommandírozhat, különben minden tönkre megy.

Most még következő kérésem: az ide mellékelt czédulán találok az előléptetéseket, melyeket a katonai osztályoknál ajánlok, úgy mint Vetter tábornoknál.

Különösen ajánlom a rég benyújtott javaslatom elintézését, a 10. huszárezred kiegészítése iránt, miután ez csak két divízióból áll és valóban kitűnő tisztikarral bír.

Az oszlopvezetőkül kinevezendő tiszteket még össze kell keresnem s akkor Vetter tábornok úrhoz küldöm. Hanem legjobb tisztjeim is kimerülnek ezen téli hadjárat rettenetes fáradságai alatt, az elemek összeesküdtek ellenünk, a defiléek országában alig van már defilé. Szerencsét kívánok annak, kire a kormány a sereg vezényletét utánam bízni akarja.

Adieu! csüggedetlenül barátod

Görgey.»

Pusztelnik, a táborkari tiszt, kibe Görgey különösen bízott, s ki később Windschachtnál esett el, még ez utóiratot teszi hozzá:

«Az ördög vigyen el téged, ha elvesztitek bizodalmátokat a seregben s nem hagytok bennünket egészen önállólag működni, s ne írjatok olyan ostobaságokat az elcsüggedésről; él még a régi bátorság bennünk, melyet oly jól ismersz.

Tégy a mit lehet.»

Kossuth a katonai elemben soha tökéletesen nem bízott, tudta, hogy ez mindig ellentétben áll a civilistákkal s azokat lenézi. Görgeyben is leginkább azért bízott, hogy ez annak idejében elhagyta a katonai pályát, s polgári foglalkozással kereste kenyerét több

évig. A katonai intézetekből kikerült tiszték németül társalkodtak, s azt hittük, hogy németül is éreznek. Görgey is rosszul beszélt magyarul, a mi egyébiránt azon időkben nem volt csoda, midőn még Széchenyi is, a legnagyobb magyar, mindig németül írta naplóját.

Kossutlmál Bikkesy adta elő a katonai dolgokat, fiatal ember, ki a Theresianumban nevelkedett s kevés évvel 1848 előtt katonának állt be. Főhadnagy volt, Kossuth körébe került, ki őt őrnagynak nevezte ki, őt nevezi Görgey a magyar táborokar főnökének, Ő volt egy darabig a közvetítő Kossuth és Görgey közt.

VIII.

Mindazon vendégnépek közt, melyek az Arpádi korban Magyarországra bevándoroltak és itt telepedtek le, mindenestre legkülönb fajúi bizonyultak be azon németek, kik a Szepesség tótjai közt építették városaikat; a legkitünőbb művezetők minden gyárban, a legjobb ügyvédek s a legszerencsésebb kereskedők Pesten s a felvidéki városokban még most is a Szepességből erednek. E vidék látta el a lutheránus egyházakat s iskolákat papokkal s tanárokkal, innét kerülnek ki a legügyesebb gazdatisztek, szóval a Szepesség nálunk oly szerepet játszik, mint az északamerikai államokban Massachusetts, mert ezen faj szorgalmas és takarékos, mint minden német, de a mellett éles és gyors felfogással s oly kedvességgel bír, mint ritka német, s a mi legfőbb, híven ragaszkodik magyar hazájához, ha nyelvét nem is bírja tökéletesen; pedig ezen hazája nem bánt vele méltányosan, már Zsigmond király elzálogosította a 16 szepesi várost a lengyel koronának, s csak Mária Terézia kebelezte be újra országába, de a szepesiek még sem lettek soha lengyelekké, magyaroknak érezték magukat a lengyel uralom alatt is, csak névleg tartoztak más országhoz, s szabadságérzetük által csak úgy kitűntek, mint értelmiségők által.

Ezen fajban a Görgeyek játszottak főszerepet a legrégebb időkben, Arnold a rozgonyi csatában vezérelte a szepesieket Róbert Károly részén Trencsényi Csák Máté ellen, ő döntötte el a csatát. Későbbi időkben a család nem tüntette ki magát többé, több ágra szakadt s az ősi görgői fészekben szaporodtak a kastélyok, a nélkül,

hogy a birtok szaporodott volna. Időnkben nem volt köztük egy is, kit felföldi fogalmak szerint gazdagnak lehetett volna mondani, többen közülök megyei hivatalban vagy a seregnél keresték boldogulásukat. Görgey Arthur családjában is sok volt a gyermek, az anya búskomorságban beteg, az apa igyekvő, de siker nem követte lépteit. Szűk körülmények közt nőtt fel a magyar sereg jövőendőbeli híres hadvezére, a tullni hadfi-iskolában tanulta a katonai tudományokat, melyeket kitűnő sikerrel végzett. Szerencsétlenségére azonban egy igen elegáns huszárezredhez tétetett hadnagyul, melyben cseh gavallér volt az ezredes, ki szegény tisztet nem tűrt ezredénél, s megkívánta, hogy tisztjei a salonokban és bálokban fényjének, szóval fényűzésre és pazarlásra buzdította őket. Görgeynek itt nem lehetett soká maradása. Lemondott állásáról s a legszegényebb módon a prágai egyetemen tanulta a chemiát; koplalva élt egy ideig, végre egy gyárban talált alkalmazást. A gazdag prágai bankárok s gyárosok leányai közt könnyen választhatott volna magának feleséget, mert csinos külseje s elzárkózott komoly arczkifejezése érdekessé tették, de ő egy szintén vagyontalan leányt vett el, s szűk körülmények közt tengődött, midőn a magyar kormány megalakult, s Kossuth őt Selmecezre nevezte ki pénzügyi hivatalnoknak a bányászati osztályba. A mint a háború kikerülhetlenné vált, ő szervezte mint őrnagy az első honvédcsapatot, mely Ozoránál a Perczelével együtt Roth és Philippovics csapatát fegyverletétre kényszerítette, s a pákozdi csata után elfogta gróf Zichy Jenőt, s kocsijában találta Jellasich proclamatíóit, melyeket a gróf útközben osztogatott ki. Görgey nem küldte Őt be a szomszéd fővárosba, a honvédelmi bizottsághoz, de (a Csepel szigetén) katonai bíróság elébe állította, mely őt elítélte s felakasztatta. Görgey azóta a radikálisok hőse lett, mert ezen lépése után azt hittük, elégette hajóit: közte s a bécsiek közt lehetetlen többé az egyezkedés. Görgey erre célzott Parndorfban, midőn a haditanácsban előadta, hogy a seregnek oly vezérre van szüksége, kiben föltétlenül bízhatik. Ez célzás volt Móga ellen, kinek osztrák antecedentiái s oláh eredete nem látszottak biztosságot nyújtani. Móga a csata után el is mozdított a fővezérségről s Görgey lépett helyébe; azonban egy évvel később Móga osztrák várfogságban ült, Görgey kényelmesebb internálásban élt Laibachban.

Külseje érdekes volt, de visszataszító, a sötét pápaszem elfödte szemeit, modorában cynicus volt, viseletében hanyag, keveset szólt, de tisztjei hihetetlen ragaszkodással imádták. A polgári elemet s különösen a táblabírákat nem szerette, szokássá vált a táborkarnál élcezzel s adomákkal kifigurázni a kormány s országgyűlés lateinereit; az ellentét közte és Kossuth közt napról napra erősebben fejlett ki, mindamellett, hogy mind a kettő elismerte egymásnak kitűnő tulajdonságait. Görgey nagyravágyó volt, kitűnő vezér, személyesen bátor s azon szerencsés tapintattal bírt, fölismerni a talentumokat: Klapkát, Bayert, kik az első szerencsés hadjárat ter-
vét készítették, Aulichot s mindazokat, kiket győzelmeikről s a vérpadról ismerünk. De Görgeyben hiányzott a szélesebb látkör, a külföld s a magasabb körök ismerete, s azért bízott folyást a kiegyezkedés lehetőségében, sőt Világosnál még a győzők nagylelkűségében is. Az ország árulónak nevezi, mert Világosnál feltétel nélkül tette le a fegyvert s barátait s fegyvertársait rávette, hogy ők is bízzanak az ellenség nagylelkűségében. Ok e bizodalmsukat vértükkel fizették meg, s Görgey nem lőtte magát agyon. Ha azonban az árulást azon közönséges értelemben veszsztik, hogy valaki személyes előnyök megnyerése végett átadja társait és hazáját az ellenségnek, akkor igazságtalanság Görgeyt annak nevezni; ő nem kötött ki maga számára semmit, sőt meg volt győződve, Ő lesz a világosi nap áldozata, s életével fizet. Az ellenség ravaszabb volt s élni hagyta. Tudta, hogy soha többé szerepet nem játszhatik s vezértehetségei semmi körülmények közt veszedelmesek nem lesznek többé.

Legnagyobb katonai hibája egyébiránt nem a világosi megadás volt, mert a nemzet s a sereg ki voltak merülve, s legfőlebb a kétségbeesés liarczát folytathatta volna azon az örültséggel határos tervvel: keresztültörni a Tiszán s Horvátországba vinni a háborút. A nagy hibája az volt, hogy a nagy sarlói csata után nem üldözte Bécs felé a tökéletesen desorganizált osztrák sereget, s a még mindig ki nem békílt fővárost elfoglalva, a forradalmat magyarból nem tette internacionálissá. Ily eszme nem keletkezhetett a tullni hadfi-iskola növendékében, s Kossuth sem sürgette ezt. Budavár ostroma s bevétele pecsételte meg Magyarország sorsát, mert időt hagyott az oroszoknak elkészülni s betörni. A német mozga-

lom ezalatt leveretett Drezdában és Badenben, a reactió még egyszer uralkodott az egész kontinensen.

IX.

Az országgyűlés le volt hangolva, Mészáros, ki maga vette által az északi csapatok vezérletét, Kassa alatt veretett meg újra Schlick által s Miskolczig hátrált, ezen vezér sem volt tehát elég szerencsés és tehetetlensége érzetében lemondott állásáról, de megmaradt kérésünkre miniszternek, a katonai ügyeket továbbra is vezette; a honvédelmi bizottságnak szüksége volt nevére, mert ő még Ferdinánd által nevezetett ki miniszternek; a törvényesség látszatának utolsó fonálát nem akartuk megszakítani.

Az országgyűlés sürgette, hogy történjék még egy lépés a lehető kiegyezkedésre, s az öreg országbíró Majláth György vezérlete alatt Lonovich püspököt, Deák Ferenczet s Batthyányi Lajost küldte ki Windischgrätzhez, értekezzenek vele s hozzanak létre oly egyességet, mely az országot a háborútól és enyészettől megmenti. Tudjuk, hogy Windischgrätz ezen küldöttségnek tudtára adta, mikép o rebellesekkel nem alkudozik, s hogy őket visszatartotta.

Nekünk tehát akarva nem akarva rebelleseknek kellett maradnunk. Beánk kényszerítették a kétségbeesés liarczát, ezt parancsolta a becsület, a liazaítság s a kényszerűség. Ily körülmények között nem lehetett csodálkozni, hogy Kossuth a radikálisokhoz hajlott, kikben több volt az energia s lelkesedés, s kikre jobban hallgatott a nép. Kossuth bevette őket a honvédelmi bizottságba is, ott volt Madarász László mind rendőrfőnök a tanácsban s Csernátony Lajos mint egyik titkár az irodában.

Kossuth érezte a helyzet minden veszélyét, s felelősségének terhét. Nemcsak a monarchia egész erejével, de még ezenkívül a felázadt szerbekkel és oláhokkal kellett számolnunk, még a tótságban sem bízhattunk, habár Húrban pánszláv csapatját önkényeseink is vissza tudták verni. Seregeink még nem szokták meg a tüzet, vezereikbe nem volt bizodalruk. mert eddig csakugyan elégteleneknek bizonyultak be Móga, Baldácsy, Katona, Mészáros; csak Görgey és Perczel tudtak eredményeket előmutatni, ők fogták el Bothot és Philippovicsot; de a két tábornok gyűlölte egymást, Perczel Mór

nem bízott Görgeynek hazafiságában, Görgey nem Perczel eszélyességében. A külföldről el voltunk zárva s nem várhattunk tőle semmit, de Kossuth mégis kereste az összeköttetést azzal, s bízott oly omplicatiókban, melyek ránk nézve kedvezők lehetnének. Szeptember óta csak egyszer kaptunk tudósítást Párisból gróf Teleki Lászlótól; november utolsó napjaiban megjött Szarvadi, az Ő titkára levelekkel, melyek akkor reményt nyújtottak, ha Ledru Rollin választatnék meg elnökül, s ezen választást valószínűnek tartotta Teleki, az eredmény azonban az ellenkezőt bizonyította. Stiles, az amerikai egyesült államok követe Bécsben, érdeklődött a magyar mozgalom iránt, legalább akarta tudni, mi történik itten s egy amerikai csakugyan be tudott jutni Pestre, hol Kossuthot fölkereste, ki ez alkalommal az északamerikai államok elnökének írt egy levelet, melyben előadja a történeteket, miként kényszerítették Magyarországra a fegyveres ellentállást, mely nem könnyelmű vagy vétkes rebellió s épen oly jogos, mint az északamerikai gyannatok ellentállása az angolok ellen 1775-ben. A levelet mint elnök írta alá, én ellenjegyeztem mint államtitkár. Az amerikai követ eljuttatta azt kormányához, ez úton jött be az amerikai és angol hírlapokba. Stiles később megírta a magyar forradalom s az osztrák mozgalom történetét, nem a legszerencsésebb tollal, de mindenesetre a legjobb akarattal Magyarország iránt.

TIKÜLDETÉSEM KÜLFÖLDRE.

December vége. — Január kezdete.

I.

Délutánonként sokat voltam Kossuthnál, ki gyakran rám bízta a nevezetesebb okiratok szerkesztését. Egyszer a mint együtt dolgoztunk, bejött Bezerédj, ki már tudta, hogy a kormány és országgyűlés legközelebb el fogja hagyni Pestet s Debreczenbe megy, mindamellett hogy a fővárost sánczokkal erődítették s mindenütt hirdették, hogy a fővárost utolsó csepp vérig fogják védelmezni, minek a pesti polgárság semmiképen nem örült. Beszéd közben komolyan intette Kossuthot, hogy engem küldjön ki külföldre, hol többet használhatok az országnak, ha ellenállásunk még egy darabig síkíüül. Annál is inkább tegye ezt, mert ha a német győz, Kossuthon kívül senki sincs annyira compromittálva, mint én, kit a bécsi október 6-ki lázadás okozójának tekintenek. Kossuth erre nem felelt, de kevés percczel később jött Beöthy is, és szintén sürgette kiküldetésemet. A mint ezek elmentek, Kossuth írt egy rövid megbízást Lord Palmerstonhoz, egy másikat Madocsányihoz az árvái főispánhoz s kormánybiztoshoz s kiállított számomra útlevelet, s azt kérdezte tőlem: mikor indulok? feleltem: «Mikor lehet.» Ter-
vem az volt, hogy a mint az ellenség közeledte arra kényszeríti a kormányt, hogy Pestet elhagyja, én Galiczián és Poroszországon keresztül kimegyek. Főleg Angolország rokonszenvére számítottam s hittem, hogy Londonban képes leszek részvétet geijeszteni Magyarország iránt s talán módokat találni arra, hogy fegyvert lehessen nagyobb mennyiségben becsempészni hozzánk, mert legnagyobb bajunk a fegyverhiány volt.

A honvédelmi bizottság elhatározta esti ülésében, hogy Debreczenbe vonul vissza az országgyűléssel. Duschek pakkolta a bankó-

sajtót, melynek működését napokra sem lehetett kár nélkül megszüntetni, Mészáros gondoskodott a hadi szerek elviteléről, Kossuth előhívatta még Henczit, Pétervárad volt parancsnokát, kit Hollán Pestre küldött, hol mint gyanús, a rendőrség felvigyázata alatt tartózkodott. Kossuth megmondta neki, hogy a kormány elhagyja a fővárost, s Henczi kérte, küldje őt Szegedre, ő ott mint tapasztalt genie-tiszt rövid idő alatt úgy kijavíttatja az erődítéseket, hogy ostromképesek legyenek. Kossuth el nem fogadta az ajánlatot, de megkívánta tőle becsületszavát, hogy ellenünk nem fog szolgálni, e feltétel alatt megmaradhat szabadon Budán. Henczi ünnepélyesen, sőt írásban is megadta becsületszavát.

Karácsony táján jött az első szerencsés hír a sok csapás után, Bemtől egy sürgöny, mely jelenti, hogy Puclmert megverte s Kolozsvárra bevonult; de ugyanaz nap jött egy gyász hír is. Perczel Mór, ki a horvát és stíriai határoktól felfelé vonult, hogy Görgey seregével egyesüljön s az ellenséget Pestnek irányzott előhaladásában megállítsa, Moórnál végkép megveretett, még mielőtt ezen összeköttetését eszközölhette volna. Az első tudósítás szerint a csapást még végzetesebbnek tartottuk, mint a minő volt, másnap érkezett sürgönyök szerint Perczel serege elég jó rendben vonult vissza Fehérvárig. Most azonban már nyíltan is szóltak arról, hogy az országgyűlés és kormány Debreczenbe vonul vissza, s én eljöttnek hittem a perczet a távozásra. Nem volt könnyű kijutni, mert a határ mindenütt őriztetett s azon túl csak osztrák tartományokon keresztül lehetett külföldre jutni.

II.

Feleségem ezen nehéz időkben hősi lelket mutatott. Születésére és neveltetésére nézve német, mégis hön ragaszkodott a magyar ügghöz, ismerte a valószínűséget, hogy vagyunkra elkobzás, személyemre halál, fogság vagy legalább is száműzés vár, s mégis nemcsak hogy nem panaszkodott, sem semlegességre s visszavonulásra a köz dolgoktól nem szólított fel, hanem buzdított egész odaadással a magyar ügghöz. Ismerte kötelességünket, mindent feláldozni a hazáért. Most is nehezen esett neki az elválás, midőn bizonytalan jövőnek mentem elébe, s nem tudhattam, váljon lehetséges lesz-e

neki engemet követni, de azért még sem esett kétségbe s erős lélekkel búcsúzott, csak arra kért, hogy azon pillanatban, melyben a veszedelmen túl vagyok, mindjárt juttassak kezébe valami jelt, melyből ezt megtudhassa.

Nagybátyám Fejérváry, ki három hét óta szintén Pesten lakott már, csaknem nehezebben vette fel a dolgot, s csak azzal biztatta magát, hogy a régiéknél az, kit a villám ért s meg nem ölt «sacra-tus — felszentelt» volt s baj többé nem érhetne, s minthogy ez velem is megtörtént, nem féltett. Mindaketten rám erőszakolták a Batthyányitól kapott Kuchenreiter pisztolyt, ámbár világosan kijelentettem, hogy ha az osztrákok elfognak, nem védelmezem magamat, s le nem lövöm azokat, kik kötelességök szerint engem letartóztatnak. Tanárky Gyula hú jószágigazgatónk kísért el a magyar határig, zsebemben volt egy osztrák útlevél Kánicz névre, melyet egy utazótól vettem meg; csakhogy ezen útlevél szöke személyre szólt és az én testalkatomnak s arczomnak semmiképen nem felelt meg. Árvába mentünk, Kubinban megtaláltuk a főispánt Madocsányit, ki megjelenésem fölött nagyon elcsudálkozott, Kossuth levelét elolvastva a szolgabíróhoz utasított, ki engem a határfaluba, Bukovinára, elkísért s ott egy nyugalmazott finánczömek adott át azon meghagyással, hogy engem a fegyveres parasztok által őrzött magyar-galicziai határon csempészszen keresztül. Tanárky innét visszament, én egyedül maradtam a tót finánczör zsellérházában. Este megjött a házigazda öcscse is, ki még most is finánczör volt, s csodálkozott, hogy idegent talál a háznál, de mikor hallotta, hogy nem tudok tótul, hosszú históriát kezdett elbeszélni N. N. kereskedő ostobaságáról, ki bízva az ő barátságában, minden elővigyázat nélkül egy szekér dohányt akart átcsempészni a határon, észrevették s neki magának kellett azt confiscálni. A kereskedő most nehéz bírságot fog fizetni, többet nem tud tenni mellette, mint hogy azon részt, mely az ő személyére, mint a szekér letartóztatójára esik, neki visszaadja. Ekkor én feléje mentem s kérdeztem németül, mit fizetek másfél mázsa dohány átcsempészéseért?

— 100 forintot.

— Adok 200-at, de nem dohányt, hanem engem fog átcsempészni, ez könnyebben megy, mint az árúval.

Kezet adott, de arra figyelmeztetett, hogy ez csak harmadnapra

történhetik meg, akkor egy névnap alkalmából nagy dínom-dánom lesz a korcsmában, ott lesznek mind a finánczörök, s bátyja addig hírt ad sógoruknak, ki a lengyel határfaluban lakik, ez megjő majd s tovább fog kalauzolni. Két napig kellett hát unatkoznom, a kis piszkos parasztházban rejtőzködve, hogy engem senki meg ne lásson, mert ily félreeső helyen minden idegennek megjelenése feltűnést okoz.

III.

Ágyban feküdtem még, midőn reggel nagy zajjal belépett egy jól öltözött idegen s a háziasszonyt fenhangon kérdezé: Itthon van-e János a dugárus? Az asszony felelte, hogy János a nyugalmazott finánczór itt lakik, nincs jelen, a dugárusról nem tud semmit, ezen cím nem illetheti férjét.

Már az mindegy, dugárus nem dugárus, mindenesetre az, kit keres, szerezzon neki tüstént lovakat Kubinba, hogy Pestre meheszen. Erre kibújtam az ágytakaró alól, melyet magamra húztam volt s azt mondtam:

— Pestre nem megy ugyan többé, mert oda bevonult már Windischgrätz. A kormány Debreczenbe ment, ön pedig siessen Erdélybe, mert az, a kit keres, Bem tábornok, Kolozsvárt van már.

— Honnan tudja azt, hová megyek én s kit keresek?

— Mindegy, tudom, hogy ön Jordán, Bemnek unokaöcscse és szárnyszegéde, s hogy nagybátyjához siet.

— Ön pedig talán bizony az ördög, hogy mindezt tudja.

— Most mondja meg nekem, miképen juthatok én ki Galicziából, mely úton jött ön, hogy azon mehessek én is, nekem egyéb adrezsem nincs, mint az ön bátyjéé, Bem sógoráé Krakkóban.

— Ahhoz ugyan nem tanácslom, hogy menjen, félénk is, fecsegő is, hanem az első vasúti állomáson Krakkón túl, ott van egy becsületes jóra való német, Dummreichernek hívják, ott szokott lenni mindig az indóháznál, várja a hírlapokat s leveleket, az fogja onnét tulajdon fogatán Javosnóba küldeni, honnét a pap átcsem-pészi a határon.

Azalatt megjött házigazdánk, nagy nehezen rá bírtuk, hogy teremtsen elő lovakat Jordán számára, ki borkereskedőnek adta ki

magát, rólam csak azt tudta, hogy megyek külföldre fegyvereket szerezni, néhány héttel előbb Szalayt is ily járatban segítette át a határon. Biztatott, hogy nehézség nélkül átjutunk. Január 6-án, feleségem születése napján csikorgó hideg volt, az ég tiszta, a hó fagyos, a lengyel sógor is megjött már s mi éjfél tájban az erdőn keresztül szerencsésen átjutottunk az őrzött határon. Jobbról, balról láttuk ugyan az őrtüzeket, melyeknél a kaszás parasztok melengették magokat, mert a nagy hidegben nem volt nagy kedvök folyvást fel s alá járni. Reggel felé eljutottunk a lengyelhez, kurta nemes volt, háza tisztább mint dugárus sógoráé, de felesége nagyon gyanús szemeket vetett rám. Síró csecsemő volt ölében, kérdeztem, hány hetes? megczirógtam s emlékül egy aranyat ajándékoztam neki, mondtam, üssenek bele lyukat villával s akaszszák a gyermek nyakába, könnyebben fogja kapni a fogait. Az asszony erre egészen megváltozott s mindenben kedvemet kereste, tudta, hogy gyanús személy vagyok, de most már a viláért sem árult volna el.

Lengyelem megtanított szerepemre, hogy én patikáros vagyok Trencsén vármegyéből, az Ő atyafia, nem tudok sem lengyelül, sem tótul, elvisz ő majd Krakkóig, s onnét szívesen egész a porosz határig, s mindjárt befogta lovait, felültünk a szekerre s másnap délben Krakkóba értünk, hol útlevelemet megmutattam, nem igen néztek bele. A lengyel egy bábánál kvártélyozott be, gyanús helyre; látszott, hogy az asszonynak időnként hosszabb időre vannak ismeretlen vendégei.

Nemsokára előkerített egy vasutconductort, ez angol eredetű volt, Stirlingnek hívták, s szolgálatát szívesen Ígérte nekem, de ő csak másnap este kíséri az éjjeli vonatot, nekem pedig nem tanácsolná, hogy más vonaton menjek. E szerint ott kellett maradnom a bábánál, de ez megpraetendálta, hogy neki s még két ismerősnek ebédet adjak. Nem akarván mutatni, hogy compromittált egyén vagyok, ráálltam s elmentünk egy vendéglőbe, külön szobába, mely azonban a kávéi, ázba s nagy étterembe nyílt, hová az osztrák tisztok szoktak ebédre járni. Az egész dolog nem tetszett nekem semmikép, de nem mutattam semmi aggodást. Belépve az étterembe, plakátot találtam a falon, kivonatot a hivatalos lapból, melyben a magyar forradalom 6 vagy 8 főembere törvényen kívül helyeztetik s fejökre díj tétetik. Közelebb mentem, hogy elolvashassam, ott

volt először is Kossuthnak személyleírása, aztán Kossuthnéé, Nyáry Pálé, utánok mindjárt az enyim: Pulszky Ferencz 35 éves, homloka magas, orra nagy, szeme barna, haja lágy, választékosan, de hanyagul öltözik, beszél magyarul, németül, francziául, angolul, szokása jobb kezét kabátjának bal zsebében tartani, a ki élve vagy holtan beszélgetatja, kap 1000 forint díjat.

Nem tudtam, hogy szokásom volt jobb kezemet bal zsebemben tartani, de a mint ezt olvastam, észrevettem, hogy jobb kezem csakugyan bal zsebemben van, ki is húztam, mintha kígyó csipett volna meg, s nem is tartottam többé jobb kezemet bal zsebemben soha, de szégyeltem és mérgelődtem, hogy az osztrák kormány engemet 1000 forintnál többre nem becsül, ez személyes sértés. Tudtam, hogy akár barátaimnak, akár ellenségeimnek életem többet ér, mint 1000 forintot s rösteltem, hogy oly olcsóra becsültek. Nem mondhatom, hogy az ebéd nagyon ízlett volna, hallottuk a szomszéd szobában a katonatisztek hangját, de a pinczerek nem figyeltek rám s nem is gyanították, hogy könnyen szerezhetnének 1000 forintot. Haza jutottunk minden baj nélkül.

IV.

Este felültem a vasútra, a conductor az egyik stációon, hol 10 perczig vártunk, kíségtett s mutatott egy magas, csinos szőke úrra, hogy az a bizonyos Dummreicher. Én tehát hozzámtem s halkán mondtam:

— Dummreicher úr szíves lesz befogatni s engem még ma éjjel Javosnóba a paphoz elküldetni. Halkan felelt:

— Ezt ugyan nem fogom tenni.

— Megtette Jordánért, megteszi értem is.

— Lovaim nincsenek rendben, nem mehetnek ki.

— Nem az az ok, hanem az, hogy megtudta Windiscligrätz bevonulását Pestre, s most fél. Ez azonban nem segít, mert ha el nem küld, elfognak s felakasztanak. De én a katonai bíróságnak feljelentem önt, hogy ön segíti a rebelleket be s ki. Engem felakasztanak ugyan, de valószínűleg önt is, mindenesetre börtönbe kerül.

Dummreicher gondolkodott s felelt:

— Ne vegye a dolgokat így, lovaim csakugyan nem mehetnek. De menjen a vasúttal tovább, a harmadik stáczió szálljon ki, balra kis félóra alatt beér Javosnába, ma ott találja még a papot, de holnap ez sem lesz többé ott, mert elmozdították s mást küldtek helyébe.

Erre visszaültem a coupéba lengyelemhez, a harmadik stáczió azonban, a hol ki akartunk szállni, bejött a rendőrtiszt s kérte útleveleinket. A szerencsétlen Dummreicher elfelejtette, hogy ez nem a közönséges, hanem a postavonat, mely azon helyen, hol ő gondolta, nem áll meg, s hogy mi a harmadik állomáson már Misloviczra értünk, a porosz határon. Megmondtam a rendőrnek, hogy útlevelem nincs, hogy nem akarok Poroszországba menni, hanem Javosnába, mire ő megparancsolta, hogy szálljunk ki s az őrt álló katonához fordult, vigyázzon rám. Lengyelem halkán felsóhajtott: «El vagyunk veszve.» A rendőr a többi kocsikat vizsgálta s a legközelebbi pillanatban hallottam nagy veszekedését két zsidóval. Én azalatt körülnéztem, tudtam, hogy a mint felismernek, 24 óra alatt meg is lőnek. Itt tehát minden áron meg kell kísértenünk a szökést. Körültekintettem, a hold fényesen ragyogott a hátra, közel voltunk az indóház magazinumaihoz, melyek árnyékot vetettek egy darabra, azon túl valami 100 lépésre erdő volt, sötét fenyves, gondoltam, beszaladok, ha észrevesz az őr, rám lő ugyan, de meglepetésében nehezen fog találni, valószínűleg újoncz, a régi katonák Olaszországban és Magyarországon vannak, tehát rajta!

Elejtettem köpönyegemet s a mint az őr megfordult, hogy kémélt; tizenkét lépését felfelé tegye meg, átszaladtam az erdőbe. Lengyelem táskámmal kezében utánam. Alig voltunk a fák közt, lármát hallottunk, «hol van a két fogoly? üldözni kell őket a határ felé.» Mi azalatt bolyongtunk az erdőben, végre ráakadtunk egy gyalogútra, s ezen haladtunk másfél óra hosszat, míg végre faluhoz értünk. A korcsmából részeg ember jött élönkbe, kérdeztük, mi a falu neve?

— Javosná.

— Hol van a papiak?

— A templom mellett.

Odamentünk s csakugyan világot láttunk még az ablakban. Beléptem, ott találtam a papot. Szép, szálas, elegáns termetű

férfit, katonás tartással. Úgy látszott, hogy ily látogatások nála nem ritkák. Mondtam neki, hogy a magyar kormány megbízásából megyek külföldre, s kértem segítsen át a határon.

— Ily könnyű öltözetben?

Elbeszéltem neki, hogy a határon megállítottak s megszőktem. Le akartam húzni keztyűmet, s láttam, hogy ujjaim megmeredtek, el voltak fagyva, a nélkül, hogy észrevettem volna. A pap mindjárt megdörzsölte hóval s gondozott, egy pohár pálinkát is adott, szakácsnéját kiküldte a faluba fuvaros parasztért. Míg ez visszajött, megkérdezett: van-e pénzem? mert itt communisticus elvek szerint járnak el, kinek van, azokért is fizet, kiket ingyen kell átszállítani. Mondtam, hogy van, és kérdeztem, mi az ily communisticus átszállításnak az ára?

«Huszonöt forint, s a parasztnak borralaló, ha szerencsésen átvitte. Egyébiránt nem indulhat, míg a hold le nem megy; sötétben, reggel felé kell érkeznie a határhoz, mikor az örök még alszának, különben baj van.»

Miután a pap biztosított, hogy szerencsésen segít keresztül, úgy vegyem, mintha már teljes biztosságban volnék, lengyelemnek átadtam ezüst iróntartómat, ha azt Magyarországbán, Szécsényben a kastélyban a földes asszonynak adja át, kap érte 50 aranyat.

V.

A pap szalámit táltal élembe s kezdett politizálni. Láttam, hogy értelmes ember, szenvedélyes lengyel, ki ismeri a külföldet. Érdekelte személyesen is. Megjegyeztem, hogy úgy néz ki s úgy beszél, mintha katona volna, nem pap.

— Az is voltam, csaknem gyerek még, tizennyolcz év előtt részt vettem háborúnkban az oroszok ellen, hadnagy voltam, mikor Varsót bevették, Gilgud seregében; s mikor ez a határon megadta magát a poroszoknak, megszőktem Galicziába, felcsaptam közkatonának az osztrákoknál. Rövid idő alatt örmesternek léptetem elő, mint ilyen egy transport lengyel politikai foglyot kellett Brünn felé escortírozni, Képzelteti, hogy mielőtt este a stációra érkeztünk, minden legényem holt részeg volt, a foglyoknak pedig se híre, se hamva. Katonai törvényszék elébe kerültem s ott halálra ítélték.

Megkérdeztek, van-e valami megjegyzésem, feleltem, hogy az ítélet a katonai törvény szerint tökéletesen igazságos, de mégis meg vagyok győződve, hogy mindegyike bíráimnak hasonló körülmények közt ugyanazt követte volna el, mert tudom, hogy kötelességnek tartják előljáróik érdekében a magok életét kockáztatni. Ezen lengyelek, kiket megszőköttem, az én tisztjeim voltak a lengyel forradalom alatt, magam is alattok szolgáltam ott.

Az ezredes humánus ember volt s utolsó pillanatban megkegyelmezett, de más regementhez tettek át, mely Pestre volt commandírozva.

Ott éltem négy évig, de megúntam az osztrák katonaságot s csaknem az életet: egyszer beugrottam a Dunába, azt gondolták, belevesztem, de jó úszó lévén, Budára kerültem át, hol a vízi városban egy ismerősem lakott, ki ruhával látott el és segítségemül volt, hogy menekülhessek. Krakkóba értem hogy nehezen s itt Nyeviadomszky név alatt beléptem a szemináriumba, nem sokára káplánná lettem. Ön bizonyosan olvasta, hogy két év előtt az utolsó lengyel felkelésnél egy pap vezette a kaszásokat keresztrel kezében, ez én voltam. Benedek visszaverte csapatunkat, engem elfogtak s bezártak. Börtönben ültem egy darabig, midőn Zajoncskovszky rendőrfőnök magához hivatott s vallatni kezdett. Én azonban apostropháltam, nem szégyen-e, hogy lengyel létére az osztrákok vérebévé válik s tulajdon honfitársait üldözi, nem tudja-e, hogy halála biztos; ha van még hazafi Lengyelországban, lefogja őt löni az utcán, mint a veszett kutyát. Zajoncskovszky nyugodtan azt felelte: «Pap, látom, hogy részeg vagy, vissza mégymost börtönödbe, holnap reggel vallatlak, mikor kialudtat mámorodat.» Ezzel ugyan nem sokat gondoltam, mert keresztülütöttük már a falat börtönünkben s még ez éjjel hatodmagammal szöktem meg. Két hónappal később Zajoncskovszkyt csakugyan délben az utcán agyonlőtték.

Elborzadtam s felugrottam székemről. A pap nevetett:

— Nem én voltam a gyilkos, akkor már Brüsszelben éltem, de ismertem hazámfiait, s tudtam, hogy a hazaárulónak nem kegyelmeznek. Midőnmost márcziusban az amnestia ki lett hirdetve, én is visszajöttem s ide neveztek adminisztrátornak, hol épen egyik előbbi börtöntársaim közül telkes gazda, ki önt ki fogja vinni. Azt tartom, hogy a finantzörvények nem az Isten törvényei, hanem

az emberekéi, nem találtam a vámtarifának semmi nyomát a bibliában, hanem ott találtam Sámuel könyvének 8-dik fejezetét, a mely csakugyan köztársasági; ezt prédikálom híveimnek, és segítem őket, ha csempészkednek, hálából ők vizik ki és be azokat, kik nekem vannak ajánlva. A finánczok végre feladtak engem, minek következtében elvesztettem állásomat, várom utódomat, azután Bécsbe megyek, honfitársaim majd gondoskodnak rólam. Meglehet, hogy én is Magyarországra kerülök még, vagy talán Párisba megyek.

Én is elbeszéltem neki a magyar dolgok állását, s megörvendeztettem azzal, hogy a lengyelek Viszoczy alatt már a kassai szerencsétlen ütközetnél is kitüntették magokat, s hogy Bem megverte az osztrákot s győzelmesen vonult be Kolozsvárra. Erre még egy pohár pálinkát hajtottunk fel Bem egészségére. A paraszt bejött, hogy itt van szekérével.

VI.

Nyomorult egy fogat volt, két gebe, a szerszám összefoldozott kétél, a szekér tele szénával. Kezet szoritottam a pappal, le kellett feküdnöm a szénára, jobb kezemet kinyújtanom. Ekkor ismét szénát hánytak rám, behúztam kezemet, hogy maradjon lyuk a lélekzésre, a pap ismét biztatott, hogy nincs veszély, megtörténik ugyan néha, hogy a határőrök vasvillát szúrnak a szénás szekérbe, hogy megtudják, nincs-e dugáru alatta, de nem fogják tenni, mert alszanak. S csakugyan úgy volt. A mint a határra értünk, fuvarosom leugrott a szekérről, felnyitotta a sorompót, keresztülhajtott az udvaron, visszament s lehúzta a sorompót, én levettem magamról a szénát s felegyenesedtem. Fél óra múlva porosz földön megálltunk egy kurta korcsmában, leugrottam a szekérről, rendelttem pálinkát a fuvarosnak, zabot lovainak, minőt, a mint látszik, már régen nem ízleltek; a korcsmáros kérdezett, jó gseftet csináltam-e?

— Mindenesetre.

— Czukrot, vagy spiritust? Ő vevő.

Mondtam neki, hogy árum el nem adó, egyébiránt nem fogja megbánni, 5 forintot nyomtam kezébe. Megtudtam tőle, hogy a

vasút 7 órakor indul. Akkorára elvitt oda fuvarosom, megcsókolta kezemet a borraivalóért, beültem a coupéba. Magam voltam, csak a legközelebbi állomáson szállt be két burkus junker, roppantul reactionárius, kik szídták a professorokat és zsidókat, s csudálkoztak, miért nem zárja el őket mind a kormány, ők minden bajnak okai egész Európában, megérdemlenék, hogy felakaszszák őket. Én természetesen mélyen hallgattam s nem elegyedtem a társalgásba, végre a mint Boroszló felé közeledtünk, kérdeztem, mi a legjobb vendéglő a városban? azt mondták a «hattyú», de oda ne menjek, mert épen most olvassák az újságban, hogy a vendéglős choleraiban halt meg.

Természetes, hogy a mint Boroszlóba értem, s bérkocsiba ültem, rögtön a hattyúhoz hajtottam; tudtam, hogy üres szállodát találok, hol senki nem ismerhet meg, a choleraától pedig nem féltem. Több gondom volt, mint hogy az rám ragadhatott volna. A szálloda kapájában egy vastag úri ember fogadott, mély bókkal, mindjárt láttam, hogy ez a fogadós.

— Hát az úr nem halt meg choleraiban?

— Nem bizony, e csínyet a sajtószabadságnak köszönhetem.

— Hogyan?

— A szomszéd utczában egy fiatal ember új vendéglőt nyitott, az új rendszer szerint mindenki teheti, ki a szabadalom árát megfizeti, s a szemtelen ember, hogy vendégeimet elijeszze, a napi lapokba tétette, hogy choleraiban betegedtem meg. Vendégeim láttak, de mégis megijedtek, sokan elhagytak, meghazudtoltam a hamis hírt újságban, de harmadnapra, tegnap este, újra beletették az újságba, hogy a hattyú-fogadós, ki csak az imént meghazudtolta beteg hírét, most csakugyan meghalt choleraiban. Vendéglőm üres, mindenki sietett elhagyni a házat, — ez a sajtószabadság gyalázatos következése!

VII.

Biztosan érezvén magamat, tüstént írtam levelet nagybátyámnak és Németh Lajosnak Pesten, apósomnak Bécsben, adják tudtára feleségemnek, hogy nincs semmi bajom. Nem is képzelhettem magamnak, hogy ez által mindezeknek a legnagyobb kellemetlen-

sédeket okozom, minden ismerőseim gyanúsak voltak, s leveleiket csak a policzia útján kapták meg. Másnap reggel még sötét volt, midőn a vasúti coupéba szálltam, hol mellettem egy vastag úri ember ült bundába burkolva, ki engem a sarokba szorított. A legelső állomásnál, hol 15 perczig reggelire kiszálltunk, reá ismertem, hogy az Tausenau, a bécsi demokraták tüzes szónoka. Rám nézett s gyorsan azt mondja, nevem König.

— Az enyém Kanicz, s nem ismertük egymást. Midőn kávéztam, halkkal megszólít egy magas termetű szép szőke úr:

— Megismerték, államtitkár úr, coupémban két magyar utazik, beszédüket nem értettem, de az ön nevét említették.

— Akkor kétszeresen ismertek meg, mert önhöz sincs szerencsém.

— Hát nem ismer? Cseszkovszky grófot? a lebergi rada narodova elnökét?

Ráismertem most, bajsza, szakálla le volt borotválva, kérdeztem mit csinál itten?

— Menekszem. Az osztrákok elfognának. Parisba megyek.

— Én is Berlinnek.

— Az istenért ne tegye, ott ostromállapotot hirdettek ki s Wrangel papa különös szerencséjének tartaná, ha önt Windischgrätz kollegájának szolgáltatathatná ki. A vasút itt elágazik Lausitz és Drezda felé, ezen kell utaznia. — Meg is tettem, de itt nem sokára új baj ért. Hófúvatok akasztották meg haladásunkat, az egyik állomáson azt jelentette a kaulauz, hogy tovább nem mehetünk többé. Az utazók mind a váró terembe szorultak, sokan voltunk, nem szerettem az állapotot, egy tallért ígértem a pinczérnek, ha szánt szerez, mely Bautzenig elvinne. Ekkor egy magas úr közeledett felém, erre már ráismertem, habár ez is levétette szakállát, Szalay volt, kit a schwecliai csatánál még mint a Hunyady-huszárok ezredesét láttam, s ki most, mint borkereskedő, tudtommal, — mert magam írtam meg Kossuth rendeletére útlevelét, — utakat és módokat keresgélt, hogy puskákat csempészhessen Magyarországra. Megkérdezett, szolgálhat-e valamivel? Elkértem tőle bundáját, nekem útban megállni nem lehet, Ő úgy is Lipszében akar maradni s könnyen szerezhet mást. Egy óra múlva megjött a szán s én fenhangon kérdeztem, nincs-e valaki, ki közös költségen velem tovább szánká-

zik oly helyre, hol ágyat is lehet kapni. Tausenau jelentkezett, együtt mentünk Bautzenig, egy ottani vendéglőbe, hol a vendéglős s a serező nyárspolgárok vacsoránk alatt erősen politizáltak, különösen a bécsi dolgokról beszélve, s kárhoztatva a reakció kegyetlenségét. Tausenau az igazi reactionair szerepét vette fel jó kedvében, sőt végre dicsérte nemcsak Jellasichot, de Windischgrätzet is a nagy férfit, ki a trón fényét visszaszerzi s rendet csinál az elfajzott fővárosban. Erre neki gyűrködött az egyik polgár:

— Micsoda? az úr védeni meri azt, a ki Blumot, a mi képviselőnket agyon lövette? no iszen ... Közbe kellett vetni magamat, hogy tettelegességeknek elejét vegyem, s kibékíttem a színleg ellenkező nézetűeket, de megmondtam aztán Tausenau-nak, hogy meg-súgom majd valamely hírlapíró-nak ezen magaviseletét, mire nagyot nevetve Tausenau megjegyezte, hogy már most biztonságban érzi nyakát, hiszen ott vagyunk, a hol a sárgafekétét meg akarják verni.

Másnap este Drezdába értünk, iheát rendeltem, Tausenau az operába ment, szenvedélyes zenekedvelő volt s kedvencz darabját adták. De fél óra múlva halászáppadtan jött vissza s kért, induljunk el az éjjeli vonattal. A mint a színházba lépett, ráismert egy bécsi rendőrtisztre, s a mint zártzékét elfoglalta, hallja:

— Tausenau Bruderherz, mit csinálsz te itten?

— Chaisez volt, a bécsi túlzó demoe-rata, kit már republikánus korában azzal gyanúsítottak, hogy a rendőrséggel áll összeköttetésben. Természetes, hogy Tausenau az első fölvonás után mindjárt elhagyta a színházat és sürgette elindulásunkat, mert itt nincs ugyan ostromállapot, de mégsem bízik a szászokban.

Mondtam neki, tegyen a mit akar, én mindenesetre elmegyek a képtárba, meglehet, hogy sok éven keresztül nem jöhetek vissza Németországba, el akarok búcsúzni Baphael Sistinájától s a Correggióktól. Tausenau haragudott, táimságomban biztosabban érezte magát, de mégis félt, hogy Drezdában valami baj érhet bennünket, utoljára csak megmaradt velem. Másnap reggel elmentünk a képtárba, zárva volt, télen nem fűtötték, de egy tallér megpuhította a szolgát, felnyitotta a termeket s mi ott maradtunk délig, s csak egy pillanatra tértünk vissza a szállodába, nem is ebédeltünk, csak egyenesen odavágtattunk a vasúthoz, mely Kölnbe s Brüsszelbe vitt, hol Tausenau érzékenyen búcsúzott el tőlem, én Párisba siettem.

PARIS.

Január közepétől — márczius kezdetéig.

I.

Parisban mindjárt felkerestem gróf Teleki Laczi barátomat, ki nagyon megörült jöttömnek, semmi hírt nem hallott már régen Magyarországból, csak osztrák tudósításokat látott a lapokban, melyek szerint a magyar ügynek vége. Megörvendeztettem Bem győzelmének hírével, melyről a külföld semmit sem tudott s mondtam, hogy egy darabig mindenesetre fent árthatjuk magunkat, s ha veszünk, megmentjük bizonyosan a becsületet. Elbeszélte, mennyi baja volt, míg a francziákkal megtudta értetni ügyeinket, többször értekezett a volt külügyminiszterrel, Bastide-al, aki végtére kijelentette, hogy most érti ügyünk egész igazságát, sőt meg van győződve, hogy győzni fogunk s Franciaország is kész lesz bennünket segíteni, mihelyt belzavarait rendbe hozza, különösen ha mi a katolikus szlávok élén folytatjuk ellenállásunkat; s midőn Teleki megjegyezte, hogy ez nem igen biztató, hiszen nem vagyunk szlávok s ő maga is protestáns, csakúgy mint Kossuth, Bastide nagyon csudálkozott, mert azt hitte, hogy a magyarok, úgymint a lengyelek, igen erős katliolikusok s a szlávok közt a legkifejlettebb nemzet. Laczi azt hitte, hogy mégis kapacitálta a francziákat, a praesidens Bonaparte Lajos alig lesz ugyan barátunk, de az Assemblée mellettünk fog nyilatkozni. Legközelebb történik interpellate, menjünk e napokban Lamartine estélyéhez, ott fogom találni L'herbette képviselőt, ki a magyar viszonyokat ismeri, beszéljek vele. Megemlítette, hogy Dembinszkyt, ki hozzánk ajánlkozott, csakugyan beküldte Magyarországba, mire megütközésemet fejeztem ki, hiszen tábornokokra nincs szükségünk, idegen mindig irigységet kelt, ha

már idegen tisztekre szorulunk, legfeljebb tűzéreket és genie-tiszteket használhatunk.

Másnap elmentünk Lamartine estélyéhez, a házi úr nagy előzőkenységgel fogadott, mondta, hogy ismeri Magyarországot, keresztülutazott rajta keleti útjában s becsüli nemzeti törekvéseinket; evvel más vendégekhez fordult. Körülnéztem a salonban, megismerkedtem egy fiatal műkedvelővel, a szegletben láttam egy márvány mellszobrot.

— A házi úr?

— Igenis, ajándékul készült az éjszakamerikai államok elnökének számára. — A kandalló felett ott volt ismét egy márvány dombormű arczkép.

— Ez is a házi úr?

— Igenis, David d'Angers híres szobrásznak műve.

A falon ismét Lamartinének egy arczképe függ, szép miniature, ez is egy híres festész műve. Bementünk a mellékszobába s még egyszer életnagyságban láttam a házi urat s ellenképül egy szép női alakot borostyánkoszorúval hajában, ismeretesnek látszott, francia barátom felé fordulva megjegyeztem, ez nem lehet a házi asszony; mosolygott.

— Hát nem ismer rá? hisz ez Guido Beni híres poezise.

— Értem uram, értem. Lamartine úr és Poezis asszonyság, nagyon illenek egymáshoz.

Teleki ismét hozzám csatlakozott s bevezetett L'herbetteliez, ki megkérdezett, mi az újság?

— Az, hogy az oroszok bevonultak Brassóba és Szebenbe, déli Erdély legjelentékenyebb városaiba.

— Hm! ez nevezetes egy hír, ez komplikálja a keleti kérdést.

— Hogyan?

— Hiszen Erdély a szultán provinciája.

Tehát azon francia, kiről Teleki azt hitte, hogy ő ismeri legjobban a magyar viszonyokat, s ki maga készült az interpellatióra, úgy tudta, hogy Erdély Törökországhoz tartozik! Itt bizony nem igen lehet reményünk, hogy ügyeinkkel komolyan foglalkoznának. El akartam menni Londonba, mert úgy is ez volt küldetésem főfeladata, ámbár Kossuth nem igen bízott az angolokba, kiknek hagyományos politikája mindig osztrákbarát volt, s inkább a francziáktól

várt segélyt s legalább is morális támogatást. Teleki szükségtelennek tartotta, hogy Angolországba menjek, ő Szalay Lászlót küldte oda rendes megbízással, aki mindjárt levelet írt lord Palmerstonnak, melyben kijelenti, hogy ő a magyar kormány képviselője s kéri a nemes lordot, tudassa vele, mikor fogadhatja.

Erre lord Palmerston diplomatikus korrektséggel sajátkezüleg felelt, hogy ő csak osztrák monarchiát ismer, e szerint kéri uraságát, hogy kívánságait az osztrák követség útján adja tudtára. Teleki ezt gúnynak s csaknem személyes sértésnek vette s megjósolta, hogy ha csakugyan Londonba megyek, semmi esetre nem jutok Palmerstonhoz. Én azonban mégis csak odakészültem, de engedtem Teleki kívánságának, hogy még két hétig Párisban maradjak, meri ő beteg is volt s be is akart vezetni azokhoz, kiket barátjainknak hitt; Sumner Györgyhez, egy kitűnő amerikai íróhoz, a híres Sumner Károly senatomaik öcscséhez, Sandfordhoz, ki 36-ban Pagettel Magyarországon hosszabb ideig tartózkodott, ez által Browneval ismerkedtünk meg, egy fiatal irlandival, ki minden kalandra kész volt s ajánlkozott, hogy Magyarországra megyen s mindenesetre eljut Kossuthhoz. Circourtal is találkoztam, egy ismeretes francia diplomatával, Belgiojoso herczegnővel, az olasz ügynek salonjában és revuekben szellemdús apostolával, Lamennaisvel, Fredonival, a siciliai kormány képviselőjével, a Golecókkal s Bratianókkal, szóval minden küzdő vagy elnyomott népek ottani ágenseivel; még Jellasichnak is volt itt embere, Brlics, egy pap, és a szerbeknek Herkalovics. Teleki mellett Szabó Imrét találtam, ki nálunk ezredes volt, Irinyit, s mint titkári Szarvadit. A legnagyobb baj az volt, hogy otthonról semmi tudósítást nem bírtunk venni; Magyarország csakugyan liermetice el volt zárva a világtól. Ausztria bulletinjei hétről-hétre hirdették végveszélyünket s nekünk nem volt alkalmunk, a rossz híreket meghazudtolnunk, csak azt láttuk, hogy az osztrák főhadiszállás mindig csak Buda, s hogy Erdélyből nem jelentenek semmit. Kiss Niki, ki a budai nemzetőrséget mint ezredes a scliwechati csatában vezette, — egyébiránt Kmettliy, a későbbi tábornok volt mellette, — megjött ugyan hozzánk, de ez sem hozott újabb hírt, meri csak egy nappal Windischgrätz bevonulása után utazott el Pestről; egyszer jött egy commis voyageur-féle ember is, és beszélt nekünk magyar győzel-

mekről, csakhogy azt sem tudta, hogy hol és hogy ki verte meg az osztrákokat.

II.

A küzdő s elnyomott nemzetek ágensei, a mi jó barátaink, mind panaszkodtak, hogy ügyeikkel nem foglalkozik senki Franciaországban, s hogy nincs oly orgánus, mely igazat s alaposat tudna mondani állapotainkról; a hivatalos hírek megrontják minden tekintélyünket s befolyásunkat, mindenütt azt hiszik, hogy a kormányok győznek. Szükséges volna tehát egy lap, mely az elnyomott népek érdekeit képviselné, s melyben mi mindnyájan közreműködnénk, kifejténők álláspontjainkat s adnánk biztos híreket, valahányszor olyakat kapunk, szóval, hogy ez legyen a küzdő nemzetek közlönye. Soká fáradoztunk e részben. Lamennaisnek is megtetszett az eszme s már közel volt ahhoz, hogy a szerkesztőséget elvállalja. A lap azonban még soká elmaradt, mert hiányzott a nervus rerum gerendarum: a pénz. Mindnyájunknak ez volt a legnagyobb akadálya, s ámbár ezt nem akarta elárulni egyikünk sem, mégis tudtuk mindnyájan, végre azonban csakugyan megszületett a lap. «La tribune des peuples» volt a címe, Jules Lechevalier a volt Saint Simonista a szerkesztő, gróf Branyiczky, a gazdag száműzött lengyel, adta hozzá a pénzt. A hírlap első számának megjelenését ünnepélyesen ültük meg nagy vacsorával. Ott volt Ramon de la Sagra Cubából, a híres nemzetgazdász, Mickievicz a lengyel költő, Herzen és Golovin oroszok, a francia veres republikánusok, lengyelek, rumánok, olaszok, ott volt Brlics is és Herkalovics, s én esetlegesen szomszédságokba jutottam. A bor felmelegítette a társaságot, de még inkább a czifrábknál czifrább politikai toasztok. Ramon de la Sagra rossz francziasággal a «puissance» (hatalmaság) helyett mindig «potence»-t (akasztófa) említett. Még Mickievicz is oly vad szenvedélyességgel szólt, nemcsak az orosz kormány, de egyáltalán minden oroszok ellen, hogy Herzen, ki a lengyelek s oroszok kiengesztelésére akarta emelni poharát, nem is mert felszólalni. A francia veresek éltették az anarchiát s az találták, hogy minden kormány áruló, már azért, hogy létezik. Herkalovics testvériséget kínált nekem borral telt pohárban s éltette a magyarok és szerbek egyesülését; én elbámultam. Atellenemben ült

Szalay László, megkérdeztem tőle, hogy a pohárban, melyet kezemben tartok, víz van-e vagy bor s én részeg vagyok-e, vagy pedig a társaság bolond?

— Vízet iszol bizony, mint mindig s nem is vagy részeg, de a társaság csakugyan bolond.

Bolond is volt, nemcsak e társaság, hanem egész Franciaország, túlzott a veres, túlzott a reakció, senki sem érezte magát kényelmesen, s ennek következtében nem volt ideje küldölgökkel foglalkoznia. Girardin mindennap más tervvel lépett fel hírlapjában, hol a társaság, hol a szabadság, hol Franciaország megmentésére. Egy estélyen egyszer hevesen perorált, hogy vannak, kik el tudják törni a tojáást, de nem tudják megcsinálni a rántottát, ezek a republikánusok, vannak, kik megtudják csinálni a rántottát, de nem tudják eltörni a tojáást, ezek az orleanisták, ő el is tudja törni a tojáást s meg is csinálni a rántottát, mire Persigny megjegyezte, hogy ő sem tojáást nem tör, sem rántottát nem csinál, de szívesen megeszi, ha más megcsinálta.

III.

Gróf Teleki László, Józsefnek, Sámuelnek és Adámnak öcscse, apjának Lászlónak második házaságából egyetlen fia volt. Azon sokszor tett észrevétel, hogy nevezetes emberek kitűnő anyáktól származnak, ez esetben is igazolást talált, anyja, az öreg gróf László második felesége, Dorottya főherczegasszony kebelbarátnője, Budapest társadalmában nevezetes helyet foglalt el s jótékonyágának emlékei még most is állanak fenn. László korán vesztette el apját, de bátyja, gróf József, az erdélyi gubernátor, a magyar akadémia elnöke, szíven viselte öcscse neveltetését, kiküldte külföldi egyetemre tapasztalás-szerzés végett s amint akkor az előkelő családoknál szokás volt, Párisba s Londonba világot látni. S visszajövet Teleki László csakugyan kitűnt az arany zott ifjúság közt s csakhamar szerepet játszott Pozsonyban a felsőházban, Pesten az arisztokratikus társaságban.

Alig lehet nagyobb ellentétet képzelni, mint azt, mely a két testvér közt fennállót; József a régi idők tradíciója szerint egy kissé nehézkes, komoly irányú, általánosan tisztelt nagy úr volt, ki okosan, néha unalmasan, de mindig keveset szólt s a mellett hosszú pipából

nagy füstöt eresztett, a komoly tudományokat, különösen a történelmieket s a nyelvészetet ismerte s azokkal szívesen foglalkozott, politikai és törvénykezési főhatalokat viselt, de a mellett mégis hazafi érzelmeit megőrizte, a mérsékelték közé számított. László ellenben mozgékony volt és szenvedélyes, s a becsületpontra nézve különösen csiklandós, mindig kész az ellentmondásban sértési szándékot találni s minden sértést párbajjal megtoldani, nemeslelkű idealista, középszerű szónok, de kitűnő író, politikájában túlzó s eszméihez, melyeket a legutolsó következményig német észszel keresztülgondolt, váltig ragaszkodó. Néhány évvel idősebb volt mint én s Pesten csak ritkán találkoztunk, némileg üeliezelt is reám, nem tudta elfelejteni, hogy midőn kitűnő szomorújátékát «A kegyenczet» leelőször adták, én a páholyban elaludtam. Tudta ugyan, hogy három éjjel egymásután hálóztam, s a próbáknál is mindig jelen voltam, hanem mégis bántotta aluszékonyágom. Heves vére igen sokszor kévéidé párviadalokba, melyeknél mindig ő volt a kihívó s rendszerint a sebzett fél. Párisban igen jól érezte magát. Természetében volt valami francziaszerű s ő jobban assimilálódott a pálosiakhoz s jobban tudta beleélni magát a írczania társaságba mint bárki egyéb, úgy is beszélt a franczia nyelvet, hogy senki sem vette észre idegen származását. Köztársasági elvei, aristokratikus formái kedvelté tették őt, s egészen más állást szereztek neki, mint a minő minden egyéb küzdő nemzetiségek képviselőinek volt. Napóleonnal ugyan, az akkori elnökkel s későbbi császárral s környezetével nem rokonszenvezett, becsületézése nem érezte magát azon körben otthonosnak. A császárság idejében Klapka és Kiss Miklós sokkal nevezetesebb összeköttetésekkel bírtak, mint ő, ki rossz kedvében, miután az emigráció legnagyobb részével összekocczant, csaknem egészen visszavonult, conspirációinkban nem vett többé részt s csak 1859-ben közeledett ismét Kossuthhoz, kitől a nemzetiségek kérdésében eltérő véleménye miatt hét évig távoltartotta magát. A nemzetiségi kérdés volt egyik hóbortja. Különös tisztelettel viseltetvén az öreg herczeg Czartoriszky iránt, ki már 1812-ben orosz külügyi miniszter volt, 1831-ben pedig a felkelés alatt a lengyel nemzet kormányának feje, Teleki a herczeg nézeteit a nemzetiségek tekintetében tökéletesen eltanulta tőle. Politikájának alapelve azóta az volt, hogy minden nemzeti-

ségnek van joga önálló nemzeti életre, sőt territóriumra is, s ezt annyira vitte, hogy egyszer, ha jól emlékszem 1851-ben, nagyobb társaságban a Golescóknak és Bratianóknak világosan megmondta, hogy még azon kérdés fölött is, vajjon független legyen-e Erdélyország, tartozzék-e Magyarországhoz, vagy Romániához akar-e csatlakozni, — Erdélynek általános szavazati joga fog dönteni. Éne valamelyik a jelenlevő magyarok közül megkérte, ne beszéljen ilyeneket, mert ha ezt otthon megtudják, hazaárulónak fogják mondani. Teleki lemérte, megfordult, felkereste a salonban gróf Andrássy Gyulát, s megkérte, hívja ki nevében azt, ki őt most oly mélyen megsértette. Gyula megígérte a segédkezést, de megkérdezte a sértés körülményeit s mikor Teleki ezeket röviden elmondta, megkérte, keressen magának francia segédet, mert ily esetben semmi magyar nem teheti meg neki a baráti szolgálatot, hiszen senki sincs köztünk, ki Erdélyt bármi körülmény közt odaadná a románoknak. Ez annyira elkedvetlenítette Telekit, hogy ezentúl az emigráció politikájában sok évig nem vett részt s tőlünk egészen elvonult. Velem már előbb kocczant össze egy egészen közönyös véleménykülönbség miatt. Klapkával megverekedett, szóval mindamelllett, hogy alig ismertem életemben egyenesebb s nemesebb lelkű férfit, mégis nem tudtam embert, kivel nehezebb lett volna megélni, mint ő vele. Egyébiránt két éven keresztül a legszívélyesebb lábón álltunk egymással s folytonosan leveleztünk, midőn Londonban képviseltem a magyar kormányt. Jelenleg a legnagyobb készséggel vezetett be francia ismerőseihez, ezek közt különösen érdekelt Lamennais, ki mint szenvedélyes republikánus, habár a dominikánus csuklyát már régen levetette, mégis szt. Domokos egész heves szenvedélyességét, az ellenvéleményűek iránti gyűlöletét s türelmetlenségét egyesítette irataiban s beszédeiben. Gróf Circourt — a kedves, szellemdús, meglehetősen ultramontan diplomata, — szorosán ragaszkodott hozzánk, meid a legitimista körök nagy rokonszenvvel viseltettek Magyarország iránt. IV. Henrik és XIV. Lajos hagyományos osztrákelleni politikáját nem tudták egészen elfelejteni s a hűség, melylyel szentesített törvényeinkhez ragaszkodtunk, megbocsáttatták szemeikben felkelésünket; érezték, hogy a magyar nemzet még rebellióiban is mindig monarchikus. Belgiojoso herczegnőnél találkoztam az öreg

Thierry Ágostonnal, ki a nálunk Szabó Károly fordításából ismeretes Amadé öcsésnél sokkal híresebb s kitünőbb történetíró volt, csakhogy mi Magyarországon nem igen gondoltunk a normannok históriájával Angolországban. Az öreg úr paralytikus volt, vak, összeaszott, a herczegné úgy gondozta mint a kis gyermeket, de azért társalgása még mindig szellemdús és geniális maradt, igazi francia minden porczikájában. Midőn érezte, hogy meg fog halni s tudta, hogy különösen az előkelő nők mindent el fognak követni, hogy őt legalább halálos ágyán megtérítsék, a haldokló Voltaiianus a hírlapokba tette nyilatkozatát, hogy lelki ügyeit barátjának N. N. abbének kezére bízta, kiknek tehát lelki üdvössége szivökön fekszik, forduljanak hozzá, s hagyják őt csendesen meghalni.

Heinet is felkerestem, kedvencz német költőmet; a szegény szintén már félig vak volt, szempilláit nem tudta többé mozgatni s ujjával húzta fel azokat, ha valakit látni akart, ágyban feküdt s még akkor is költötte gyönyörű Lázár-dalait. Orvosa magyar volt, ölücky s ebbe bízott. Elcze még betegágyon sem hagyta el egy pillanatil sem. A Veill Sándor, ki a francia irodalomban is feltűnt s kinek szokása volt sok látogatásokat tenni, s mindig azzal szokta kezdeni beszédét, hogy kevés az ideje, csak egy pár eszmét akar cserélni s azután fecsegett szellemdús módon, épen elhagyta volt Heinet, midőn egy francia barátja hozzájött s kérdi, hogy érzi magát?

— Ostobául.

— Ne mondjon ilyet, csak szenvedően érzi magát.

— De bizony ostobául, Weill volt itt, cseréltünk eszméket.

IV.

Teleki mellett itt volt Irinyi mint attaché, a negyvenes években a pesti ifjúság egyik fő embere, ki czikkeiben mindig a francziákkal kaczerkodott, francia irályt negélyezett s most elemében találta magát Párisban, nem is hiányzott a színházban semmi első előadásnál. Az opera-bálokba is szeretett eljárni, minden álarczban regényes grófnét sejtett s nagyon csudálkozott, hogy semmi regényes kalandja nem akadt.

Itt volt továbbá Szabó Imre ezredes is mint katonai attaché, a neustadti akadémia egykori növendéke, ki haza vágyott, márczius

végén vissza is ment s a hadügyminisztériumban Debreczenben, ha jól emlékezem, egy ideig az államtitkárt helyettesítette, — végre Szar vádi Frigyes igen ügyes journalista, ki még most is Párisban köztisztelőben él tollából. Ez egészen más társaságban s függetlenül Telekitől képes volt becses összeköttetéseket szerezni ügyünknek, melyek Kossuthnak is feltűntek. Különös barátja lett Bixio Sándornak, ki mind politikai, mind finanziaális tekintetben igen kedvelt és tisztelt egyéniség volt. Ez Telekit nagyon bántotta, mert büszke volt ugyan arra, hogy a magyarok Párisban minden társaságban otthonosak, de azt kívánta, hogy általa vezettessenek be, a magyarok egyéni függetlenségét mindig röstelte. Dr. Mandel, ki mindamelltt hogy régen meghonosult Franeziaországban, nem felejtette el magyar eredetét, sok szolgálatot tett nekünk, úgy a jó, kedves de Gerando is, kiben magyar és franezia liazafiság egyesült; ezen időben már mellbeteg volt s a halál csiráit hordta magában.

V.

A mint már említém, legnagyobb bajunk az volt ez időben, hogy Magyarországból semmi tudósítást nem tudtunk kapni s nem kételkedtünk, hogy Kossuth szintoly nehezen várja a tudósítást a külföldről, mint mi hazánkban. A háború kiütése óta Magyarország csakugyan chinai fallal látszott körülvéve lenni, nem hatott be semmi tudósítás, nem hatott ki belőle semmi hír. Browne irlandi ismerősünk késznek nyilatkozott Magyarországra menni, nem is kételkedett, hogy mint angol bejut s megígérte nekünk, hogy a mennyire lehet, organizálni fogja az összeköttetést. Teleki tehát, Szarvadi és én, mindegyikünk írt terjedelmes jelentést a külföldi \ iszonyokról Magyarország tekintetében, Szarvadi azokat microscopicus betűkkel írta finom papirosra s Browne e leveleket gombjaiba varratta be. Mint angol militia-tiszt katonás kinézése és tartása volt, be is jutott Magyarországra s ott Schlick tábornok főhadiszállására, épen az isaszeghi csata előestéjén. Az osztrák tiszték szívesen fogadták, sőt lovat is adtak neki, hogy a csatában mint amateur részt vehessen, hiszen csak nyúl vadászhat lesz az, ő azonban a tűz alatt átlövagolt a mieinkhez, fölkereste Kossuthot s a kölcsön lovat egész tisztességgel és köszönettel visszaküldte az

osztrákoknak, kik e vadászatnál a nyúl szerepét vállalták el. Browne Konstantinápoly útján került vissza, hová Teleki időközben báró Splényit küldte el érdekeink képviselésére. Splényi, Guyonnak sógora, előbb Piemontban volt Carlo Alberto mellett, de a magyar fényűzés ragályától nem tudott semmiképen megszabadulni. Teleki mindig panaszkodott, hogy mennyibe kerül s azonkívül még adósságot is hagyott hátra mindenütt. Ezen fényes gavallér, ezen bátor katonatiszt, később a hasis élvezetének áldozata lőn, s mint tánczó dervis a scutarii tekkében (dervis kerek templom) örülten halt meg.

Wimmer is itt volt, a felsőlesi lutheránus pap, ki magyarul ugyan nem tudott, de azért egyike volt legbuzgóbb hazánkfiainak. Midőn Theodorovich Sopron vármegyében Felsőleshöz közeledett, Wimmer a felfegyverkezett lakosok élén őt onnét elijesztette és Stiriába szorította. Mikor Windischgrätz beütött, Wimmert mint rebellist keresték, ő szerencsésen megmenekült s Párisba jött. Teleki őt tulajdon kívánságára mint orthodox lutheránust Berlinbe küldte, igyekezzék érintkezésbe jutni a szintén bigott királylyal s környezetével, ami azonban nem sikerült, mindamellett, hogy Wimmer egyik beadványában még Jugurthára is hivatkozott, kinek küldöttjeit, mindamellett, hogy háborút viselt Kóma ellen, a senátus elfogadta. Wimmer nem is maradhatott Poroszországban, egy darabig Londonban lakott, végre Brémába választatott meg papnak, s ott is orthodox tűzzel prédikálta a bibliát s terjesztette a magyar sympathiákat.

LONDON.

Márcziustól októberig.

I.

Midőn február végével Londonba érkeztem, szinte elcsudálkoztam, hogy semmi nyomát nem láttam a szárazföldi forradalomnak, mindenütt feltűntek az úri fogatok, a libériák, láttam, hogy az angol nép még mindig büszke aristokrátiájára, s hogy a chartisták egész mozgalma felületesebb volt, mint a minőnek a szárazföldön hittük.

Lakást vettem a Golden Squaren egy boarding honseban, hogy a közös ebédnél angolokkal jobban elsajátítsam az angol accentust, melyet a continensen eltanulni lehetetlen, s felkerestem régi barátomat Vipant, ki több mint egy mértföldre a város központjától az egyik külvárosban lakott. Nagyon megörült nekem, mert épen egy pár nappal elébb egy külföldi lap azon hírt hozta, hogy az osztrákok engem elfogtak s valószínűleg agyonlőttek s ő már necrologot is készített a Spectatorba felettem. Természetes, hogy közremunkálását felajánlotta a magyar ügyben, s azon volt, hogy minélelőbb az angol társaságba jussak bele. S csakugyan mindjárt másnap meghívást kaptam Lady Lovelacetől, Byron leányától reggelire. Lady Lovelace egyike volt a legszellemesebb angol nőknek. Mielőtt férjhez ment, anyja, ki férjének még emlékét is gyűlölte, nem engedte soha, hogy a nagy költő munkáit olvassa; később sem tette, nehogy anyja iránti határtalan szeretetében netalán változást szenvedjen. Sokat foglalkozott a matematikával és exact tudományokkal, annál inkább, minthogy férje maga is nagyon kedvelte ezen irányt s a Boyal Society elnökévé választatott. A reggelinél, — ez az angol életnek egy igen kedves institúciója, melynél 11 órakor a meghívott vendégek fesztelenül jelennek meg, — ott volt Babbage, a hasznos tudományok társulatának (society for the diffusion of

useful knowledge) egyik alapítója, különben a magyar akadémia tagja s egy Portugálban sokat utazott angol. Úgy fogadtak, mint régi ismerőst s jól esett a francia udvarias, könnyű társalgás után a szívélyes komolyabb angol modor. Lady Lovelace salonja a leglátogatottabbak egyike volt, melyben a főurak, a parlamenti s tudományos kitűnőségek gyakran találkoztak; a háziasszony nem örökölte ugyan apja szépségét, de asszonyi tapintattal s női önmegtagadással mindig azon volt, hogy szép nők környezzék, s így mindenki szívesen jelent meg estélyénél.

Babbage valóságosan matematikus természet volt, elbeszélte nekem fiatal korának szerencsétlenségét, hogy oly szobában kellett laknia egy utca szegletén, melynek nem volt akárcsak egy derékszöge, a ház éles szögben végződött s a falak iránya nem felelt meg egymásnak, ez öt évekig roppantul bántotta.

II.

Anyósom ajánlólevelet küldött Lord Lansdownehez, a királynénak ősz miniszteréhez, ki continentális utazásaiban a Walterliázzal megismerkedett, leánya Lady Louisa Howard feleségemnek barátnéja volt. Lord Landsdowne az angol arisztokratia legmagasabb köreihez tartozott, marquess volt s miniszter, kit a királyné[^] különösen tisztelt; egyszer a hercegi koronát is ajánlta fel neki, de ő nem akart vén napjaira — már tőzél volt nyolczvanadik évéhez — azon nevétől megválni, mely alatt a politikai életben ismeretessé lett. Palotája, mely Londonban kerttel van körülvéve, ami oly drága területen a legeslegnagyobb fényűzés, ismeretes a műkedvelők közt kitűnő régi olasz festményei, antik s modern szobrai által. A főúr szívesen látott s ebédre hitt meg, hol igen kedves ismeretséget tehettem. Két szellemes szép angol nő közt ültem, Mrs. Bomilly és Lady Lyell, a híres geolog, Sir Charles Lyell felesége közt, kik mindketten családjaikkal a magyaroknak valódi barátai lettek, s később az emigráció idejében sokat tettek a magyarok főbbjeinek társadalmi állásának megalapítására s a szegényebbek nyomorának enyhítésére.

Felkerestem Lord Dudley Stuartot is, a lengyelek ismeretes nagy barátját s pártfogóját, ki a magyar ügyet melegen felkarolta

s a parlamentban szóba hozta. — Tudtam, hogy Lord Palmerston hivatalosan nem fogadhat, azért a magas társadalmi körökbe igyekeztem bejutni, hogy ily módon juthassak be az angol külügyminiszterhez is, ki természetesen az osztrák régi szövetségést nem hagyhatta el, s csakugyan kevés nap múlva bevezettettem cabinetjébe a Downing Streetben s ő csak úgy mint előbb Lord Lansdowne rokonszenvileg nyilatkozott a magyar ügy iránt s kárhóztatta az osztrák politika eljárását szemben velünk, de mégis megjegyezte, hogy Ausztria oly hatalom, melyet fel kellene találni, ha nem léteznék már, mint európai szükségességet s Angolországnak természetes szövetségését a keleten; tanácsolta tehát, egyezkedjünk ki, mert az európai politika keretébe nem illenek be kis államok azon helyen, melyet Ausztria foglal el. Kokonszenve a mienk, de előre is megjegyzi, hogy Angolországtól ne várjunk semmi egyebet a rokonszenvnél, legfeljebb közbenjárását Ausztria politikájának mérséklésére.

Látván, hogy a kormánynál nem boldogulhatok, legfőbb feladatomnak tartottam az angol nép rokonszenvét hazánk iránt felkelteni, melyről jóformán semmi fogalma nem volt s befolyást szerezni a hírlapokra. Néhány lelkes barátot szereztem tehát a magyar ügynek Yipan, Lord Dudley Stuart és a Lvellek közbenjárása által. Horner, az ősz geolog, Birkbeck ügyvéd, Crowe, a Daily News szerkesztője, Forster az Examineré, Rintoul a Spectatoré, Grant a Morning Advertiseré, mind igen szívesen hallgattak meg s ígérték közreműködésüket.

Két hét alatt csakugyan magam köré csoportosítottam egy kis írói hadat, mely megkezdte a hírlapi hadjáratot; Kemple, a praeliistoricus régész és angolszász tudós, Hennigson, a Zumala Carreguay híres carlista tábornoknak egykori katonai segédtsíztje és életírója, Newmann Ferencz, egyetemi tanár, a mostani bibornok öcscse, John Edward Taylor, nyomda-tulajdonos, Toulmin Smith, a parlamenti régész s Yipan barátom készítették a cikkeket a hírlapok számára. Néhány an közülök minden héten összejöttek nálam, megbeszélték a tárgyakat s elosztották a szerepeket, ki milyen hírlapba s mit ír, magam is éjjel-nappal dolgoztam számukra; hol németül, hol tökéletlen angol nyelven adtam adatokat, melyeket fel lehetett használni s ők jegyzeteimet feldolgozták s behozták a lapokba.

A Daily News, a Morning Advertiser, a Spectator, az Examiner, az Observer, sőt a Globe is, Lord Palmerston orgánuma, szívesen fogadtak el tőlünk cikkeket, úgy a népszerű vasárnapi lapok is, és néliány vidéki újság oly annyira, hogy tizennégy tekintélyes lap állt rendelkezésünkre s találtunk elég szellemi erőt is mind a tizenégyet kielégíteni. Magok az angolok bevallották, hogy előttem soha idegennek nem sikerült oly journalistikai befolyást nyerni; igaz, hogy a körülmények is kedveztek, mert alig jelentek meg az első cikkek Magyarország érdekében, már is a márcziusi győzelmek híre eljutott a külföldre, az angol lapok most mind Magyarországgal foglalkoztak, mint oly szabadságharezczal, mely érdemes az angolok rokonszenvére, s mely különbözik a francia s német forradalmi mozgalmaktól, mert ezek az angol köröket hidegen hagyták. Csak Sicilia osztályozhatott angol sympathiákban, de annak nem voltak oly kitartó ügyvédei, s maga a mozgalom nem nyújtott semmi reményt, holott Magyarországbán az ügy igazságát támogatták a győzelmek.

III.

Egyik legbuzgóbb barátunk volt Cobden, a -szabad kereskedelem híres apostola, a nagy parlamenti szónok, ki politikai pályáját egy röpirattal kezdte meg Oroszország érdekében, mert a manchesteri iskola mindig oroszbarát volt, de vezére, Cobden, most a magyar ügyet karolta fel buzgón, s ámbár az orosz intervenció híre már elébb jutott el Angolországba, mint a magyarokhoz, alig volt lelkesebb s tevékenyebb barátja a magyaroknak, mint Cobden. Az ő Westbourne terrace-on levő háza mindig szívesen fogadta a magyarokat vendégekül, úgy szomszédja is meleg magyarbarát lett, sir Joshua Walmesley, a radikálisok vezére a parlamentben s másik szomszédja John Benjamin Smith, kinél később Rónay volt nevelő. Ezek voltak Lord Dudley Stuarttal együtt parlamenti barátaink, melyek száma azonban napról-napra növekedett, Lord Nugent, az ioniai szigetek volt kormányzója, Monkton Milnes, most Lord Haughton, a szellemes író, az élcze által ismeretes Bernall Osborne, szóval a kormánypártnak összes radikálisabb része; csakhogy Angolország be nem avatkozási politikáját előttem s az egész világ előtt mindig hangsúlyozták és semmi lépést nem tettek az orosz inter-

ventió megakadályozására. Sajnáltak bennünket, sajnálták Ausztriát, mely nézetük szerint hamis úton indult, olyanon, mely vezetne, ha idejében el nem hagyja, de jó tanácsnál és rokonszenvnél egyebet soha nem ígértek.

Lassan lassan megismerkedtem a társaság legkülönbözőbb rétegeivel, különösen a lapszerkesztőkkel és írókkal, de a Timesba bejutni semmiképen nem sikerült nekem, pedig ez volt leghatalmasabb az angol lapok közt, de Ausztriának legnagyobb barátja; Magyarországnak tehát mindig ellensége maradt a világlap. Ez a Walter család tulajdona, mely ezt egészen kereskedelmi szempontból kezeli; a laptulajdonos parlamenti tag ugyan, de párttekintetben sokszor ellentétben áll tulajdon lapjával, mert ennek politikai kezelését oly szerkesztőre bízta mindig, ki tökéletesen ismeri az uralkodó politikai áramlatot s különösen a City nézeteit, melyeknek mindig enged. A Times, vagyis Idők, soha nem volt csökönyös pártlap, hanem képviseli az angol nemzet közvéleményét, s változik, csakúgy mint ezen vélemény. A kormányt pártolja, de elhagyja azon pillanatban, midőn érzi, hogy a közvélemény ellene fordul, s roppant elterjedtsége következtében oly finanziaális erővel bír, hogy e tekintetben egy európai lap sem mérkőzhetik vele, ugyanazért mindig a legjobb szerkesztőt, a legügyesebb tudósítót képes szerezeni magának. Úgy van szervezve, mint egy kormány; élén áll a finanziaális és politikai igazgató, mellette az egyik szerkesztő a külügyek rovatát viszi, a másik a belügyekét, ezeknek nem szabad vezércikkeket írni, csak az irányt adják meg, s ellenőrzik a lap szellemét; minden héten a lap belső tanácsosai összejönnek, s meghatározzák a szükséges vezércikkeket; a szerkesztők kiválasztják a személyeket, kik azokat megírják, kitűnő szakférfiakat, sokszor parlamenti tagokat, kiket a szerint díjaznak, amint állásuk és talentumok megköveteli 50—500 forintig egy-egy cikkért. Mindennap három ily vezércikk jelenik meg, külügyi, belügyi és napi eseményeket tárgyazó. A cikkírók nevei a legmélyebb titokban maradnak. Azt tartják, hogy senki három jó cikknél egy héten többet nem írhat, nem akarják, hogy íróik agyondolgozzák magokat.

Mint a kormánynak, úgy a Times-nak is minden fővárosban van képviselője, a tudósító, ki Párisban székel bureaújával 100,000 forinttal van dotálva. Ezekon kívül itt van a city-cikk

szerkesztője, finanziaális kitűnőség, kinek véleménye a börzére is befolyással bír, ott vannak a parlament és a törvény székek reporter] ei s az újdondászok, mind érett férfiak, jó fizetéssel s nagy tapasztalással. A hadi tudósítók, vagy különös alkalomra kiküldött munkatársak időről-időre szabadságot nyerne, de azalatt is húzzák fizetésüket.

Az épület maga, melyben a Times nyomdája fel volt állítva, Londonnak látványosságaihoz tartozott, mielőtt ez olcsó sajtó megjelent, mely, különösen a Daily Telegraph 100,000 példányra menő kiadását éjféltől hat óráig reggel képes kiállítani, szedni, nyomni, összerakni és szétküldeni. A szétküldés egyébiránt máskép történik, mint Magyarországon, erre valók az újságágensék, a lapnak ehhez semmi köze. A News Agent és News Vender átveszik a példányokat, szétküldik a városban s elküldik postán vidéki ügynökeikhez, kik azt szintén tüstént szétosztják, a munka felosztása e tekintetben is legtökéletesebb Angolországban.

IV.

Angol!ion a szabadság országa, hanem amellet a formáké is. A hagyomány és a szokás kijelelte és különös czímmel jelelte meg mindenkinek társadalmi állását és megalapította a társadalmi formákat, mi London városában még a lakásra is kiterjed, jóra való orvosnak például Brooke Streetben kell laknia, a könyvkereskedők mind a Pater-noster Row-ban, a prókátorok az úgynevezett Dineken és a Chancery lanen tartják helyiségeiket; elegáns ember nem lakhatik a Citv-ben vagy általában a keleti részen. Nagykereskedőnek, bankárnak csak a börze közelében lehet irodája. Barátaim is azt találták, hogy lakásom a Golden sqnaren nincs elégséges tisztességes helyen, hiába utaltam az általellenben levő házra, melyben Wisemann bíbornok lakott, ki a legelőkelőbb katolikus társaságot látja időnként magánál. Ok azt találták, hogy a Golden Square az én számomra lehetetlen lakás. Nekem az Albanyban illenék lakni, ez a, helye a komoly, jelentékeny nőtlen embereknek, s olyaknak, kiknek családja nincs Londonban. E lakás azonban nem volt arányban erszényemmel. Hosszasabb tanácskozás után azt találták, hogy a Jermyn Streetben kell lakást fogadnom, peerek másodszüllöttjei,

parlamenti tagok, kik feleségeiket nem hozták magukkal, általában szolid, nyomatékos emberek, kik a társasághoz tartoznak, szoktak itten lakást fogadni. Ráadtam tehát magamat s a Jermyn Streetben fogadtam szállást, mely drágább és kényelmetlenebb is volt, mint a Boarding-ház a Golden Squaren, de ily házban, angol felfogás szerint csak oly idegennek lehet élni, aki nem jut be a társaságba, Magyarország érdekeinek képviselője pedig a társasághoz tartozik, annak hozzá kell simulnia az angol szokásokhoz s előítéletekhez. S csakugyan napról-napra szaporodtak a meghívások és bemutatások, ami nagyrészen azon híreknek következése is volt, melyek Magyarországból jöttek. Márczius vége felé minden nap új meg új győzelmek hírért hozta, olyakét, melyeket az osztrákok sem tagadhattak többé. Kápolnát, a branyiszkói csatát, s Klapkának Tokaj körüli győzelmeit még agyon lehetett hallgatni, úgy mint Bemnek erdélyi győzelmeit, csak azon csata híre hatott át a határon, melyet ő Szeben előtt vesztett, most azonban senki sem kételkedhetett többé a magyar nemzet férfias ellentállásán s vezéreinek lángeszén, midőn magok az osztrák-barátok is kénytelenek voltak bevallani, hogy Szolnok, Tápíó-Bicske, Isaszegh és Gödöllő napjai után a magya-

rok bevonultak Pesten, s hogy Bem kiverte nemcsak az osztrákokat, de az oroszokat is Szebenből és Brassóból s hogy a feketesárga zászló csak az ország legkisebb részében leng még. De a közlekedés Magyarországgal még mindig igen nehéz volt. Méreyné volt az első, ki Kossuth utasításaival Párisba érkezett, nemsokára azután jött Csernátony Londonba, szívesen fogadtam, s minthogy azon kilátásban, hogy feleségemnek sikerülni fog hozzám eljuthatni, nagyobb lakást fogadtam, őt ideiglenesen vendégemül marasztottani. Még most sem tudom, miért tagadta el kezdetben úgy is ismeretlen nevét Londonban s Fejér név alatt akart bemutatni. Sürgönyöket hozott Kossuthtól s azontúl külföldön maradt.

Feleségemtől nem jött még mindig semmi hír, tudtam ugyan, hogy Szécsényből el kellett távoznia, hogy jószágomat a németek foglalták el, most azonban, hogy az ország csaknem minden határáig felszabadult, mindennap vártam megérkezését, mely azonban még soká maradt el.

Május kezdetén gróf Teleki László titokzatosan és igen sürgetően meghitt, jöjjenek tüstént Párisba. Amint megérkeztem, elmondta, hogy Rieger van itt, a cseh parlamenti tag, ki a szláv érdekeknek előharcosa s ezzel kell találkozoznunk éjjel, herczeg Czartoryszki palotájában.

— Mi célból?

— Meg kell beszélnünk a kiegyezést a szlávokkal, ezek gyűlölik a magyarokat, pedig övék a jövő; szükséges, hogy találjunk módot, miszerint egymással kiegyezkedhessünk.

Nem értettem a dolgot, sem Rieger jelenlétének fontosságát, egyébiránt 9 órakor elhajtattunk a szigetre a Hotel Lambertbe, hol az öreg herczeg bennünket igen szívélyesen fogadott. Czartoryszki herczeg volt az első, ki a nemzetiségi kérdéseket s igényeinek jogosultságát a politikába is bevonni igyekezett, csakhogy ő a nemzetiséget kizárólag a nyelvben kereste, e szerint logikailag iigy az osztrák monarchiának mint Magyarországnak fennállását veszélyeztettnak tartotta, s azt hitte, szükséges, hogy mi az oláhokkal s csehekkel egyezzünk ki, nehogy ezek Magyarországot feldarabolják. Teleki ezen eszmekörbe tökéletesen belement s különösen Erdélyre nézve a rumánokkal paktálni akart. Most Rieger jelenlétének is tulajdonított fontosságot, ámbár én neki és Czartoryszki herezegnek kereken kijelenttem, hogy akármit végezzünk mi ma éjjel, annak az eseményekre semmi befolyása nem lehet; mi nem vagyunk Magyarország, Rieger nem Csehország, sem nekünk, sem neki befolyása nincs akár Kossuthra s a magyar seregre, akár a bécsi udvarra és miniszterekre, hanem aeademice igen szívesen megbeszélhetjük a dolgokat. Ekkor eljött Rieger, két óráig éjfélt után értekezünk vele, semmi áron nem akart lemondani a magyar felvidék tótjairól, Ő ezeket már a magáéinak tartotta, végre mégis rábeszélték Teleki és Czartoryszki, hogy a történelmi elvet fogadja el, mert e nélkül a maga tulajdon hazáját, Csehországot sem tarthatja meg egészen. Végre megkötöttük ezen alapon a békét, én pedig csodálkoztam, hogy komoly férfiak miért játszanak ily komédiát. Rieger azonban igen rosszul járt ez alkalommal; — amint hazament, ellopták arany óráját, a policzia neszét vette Bécsben a Czartoryszki-féle találko-

zásnak s Riegernek volt alkalmatlansága elég, midőn kirándulásáról visszakerült.

Megjött most az áprilisi országgyűlési határozat is, mely a trónvesztést kimondta, a mi Angolországban rossz vért szült. Az angol nép monarchikus, és tiszteli a koronát, köztársasági vágyakban oly utópiát látott még azon időben, mely Európában nem valósítható. Senki sem kételkedett itt, hogy Napoleon, a köztársasági elnök, Franciaországban igen hamar császárrá változik át. Ily körülmények közt természetesnek tartották ugyan, de nem eszélyesnek az áprilisi határozatot, azt azonban mint praktikus emberek szintén természetesnek találták, hogy Teleki is, én is, azon határozatot készséggel elfogadtuk, hiszen mi Magyarországnak, nem pedig kormányformájának érdekeit képviseljük és védjük a külföldön.

Egy igen kellemetlen ügy foglalkoztatott bennünket már hosszabb idő óta. Kossuth még financzminiszter korában szerződést kötött Matkovicssal Fiumében egy hadi hajó építése iránt. Matkovics igen furfangosan felvette a pénznek legnagyobb részét, de a szerződésben kikötötte, hogy a felépült hajó Angolországban fog hadi lábra felszereltetni, Kossuth nem ismerte az angol törvényt, mely ezt világosan tiltja. Matkovics és Conte Domini, ki a hajónak kapitányává volt designálva, Londonban mulattak már egy idő óta, a hajó is a kikötőben volt már, de ők mindjárt decemberben, a mint Windischgrätz Pestre bevonult, az osztrák követségnek adták azt át. Teleki vissza akarta követelni a hajót a magyar kormány nevében s ezen okból küldte Szalayt Londonba, ki e részben itten egyáltalában nem tehetett semmit, mert hivatalos minőségében nem ismertetett el. Most én vettem ez ügyet kezembe, nálam lévén Matkovics szerződése eredetiben, és néhány híres ügyvéddel tanácskoztam: lehetséges volna-e a hajót kiperelni. Egyhangú volt a feleletük, hogy Magyarország nem lévén elismerve, sőt nem is lehetővé elismerve, hiszen még fővárosa is az osztrákok kezében van, kik tetteleg az ország urai, habár annak egy részét jelenleg nem bírnák, a magyar kormány csak a fölkelést képviseli, de nem az országot; e szerint nincs oly angol törvényszék, mely magyar kormány iránti kötelezettségeket elismerhetne, jogilag Magyarországnak nincs más kormánya, mint az osztrák kormány. Nem lévén annyi pénzünk, hogy Angolországban pert indíthassunk, s nem is kilátás, hogy a

magyar kormány elismerését, mely politikailag lehetetlen volt, a törvényszék útján eszközölhessük ki, ezen egész dolgot bejelentetem Kossuthnak s tőle kértem további utasítást.

Megjött ekkor Bikkesy ezredes is, mint speciális megbízottja a magyar kormánynak, hogy a függetlenségi nyilatkozatot az angol kormánynak adja át. Ezt természetesen előbb le kellett fordítanom, ki is eszközöltem, hogy Lord Palmerston öfc magánlakásán, de csak privat jeleggel, elfogadja s a függetlenségi határozatot, mint érdekes okmányt, tudomásul vegye. Még ezt is csak annak köszönhetjük, hogy Lord Palmerston csakugyan némi rokonszenvvel viseltetett Magyarország iránt, ámbár minden alkalommal, ha a magyar ügy szóba jött, világosan kijelentette, hogy Magyarországnak együtt maradása az örökös tartományokkal ugyanazon egy fejedelem alatt, oly európai szükségesség, melyet minden angol kabinet mindig el fog ismerni; különben elismerte ügyünk jogosultságát, s Ígérte, hogy ha alkalom adatnék, morális támogatását nem vonja meg tőlünk. Kevés napokkal Bikkesy megjelenése után megjött Batthyányi Kázmértól formaszertinti megbízó levellem az angol kormányhoz, melyben Magyarország képviselote reám bízott, ezt azonban barátaim tanácsára s előlegesen vett tudomás után, hogy mihelyest ily állási követelek az angol kormánytól, a magán érintkezés is megszakad, soha be nem mutattam, csak akkor tehettem volna, ha az angol külügyminiszter Kossuthot és minisztereit faktus kormánynak elismerné, de még ez is elég távol volna Magyarországnak elismerésétől. Feladatomban tehát most is csak az maradt, minél több sympatliát szerezni a magyar ügynek, hogy azon esetre, ha győzelmeink sora folytatódnék, faktis kormánynak elismertessünk.

VI.

A magyar győzelmek nagy öröme váltak barátainknak, kik ügyünk igazságáról már régen meg voltak győződve, a nagy közönség azonban csak a sikert szokta tekintetbe venni, s a jogot s igazságot akkor ismeri el legszívesebben, midőn az győzelmet aratott. Hennigson ugyan megakadott abban, hogy az egymást követő csatáterek, Szolnok, Tápíó-Bicske, Isaszegh, Gödöllő oly közel fekszenek egymáshoz s megjegyezte, hogy a magyarok tudnak ugyan

győzni, de nem tudják kihasználni győz elm őket. Mindenki azt várta most, hogy Görgey Bécs felé irányozza a sereget, útban feloldja Komárom ostromzárát s felhasználva a még mindig ki nem aludt forradalmi szenvedélyeket, Bécsset, a fővárost keríti magyá kézre s Budát és a békét ott szerzi meg a magyarnak. Mindenki megütközött azon, hogy Görgey, amint az ellenséget Nagy-Sarlónál még egyszer tökéletesen megverte s Komáromot felszabadította, visszafelé indult, Budának ostromára. Ezt nagy stratégiai hibának nézték, mert tudták már, hogy Windischgrätz megveretése után a hécsi udvar tüstént megkérte az orosz segedelmet, melynek ideje volt megérkezni az alatt, míg a magyar sereg Buda várának bevételeivel időt veszített.

Magyarországban az orosz beavatkozást kezdetben hihetetlennek tartották. Kossuth azt hitte, hogy Angolország ezt meg nem engedi, mások a korona méltóságának megalázását látták a külsegély elfogadásában; magok a conservatively még most is úgy magyarázzák az orosz beavatkozást, hogy ez csak a debreczeni függetlenségi nyilatkozat következménye, tehát Kossuthnak tulajdonítandó, holott mi Angolországban már márezius végével tudtuk, hogy az osztrák az ajánlott orosz segedelmet rémületében elfogadta, nem tekintve méltóságának csorbulását. Az orosz czár örült az alkalomnak nemcsak azért, hogy a forradalmat elnyomhassa, melyet szomszédságában nem tűrhett, és nagyhatalmi állását Európa szemei előtt megerősíthesse, hanem főleg azért, hogy Ausztriában, melynek most önzetlenül a legnagyobb szolgálatot teszi, oly barátot szerezzen magának, mely keleti terveit elő fogja segíteni.

Az orosz beavatkozás mély benyomást tett Angolországban, a miniszterek ismerték liorderejét, s tudták, hogy ez elébb-utóbb döntő befolyással fog bírni a keleti kérdésre, ennek pedig akkor még sokkal nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint most. Angolországnak több mohamedán alattvalója lévén Indiában, mint a szultánnak egész birodalmában, nem egyszer hallottam azon kifejezést, hogy Angolország a legelső muzulmán hatalom a világon, s a török szultán, mind a mellett, hogy Szunnita, mint a cialifák utódja, az összes muzulmán világnak vallásos feje még mindig. E szerint tehát a török barátság s a szultán gyámolítása a legnagyobb befolyással bír az indiai belpolitikára s eltekintve attól, hogy Angolország keres-

kedése az egész keletet meghódította az angol iparnak, holott Oroszország kereskedelmi politikája csaknem egészen kizárja a külföldi cikkeket, az indiai muzulmán nép megnyugtatására mindig szükségesnek tartották megvédeni a szultánt, kinek tekintélyét még az afghánok és ind muzulmánok is elismerik; ugyanazért az angol kormány elve mindig az volt, hogy Indiát Konstantinápolyban kell megvédeni. Ezen hagyományos politikai elv csalkatatlanságát azonban újabb időben megtámadta a manchesteri iskola. Cobden volt az első, a ki nyíltan kimondta, hogy kár milliomokat költeni a keleti kérdés miatt s Oroszországgal farkasszemet nézni, az angol kereskedés meg fogja tartani fölényét az orosz ellenében mindenütt. Ellenben Urquhart volt a régi nézeteknek leggeniálisabb képviselője, a felvidéki skót, ki IV. Vilmos utolsó éveiben az udvarnál is befolyással bírt, Konstantinápolyba küldetett követségi titkárnak, s már is nagykövetnek volt designálva, midőn a király meghalt s Viktoria lépett a trónra. Ekkor Lord Palmerstonnak legelső sürgönye visszahívta Urquhartot, ki azóta a ravasz államférfinak legnagyobb ellensége maradt, és a parlamentben úgy mint az irodalomban folyvást felhívta az angolok figyelmét Oroszország terjeszkedésére. Urquhart annyira beleélte magát oroszellenes nézeteibe, s Lord Palmerstont folytonosan oly keményen vádolta orosz barátsággal, hogy az angol közvélemény ezt végre meguntta, s őt lángesze daczára is hóbortos, elégedetlen embernek tartotta. Ritka ügyességgel s a keletnek alapos ismeretével írt könyvei és cikkei azonban mindig nagy befolyást biztosítottak neki a közvéleményre, minélfogva kívántam megismerkedni vele. Elmentem Lord Dudley Stuarthoz s megkértem vezessen be Urquharthoz.

— Különös, hogy Urquhart épen ma éjjel a parlamentben szintén kifejezte kívánságát előttem, hogy Önnel ismerkedtessem meg, — mondá Lord Dudley — holnap meg fogja találni lakásán dél tájban Clarges Streetben.

Odamentem s egy óra hosszat beszélgettem vele, nem tetszetünk egymásnak, nem tudtam még, hogy ő prófétának tartja magát s csalkatatlanságot igényel, nem tűr ellenmondást vagy beleszólást okoskodásaiba. Nemsokára azután ismét keletre ment s csak midőn egy évvel később visszatért, találkoztunk újra s barátoktunk meg.

Az angol miniszterek megütköztek ugyan az orosz beavatkozá-

son Magyarorszáiban, s tudták, hogy ez mindenesetre török háborúra fog vezetni, de azért még sem tettek semmi lépést az osztrák monarchia gyengítésére, mert ebben látták kész szövetségéseket a keleti kérdésben, és tudták, hogy a háladatosságnak nincs helye a politikában, s hogy az érdekek végtére mégis győzni szoktak az indulatok fölött.

Cobden nemes lelke felháborodott az orosz beavatkozás felett, ő mindig a béke barátja volt, s természetes ellensége annak, hogy Angolország bármi idegen ügybe avatkozzék bele, tudta azonban, hogy háborút pénz nélkül viselni nem lehet s hogy bármely hatalom keresne pénzt, azt máshol, mint Angolországban, nem találja. Most is híre- volt már a tőzsdén, hogy Oroszország nagy vasúti kölcsönt akart kötni, senki sem kételkedett abban, hogy a pénz neia annyira vasutakra, mint a sereg fizetésére s hadi költségre szükséges. Ez ellen tehát kezdett most agítani Cobden, meetinget is tartott, melyben a béke érdekében felszólította az angolokat, ne adjanak soha kölcsön pénzt bárkinek hadi célokra, s jelesen most ne az oroszoknak. Az öreg Lord Brougham azonban cynikus módon megjegyezte, hogy ha az isten s az ördög, ki szintén igen jó ház, a cityben egyszerre kölcsönt keresne, s az ördög egy perccenttel többet ígérne, bizonyosan nyertes volna a pályázatban. Magyar meetinet is tartottunk, nagy nehezen szereztünk erre elnököt, Salamons Aldermant, mert politikai notabilitás nem akarta magát a magyar ügyyei nyíltan azonosítani, mindamellett, hogy ez mindennap népszerűbb lett; az osztrákokat senki sem védte, mellettünk pedig minden héten jelentek meg új meg új vezérczikkek a hírlapokban.

VII.

Angolországban nem ismerik a farsangot, az avistokratia vidéken szokta tölteni házi tűzhelye mellett a karácsonyi ünnepeket, új év után azonban, midőn a parlament megnyílik, az ügynevezett társaság is bejő Londonba s az estélyek, koncertek, tánczmultságok tartanak oly soká, mint a parlamenti ülés, azaz a nyári vadászati idény megnyitásaig. Az igazi tánczidény e szerint sokkal hosszabb, mint nálunk, s tetőpontját nem a tél rideg szakában, hanem a tavasz derekán s nyár kezdetén találja. Londoni mulatásom a seasonnal

összeesett, s gyakran kaptam meghívásokat elegáns estélyekre. Ezek többnyire nagyon is unalmasak voltak; az ember az előszobában a komornyiknak mondja meg nevét, vagy adja kártyáját, ez felnyitja az ajtót s bekiáltja eltorzított nevünket,* a házi asszony ott áll, nevünkön megszólít s kérdezi: hogy vagyunk, reményli jól, — ezzel vége a conversational mert más ember lép be, a társaság kevés helyre szorul, mert a régi aristokratia palotáin kívül a lakások Londonban nem különösen tágasak s ezekben mindenki unja magát tisztességesen. A párisiaknak igazságuk van, midőn azt tartják, hogy az angol csak akkor érzi magát jól, ha feszélyezve van (un anglais, pour être a son aise, doit être gêné). Ilyenek az úgynevezett routok, hol az emberek annyira össze vannak zsúfolva, mert a társaság nagyon is számos Londonban, hogy nem egyszer megtörtént rajtam, hogy egynéhányad magammal kimentünk és leülünk a felső emeletbe vezető lépcsőfokokra s ott mulattunk kisebb körben, hol nem kellett annyira izzadni, mint benn a teremben.

Voltak azonban itt is oly salonok, mint Párisban, hol az ember mindig érdekes társaságot talált, például Lady Morgannál, az öreg irlandi regényírónőnél, ki a húszas években egész Európában ismeretes volt s a reform idejében a whig-miniszterekkel jó lábón állt. Kis salonjában nagy meglepetésemre egy kis rajzot találtam üveg alatt, melyben feleségem művére ismertem. Lady Morgan a cseh fürdőbken találkozott vele több év előtt, s igen nagyra becsülte, azt azonban nem tudta, hogy azóta feleségem lett. Régi időbken Napoleon herczeg, a későbbi császár, gyakori vendége volt az öreg Lady salonjának, még azon időben is, midőn megszegett becsületszava következtében, melyet Lajos Fülöp kormányának a strassburgi kaland után adott, hogy ellene többé nem conspirál, az angol társaságból kimaradt. A szép angol és ir kisasszonyok tréfálni véltek vele, midőn jövődöbéli császárságát üdvözlték, ő azt mindig komolyan vette s nem egyszer említette, meg van győződve, hogy csakugyan az lesz s anyja mostoha apjának császári koronáját fogja viselni. Egyébiránt inkább nehézkes némethez, mint szelleműs francziáloz hasonlított.

* Windischgrätz herczeg például Prince Windowscratch, Püchler-Muskau, Prince Pickled-Mustard, gróf Festetics, Comte Fiddlesticks volt, mint gróf Andrásy M. Párisban le comte Enragé.

A múzeumba is sokat jártam, a xanthusi márványok teremét ez időtájt nyitották meg. Itt ismerkedtem meg Sir Charles Fellowssal, Lycia szerencsés kutatójával. Gazdag köszén-kereskedőnek fia volt, ki apja halála után azt találta, hogy pénze elég van már, fel is hagyott üzletével s keresett módot, hogy hírnévre s társadalmi állásra tegyen szert.

Első kísérlete nem sikerült, megmászta a Montblancot s költséges rajzokkal és festményekkel díszített könyvben leírta ezen kalandját. De a kritika s a nagy közönség ezt alig vette észre, agyon hallgatta; keletre utazott tehát, hol Sandford barátunk öt Lyciára figyelmeztette, melyet századok óta semmi európai utazó nem látogatott meg. Fellows mindjárt odament, s vad ratillók helyett érdekes görög domborműveket és templomromokat talált, ezeket ierajzoltatta, s Angolországban közzétette, mi a tudósok s a kormány figyelmét is annyira felköltötte, hogy hadi küldetett ki, a megtalált domborművek átvitelére Londonba. Fellows ezen második expedíciójánál még több s nevezetesebb domborműveket ásott ki. Scharf, ki mint rajzoló kísérte, lemásolta ezeket, sok sziklába vésett síremléket lemintáztak s mindez a british muzeum egyik nagy teremében állíttatott fel. A szerencsés felfedező megkapta a királynétól a lovagi címet és ezentúl Londonban a társaságnak s tudós köröknek egyik igen kedvelt egyénisége volt.

A múzeumban barátkoztam meg Birch Sámuel ügyes egyptológussal is, a fiatal Pooleal, kire a régi pénzek és gemmák bízva voltak, Lanenek, az egyptomi consulnak s arab tudósnak, az ezeregy éjszaka legjobb fordítójának unokaöccsével, Vaux-vals később Newtonnal, ki most az osztály élén áll s a mauzóleum s Knidos szoborműveit fedezte fel. Mindezek ritka előzékenységgel engedték meg a british muzeum kincseinek tanulmányozását s tartózkodás nélkül közölték velem nézeteiket s tapasztalataikat.

VII.

Az olasz háborúnak vége volt, a novarai csata után Carlo Alberto lemondott a koronáról, Viktor Emánuel lépett a trónra s békét kötött Radeckyvel, melynek egyik pontja az átszökött magyar katonák kiadatását foglalta magában, kik Türr vezérlete alatt Piemont-

ban szervezkedtek. A kormány tüstént tudósította őket, hagyják el 24 óra alatt Olaszországot, lépjék át a francia határt, különben ki fognak szolgáltatni ellenségeiknek. Franciaországban Toqueville lett külügyminiszter, Odilon Barrot szabadelvű miniszteriumában, de ezek Teleki minden erőlködése daczára meg nem engedték, hogy e csapat Franciaországban maradjon, Calaisig kísértették zsandárokkal s onnét Angolországba küldettek által, kilenczvenen körülbelül s amint Southamptonba ériek, mindjárt összegyűlt az angolok közt oly pénzösszeg, mely megengedte, hogy ezeket a legközelebbi keleti gőzösön Konstantinápolyba küldiessük, lionnét, meg voltak győződve, megtalálják útjokat Magyarországra. Tűrr maga Londonban maradt. Nemsokára azután, a badeni felkelés hírére, Németországba sietett, s midőn a poroszok az országot elfoglalták, ismét visszajött; később az olaszokkal szövetkezett s végre maga is Konstantinápolyba ment, hol több évig szűk körülmények közt tengődött, de összekötését az európai sajtóval igen ügyesen tartotta fenn.

Július kezdetén Teleki nagyon unszolt, menjek Párisba, Tocquevillenél be akart vezetni, meri reményekkel telve volt Tocqueville ismeri szabadelvűségében, ki Lajos Fülöp kormányát soha szolgálni nem akarta, de most a köztársaság idejében Napoleon alatt elfogadta a miniszterséget. Egész Európa ismerte híres könyvét, melyben az éjszakamerikai államok demokrátiáját philosophikus észszel s gyönyörű irálylyal lefestette. Teleki már régebben ismerte, bevezetett hozzá; nem találtuk hon, de felesége ott volt, angol születésű nő, ki szívesen fogadott, s elbeszélte nekünk, hogy a praesidens csak egy feltételt szabott férje elébe, tudniillik, hogy a már megkezdett római expeditió ügyeibe bele ne avatkozzék, meri ez kizárólag katonai ügy, ezen kívül szabad kezet enged minisztereinek minden egyéb viszonyokban.

Intettem Telekinek, hogy ideje elmenni. Elbúcsúztunk, Teleki megkérdezett, miért türelmetlenkedtem, hiszen Tocqueville a mi jó barátunk, ismeri a magyar ügyet, s mégis jó lett volna őt bevárni, s nekem is személyesen megismerkedni vele.

— Nem várok tőle semmit, a praesidens okosabb mint Tocqueville, csak azért nevezte külügyminiszternek, hogy liberális reputációja által fedezze a római expeditiót; amint ennek vége lesz, elbo-

csatja a szabadelvű minisztériumot s olyannal cseréli fel, mely jobban felel meg szándékának.

Másnapra híre terjedt, hogy az Assembléeban nagy tüntetést fognak organizálni a római expedíció ellen, petíciókat gyűjtöttek s el volt határozva, hogy az összes népség fegyvertelenül, a legjobb rendben, Ledru-Rollin vezetése alatt az Assemblée elébe vonul s ott átadhatja a petíciót. Sokan ebben egy új forradalomnak alkalmát látták s különösen a külföldi menekültek közt nagy volt az izgatottság, ők is csoportosan írták alá a kérvényt, sőt Ruge, a német demokrata, hozzánk is jött s kérte aláírásunkat, miután olaszok, németek, rumánok, spanyolok, oroszok s lengyelek már mind aláírták azt. Teleki megjegyezte, hogy a mi állásunk különbözik az övéktől, mert nálunk létezik törvényes kormány, mely a szabadság harczát folytatja az osztrákok ellen s a kormány nem tart bennünket menekülteknek, hanem egy eddig még el nem ismert, de mégis létező kormány képviselőinek. Nekünk sem érdekünk, sem utasításunk más nemzetek ügyébe beleavatkozni, ez nem magyar ügy, — nem írjuk alá a kérvényt. Másnap reggel nagy izgatottság uralkodott az utczákon, a nép sorakozott nagy processióban, déltájban meg is indult s ment előre, de a menet feje egyszerre lovas katonasággal találkozott, mely azt kezdetben lassan, azután mindig gyorsabban a nie Rasse de Rampartba szorította, hol az utca színvonala különbözik s az alsó utca a felsőtől csaknem egy ölnyi magasságú fal által el van különözve. Ide szorult az egész roppant processió, nem volt választás, le kellett ugrani felülről s leugrottak egymásután, le is estek sokan, alant pedig szétkergette őket a policzia, az egész tüntetés vérontás nélkül neveltségét ért, a vezetők ellen pedig kiadatott az elfogatási parancs; menekülniük kellett. Mindazon idegenek, akik a kérvényt aláírták, kiutasítottak az országból. Ekkor jött Ledru-Rollin Párisba és Caussidière, az 1848-iki forradalom ismert rendőrfőnöke, ki a legvadabb radikálisokat használta fel a rendőrségbe, s amint mondta, a rendtelenséggel csinálta a rendet. Angolországban borkereskedővé lett s mint ilyen Lord Broughamhoz is eljött, ki a francia borokat nagyon kedvelte. Az öreg Lord tréfásan kérdezte, hogy miután rendtelenséggel csinálta annak idejében a rendet, mivel csinálja most a francia bort? «Angol pénzfel» — volt Caussidière rövid felelete.

Én a francia menekültekkel nem kerestem az összeköttetést Londonban, csak az egy Louis Blancsal barátkoztam meg, kit a francia republikánusok mint socialistát kerültek, én benne csak a «Histoire de dix ans» szellemű szerzőjét ismertem, és sokszor találkoztam vele a British Museum olvasó-teremében, hol ő a francia első forradalom történelmét lelkiismeretesen tanulmányozta; mert nincs könyvtár Párisban sem, mely ezen időszakra oly nevezetes anyaggal bírna, mint a British Museum, tudniillik a forradalom egész ideje alatt Párisban megjelent minden röpiratok és falragaszok teljes gyűjteményét.

IX.

Hat hónapja múlt már, hogy feleségemtől s kis gyermekeimtől Pesten elbúcsúztam s azóta alig vettem hírt hollétükről. Bécsben apósomnál semmi biztost nem tudtak rótok, csak annyit, hogy Teréz az osztrák sereg közeledtével elhagyta Szécsényt, hogy márcziusban harmadik fiamat szülte, s hogy sikertelenül igyekezett kijönni az országból.

Június kezdetén türelmetlenül kopogtak a ház ajtaján, s amint az felnyílt, feleségem borult nyakamba. Nagy volt az öröm, sokat kellett egymásnak elbeszelnünk, csak Ő általa kaptam liű képét a magyar viszonyoknak. Amint Pestről elmentem, ő is Szécsénybe ment vissza. Tíz napot a legnagyobb izgatottságban töltött, mert hírt rójam nem kapott, sőt egyszer azt is hozták a bécsi lapok, hogy engemet elfogták és Bécsbe bevittek. Feleségein kétségbeesett, de szerencsére ugyanaz nap vette a tudósítást, hogy Boroszlóban megérkeztem. A magyar, a kit Bécsbe be vittek, Zsedényi volt, kit hibából elfogtak s tüstént kibocsátottak. Teréz az osztrákok elől Göraör vármegyébe menekült először atyafiakhoz, de ezek annyira megijedtek lehető compromittálásuktól, hogy náluk maradása nem volt, idegenek viselték magokat jobban, végre Coburg herceg jószágán, Balogon talált menedéket, s gyöngéd ápolást. Itt született Gyula fiam. Azalatt bekövetkeztek a győzelmek. Feleségem visszament Szécsénybe, azt találta, hogy a cselédek és szomszédok nem igen bíztak visszajövetelében s a bútorokat s egyéb holmit elvivegették, azon ürügy alatt, hogy az osztrákok elől mentik meg. Debreczenben Irányi interpellatiót tett Kossuthhoz távozásom iránt, mire

Kossuth kitérő feleletet adott, hogy elindulásom tudta nélkül történt. Feleségem, ki Kossuth leveleit ismerte, melyeket nekem által adott, tüstént Debreezenbe ment és felvilágosítást kért, mire Kossuth megmutatta neki kinevezési okmányomat a kormány képviselőjévé Angolországban. Útba is igazította, mikép lehessen külföldi-e jutni, ha Karlsbadba megyen, Lichtenstein fog neki szerezni útlevelet külföldre. Pesten május végével Emichné volt szíves őt álrühában, lenyírt hajjal magával Karlsbadba vinni, mi sok kellemetlenséggel járt, mert az osztrák rendőrség minden magyar nőben az ellenség kémét látta s ismeretes volt durvaságáról még a nők iránt is, betegnek kellett magát tetetni s a szobában maradni, hogy meg ne ismerjék. A fürdőben hiába várt a külföldi útlevélre, ilyen nem volt kieszközölhető, vissza kellett mennie. Júniusban végre megtudta feleségem, hogy a porosz Gall, ki több év óta Magyarországon szeszgyárakat állított a földbirtokosoknak, feleségével végkép el akarja hagyni az országot, melyben keresete megszűnt, s hogy e célra sikerült neki útlevelet kapni. Feleségem idegen név alatt hozzájuk csatlakozott, megígérvén, hogy az egész társaság útiköltségeit megfizeti a Rajnáig, a hová szándékoztak, mire a német szívesen reáállt. Az osztrák határon megállították őket s több napig nem engedték a tovább utazást, de miután Gall követelte, hogy vagy bocsássák tovább vagy fizessék veszteglési költségeit, végre mégis megengedték az út folytatását. Így jutott Teréz külföldre s éjjel-nappal elsietett hozzám. Gyermekeinket a hú Tanárky Gyulára bízta, jószágigazgatónkra, ki őt gömörvármegyei bujdosásában el nem hagyta s most a gyermekek felvigyázatát vállalta magára mindaddig, míg alkalom nyílhatnék, hogy ők is kijöhessenek. Teréz beszélt el nekem a vizzályt, mely Görgey és Kossuth közt keletkezett és hogy Szemere sem híve a kormányzónak. Volt elégtelenség a táblabírák közt azért is, hogy Kossuth családja a királyi páholyban jelent meg a pesti színházban s hogy a kormányzónak katonai környezete van, hogy udvaroncok veszik körül, kik nehezítik a hozzájutlást, de mindamellet csak ő az egyedüli ember, kiben a nép bízik, s hogy lángesze óriásilag kiemeli az irigy politikusok és elégedetlen tábormokok felett. Kossuth még Nyáryban sem bízhatik, ki egy oly párt élén áll, mely a kiegyezkedés lehetőségében még mindig hisz, sőt ez még Görgeynek is reménye, s azért veszett el oly sok

idő a nagysarlói csata óta, pedig ezalatt újra szervezkedett nemcsak a mi seregünk, hanem az osztrák is, melyhez mostan hozzájárul az orosz.

Feleségem igen hamar beleélt magát az angol szokásokba, Landsdownehouseban és Sir Charles Lyelléknél mindig szívesen látott vendég volt s ezek által a társaságba bejutott, és kedvessége által ugyanannyi barátot szerzett Magyarországnak a magasabb körökben, mint mi, hírlapi cikkek által, a népnél.

A CATASTROPHA.

Augusztustól októberig.

I.

Mi még mindig nagy reményekkel voltunk, ámbár az oroszok tovább s tovább nyomultak az országba s a kormány Pestet másodszor is elhagyta. Klapkának gyöngyöm győzelme Komárom alatt, a hol ő, az ostromlott, az ostromló sereget tökéletesen szétverte, s Perczelnek s Vett érnék szerencsés hadjárata Bácskában, hol Jella-sichot visszaűzték a Dráván túl, örömmel töltötte lelkünket. Nem hittünk az angol államférfiak szavának, kik nem kételkedtek végromlásunkon. Kóma és Velencez eleste után Magyarország volt a szabadság utolsó bástyája a continensen, bevételét az orosz birodalom erejének igénybe vételével bizonyosnak tartották s csak azon aggódtak, hogy az orosz beavatkozás árában az osztrák monarchia Oroszországgal szövetkezik a keleti kérdés feltámasztására.

Mi még mindig nem akartuk elhinni végveszélyünket, bíztunk Dembinski és Görgey seregében, midőn Lord Dudley Stuart egy nap egész leverve hozzánk jött s elbeszélte, hogy a kormány biztos tudósítással bír, hogy az osztrákok megverték a magyarokat Temesvár alatt és Görgey letette a fegyvert az orosz sereg előtt, hogy Kossuth Törökországba menekedett, hogy tábornokaink tisztességes fogságban vannak Paskievics seregénél.

Megrémültem. A közönség még egy egész hétig kételkedett ezen csaknem hihetetlen események felett, mert csak imént olvasta a komáromi s hegy esi győzelemhíreket, de most rosszabbra is el kellett készülnünk; hallottuk, hogy a törökök tisztességesen fogadták ugyan a menekülteket, azonban az osztrák és orosz követet kikötetik a forradalom fejének kiadatását Konstantinápolyban, s midőn a szultán ezt nemeslelkűen megtagadta, háborúval is fenyegették.

Sokan hazánkfiai közül, kik tudták, hogy a török a korán parancsai szerint még a legnagyobb pressió alatt sem fogja kiadni hitorszo-sait a hitetleneknek, török vallásra mentek át, felkiáltván, hogy: «egy az isten és Mahommed prófétája.» Ezek tüstént török szolgálta-ba fogadtattak. Bem világosan kijelentette, hogy ő egész életében Oroszország ellensége volt, ez volt mindig az ő vallása, most tehát szívesen törökké lesz, mert tudja, hogy a szultán soha nem lehet oroszbarát. Tudtuk, hogy Kossuth és Szemere s politikai notabilitásaink soha ily lépést elkövetni nem fognak, s lépéseket tettünk az angol minisztereknél, akadályozzák meg ezeknek kiada-tását. Lord Palmerston azonban azt izente, hogy figyelmeztetésünk nem volt szükséges, mindjárt első pillanatban sürgönyt küldött az angol követnek Konstantinápolyba, hogy a szultánt biztosítsa Angol-ország egész hadierejéről azon esetre, ha az osztrák és orosz folyo-atnák pressiójukat, de a szultán be nem várta ezen biztosítást s a nélkül is kijelentette, hogy kész vendégeit fegyveres erővel is meg-védeni, a török mindig tiszteli a vendégjogot, s azt soha meg nem sértette. Csak annyiban engedett a pressiónak, hogy a menekülte-ket Sumlába bellebezte, nem engedte, hogy Konstantinápolyba jöjjenek s nem akadályozta Hauslab generálist, ki rábírt a közle-génység nagy részét, hogy az hazájába menjen vissza. Később Sumlá-ból is tovább kellett vándorolni a menekülteknek, Örményország fensíkjára Kutahiába, hol tisztességes fogságban, tisztességes ellá-tással és fizetéssel még két évig le voltak tartóztatva.

II.

Lassan, lassan eltompúlt az első fájdalom; hallottuk, hogy az oroszok jól bánnak a fogoly magyar tábornokokkal, reméltük, hogy a csatamezőn folyt vér után a vérpad nem fog követelni új áldozatokat, ámbár Windischgrätz első benyomulásánál nem tapasztaltuk az osztrák kegyelmét s láttuk, hogy báró Mednyánszky, Ordódy, Giron s mások halállal fizették liazafiságuknak árát. Még az sem ijesztett meg, hogy Abancourt és Yonieczy agyonlövették, len-gyelek voltak, nem magyarok, ezeket nem véde az orosz.

Mi azon voltunk most, hogy berendezhessük magunkat mint száműzöttek, s lakást fogadtunk egy erős mértföldnyire a város köz-

pontjától a Saint-Petersburg place-en a Hyde-park és Kensington-garden közelében, mert feleségem kinyilatkoztatta, hogy minden nélkülözésre kész, csak az egyet kívánja, legyen kert és jó levegő szomszédságunkban.

London távoleső városrészei olyanok, mint a magyar kis városok, a Bayswateri nyárspolgárok akarták tehát tudni, hogy kik azon új szomszédok, mert látszik rajtuk, hogy nem angolok, s elmentek a mészárosokhoz s pékhez tudakozódni, minőféle emberek lehetünk mi. Azt felelték:

— Nagy urak lehetnek, de nagyon szegények, mert magunk is láttuk, hogy az öreg miniszter Lord Lansdowne már kétszer kilovagolt hozzájuk s meglátogatta őket kis hajlékukban; de nagyon szegények lehetnek, mert tartozásaikat minden héten ki szokták fizetni, tehát tudják, hogy hitelük nincs.

A közlekedés Magyarországgal Bécsen keresztül most valahára megnyílt. Fejérvártól is kaptam levelet, de anyósom annyira félt a rendőrség felvigyázatától, hogy egész sorokat vágott ki vagy kitörölt a levélből, mielőtt ezt hozzánk átküldte, mi engemet különösen bosszantott, mert mindig azt gondoltam, hogy épen az volt a legérdekesebb a mi ki lett vágva, pedig mi a magyar-osztrák határon Becsbe juthatott, az Bécsből is Londonba biztosan eljuthatott volna. Egyébiránt még Fejérváryt is, midőn egyszer Becsbe felment, a policziára vitték, a mi az öreg urat roppantul meghatotta, házi fogságban volt egy pár napig s csak úgy engedték visszatértét Pestre, ha becsületszávára megígéri, hogy minden összeköttetést megszüntet velem. Orosz József már júliusban jött meg Londonba, compromittálnak érezte magát és megszökött, Ő beszélt el nekünk, hogy Henszlmann elfogott, hogy Szontágh Palit vasra verték s várfogságba vitték, szóval: hogy rémuralom uralkodik.

Anyósom lépéseket tett a bécsi minisztereknél, engedjék meg, hogy három kis unokája, kik közt a legidősebb csak három éves, Londonba küldethessenek szüleikhez. Schmerling, ki régebben a Walter-liázban sok estélyt töltött, mint miniszter azt felelte, sajnálja, hogy Pulszky Ferencz gyermekei iránt nem lehet emberiségi tekintettel lenni. A gyerekeknek ezentúl is lappangani kellett, a Kosuthéit csakugyan elfogták s őrizet alatt tartották.

Lord Lansdowne mindig igen szíves volt irántunk, kérdezett,

miből fogunk élni, feleltem: tollamból, mire ő megjegyezte, hogy ez keserves egy élet idegennek s hogy ő szívesen nyit nekünk hitelt bankáránál. Én ezen nemeslelkű ajánlatot el nem fogadtam, megmondtam, hogy nem csinálók oly adósságot, melyről nem tudom, vajjon megfizethetem-e? Erre az öreg marquess megjegyezte, hogy valószínűleg mi is vissza fogunk majd egyszer kerülni s jószágaink birtokába jutni. Angolország sok menekültet és száműzöttet látott már, ezek száz év óta szokott vendégei az angol népnek, nem is említve a régieket, itt voltak a francia royalisták, a forradalom kiűtése óta; midőn ezek visszamentek, jöttek a száműzött regicidék, a spanyol cortes tagjai, a portugali liberálisok; mindezek előbb-utóbb visszakerültek hazájokba. 31-ben érkeztek a lengyelek, kiket a parlament is gyámolít, mint előbb a francziákat, utánok olaszok, németek, oláhok stb. Ugyanazért ne várjunk valami rendkívüli rokonszenvet az angoloktól, ha a magyarok száma meg is szaporodik külföldön; szerencsétlen állapotukat megszokta az angol, a londoni nyárspolgár nagyon is ismeri a menekülteket és száműzötteket, s nem igen szereti az idegeneket, kik másképp öltözködnek, más nyelvet beszélnek, s nem úgy borotválkoznak mint ők.

III.

Nem tudtuk megfogni, hogy Görgey Világosnál nem kötött ki semmi feltételt s bízott a győzők nagylelkűségében, holott tudhatta, hogy a népsereget, s tisztjeit másképp nézik mint a szaksereget, mely iránt mindig rokonszenvvel viseltetnek. A forradalmi vezérek nem számolhatnak hasonló tekintetekre mint bármi más ellenség vezérei, ők a legitim fejedelmek szemeiben mindig rebellesek maradnak; de Komárom állt még s reméltük, hogy Klapka nem adja meg magát feltétel nélkül. Szeptember végével megtudtuk, hogy a komáromi várórség, miután Pétervárad is megadta magát, alkudozásba lépett az ostromlókkal s hogy végre, miután ezek világosan kikötötték, hogy csak az őrség számára történhetik alku, de nem az országéra, Klapka is minden katonai becsülettel átadta a várt. Tisztjeinek rangja elismertetett, a legénységnek további katonaság alóli mentessége biztosított, az őrsereg kezében levő papírpénzt teljes értékben beváltották, a tiszteknek háborítatlan megmaradását az

országban megengedték, csak Klapka és Újházy voltak az alól kivéve, kiknek el kellett hagyni a hazát. Azt hittük, hogy ezen alku bezáqa a magyar forradalom történetét elég tisztességesen, a katonai becsület teljes megmentésével. Könnyebben lélekzettünk fel. Annál rémítőbb volt csatkozásunk, midőn kevés nappal később hallottuk, hogy október 6-án tizenhárom tábornok végeztetett ki Aradon s utánok Batthyányi Lajos, báró Jeszenák, báró Perényi Zsigmond, Csányi László, és hogy oly sokan a hazafiak közül hol az akasztófán haltak meg, hol puskaporra és ólomra kegyelmeztek meg. Úgy látszott a római proscriptiók ideje került vissza. Borzadás fogta el a civilizált világot.

GRÓF TELEKI LÁSZLÓ LEVELEI.

Áprilistól szeptemberig.

Mit mindent tettünk külföldön, mit terveztünk, mit reménylünk s reményeink mennyiszor csalódtak, ezt legjobban láthatni gróf Teleki Lászlónak azon időben hozzám intézett leveleiből, melyek a közvetlenség érdekével bírván, hívebb képét adják akkori tevékenységünknek, mint a mit harmincz évvel később emlékezetemből írok.

1.

Paris, ápril 22. 1849.

Kedves barátom! — Valóban nem tudom még mit írjak s mint kezdjem — sok írni valóm van, de mind csak embrió, csak chaos. A magyarhoni dolgok jól folynak a mint tudod, a török igen haragszik az osztrákra és oroszra és igen energikus lépésekre kész. Magam akartam menni Konstantinápolyba, mert igen szükséges, hogy valaki ott legyen, de igen beteg vagyok és úgy szólván tehetetlen, naponkint hányok, meglehet, hogy a tengeri út még tehetlenebbé teend. Kit küldjék, még alig tudom. Irinyi, Szarvadi és Splényi közt van a választásom, de Irinyi ott is semmit sem teend, Szarvadi itt szükséges, Splényiben nem bízom. Pedig ott hihetőleg fontosabb teendőink lesznek mint itt, ott sokat, mindent reménylhetni, még a szláv dolgok elintézésére is igen helyes pont lesz Konstantinápoly. Hatalmas ajánló leveleket szerzendek annak ki oda megy. De valóban alig van kit, ez nagy szerencsétlenség! Afrancia sajtó, vehetted észre, igen javult, különösen a «Presse» ír gyönyörű híreket és jól közöl. Il faut passer en avant — et j y táche de mon mieux. — Szükséges-e, hogy a londoni követhet

ajánló levelet küldjék? Könnyen szerezhettek Czartoriszkytól és útján. Czartoriszky igen jó irányban működik a töröknél, ott in loco ottani ágense Czajka* által. Te már egyébiránt, mint írod, a török követtel a legjobb viszonyban vagy. Az a tűzpont, ott könnyen lehet gyújtani, meg Poroszthonban is, mely mindinkább ellenséges lábon kezd lenni Ausztriával, a mint felelete bizonyítja az osztrák nótára. Adja isten, hogy az a bizonyos osztrák nóta Ausztria hatyúdala legyen! Pest nemsokára bizonyosan be leszen véve. Még eddig az itteni kormány igen hideg, belügyi kérdésekkel van elfoglalva. Igen szükséges volna, hogy azon bizonyos nővel** itten (de ne említsd senkinek) találkozzál. Egyenes írott megbízása van Kossuthtól, de szóval kell mindent eligazítani. Írj egy körülményes levelet, melyet vele per extensum közölhessek. De minden esetre legjobb volna, ha magad jöhetnél, habár csak egy napra is. Pénzre van-e szükséged? Ha van, írd meg s írd meg mennyire? — Tegnap kaptam leveledet, látod nem kések reá felelni. Isten veled. Ma beteg vagyok. Holnap ismét írok. De egekre kérek, ha lehet, jöjj, siess. A congréve rakétákra nézve közöljek-e valamit a kormánynyal? megteszem. Sokféle írni valóm van még, de betegségem nem engedi, hogy leveletem tovább folytassam.

Híved

Teleki.

2.

Paris, ápril 30.

Kedves barátom! — Sietve írok egy pár szót. Igen jó volna, ha jönnél. E fontos körülmények közt beszélni kellene egymással. Még itt van a bizonyos no, üzenünk kellene, még pedig sokat, Kossuthnak. Ha mindjárt jössz, nem késő. Ma ismét a miniszterrel akarok szólni. Brochuret is írtam, egészen magam, az orosz intervencióról. A hírlapok itt jól vannak informálva; a «Préssé »-t is informáltatom egy biztos ember által, már jóra fordult. Ma fogok Girardin úrral személyesen megismerkedni, Sala által, kit ismersz. Splényit csakugyan el akarom küldeni Konstantinápolyba. Ha semmi nem jön közbe, küldj neki ajánló leveleket sietve —

* Czajkovszky lengyel író, később Sadyk basa.

** Mérey Mórné.

kérlek, ha lehet jöjj, ha nem, írj. Sokat kell üzennem Kossuthnak.

Meglehet kevés idő múlva magam megyek Pestre..... Circourt nagyon meg van elégedve leveleddel. Isten veled. Megmutattam neki munkámat, mítsém javított benne, egyetlenegy szót sem véve ki, s meg van elégedve. Isten veled. Az ajánló leveleket Splényinek ajánlom figyelmébe, de küldd minél előbb, különben megkésünk. A török követtel igen jól vagyok. Holnap körülményesebben. Isten veled. Híved..... Teleki.

3.

Kedves barátom! — Mit írák, közlöm az elnökkel (Kossuthal). A dolgok itt is jól folynak. Kallimachi* igen dühös, nem akarja, hogy a porta az orosz nyomást tovább tőrje s ez értelemben agitál, írt is már. Igen kívánja, hogy ágenst küldjék. Küldök is en attendant, míg kormányunk ama helyet betöltendi egyenes kinevezés által. Splényit küldöm, mert nem tudok mást küldeni, ámbár ez ember napról napra kevésbbé tetszik, igen-igen költő. A tunni költségek fejében az 5500 frankon felül, melyeket innen küldtem, a 3000 frankon felül, melyet a piemonti kormánytól kapott, még 5200 frankot követel tőlem, s ezek közt van 3000 frankot érő hintó és fényes egyenruha. — Ich darf es nicht applacidiren. Konnányunkat tudósítom.

Száztíz szőkevény katona érkezett meg Toulonban Piemontból, ezeket a piemonti udvar nem akarja tovább tartani, a francia kormány enrollirozni szeretné, de csak Algierba küldheti, a legion étrangérebbe, oda pedig nem akarnak menni. Tehát ha nem akarjuk, hogy zsványokká váljanak, tartanunk kell őket. De ha én tartom, minden pénzt oda kell fordítanom és akkor a haza dolgai háttérbe szorulandnak.

(A levél folytatása francia. — Fordításban adjuk).

Ámbár a könyörületesség egészen keresztény erény, melyet Krisztus minden evangéliumunkban parancsol, jobban szeretek hazafi lenni, ha erről le kell mondani, hogy azt gyakoroljuk. Egyébiránt igyekszem jól elrendezni a dolgokat, beszélgettem már rólok a külügyminiszterrel, s még fogok beszélni, s folytonosan

* A török követ Párisban.

ismét beszélek, de Isten tudja mire vezet mindez. Tudtára kellett adnom kormányomnak, az ő dolga ezen ügyben véglegesen határozni. — Tegnap elég érdekes beszélgetésem volt Drouyn de L'huyssal, kit kétszer láttam. Ijesztettem egy kicsit, úgy hogy most is fázik tőle. Megmondtam neki: olyanok leszünk ezentúl, a milyeneknek Európa kívánja hogy legyünk. Leszünk a mik mindig voltunk, az okos szabadság és rend védői, a jogosságéi, hiszen ezen térre álltunk, és Ausztria az, mely ellenünk a forradalmi tért választotta. De ha mi nem tettünk, ha bennünket tönkre akarnak tenni az orosz beavatkozás által, ha tovább összekulcsolt karokkal semmit sem tesznek ezen szerencsétlen beavatkozás megakadályozására, mely meg fogja ölni Ausztriát a helyett, hogy megmentené, mi forradalmi propagandát csinálunk majd, fellázítjuk a lengyeleket, fellázítjuk Németországot, mert e lesz egyetlen eszközünk a menekülésre, s harczunk azért még sem válik pártharczczá, nemzeti harcz fog maradni, ugyanazon okból, hogy ez az egyetlen mód a haza megmentésére. És meglátja a miniszter úr mit jelentsen a forradalmi propaganda, melyet egy győzelmes, jól szervezett, közel kétszázezerre menő sereg támogat. Nem vagyunk mi olaszok! Önhöz fordultam, mert ugyanazon közös párthoz tartozunk, azon párthoz, mely a rendet a szabadsághoz fűzi, ehhez tartozik Kossuth is (kinek azután panegyristájává lettem). Mindez, úgy látszott, mély benyomást tett a miniszterre, igen szívélyesen kezemet szorítva megígérte, hogy komolyan fog ezen nevezetes kérdéssel foglalkozni, megígérte, hogy egy másik hatalmassággal értekezni fog azon czélból, hogy minden idegen elem beavatkozása kizárásának, s mediációra előkészítessék a talaj. Meg is kért, hogy minél többször látogassam meg. Én részemről rendelkezésére tettem magamat, s megígértem, hogy magam kész vagyok, ha szükséges, kormányomnak megvinni a negotiátiók hírét, melyek a francia köztársaság auspiciumai alatt kezdetnek meg. — íme két beszélgetésem eredménye, s most azon vagyok, hogy verjem a vasat, míg meleg. — Szóltam Emile Girardinnal, ki igen szívesen fogadott, informáltam több képviselőt, mások közt L'Herbette-t és Toequeville-t, ki többször látogat, közrebocsátok egy brochuret az orosz beavatkozásról, melyben azt mint európai kérdést tárgyalom. Két nap múlva ki fog jönni röpiratalakban, de ha lehet betétem a

«Presse»-be, mindent tettem, a mit tehettem, a publikum már is jobban van informálva, minden hírlap visszajő hozzánk, s meg-egyez abban, hogy ezentúl nem lesz ellenségünk. Gerandó meg-érkezett, nagy dolgok fognak történni, készüljünk! Isten veled!

Páris, május 2-án. Híved

Teleki.

4.

Kedves barátom! — Sietve írok, mert épen most expediálok Splényi instructióját és igen nervozus vagyok és kifogytam időm-ből. Az általad Ígért ajánló levelek Splényi számára végre csak-ugyan nem érkeztek meg, igyekezzél legalább azon, hogy Konstan-tinápolyban kapja meg. Az orosz interventioról írt kis brochure-met, melyet hetenként folytatni szándékozom, Szarvadi által megküldöttem neked. Jó volna talán az angol hírlapok valamelyi-kébe fölvetetni. Mit utolsó leveledben említettél a magyar és ide-geen fajú vezérekre nézve seregeinkben, nem tartanám czélszerűnek hírlapokban közölni, mert mentül inkább hiszik, hogy a különféle fajok velünk egyesültek, annál nagyobb vélemények lesznek itt az emberek helyzetünk fontossága és hatalmunk befolyása iránt. E véleményt most gyengíteni nem volna czélszerű, azonkívül a szláv hiúságra is tekintettel kell lennünk. Angolhon, úgy hiszem, mit sem teszen az orosz interventió irányában, csak beszél. Ha az oroszokat megverjük, aztán nem lesz rájuk szükségünk. Frankhon e tekintetben mit teend, nem tudom, annyi bizonyos, hogy dol-gainkkal foglalkozik, de tőle nem várhatni érélyes lépést. Isten veled, kedves barátom! Irataid Saudfordnál vannak, majd átve-szem, eddig nem volt időm. Bocsánatot, hogy ily roppant európai események közepette egy pár napig ez iratokról meg tildék feled-kezni. Az ausztriai ház ellen kimondott décliéancenak itt minden pártnál jó hatása volt. Az orosz interventió után e lépést min-denki természetesnek találja. Isten veled!

Páris, május 7-én.

Híved

Teleki.

5.

Kedves barátom! — Épen most történtek a francia kamará-ban interpellatiók az orosz interventió ügyében. Drouyn de L'huyis igen jól felelt, azt mondta, hogy a dolgot igen fontosnak tekinti,

hogy ennek megakadályoztatására és a civilizáció ügyének biztosítására mindenütt megtétettek a szükséges lépések, hogy e tekintetben negotíatiók vannak már kezdve, s ha szükség lesz s azon úton, melyen a dolgot a minisztérium elintézni kívánta, akadályokra találna, azoknak elhárítására a kamarához folyamodandik, neki a dolgok állását voltaképp előterjesztve. Én ezt meg fogom köszönni Drouyn de L'huys-nél, de Angolhonban is föl lehetne használni, mit gondolsz? Még egy tervet — de erről senkinek szót sem — Aumale herceget Fülöp Lajos fiát talán engagirozni lehetne magyarhonbani katonáskodásra, vele igen sok francia tiszt menne, kit e nélkül nem lehetne elindulásra bírni. Otlétének nagy morális hatása volna, a nélkül, hogy bármire is előre engagiroznók magunkat. De nekem e tekintetben semmi instrukciótól könnyen compromittáltathatnánk.....Isten veled!

Híved

Páris, május 12. 1849.

Teleki.

tióm nincs, ismerem e kérdéses lépés ellen felhozható argumentumokat. De úgy hiszem, ilyesmit próbálni lehetne. Írd meg tüstént véleményedet. Sala kész Aumale herezeghez útnak indulni, mihelyt kívánom, ajánlkozott. De senkinek egy szót sem! mert ily dolog

Leveleidet, úgy gondolom, mind vettem, a többiek közt az ajánló levelet is Stratford Canninghoz (Splényi számára), igen köszönöm.

6.

Kedves barátom! — Eg a fejem, szívem vérével írok, örülök, annyit beszéltem, hogy alig lélegzek. Csernátony itt van, nem szabad tudni nevét, de itt van, Kossutlitól levelet hozott Louis Napóleonhoz, úgy van írva, hogy nem tudom beadni. A déchéance igaz. Egekre kérlek, jer, habár csak egy napra is, sokat kell beszélnünk. Meg vagy-e elégedve köszönetemmel; most megyek ismét . . . Drouyn de L'huys-hoz. Jer, jer, jer!

Híved

Teleki.

Páris, május 14-én.

1.

Kedves barátom! — Branviczky nálad volt-e? Nagy tervei vannak úgy-e? alig sikerülhet. Fredonival nem szólhattam, mert nincs Párisban, holnap, hiszem, találkozhatom vele s a hajó dolgát tüstént megízenem, mihelyt tudom. Pénzre van szükségünk, még pedig milliókra, mert a Branviczky alkalmát fegyvertransportra is föl lehetne használni. Igyekezzél kölcsönt eszközölni. Itt nem lehet. Szólj Branyiczkyval is eziránt. Itt Bugeaudról szólnak. A mozgás napról napra hihetőbb. Ledru-Kollinnel igen jól vagyok, új ismeretséget is kötöttem. Míg Odillon Barrot miniszter marad, nem lesz coup d'état, mert ő becsületes ember. Szerdán én is küldeni akarok futárt, használd. írok neked Fehér* által, ki holnap megyen, használok a te futárodát is. ír Némethonba,** igen szükséges, hogy ők franezia interventiót kérjenek, ha még nem késő. Isten veled!

Hív barátod

Páris, május 17-én.

Teleki.

8.

Kedves barátom! — Mit mondasz a dolgok itteni állásához? Erősen közeledünk a háborúhoz, ha nyolcz nap alatt nem változik meg teljesen a kormány politikája, úgy bizonyos szerintem, hogy Frankhon Ledru-Rollin kezére kerül. Járak-kelek egész nap; már most csakugyan nem lehet időt vesztenünk. Itt a sympathia még mindig nagy, csak a Szemere szerencsétlen beszéde következményeitől félek; ha igaz, hogy tartotta, kezeink kötve lesznek! Conservativekre ezután keveset hathatunk, neked is sok bajod lesz. Olvastad-e a hírlapokban Drouyn de L'huyshez írt közleményemet? kijelenttem, hogy a kormányforma iránt még nem határoztunk. Az «Opinion Publique» a német lapok híreinek ellenében föl is idézi szavaimat. Azután még a nemzetiségek jogai méltánylásáról és testvériségéről is ejtettem egy pár szót. Helyesled-e? Német-honról kell most gondoskodnunk, küldendek oda valakit, azon leszek, hogy az orosz interventió irányában — mert orosz és porosz mindegy, — fényes küldöttség által franczia interventiót kérje-

* Csernátony.

** Frankfurtba.

nek (!), most van ideje tenni. Tán ideje volna már egy a francia nemzethez intézendő proklamáció. Csak istenért mindezekkel meg ne késnének. Adieu, kedves barátom. Könyörgök, írj minél előbb.

Hív barátod

Páris, május 24. 1849.

Teleki.

U. I. Ha csak a vörös kokárda használhat — fölteszem fejemre s igen félek, hogy más pártból sietős segílyt nem remény Illetünk. Ha igaz, hogy Maréchal Bugeaud lesz Odillon Barrot utódja, úgy Bonapartéi coup d'état küszöbén állunk, mert az úgynevezett mérsékletiek előtt két út áll: vagy liberális minisztérium és háború, vagy Bugeaud és coup d'état. A coup d'état azonban nem sikerülhet, és azután a vöröseknél kell következni kétségtelenül.

9.

Kedves barátom! — Igen egyforma szempontból szemléljük s Ítéljük a tárgyakat. Magam is úgy vélem, Drouyn de L'huystól nem sokat reménylhetni, de ő nem maradhat meg. Biztos tudomásom van a felől, hogy Barrot sem szenvedheti őt. Barrot sokkal jobb ember, mint a többiek, legalább becsületes és coup d'état nem akar, a többiektől kitelik. A vöröseknél mind hiszik: az elnök hülye. Itt a közvélemény mindinkább mellettünk nyilatkozik, lehetetlen, hogy a kormány ezentúl is azt a politikát kövesse, melyet eddig követett. Itt a háborút kevés idő alatt kikerülhetetlennek hiszik; szóltam hosszasan mind Cavaignac, mind Lamoriciére vezérekkel, ezek is úgy látják. Tenni akarnak, minél előbb mellettünk, de kezeik kötvék. A legislative szerintük energikus határozatokat hozand, meri az az akadály, hogy a Constituante holt tetem, így hívja Lamoriciére. Bizonyos, hogy, ha előre meg tudjuk verni az oroszokat, úgy Frankhon az intervenció további folytatását megakadályozandja, s ha ez nem lehetne, háborút izend az osztráknak és oroszoknak. Nem volna-e lehetséges arra bírni az angolokat, hogy az orosz-török frigyot felbontassák? Ilyesmit már olvastam a hírlapokban, de nekem kacsának látszik. Ledru-Rollinnel már szoros barátságban vagyok, igen jól fogad, min nagyon örvendek, meri aligha nemsokára, legfőlebb tíz nap alatt reá kerül a sor. Az úgynevezett becsületes emberek csak azon esetre lehetnének még

ezentúl kormányon, ha a mostanitól egészen különböző politikát követnének, különben akár coup d'état-val, akár a nélkül minden- esetre megbuknak és hazájokat a vörösek kezére játsszák. — Mit Szemere beszédéről olvastam, nem lehet igaz! lehetetlen, hogy oly boldogtalanságokat mondott volna! ez Kossuth tudósításaival merőben ellenkezik. Kossuth nekem egyenesen kijelentette, hogy a kormányforma iránt még nem határoznak. Olvastad-e a déclié- ance iránti oklevelet a hírlapokban? Mérsékelttem a kifejezéseket s a népek testvériségéről is ejtettem szót. Meg lehetne ígérni Angliá- nak, hogy, ha az orosz intervenciót rögtön megakadályozza, mi minden befolyásunkat oda fordítandjuk, hogy a republikát nálunk megakadályozzuk, s hiszem, hogy ha akarjuk, megtehetjük. A décliéance-t Angolhonban is ki kellene mondanod, kérlek, tedd meg, iktasd a hírlapokba, bizonyosan jó hatása lesz.

Németországra különösen kell figyelnünk. A francziák mind azt hiszik, Ledrut sem véve ki, hogy a francia intervenció az ottani mozgalmakat, a német nemzet féltékenysége miatt, akadá- lyozná. Nincs más mód, mint arra bírni a Nationalversammln- got, hogy francia intervenciót kérjenek s e végett fényes küldött- séget küldjenek ide (!). Én ez irányban igyekszem Frankfurtra hatni, küldök oda valakit, talán Szarvadit, Ha te is írhatnál, jó volna. Most kell Franciaországra hatni, tisztán érzem, most vagy soha. Isten veled. Szalaynak írok. Híved

Páris, május 55. 1849.

Teleki.

A frankfurti projectumról szóltam Czartoriszkyval, ki ugyané célra liatand, Ledruval is, Ő is ígért mindent.

10.

Páris, május 28. 1849.

Kedves barátom! — Sietve egy pár szót. Még Fredonival nem szólhaték a hajó iránt. Falun van, holnap kimegyek hozzá és meg- írom az eredményt. Részletesen írtam Kossuthnak. Írj te is, külö- nösen az angol dolgokról. Feuille-em második íve e napokban jelenik meg. Branyiczkyt különösen ajánlom figyelmedbe, nagy- szerű tervei vannak. A pénzről írj te is Kossuthnak meg Wimmer- ről is. Vájjon nem lehetne-e most kölcsönt eszközölni? Hiszen nemsokára a fiumei út lehető lesz és kétszázezer fegyver biztos

győzelem. Készen kellene tartani. A megbízólevelekről ismét írtam. Itt Bugeaud minisztériumról rebesgetnek ismét, ez coup d'état-t jelentene. Mindenesetre nagy események küszöbén állunk. Ledru-Rollinnel jó barátságban állok, mindent ígér! Lamoricière és Cavaignac is, valamint maga az öreg Barrot, ki a mint észrevettem, Drouyn de L'huysal nem jó egyetértésben van. Részletesen tudósítsd Fehért (Csemátonyt) mindenről. Isten áldjon.

Barátod

Teleki.

Branyiczky Xavér, a dúsgazdag lengyel gróf, nagy oroszországi jószágainak egy részét eladta, a másikat adóssággal terhelte meg, a pénzt Párisba küldte, mielőtt maga is titkon vándorolt ki, mert a ki Oroszországban a cár engedelmé nélkül külföldre megy, annak jószágai elkoboztatnak. Branyiczky Párisban egyrésztől Pereire-rel, az akkor feltűnő bankárral, másrésztől az európai forradalmárokkal lépett összeköttetésbe és kész volt, nagy politikai terveket előmozdítani. A szicíliaiak: Fredoni, Amari, Scalia, bírták leginkább rokonszenvét, a velenceiek és mi magyarok. Terve volt* két hajót vásárolni, Szicíliaba és Fiúméba fegyvert s embereket szállítani. Egyébiránt a credit mobilier főrészevényese volt, s milliómait rövid idő alatt megkészserezte.

11.

Kedves barátom! — Itt van Orosz József, e napokban átmegy Angolhonba hozzád — ajánlja szolgálatát. — Igen használható ember — csakhogy nem tudom, az utolsó időkben milyen szerepet játszott. — Ij nekem róla minél előbb! — Az interpellálok Ledru betegsége miatt hétfőre lialasztattak. Most lehetetlen Angolionba mennem. Isten veled.

Íme egy nóta, melyet Tocquevillenek nyújtottam be.

Hív barátod

Páris, június 8. 1849.

Teleki.

12.

Kedves barátom! — Ím küldöm Orosz levelét! — Itt akarja megvárni feleletedet; — kérlek, felelj minél előbb az én tegnapi levelemre is. — Brownetól Konstantinápolyból levelet kaptam,

megküldte Bikkesy instructióját — veled már bizonyosan maga Bikkesy közölte! Csak Istenért hatni a kormányra! az angolra értem! Csak erre van szükségünk. — Itt jól vannak disponálva az emberek! Feleletedet várva-várom — Reisinger naponta ír — én már nem tudom, mit feleljek, bizonyos praetensiókat említ, melyekről mitsem hallottam. Isten veled. Hív barátod

Páris, június 9. 1849.

Teleki.

13.

Kedves barátom! — Igen szükséges, hogy mielőtt a mesure legyünk fegyvereket venni. Ha valahogy lehetne kölcsönt eszközölni!

A velenceiektől is kaptam megbízást Pasini által, holnap megküldöm. Tudom, hogy ez nem könnyíti a dolgot, de ha eszközölhető volna, a közvéleményre igen jó hatással lenne.

Fredonival, tudod, szóltam, Amarival is. Két hajót vett Szicília. Egyik Marseilleben van; ezt Nápoly már reclamálta, de még nincs kiadva, mert az angol peninsular society mint birtokát fogja reclamálni; a másik Angolhonban, fregatté, még nincs reclamálva s egészen a peninsular society birtokában marad. Amari ígérte, hogy az illetőket hozzád küldendi, hogy velük végezhess; a két szicíliai commissarius, kire ez bízva van, Scalia, és ha jól emlékezem, Granatelli. Velencének is van Havreben két hajója, egyik 180, a másik 240 lóerejű. Bővebben tudósítlak irántuk. Kérlek, írd meg egy pár szóval a kölcsönt, eszközölhetőnek hiszed-e? Sumner Angolhonba siet, ma indul, meg fog látogatni.-----

Holnap lesznek az interpellációk olasz és orosz dolgokban, a Lesseps-ügy a kormányra nézve scandalosus. Emeuteliez közel állunk, ki tudja, mily állapotban lesz Páris holnapután. A mi még leginkább csillapítja a kedélyeket, az a kolera. Isten veled.

Hű barátod

Páris, június 10. 1849.

Teleki.

14.

Kedves barátom! — Hozzád intézem Bikkesy levelét. Ma csak a római dolgokban lesz interpelláció, mert azok egészen elfoglalják a kedélyeket. Közel állunk a zendüléshez, könnyen meglehet, hogy

a minisztérium bukik. A «Presse» is már vörös kezd lenni, pedig Girardint az úristen jó orral áldotta meg. Többet írni nincs időm. Isten veled.

A «Presse» holnap hihetőleg igen érdekes cikket fog adni a magyar dolgokról, már vele jó egyetértésben vagyok, de ne beszéld senkinek, engem compromittálnál. Áldjon az ég.

Hű barátod

Páris, június 11. 1849.

Teleki.

15.

Kedves barátom! — Épen most kaptam meg Browne és Splényi depéclieit. Dolgoznunk kell Törökponra nézve. Te különösen sokat tehetsz Angolhonban. A török igen kívánná integritását megóvni. Tanácskoztak Puchner lefegyverzése fölött a divánban, de Browne és Splényi alig remél kívánatos eredményt, legalább teljeset nem, ha Stratford Canning erős instructiót nem kap Palmerstontól, mert a porta gyűlöli az oroszot, de retteg egyszersmind tőle. Istenért, tegyetek valamit, nekem kezeim kötvék.

Részletesebben csak majd holnap. A hírlapokban volt Puchner lefegyverkezéséről egy cikk, de nem egészen igaz, alig hiteles a forrás, melyből jött. Annyi valószínű, hogy Puchner munitiót lefoglalta a török..... Itt, félek, a reactio elragadja a kormányt, nehéz a folyam ellen úszni. A folyam pedig reactionárius. Angolhonnak kellene impulsust adni. Hív barátod

Páris, június 20. 1849.

Teleki.

16.

Paris, június 21. 1849.

Kedves barátom! — Tegnap röviden megírtam a konstantinápolyi depécliek foglatáját. Czartoriszky is kapott ágensétől Csajkától hasonló tartalmú depéclieket. Mindenből az sül ki, hogy a porta igen jó indulattal van irántunk s szeretne velünk szövetkezni, addig is pedig legalább hathatós lépést tenni territóriuma valóságos neutralitásának részint megóvására, részint visszaállítására. De a török kormány tehetetlen, mert nem tud erőre kapni s érezve ez állapotát, retteg az orosztól szintűgy, a mint gyűlöli, s retteg különösen azért is, mert valahányszor az oroszszal van dolga, Anglia és

Frankhon által elhagyatik. Követeink Browne és Splényi jól fogadtattak s nemsokára megérkeztük után különös egyén jelöltett ki a török kormány által, ki magát velük a magyar-török viszonyok iránt érintkezésbe tegye. Hogy ez Titoff és Stürmer minden alávaló ármánykodásai ellenére is megtörtént, azt örvendetes és megnyugtató eredménynek lehet tekinteni, a mennyiben t. i. reményt ad minél előbb elérendő fontosabb eredményre. Bámulatos, mit követeink írnak és sok tekintetben váratlan. Hiszen az orosz befolyásról hallottunk mindnyájan, de oly túlnyomónak, oly zsarnokinak, mint követeink mondják, csakugyan nem gyanítottuk. Minden szónál, melyet a török Magyarhonra nézve kiejt, minden lépésnél, melyet felénk tesz, remegve akad meg néhányszor, mert orosz kémeket gyanít mindenütt, még a légben is. Így például igen jellemző, hogy midőn követeink a Hotel Angleterre című fogadóba szállottak, ezen a török kormány igen megijedett, s azt izente nekik, hogy míg annyira en evidence lesznek, s ott, hová annyi ember járatos, hol orosz kémek annyszor járnak-kelnek naponta, mindaddig összeköttetésbe velük nem jöhet, s így tehát nekik más szállást kellett fogadni falu helyen; s ott már folytonos érintkezésben vannak Ahmed effendi által a kormánynyal.

A török, területiális jogainak tekintetbe nem vétele miatt szüntelenül protestálgat, de az osztrákok és oroszok protestálgatásait nem veszik tekintetbe! Puclmer megkérte Karagyorgyevicsét, hogy Szerbián keresztül viliesse hadait Magyarhonba. A szerb fejedelem Konstantinápolvba küldött kérdezni: mi tevő legyen. A divánban sokáig folyt e fölött a tanácskozás, s azzal végeztetett be, hogy Puclinernek az átmenet nem engedtetik meg; de azalatt Puchner már átkelt Szerbiába s azután a felek ismét tanácskoztak, le kelljen-e Puchner hadát fegyverezni; mire ismét mindenki csak igennel válaszolt. De fogják-e ezt valósággal tenni merni? azt hiszik, hogy munitióit csakugyan elvették, de már most azt mondják az itteni és német hírlapok, hogy Puclmer elocsapatai már Magyarhonban megjelentek, talán nem igaz. Innen s Angolhonból kellene az ottani angol és francia követre hatni s nekik energikus nótákat küldetni, de nekem itt kezeim kötvék, te talán tehetnél valamit. Eddigelé az angol és francia követek igen tétlenül viseltek magukat és inkább azon voltak, hogy az orosz és török közt

minden collisiót kikerüljenek. Reánk nézve pedig politikájuk, hogy köztünk s a porta közt minden összeköttetést nehezítsenek s részint elkedvetlenítés, részint általános Ígéretök által folytonos működéseink ellen magukat s a békét biztosítsák, hogy minket mindentől izolálva időt nyerjenek, mert az angol diplomatia még most is nagy sympathiával viseltetik az osztrák iránt, s integritását minden módon fenn kívánja tartani. Ezt nem Brownetól és Splényitől tudom, hanem más úton adatott, tudtomra. A portát most igen dolgozzák, ne túrje tovább a magyar követeket Konstantinápolyban és igen könnyen meglehet, hogy nemsokára mézes szavakkal consilium abeundi fognak kapni. Hihető, hogy a porta követeinket egyszerre két dologról fogja értesíteni; először, hogy irányunkban neutralitását teljesen fenn fogja tartani jó egyetértésben jó szomszédi viszonyokban kíván velünk lenni; másodsor, hogy a portára nézve a magyar követeknek további ott mulatása az orosz fenyegetések miatt nem kívánatos. Hiszen így némileg czélt élünk, de csak némileg, mert hihető, legalább lehető, hogy követeink eltávozása után a dolgok előbbi rossz vágásukba visszaesendek, azonban azzal vigasztalom magamat, vigasztalja magát Csajka is, a consilium abeundi esetére, hogy helyettük lehetend kevessel ezután mást küldeni. Különösen ha végre valahára az egyesség a szerbekkel megtörténik, mert akkor a magyar követség a török irányában is nagyobb nyomatókkal bírna.....

Megírom neked mindezt, mert tudnod kell. Iszonyú, hogy mi nemcsak nem vagyunk elismerve, hanem eddig a szomszéd hatalmak irányában, mint látszik Európa megegyezésével, az emberi s nemzeti jogokon kívül állunk. Nekünk respektálnunk kell minden neutralitást, de ellenünk senki sem respektálja, legalább nem respektálta eddig. Gyalázat az európai civilizált hatalmaknak, ha Puchnert le nem fegyverzik! Oh ha tudnál kivinni valamit Pálmerstonnál.

.....Batthyányi Kázmértól levelet kaptam, csakugyan nincs még proclamálva a köztársaság. Genie-tisztekre volna szükség, de csak kapitányi rangig, lehetne-e Angolhonban találni? Jó volna, ha Bikkesy küldené az adatokat a magyar fegyveres erő iránt.

Kedves barátom! — Itt küldöm, a mit kívántál, instructiót a kormánytól. Te követ vagy, igen örülök, az én utódom még mindig nem érkezett meg. Batthyányi Kázmér azt hja: pénzt küldött, én egy garast sem kaptam. Mr. Jobsont (auteur de l'histoire de la Revolution francaise) ismered-e? Londonból jött ide, igen érdekes dolgokat beszél. Írj nekem róla. Isten veled.

Kedves barátom! — Ma lesznek, hihetőleg, interpellációk az orosz-magyar dolgokban, tehát csak röviden, meid informálnom kell. Félek, hogy a vörösek elrontják a dolgot. Csak ne szólának, nem tudják megfogni, hogy protectiójuk e pillanatban anachronismus.

A minisztérium jó irányunkban, Odillon-Barrot s Tocquevilié legjobb barátink! de mindez mire vezetend? Odillon-Barrot, reményiem, szólni fog, legalább nekem így nyilatkozott.

Czartoriszky levele szerint csakugyan közel állunk már az egyességliz a szerbekkel. P..... Kollmann ezredes által tett propositiókat, melyeket a szerbek hajlandók elfogadni, úgymint: Vajda és Vojwodina, beladminisztratió, nemzeti kongresszus. Czartoriszky is meg van elégedve; már most onnan Angolhonból kel-lene segíteni a dolgon, az angol követnek czélszerű s erélyes útasi-tásokat adni, neutralításra, a szlávok és magyarok közti egyességre és Knicsanin visszahivatásáa nézve. Istenem, segíts rajtunk! azaz segísetek rajtunk, az isten is, meg te is! én harmadik lehetnék e szövetségben, de nekem kezeim kötvék. A reactionariusok szeretik ugyan a magyart, de nehéz velük bánni. Ha hiszed, hogy jelenlé-tem Angolhonban hasznos volna, írd meg. E levelet ne mutasd senkinek, de kérlek, szólj minél előbb Palmerston barátoddal. Isten veled! A kölcsönről mit tudsz? Én néhány napon túl semmi esetre sem maradok Párisban, az itteni lég reám nézve gyilkoló.

Híved.

Teleki

Páris, június 25. 1849.

Kedves barátom! — Végre kaptam egy pár sort tőled, Bikkesy épen nem ír, Palmerstontól reményiek még. Az itteni párttól a mi ügyünkben nem lehet iniciatívát várni, tudod mint ütött ki Mauguin interpellációja? Ordre du jour pur et simple! a vörösek tehát ártottak nekünk, Savoyet nem lehetett a beszédől eltartóztatni, Pierre Leroux egész komédiát csinált a legszentebb ügyekből. Én megyek Angolhonba, mihelyt lehet, de előbb brochuret akarok írni, pour l'acquiescement de ma conscience, mert nem sokat használ. A reactio foglalja el az elméket, alig van idejük arra gondolni, hogy Frankhonon és Rómán kívül még van más valami is. Ez egyébiránt nem sokáig tarthat így, a közvélemény nemsokára fölbred, ez lehetetlen, hogy meg ne történjék. De mikor? Adja Isten, hogy ránk nézve ne legyen késő. Utódom még nem érkezett meg, alig várom! Falba ütöm fejemet, ha még tovább itt kell maradnom. A kölcsönt, istenre kérek, eszközöld mielőbb. Fegy- I vereket könnyen kaphatunk, minden attól függ, hogy pénzünk legyen, nemsokára Fiume a miénk lesz és akkor tüstént föl kellene használni az alkalmat. A szlávok is igen meg vannak velünk elégedve, Czartoriszky dicsérgeti P.....t. Most sokat lehetne tenni Palmerstonnak és kevés erőfeszítéssel. Isten veled! Sietek hozzád, mihelyt lehet. Odillon-Barrot és Tocqueville mindig különös barátsággal fogadnak és dicsérnek á qui veut les entendre. De mit használ e meddő barátság! Isten veled. Ha látod Bikkesyt, mondd hogy feleljen.

Hív barátod

Páris, június 26.

Teleki.

U. I. Ha írsz Pestre, írd meg, hogy semmi esetre nem maradhatok tovább itt. A ki további itt létemet akarja, esküdt ellenségem, haláloamat óhajta.

Paris, június 29. 1849.

Kedves barátom! — Dolgaim rosszul mennek, nem értek egyet Batthyányi Kázmérral a nemzetiségek dolgában. Levelet vettem épen Brownettól, írt neked is, elküldtem levelét. Állítja, mint már mondtuk, hogy nincs több háromezer lengyelnél seregünkben és

hogy háborúnk kizárólag nemzeti, reám bízta levelét, tőlem függ, közre bocsájtassék-e vagy nem, én nem látom szükségesnek és jónak itt publikálni, bizonyosan neked is megküldte, tégy a mint jónak látod. Istenért! csak Palmerstont nyomd, én itt semmit sem tehetek.

Magad is átlátod, hogy azon nézetemmel ellenkező utasítás után, melyet kaptam s mely hasonló a tiedhez, nem maradhatok Párisban — ez azonban maradjon köztünk — itt nem fogják tudni, hogy elmegyek és miért megyek el. Ne mondd senkinek, én azonban megyek vissza, minél előbb, de még látlak Londonban, néhány nap múlva, engedek akaratomnak, jó mégis, hogy szólhassak akkor Palmerstonnal. Ide talán gróf Eszterházy Pál jön, de én nem várhatom be, beteg vagyok, azért írok ily rosszul. Tudod, hogy Méreyné itt van? bizonyos Woodruffe nevű angol, azaz irlandi, van vele a mi kormányunk megbízásából, levelet is hozott Kossuth-tól Louis Bonapartéhoz, de erről szót se, senkinek, mert nem akarom, hogy a levelet átadja, míg nem nyerek garantiát az iránt, hogy a levél jól fogadtatik. A Woodruffe (mérnök) azt állítja, hogy Louis Bonapartéval igen jól van; jól ismeri, annyi bizonyos. Tudakozódjál felőle, a nélkül, hogy ittlétét tudja, bárkivel is. A kölcsön dolga miként áll? Már írják nekem mind Splényi, mind Browne, hogy fegyvereket könnyen szállíthatnak, akad társaság, de nincs fegyver és nincs pénz! Isten veled, nem írhatok tovább, mert igen szenvedő vagyok. Alig fogod e levelet olvashatni. — Még egyszer látandjuk egymást!

Barátod

Teleki.

21.

Páris, június 30.

Kedves barátom! — Az események sürgetők, minden levélben azt íjják, hogy Konstantinápolyban az orosz befolyás naponta növekedik, a porta egyenesen azzal védi magát, hogy Angol- és Frankhon nem segíti; azt mondják nekik: Vous avez raison, mais c'est votre affaire, nous n'avons pas á nous en méler. — Ez iszonyú Macchiavellismus! pedig Frankhon csak azon esetre teend erélyes lépéseket, ha arra Angolhon is el lesz határozva. Azt mondják itt, hogy az itteni kormány ezelőtt néhány hóval az orosz intervenció

megállítására akart föllépni, de az angol akadályoztatta meg, azt mondva, hogy ő nem tud semmit. Igaz-e ez? Mindenesetre Európa sorsa most Palmerstontól függ. Franzaia ágens küldetésére agitálok itt Czartoriszkyval együtt, eziránt is jó volna Palmerstonnal szólni. — Fegyvereket lehet küldeni, nyílt a communicatio, most semmi akadály, de mivel? Nincs pénz! A kölcsön lehető-e? ..... Kiss Niki irt Münchenből: Eötvös és Trefort Salzburgban vannak! Meg vagy-e elégedve az irományokkal, melyeket tegnap küldöttem? Gondolom, igen. — Batthyányi azt kívánja, hogy Csernátonty depechekkel küldjük haza. Küldd Párison át, mert én is szeretnék vele értekezni. Isten veled! Barátod

Teleki.

Néhány nap alatt látlak s aztán megyek, lehetlen itt maradnom, átlátod magad is, ha a depecheket olvastad; de ne mondj róla senkinek is, különben még elfognak. — Batthyányi Kázmér arra kér, hogy mentül több angol passzusokat küldjünk be a hazába, a végett, hogy azokkal azután futárokat lehessen útaztatni. A franzeria passzus nem igen használ, de szerzek mégis, úgy-e te is? Commissióm van ezt neked megírni. Hü barátod

Teleki.

22.

Kedves barátom! — Annyi a dolgom, hogy ég a fejem; indul a posta, csak egy pár szót. A minisztériumról itt már mindent tudsz, jobb mint az előbbi. Háború nélkül egyik sem fogja magát fenntartani. Bikkesy itt van. Fontos közölni valója van, néhány nap alatt átmegy Angolhonba veled értekezendő, talán már holnapután. Itt a közvélemény igen kedvezően nyilatkozik mellettünk. Néhány nap alatt előveszik a külügyet, még a moderátusok is kikerüllitetlennek ítélik a háborút. — Im küldöm a nevetséges kinevezést, ha lehetne, hogy e pohár tőlem elműljék, gondold meg jól..... nak. Bizonyosan charlatán, gúny tárgyává fogjuk magunkat tenni. Jaj nekem erről. Én az iratot mindenesetre megküldtem. Isten veled. Hü barátod

Paris, július 3. 1849.

Teleki L.

Paris, július 3. 1849.

Kedves barátom! — Batthyányi Lajos halálra van ítélve; két papot felakasztottak, már falvakat égetnek el, Adám bátyám is el van ítélve, nem tudom mire? — Szóltam Tocqueville. — Mindezeket Kázmér is szívemre kötötte. — Szólj kedves barátom Palmerstonnal, Tocqueville meg van illetődve és a mit lehet, tenni fog e tekintetben is. Szerbiában nem engedték meg az átmenetet az oroszok, Tocquevilletől tudom mint hitelest. Isten veled. Atadja-e Bikkesy az acte de décliéance-t? Írj erről, már előbb kérdeztem, küldjem-e az iratot? Barátod

Teleki.

24.

Kedves barátom! — Küldtem példányokat (12) «Intervention mssse deuxième feuille» című munkámból. Most már jobban vagyok, tudok dolgozni. Tocqueville miniszterségével mint vagy megelégedve? nótát készítettem hozzá, a magyar-orosz-osztrák dolgok summáriumát, azaz rövid kivonatban mindazt, mi e tárgyat illeti. A miniszter gyönyörűen fogadott, jó barátok vagyunk, de azért nem feledkezem meg a vörösekről, kik három két alatt bizonyosan hatalomra jutnak. — Igaz-e, hogy az angol kormány ügyünk iránt most hidegebb, mint volt ezelőtt? írj erről, kérek. Csütörtökön interpellációk lesznek a magyar-orosz-osztrák dolgokban, Ledru-Rollin kezdi, a vén Mauguin folytatja, Ferdinand de Last eyrie is szólal. Bele kényszerítendjük a háborúba, én Ledrut csak borsolom, ámbár Bédeau megkért, ha találkoznom vele, mérsékelném. Nekünk a mérséklés nem áll érdekünkben. — A mit Némethonról írtam, istenért, vedd szívedre. Mondd a Nationalversammlungnak, okvetetlen fényes deputatiót kell ide küldenie,* semmi sem használhat annyira ügyünknek; akkor vagy lesz háború, vagy a kormány bukik és ez irányban informálok a németeket-----

Hű barátod

Paris, július 8. 1849.

Teleki.

* Látszik, mily keveset ismerte Teleki a németet s önrzetét.

E levél után következett a párisi sikertelen tüntetés, melyre Teleki különösen meghitt, néhány nappal később Londonba jött s augusztus közepéig ott maradt. Legközelebbi levele augusztus 13-dikáról szól.

22.

Páris, aug. 13. 1849.

Kedves barátom! — Szarvadi tegnap írt neked nevemben, tudod mily teljhatalmat vettem a kormánytól pénzfölvételre. Hihető-e, hogy használhatom? úgy hiszem, nem. Mankovszky-nak* van e tekintetben jó terve, melyet közölni kívánt veled is. Szólj vele, kérlek, igen hajlandó javunkra tenni, a mit csak lehet. Embert akar küldeni Magyarországba, kinek kezére lehessen bízni minden magyar productumokat; ezekre aztán ő — Mankovszky — előlegezne annyit, a mennyire szükségünk volna. Ez igen jó mód, remélem helyesled. Manko vszky elindulásom után mindjárt másnap útnak akarta indítani emberét, és ide Párisba küldeni, azonban még nem érkezett ide, várva-várom. Kérlek, írd nekem erről. Azon hitre nézve is, melyet, mint Szarvadi tegnap neked megírta, a kormány számunkra megnyitott, jó volna megkérdezni, vagy megképeztetni a londoni tőzséreket: adnak-e arra valamit, és megnyit? Én ugyan előre tudom a tőzsérek feletét, de mégis pour l'acquit de notre conscience — meg lehet tenni — én megteszem Párisban, te megteszed-e Londonban? Hennigsenről itt semmi hír, kérdezősködtél-e már szállásán? ott van-e Londonban? vagy elindult? Ha nem megy Magyarországba, visszakívánom leveleimet! Kínos nyugtalanságban vagyok, tudod adressét, annyit megtudhatsz, elindult-e vagy sem.**

Egygyel ismét megszorodott diplomatáink száma.

Damburghi, magyarhoni követ Amerikában! mit tartasz erről? én igen ügyetlen embernek tartom s olyanak, kinek megérkezte az egyesült státusokba inkább árthat, mint használhat ügyünknek. Pénzt kér, én inkább a végett adnék neki — ha volna, — hogy

* Mankovszky lengyel tőzsdeügynök volt, sok jó összeköttetéssel a pénzvilágban.

** Hennigsen augusztus kezdetén ment Bécsbe, Pestre, Widdinbe.

missiójáról mondjon le. — Damburghit minden módon itt akartam tartani s inkább arra bírní, hogy leveleit postára tegye, de ő erőnek erejével látni akart. Hennigsent, Istenre kérek, ne feledd! — Ma szólok Tocqueville, érkezésünk eredményét megírom. Franciaországtól, tudom, hogy mit sem remélhetni, itt a reakció uralkodik. Egy nappal később érkeztem Párisba, mint gondoltam, mert Do werben a gőzhajóval megkéstünk, mi a mint mondják, igen ritka eset.

Barátod

Teleki.

Damburghi magyar zsidó volt, ki a hanninczas évek végén Amerikába kivándorolt, most Magyarországra jött, s Kossuthtól és Batthyányi Kázmértól kieszközölte megbízó levelét. Barátink, főleg Cobden, megbotránkoztak ezen kinevezésen, ugyanazért Londonban reábírtam Damburghit, hogy megbízó levelét tíz fontért nekem eladja.

26.

Paris, augusztus 14. 1849.

Kedves barátom! — Vetted tegnapi levelemet. — Sumner levelét ide csatolom. Ő is nagy szerencsétlenségnek tartaná, ha Damburghi Amerikába menne. Istenért kövess el mindent, hogy őt céljától eltartóztasd. Menjen ő inkább vissza hazánkba és katonáskodjék, mert hiszem, hogy jó katona; de diplomatának nem való. — Egyet tudok, pénzt nem fogsz neki adni, mert nincsen, valamint nekem sincs, de nem fog-e aztán más valakihez folyamodni. Szörnyű, hogy kormányunk ily embereket küld! Sumner szerint most épen nem kell Amerikába követet küldeni s úgy kell hagyni a dolgot, a mint indult — mert igen jól indult. Isten veled! — Hennigsenről mit tudsz? Kínos nyugtalanságban vagyok. Okvetlenül meg kell tudnom, hol van. — Ma Tocqueville-t keresem, de nem találhatám, mert épen csak ma érkezvén meg Párisba, igen el volt foglalva. Tartozásomat megküldöm még ma — legfőlebb holnap, ha t. i. ma a postától megkésném. Isten veled!

Híved

Teleki.

Kedves barátom! — Szarvadira bízom, hogy a Wimmer levelet (melyet ma kaptam) neked küldje meg. Igen érdekes híreket közöl a varsói conferentiákról, melyekkel Angolhonban talán Mietend agítálni. Itt nem igen fogom ezen híreket használni. Odillon-Barrot és Tocqueville jól fogadtak, sympathiaikat bírom, de még nem merem Ígérni, hogy sokat lesznek képesek mellettünk tenni. — Az elnök még mindig házasodik, megkapja-e a württembergi herezegnőt, Miklós czár bugát vagy sem? még nem tudjuk. A francia politika e körül forog. Yass Samutól kaptam levelet Amerikából, ez is követ szeretne lenni!!! Damburghinak írtam, hogy nem adhatok pénzt neki, most ismét kért tőlem. Tanácsoltam neki, menne haza Magyarhonba s intézzen el ott mindent személyesen kormányunkkal. Mondtam neki, szólna veled is. Kérlek ügyekezd őt hazamenetelre bírni. Igen szegény gyámoltalan egyéniség. — Amerikába Sumnert kell küldeni, nála jobb követet nem kaphatunk, tudom pedig, hogy elfogadja a követséget, mert szoltam is már vele. Kérlek, ezt titokba tartsd mindenki előtt! De igen Örülnék, ha te is írnál mellette a kormánynak. Még pedig írd meg, hogy *Envoy extraordinaire et ministre plenipotentiaire címmel* kellene őt kinevezni. Hihető, hogy Sumner ott teljes ünnepélyességgel (officiellement) fogadtatnék el.

Hennigsenről, mint látom nem sokat tudsz. A pénzt megkaptad már, reményilem. Isten veled.

Híved

Páris, augusztus 16. 1849.

Teleki.

Ezután ismét ott fogok lakni, hol azelőtt laktam: Nr. 11. Kue de la paix, de szebb szobákban, ezután tehát kérlek leveledet intézd oda. Meglehet, hogy nem sokáig maradok Párisban.

Au nom du ciel veuillez bien remonter la tété a ce pauvre Damburghii — II demeure Tavistock Hotel Covent-garden.

Kedves barátom! — Rég nem írtál. — Tudom, miért hallgatsz, nincs írni valód. Kebled szétzúzva, mint az enyém, hiszed, vége mindennek, mint én. Mi fölött is tanakodjunk? a jövőnk fölött? Még nem volt időnk magunkra gondolni. S most sem tudom még, mit közöljek veled. Kossuthot, bízom Istenben, nem fogták el,

valamint Dembinskit és Bemet sem. Látni fogjuk őket nemsokára. Sok lesz a refugié. — Nem lehetne-e az Angolhonban s Amerikában mutatkozó rokonszenvet felhasználni arra, hogy honfitársainkról gondoskodva legyen? Angolországban subscriptióról is történt említés. Remélem, barátink nem hagytak fel e gondolattal. Kossuthnak Angolhonba kell menni, nem jó volna, ha Franciaországot választaná lakásúl. — Gondolom, te is egy véleményen vagy velem. Cobden is így érez. Sokat beszélgettem vele itt Párisban, örömmel tapasztaltam, hogy e nagy ember pártolására mindenkor számíthatunk, s irányunkban most is ugyanaz, a ki volt. A béke embereit kultiváltam, a mennyire körülményeim és gyászom engedék. Az ő pártolásuk ezentúl is sokat használhat. Ők is állítják, hogy az általános béke oly állapotot föltételez, melynek alapja jog és méltányosság legyen, nem nyers erő. Ügyünk szendereg, de veszve nincs, s ha teszünk mennyit lehet, ha az angolok és amerikaiak sympathiáját felhasználjuk, még egykor szép eredményre juthatunk. De hiszen mindezekről majd máskor. — Palmerstont láttad-e, akar-e valamit tenni Magyarország mellett? de oly valamit, mi valóban a hazának használjon, mert amnesztia csak egyesekeket illet, — inkább ne adjanak amnesztiát egyikünknek sem, és tegyenek valamit Magyarorszáért. Én e tekintetben nem sokat remélek, Franciaország állapota csüggesztő, érezni kezdik ezt a miniszterek is.-----Most Isten veled, íj, ha tudsz, legalább egyikét sort, felelj! — Kossuthot bizonyosán látni fogjuk egy pár nap múlva. — Ha Angolhonba érkezik, tudósíts engem tüstént; nődöt tisztelem, különösen a jó Dudley Stuartnak sok, igen sok szépet, kérlek, ne feledd el.---Híved

Páris, szeptember 2. 1849.

Teleki.

GRÓF BATTYÁNYI KÁZMÉR HIVATALOS LEVELEI.

Május 14-dikétől július 14-dikéig.

I.

Uram! — Magyarország kormányzó elnöke által a külügyi tárcsával bízván meg, sietek Önnek egy ajánlatot tenni. Ön már mint külügyi statustitkár kitűnő jeleit adta diplomatikai képességének, újabb tudósításaink szerint pedig Angolhonbani működése által szinte nagy szolgálatot tett hazájának. Azonban hivatalos kiküldetés nélküli működése annyi sikert nem Ígérhet, mint ha egyenesen a magyar kormány megbízásából cselekednék; azért én Önnek itt kinevezést küldök mint Magyarhon ügynökének {Chargé d'affaires) Angolhonban, azon egy meghagyással, hogy az orosz intervenció ellen dolgozzék, mely Magyarországot mindinkább fenyegeti, minthogy Ausztria érzi képtelenségét minket saját erejével legyőzhetni. Angolhon, ha számtalanszor kimondott elvének: hogy egy álladalomnak sincs joga a másik belviszonyaiba avatkozni, hű akar maradni, nem túrheti ezen egyoldalú intervenciót, mely egyszersmind oly nagy előnyt adna Oroszországnak, az angol keleti politika e természetes ellenségének. Hasztalannak tartom Önnek e részben utasítást adni.

Bikkesy Angolhonba ért-e már, vagy nem, nem tudom? Ő csak Magyarhon függetlenségi nyilatkozatát ment Angolhonnal tudatni, és helyzetünket, melyről talán balfogalmak uralkodhatnának, az angol kormányban, megmagyarázni s így Ön Bikkesy küldetése által épen nem gátolatik eljárásában. Ha azonban jobbnak látná mostani állásában működni, az ellen nincs ellenvetésem, csak tegeye magát mindenesetre érintkezésbe velem és tudósítson minél előbb

és minél gyakrabban eljárásáról. Ezt annál inkább ajánlanám, minthogy ezáltal azon balvéleményeket is megczáfolhatná, melyek talán egyeseknél távolléte által gerjesztethettek.

Vegye Ön hazafiul üdvözetemet.

Debreczen, május 14. 1849.

Gróf Bathyányi Kázmér.

II.

Pulszky Ferencz úrnak, a magyar kormány ügynökének Angolországban.

Debreczen, május 19-én 1849.

Uram! — Van szerencsém idemellékelve egy notát küldeni, melyet kérem, hogy akár hivatalos, akár magán úton, az angol kormány elébe juttasson, s attól méltánylást eszközöljön.

A kormányzó elnök, s a miniszteri tanács megbízásából még annyit tehetek hozzá, hogy ha szükségesnek tartaná, minden kifogás s a bennünket fenyegető veszély elhárítására, azon kedvező ajánlatot is terjeszse fel részünkről, miszerint a magyar kormány nem idegen minden kérdés kiegyenlítése végett az angol kormányt egy oly erős positióval is megkínálni, mely kereskedelmi felsőbbségét a Duna alsó részén biztosítaná, s ez Zemlin — Zimony.

Sőt ha ezen kívül az Adrián is hasonló pont kívántatnék, ott volna a Buccari kikötő; — de ez csak az alkudozás folyamatól függ, s kormányunk jóváhagyásától lesz felfüggesztendő, s életbe csak akkor fog léphetni, ha az orosz intervenció kérdésében ez által a tetteles fegyveres közbejárást megnyemok.

Még az is hozzátétethetnék, hogy Magyarország eddig Ausztriával oly kényszerített állásban volt kereskedelmi tekintetben, hogy az utóbbinak iparczikkei bevitele a legkedvezőbb feltételeken alapult, s hogy Magyarország e szerint kész volna bizonyos időre Angliával, kereskedelmi viszonyaira nézve, oly szerződésre lépni, melynek következtében Anglia e tekintetben több előnnyel bírna, mint azelőtt Ausztria bírt.

De minden erejével, tehetségével s erélvességével hozzon eget s földet mozgásba, hogy a külhatalmasságok, vagy legalább maga

Anglia az orosz intervenció ellen maga is fellépjen, vagy annak lehető legnagyobb erélyességgel ellen mondj on.

Én azt hiszem, Anglia elébbi nyilatkozatainak nyomán minden nemzeti jogoknak e vakmerő tapodását nem fogja túrni.

Egy hajóhadának a Dardanellák közti megjelenése Törökországot nekünk biztosítaná; — de miért nem küldhetné Anglia egy másikat a Balti tengerbe, ha nyomatékosan akar fellépni.

A külügyminiszter
gróf Batthyányi Kázmér.

III.

A külügyminiszter Pulszky Ferencz úrnak.

Van szerencsém Önt ezúttal Budavárának a mieink által folyó hó 20—21-ke közti éjjel történt bevételéről tudósítani. Ezen a nemzetre nézve annyira Örvendetes s óhajtvá várt esemény a magyar ügyekre nézve minden tekintetben nagy befolyással leend. Ha némely külföldi hatalmak mindeddig vonakodtak is Magyarországnak függetlenségi nyilatkozatát mint bevégzett ténytet tekinteni, míg hazánknek fővárosa az ellenség kezében van, míg attól lehetete tartani, hogy mint erejének gyűlhelye oda használtassák, hogy a magyar kormányt és hadsereget újra a tiszántúlra viaszorítsa: Budának — az annyira erősített s a végelszántásig védelmezett Budának — bevétele e nehézségeket végkép elenyészteti; — de méginkább fogja a magyar hadsereg a külföldi népek minden kétségeit elényesztetni, midőn a Duna mellett fekvő fővárosból bocsátandja ki hadjárati tudósításait. Szíveskedjék a nagyfontosságú eseménytet hírlapok és mindenféle kihirdetés útján köztudomásra hozni s állásánál fogva az illető helyeken annak bebizonyításául kiemelni, hogy a magyar nemzetben van erő, van egyetértés, van elszántság. S hogy a magyar korona a 21-kén vad kegyetlenség s hitvány bosszú indulatából lövöldözött s hamuvá égetett Pest város füstölgő romjai közt a vérrel vásárlott Buda sánczain csak arra emlékezett, hogy 1527-ki május 19-ki napján koronázott meg az első Habsburg, mint magyar király s 1849-ki május 21-én sikamlott le az utolsó Habsburg-lothringeni király Magyarországot feletti uralkodhatásának utolsó reményfokáról.

Ezúttal felkérem Önt, miszerint tartózkodása helyén egy oly biztos egyént kijelelni szíveskedjék, ki magát egy nálunk levő bankárral összeköttetésbe tevén, általa ott a körülmények igényeihez képest pénzt utalványoztatni lehessen; — e biztos egyén nevét fogván velem tudatni.

Kelt Bebeczenben, május 23-án 1849.

A külügyminiszter
gróf Batthyányi Kázmér.

IV.

K ö r l e v é l

minden diplomatikai ügynökeinkhez, és a határszélén levő katonai parancsnokokhoz.

Az egység, s a szorosan egybevágo működés, nemcsak hadi járatokban, de a kormányzat minden ágazatiban nélkülözhetlen feladat, azért, szükséges, hogy mindazon egyes ágazatoknak feje legyen, mely felelős; de feje csakúgy lehet, ha minden működésekben az útmutatás csak tőle ered.

Ha ez valahol szükséges, bizonyára legszükségesebb a külügyek kormányzatában. Erre nézve minden nemzetnek valami főirányának s végcéljának kell lenni. Ettől ugyan néha kénytelen ideiglenesen eltérni, mikor a körülmények úgy hozzák magukkal, de azért a vezérirány s főcél szem elől soha sem tévesztendő azoknál, kik az ügyek élén állanak.

Ezeknek felelősségük pedig annál nagyobb, minél fontosabb és a nemzet életébe vágóbb kérdések forognak fenn, melyeknek eldöntése tőlök függ; de azért is annál súlyosabb a felelőség, mert elkövetett hibáik könnyen helyre nem hozhatók. Gyakran a nemzet neve s becsülete áll a világ ítélőszéke előtt s más nemzetekkel kötött szerződésektől visszalépni nem szabad; holott a nemzet belcsorbáit könnyebben kiigazíthatja, mi csak a nemzet akaratól függ.

A korunkban fenforgó nagyfontosságú kérdések közt mondhatni első helyet foglal el a «keleti». — Ennek szerencsés megfejtése hazánkra üdvöt árasztana, de ha e megfejtésnél ballépések történének, ez végveszélybe dönthetne. E kérdéssel szoros kap-

csolatban áll a közép s illetőleg déli szláv nemzetiségekkel! viszonyainknak meghatározása.

Sajnálattal kell tapasztalnom, mikép az érintett nemzetekkel mind az eddigelé alkalmazott diplomatikai ügynökök, mind pedig seregeink állomásánál fogva gyakrabban érintkezésbe jövő hadi parancsnokok részéről legjobb akarat s buzgó liazafiságból ugyan, s a dolog túlnyomó fontosságának és sürgős voltának felfogása következtében mindenféle értekezések történtek, lépések, intézkedések, sőt ígéretek tétettek, melyek részint talán helyesek lehetnek, részint pedig épen helytelenek, s melyek mindenesetre hiányosak, mert sem egyetértőleg, sem összefüggésben nem történtek, mi természetes következménye annak, hogy a kormánynak efélékben követett elve, és zsinórmértékül szolgálható iránya az intézkedők által be nem váratik, hanem a közügyekben mindenki csak saját nézetei szerint tesz. Ez mind az álladalmi kormányegységgel, mind a parlamentáris kormányzat elvével homlokegyenest ellenkezik.

Minélfogva felelősséggel egybekötött állásomnál fogva szükségnek tartom a jelen tárgyra vonatkozólag némely elveket tudatni, melyeket a szomszéd nemzetekkel! újabb viszonyok létrehozásánál adandó alkalommal mind a diplomatikai ügynökök, mind a hadi parancsnokságok által iránypontokul szem előtt tartandók lesznek, ugyanis:

1. Az első főelv: nemzeti függetlenségünk, mely folyó évi április 19-ki nyilatkozatunkban ki lön mondva s ennek élteimében minden más nemzetek általi elismertetésünk.

2. A szomszéd s egyéb nemzetekkel becsületes békében, kölcsönös barátságban, politikai s kereskedelmi viszonyok közt élni kívánunk, senki hatalomszavának nem engedünk, viszont minden velünk jó egyetértésben élő ország mind területi épsége, mind létező álladalmi szerkezete iránt kellő figyelemmel leendünk.

3. A bennünket minden igaz ok nélkül megtámadott külnemzetiségekkel nem kevésbbé mint a hozzájárutokkal ellenünk fellázított népekkel kibékülésre szívesen kezet nyújtunk.

4. Ezen kibékülés s illetőleg szövetségnek alapjául három elv szolgál, melyektől semmi esetre és semmi feltétel alatt el nem térünk, mert az ezektől eltérés magunk elleni öngyilkosság volna. Ezen elvek:

- a)* az álladalom egyetemisége;
- b)* az álladalom területének századok óta fennálló épsége;
- c)* a magyar elemnek azon suprematiája, melyet magának évezred óta kivívott, melynek alapján magát önálló álladalommá constituálta s melyet, midőn a többi Magyarorszában lakó különböző ajkú népeket minden polgári jogokban részesített, a magyar nyelvnek mint diplomatikainak használata által megmentett.

A magyar nyelv diplomatikai minősége pedig a következőkben van törvények által megállapítva u. m.:

a) az országgyűlési tanácskozások magyar nyelven folyván, valamint minden iratok, úgy a törvények is csupán e nyelven szerkesztetnek;

b) a közigazgatás az ország határain belül hasonlóképen magyar nyelven kezeltetik, — a külsőszággokkali levelezésnél azonban azok nyelvét használja; c

c) a fő- s alsóbb törvényszékeknél, s

d) a főiskolákban az oktatási nyelv a magyar;

e) az anyakönyvek magyarul szerkesztendők;

f) a kapcsolt részekbeli törvényhatóságok a magyarországi törvényhatóságoknak magyar, — ezek pedig a kapcsolt részekbeli törvényhatóságoknak latin nyelven írt leveleit is elfogadják.

5. Azon főntebb említett három ponton kívül a magyar nemzet minden más az országban lakó népiségeket, nemzetiség, vallás s egyéb tekintet nélkül, az egész ország területében, főleg újabb törvényeink által nemcsak minden polgári jogokban részesített, de azon máshol is megpendített, de sehol oly őszintén életbe nem léptetett nemzetiségi jogegyenlőséget, mely a magyarországi lázadásra ürügyül, de igazán az absolutismus szilárdítására eszközül használtatott, tettelesen biztosította.

(i. Akármi netalán hátralevő aggodalom szétosztatására azonban kész a magyar kormány a nemzet nevében minden oly feltételekre ráállani, melyek által a Magyarorszában lakó különféle ajkú népfajok nemzetiségöket még jobban biztosítani vélik, amennyire ezek a fentebb említett három elvvel összeütközésbe nem jönnek. Kész tehát olyan szabályokat hozni, miszerint más vallásbeli felekezetűek egyházi ügyeikről az álladalom főfelügyelése alatt intézkedjenek, s ezen ügyekben, úgy mint szinte minden tulajdon,

iskolai, családi, községi, kisebb s szóbeli útján elintézendő törvénykezési ügyekben az illető népiségek saját nyelvüket használhatják.

Minden hadvezérek s diplomatikai ügynökök megbizatnak tehát a magyar kormány ebbeli indulatának nyilvánításával.

7. Ezen kibékülés s illetőleg egyezkedésnek célja egy közös szövetség, vagy confoederatió, mely ama külstatusokkal közérdekű tárgyakra nézve olyan hatalmak ellen volna kötendő, melyektől közös veszedelem fenyeget; mostan Ausztria és Oroszország közös ellenségeink. Ezek ellen közös szabadságunk megvédése érdekében volna tehát egy offensiv s defensiv szövetség kötendő.

8. Hadi szövetségen kívül vannak más interventionális kérdések, olyanok is, melyek a szövetségbe be nem foglalt nemzetek irányában közekek, úgy mint viszonylagos telepítési, kereskedési és közlekedési vagy líajókázási érdekek, talán egy közös vámvonal, mérték stb., melyek egy külön összehívandó congressusnak tárgyául volnának kitüzendők.

9. Ily szövetségnek pedig nem tárgya minden egyenes állalom belszerkezete, sőt azon külpolitikai Asszonyai, melyek a közös érdekekkel nem jönnek összeütkezésbe. Az egyes statusoknak kormányzati formájuk, alkotmányuk stb. csak minden egyes nemzet intézkedésétől függnék.

10. Felszólítom Önöket, hogy ily egyezkedések elérése végett honunk most talán lázadásban lévő népfajával, nemkülönben külföldön lakó hittársaikkal s velük rokonvérű nemzetekkel ez iránt értekezésbe bocsátkozzanak, de minden más nemzetekkel is a közlekedést megújítani s nyitva tartani iparkodjanak.

Ezen célra ugyan ideiglenes föltételeket köthetnek, de hol már egyszer az alkudozás főtárgyaira vonatkozó pontokra kerül a sor, ott adott utasításom korlátái közé szorítkozáván, az e tárgyban kötendő szerződést annak értelmében szerkeszszék, úgy mint a másrésről kikötött részletesb föltételeket is velem, hol kell, bővebb utasítás végett közöljék.

Az utasításoknak magyarázgatása, s a szerződések jóváhagyása körömhöz tartozik, ne adjanak tehát semmi eldöntő választ; valamint minden olyan szerződést, mely utasításaimmal összhangzani

s a másik rész által elfogadandónak látszik, helybenhagyás végett nekem előterjeszsek.

Kelt Budapesten, június 10-kén 1849.

Gróf Batthyányi Kázmér,
külgügyminiszter.

V.

A külgügyminisztertől Pulszky Ferencz úrnak.

Uram! — Már múlt hóban küldöttem ön számára egy megbízó levelet mint Magyarhon ügynökének Angolhonban, úgy szinte egy nótát Palmerstonnak az orosz intervenció tárgyában, minthogy azonban félnem kell, hogy azt meg nem kapta, ismételve küldöm azt, és pedig két úton, Szerbián és Némethonon keresztül, egyúttal egy körlevelet csatolok ide, mely mint politikám irányadója általában, de főképp a honunkban lakó más ajkú népfajokra nézve szolgálhat. Már egyszer kijelentettem, miszerint a kormány nem fog soha a terület dismembrációjába vagy egy foederatív status felállításába beleegyezni. Azonban néhány ügynökök, kik a közlekedés megnyitása végett a határszélekre voltak küldve, oly ajánlatokat tettek, melyek a magyar terület integritását és a magyar nemzet supremáciáját megsemmisítenék, azért ezen körlevelet minden diplomatikai ügynökeinknek megküldöm.

A működésére szükséges pénzt Telekitől fogja Ön megkapni, kinek már eziránt írtam, és megküldöttem a szükséges pénzösszeget.

Negociációjában megemlítheti Ön az osztrák seregnek valóban alávaló hadmodorát, melyet minden nagylelkűségünk sem volt képes megváltoztatni, még a minden mívelt nemzettől respectált parlamentairi jogot is lábbal tiporják, így a nemzetgyűlés küldötteit letartóztatták, és Batthyányi Lajos gróft magokkal el is vitték; terjeszse ezt elő kellő világban az angol kormánynak s igyekezzék kiszabadítását vagy legalább élete biztosítását diplomatikai úton kiszékesztetni.

Különbösen feszítse meg újra minden erejét az orosz intervenció végett, mely már tetteg bekövetkezett, mert biztos adatok nyomán tudjuk, hogy az orosz sereg egy része az osztrák sereggel vegyülve van Pozsonyban, míg egy másik része Árvában ütött be. Azonfelül

az is hírlik, hogy Ausztria a francia kormányval megegyezett az olasz tartományokat feláldozni, és magát Szerbia- és Boszniával a török birodalom rovására kármentesíteni. A francia köztársaságnak pedig szabad kéz hagyatnék Olaszországban, miszerint ő olt korlátlan befolyást gyakorolhatna. Mennyire ellenkeznék ez az angol érdekekkel, nem is kell sokat fejtegetnem. Használja fel azon adatot, amint a körülmények szerint jónak látandja.

Pest, június 13-ikán 1849.

A külügyminiszter
gróf Batthyányi Kázmér.

VI.

A külügyminisztertől.

Uram! — Ide mellékelve küldöm a legújabb hadi események vázlatát, melyhez még e következőket adhatom pótléul:

Az orosz erő a Tisza felé vonult és az Alföldet szándékozik elfoglalni, mert útját egyenesen Debreczennek vette és onnét nyilván Nagyváradnak veendi. Célja, úgy látszik, minket Erdélytől elvágni; Bem a túlnyomó erő elől Thikáig visszavonult, most összpontosítja elszórt seregét; ezzel és a segítséggel, mely neki küldetik, ő képes leend magát tartani.

A kormány még mindig Budapesten van; és minden pillanatban kész a távozásra, ha a hadi munkálatok azt megkívánják; mert ő fogja magát alkalmazni a hadi munkálatokhoz, és nem kívánja, hogy a kormány őrzése által a hadi tervek a legkisebbé is meggátoltassanak. A komáromi csata, ámbár még részleteink nincsenek, úgy látszik, elhatározó volt; mert az osztrák-orosz sereg Ácsig visszavonult, és azóta semmi előrehaladást meg nem kísértett. Gróf Andrássy fog Önnek egy szöveget küldeni, melyet a kormány Európa népeihez intézett, tegye azt közhírré.

A legbiztosabb út, melyen velünk Összeköttetésben lehet, Konstantinápolyon keresztül visz. Ezt használja minden küldésre és intézze leveleit Andrássy Gyula grófhhoz, vagy Browne úrhoz. Minden más út most el van zárva.

Kelt Budapesten, július 6-án 1849.

A külügyminiszter
gróf Batthyányi Kázmér.

U. I.: Tegnap érkezett tudósítás szerint Bem Beszterczét ismét bevette és úzi az oroszokat. Az orosz katonák tömegestül halnak a cliolerában. Az oroszok kijelentették, hogy légváltoztatás nélkül ezen vész nem gátolható. Azonfelül az ausztriai biztosok, főképen Zichy Ferencz, Paskievichchel összeveszték; és ez lesz oka annak, hogy eddig nem nyomulnak előre. Debreczennél csak előőrsek állanak.

VII.

Pidszky Ferencz követ úrnak Londonban.

Szegeden, julius 14-kén 1849.

Tisztelt követ úr! — Az orosz valóban betört Magyarországba s egy külhatalom még annyira se becsülte tulajdon érdekét, hogy legkisebb szót sem emelt volna ezen vakmerő lépés ellen. Úgy látszik, hogy az évek óta hányt vetett európai politikai kérdésekről elfelejtkeztek, vagy abban az ábrándban ringatják-e magokat Európa statusférfiái, hogy mindent a régi állapotba szépen vissza lehet helyezni! Megfoghatatlan! Ausztria soha sem lehet az többé, ami volt, csak azt tessék az angol statusférfiakkal megértetni! De Magyarország nemcsak kipótolhatja Őt az európai egyensúlyban, de Angolország még most leghívebb és hasznosabb szövetségesét épen bennünk találhatja. Most nekünk dictálhat kormányzati alakot, király személyét is, három hét alatt elveszünk, vagy nem hagyunk magunknak senkitől semmit se dictálni. A dolgok úgy állnak, hogy Mészáros czím szerint, Dembinszky tettelesen viseli az egész hadseregünk fővezényletét, Görgey önseregének vezérletét. A hadműködési terv el van határozva, s csak annyiban szenved változtatást, amennyire a körülmények eltérést parancsolnak. Hadseregünk nevezetes, Bemével együtt, ki szokott genialitásával szerencsésen működik, 120,000-et túlhalad, hátra van még sok újoncz, 80,000, ki sürgetőleg beszedetik, azonkívül a Tisza vidékén rövid idő alatt legalább 20,000 főből álló önkénytes sereg lábom álland. Ez a törzsköcs teli vér magyar, legjobb szellemű fellelkesedett katonákból álland. Itt tehát nincsen min desperálni. Budapesttől elköltözése a kormánynak sok bajjal jár, de a kisebb bajt kellett választani, azt tehát, mi a főhadi tervvel legjobban megegyezik. Kormányunk

azon mobilitása már egyszer jót eszközölt, nem kételkedem, hogy most is megfoglaljuk menteni a hazát. De örök megtámadásnak, örök czigányoskodásnak legyünk-e kitéve, s mit nyer Európa azon végtelen vérontással, azon roppant nyomorúsággal, mi elkeseredett háborúnak a következménye, mit nyer avval, ha Középeurópa egyik legtermékenyebb vidéke elpusztítatik, ha ott Ínség, döghalál üti fel tanyáját, s ha utoljára a muszka kozák füstölgő rónáin s szét-szórt tetemein azt hirdeti ki, mint hajdan Varsóban, hogy a rend helyreállott Magyarhonban? Jegyezzük meg, hogy az orosz nyilvánosan liajhász népszerűséget, fegyelmet tart, nem bánt senkit, azt az osztrák commissáriusnak hagyja, az orosz tiszt lenézi a németet, nincsen összhangzás köztük s ez a hadjáratokban sem mutatkozik. Az orosz cliolerától roppant sok embert veszít, 150—200 holt a Miskolczon s Egerben táborozott sereg naponkénti vesztesége, mit a cholera elragad. De a kozákoknak előőrseik már Pesten mutatkoztak, holott az osztrák előőrsek alig mertek Budába benézni, s mindez történik Európa színe előtt és senki nem szól hozzá, holott csak egy intésébe kerülne az angol kormánynak, hogy egy körülbelül 100,000 főből álló török sereg legnagyobb lelkese-déssel felkarolná ügyünket, melyet magáénak tekint! Igv pedig vagy magunk győzünk, a körülményeket felhasználván, s akkor elutasítva fogjuk köszönni minden hatalomnak közbeszólását, vagy elveszünk, de velünk együtt a török birodalom maholnap okvetet - leniül is elvész. Hallottam, de nem egészen biztos kútforrásból, hogy az angol kormány sir Stratford Canningnak irántunk nem igen kedvező utasítást küldött volna, noha ezen férfiú maga inkább ügyünk felé hajlik. Az lett volna benne, hogy az angol kormány ügyünket nemcsak nem pártolja, de rosszolja s ellenzi? Mi engem nyugtat, az, hogy a Globe hírlapban, melynek összekötötése ismeretes, irántunk kedvező czikkeket találók; mint általában veszem észre, hogy az angol sajtónak egy jó része mellettünk emel szót. De mit használ ez? Itt tettek kellene s kellene Európa s Angolhon érdekében nem kevésbbé mint a miénkben. Attól tartanak-e, hogy a socialistákkal kezét fogunk . . . Ön ismeri legbelsőbb viszonyainkat, de mondhatom, hogy még a republikának sincsen itt sem alapja, sem helye. Hőt olyat is hallottam magától a kormányzótól megpendíteni, mi bizonyosan arra mutat, hogy nagy áron is

vagyunk készek a *nemzeti függetlenséget* bevásárolni, s ezt itt bizodalmasan közlöm, vegye annak hasznát csak annyiban, mennyiben kikerülhetetlenül szükséges volna, csak akkor is szóval, nem írásban, s ez nem egyéb, mint az: hogy ha Anglia fellép, s nekünk független nemzeti állásunkat biztosítja, s más királyt nem tudna, vagy nem akarna javasolni s abban találna némi megnyugtatót, hogy királyunk a bukott dynastiából legyen, csak ne legyen ugyanazon személy, ki császár, ne legyen maga Ferencz József, arra is tudnánk talán vagy iparkodnánk rábírní a nemzetet, hogy ilyent fogadjon el. De most rögtön vagy soha! Ide mellékelve van szerencsém, a hadi bulletint küldeni, melyből méltóztatik a mi hadseregünk s az ellenséges seregeknek állását látni. Azt az örvedetes hírt vettük Belgrádból, hogy az Ausztria s Piemont közti békealkudozások megszűntek. Ennek következtében két követünk lévén Stambulban, t. i. Browne őrnagy angol, s Andrássv Gyula, odautasítottam őket, legjobb belátásuktól függesztvén fel, melyik, de egyik induljon azonnal Piemontnak. Alkalmasint Andrássv lesz ez. Tőle talán fegyvereket kaphatunk, mielőtt még napkeletből, vele együtt valami combinált liadtervet végrehajthatunk. Rómába Horliy urat követül küldöttem. A Stambulban maradandó követet pedig különösen odautasítottam, hogy iparkodjék Törökországot lethargiájából felkölteni. Ha az angol kormány nem ellenzi, és ez önnek a teendője lesz, maga Törökország állhatna egy szövetség elejére, melyhez Magyarország hozzácsatlakoznék, s Törökország, az oltalma alatt álló fejedelemségek s Magyarország, ez föntartván természetesen nemzeti függetlenségét, de foederátusa lévén a portának (Rákóczy idejében hazánk fiai többre is képesek voltak, inkább mint Ausztriának vagy a muszkanak hódolni), ez olyan testület képezne, mely bizony kipótolhatná Ausztria sólyát, amint tudom, hogy sir Stratford Canning azt az angol kormány megnyugtatóására Magyarhonnak függetlensége elismerése föltételül kitűzte, másrésről azon második tőle nyilvánított aggodalom is lecsillapíttatnék, mintha mi a socialisták s feldúlók szövetségüket «par préférence» keresnök, vagy mintha a mi forradalmunk ezeknek pajtáságuktól volna feltételezve, vagy tőlök legkevesebbet is nyerhetne. A porta a neutralitást eddig híven tartja. Majd meglátjuk, ha Bem, amint lehet reményleni, még egyszer találná az ellenséget

Erdélyből ki, a Törökbirodalom hatáiraiba bekergetni, fogják-e törökök emezt lefegyvereztetni, amint kinyilatkoztatták? Egy szóval, arra kérem Önt, tegyen erős repraesentatiót az angol minisztérium előtt, mondja meg neki, hogy ha az egész politikai rendszeréi csúffá nem akarja tenni, — hiszem! — most lépjen fel, vagy késő lesz. Most pedig az oroszot is csúffá teheti, meri amire Ő czéloz, a; áll Angliának hatalmában, s kínáltatik vele önkényt, t. i. oly erős legalább Európa napkeletében, mint soha sem volt; a török bírodálon épsége sok évre biztosítva, egy új birodalom, melynek kormányzat. formájáról s főnöke személyéről kedve szerint rendelkezhetik, melynek kereskedési piacza nyitva áll előtte, mely tehát dús és bő kútforrása lesz neki anyagi s politikai hatalmának szaporítására!

Megjegyzem, hogy Németországon keresztül érintkezésünk most lehetetlen, azért a napkeleti utat kell használni, hosszabb, de biztos. — Isten Önnel!

Gróf Batthyányi Kázmér,
külgügyminiszter.

Ezen utolsó levél egész szövege gróf Batthyányi Kázmér saját kezeírása.